

श्रामदाखामश्रावजललचरणाः ।

शिवलभाचार्यवचोविचारप्रचारचर्यापचयैकचित्तः ।

गुणैर्गिरिष्ठोऽधिगतप्रतिष्ठो धर्मात्तनिष्ठो वज्रललः ॥ १ ॥

भट्टश्रीवलभदशर्मा ।

જયન્તિ શ્રીમદાચાર્યા દીનવત્સદયાલવઃ ।
યેપાં કૃપાકટાક્ષેણ સાફલ્યં જન્મનોઽમવત્ ॥ ૧ ।

દ્રવ્યાદિસાહાય્ય.

શ્રીમદ્વિદ્યેશ્વરચરણપ્રણીત શ્રીમતી ટિપ્પણીજીનું મુદ્રણ કયા સંયોગોમાં થયું તે અત્ર જણાવવું આવશ્યક છે. સંવત ૧૯૭૫ ના વૈશાખ માસમાં કાંકરોલીમાં અરમદગુરુચરણ શ્રીઆલકૃષ્ણલાલજીના લાલજી શ્રીમજ્જભૂપણજીનો યજ્ઞોપવીત મહોત્સવ હતો. તે સમયે ઘણા આલકો ત્યાં પધાર્યા હતા. મુરતવાલા શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીમજ્જભૂપણજી તે પ્રસંગે પધાર્યા હતા. તે સમયે હું (મહાચંદ્ર) પણ અન્ય મિત્રો સહિત ત્યાં ગયો હતો. ત્યાં એક દિવસ પ્રભુની હઝારથી અમે શ્રીમજ્જભૂપણજીના દર્શનાર્થે ગયા. તે સમયે રાજનગરસ્થ હરિવલ્લભદાસ મૂલચંદવાલા શેઠ અચાલાઈ પણ મહારાજશ્રીના દર્શનાર્થે આવેલા. તે સમયે મહારાજશ્રીએ મને પૂછ્યું કે કોઈ સાંપ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રંથ છાપવા લાયક તૈયાર છે? મેં કહ્યું કે હા. મને પૂછ્યું કે કોઈ સાંપ્રદાયિક છાપવાલાયક છે અને તેની પ્રેસકૉપી પણ તૈયાર છે. માત્ર શ્રીગુણાંધરના શ્રીટિપ્પણીજી છાપવાલાયક છે અને તેની પ્રેસકૉપી પણ તૈયાર છે. આ ઉપરથી મહારાજશ્રીએ અચાલાઈ શેઠને અપેક્ષિત દ્રવ્ય આ શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણને માટે આપવા સૂચના કરી. જેવી મહારાજશ્રીએ અપેક્ષિત દ્રવ્ય આ શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણને માટે આપવા સૂચના કરી, અને એ શેઠે આ સૂચના કરી કે તરત જ અચાલાઈ શેઠે તે આજ્ઞાનો સહર્ષ સ્વીકાર કર્યો, અને એ શેઠે આ ગ્રંથનું સર્વ અપેક્ષિત દ્રવ્ય આપ્યું છે. ઉપર શેઠ અચાલાઈ હરિવલ્લભદાસ મૂલચંદવાલાનો આ નામસેવાને માટે ઉપકાર માનીએ છિયે.

લિખનસાહાય્ય.

શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણમાટે તદ્યોગ્ય પ્રતિ તૈયાર કરવામાં નીચે જણાવેલા વૈષ્ણવ સન્નિ-
ત્રોનો ઉપકાર ઘણો થયો છે. સ્તંભતીર્થસ્થ શાસ્ત્રી લક્ષ્મણે શ્રીટિપ્પણીજીનું સાધન પ્રકરણ લખ્યું હતું, અને ચંદુલાલ મુનીલાલ શાહે પ્રમાણ, પ્રમેય તથા ફલ પ્રકરણ લખ્યાં હતાં. સંસ્કૃતથી અપરિચિત હોવા છતાં કેવલ બે સેવાની જ શુદ્ધ અભિલાષા હોય તો પ્રભુ કેટલું સાહાય્ય કરે છે તે ચંદુલાલે ઉત્તમ રીતે લિખિત પ્રતિથી સૂચવાય છે. રા. ઉત્સવલાલ રામકૃષ્ણ પંથ્યાના શૃઙ્ખામાં તથા ભગવદીય મોતીબાઈ, અને તેમનાં પરલોકવાસી ધર્મપત્ની રાધાબહેનના જીવનથી ૧૯૧૭ ના મે માસની રત્નમાં આ સર્વ કાર્ય આનંદથી થયું, તેને માટે તેમનો ઉપકાર પણ વિસ્મરણીય નથી.

પુસ્તકસંગ્રહ.

શ્રીટિપ્પણીજીનું શોધન નીચે જણાવેલા પુસ્તકોના આધારે થયું છે:—

૧. આ પુસ્તક શ્રીગોપીનાથ દીક્ષિતજીના વંશમાં થયેલા શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીમજ્જભૂપણ દીક્ષિતજીનું છે. આ પુસ્તક નિલકલીવાસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીજીવનલાલજીએ પોરબંદરના મંદિરમાથી કૃપા કરી અમને મંગાવી આપેલું. આ પુસ્તક બહુ પ્રાચીન, બહુ સારા અક્ષરે લખેલું તથા શુદ્ધ છે. શ્રીટિપ્પણીજીની મૂળ પ્રેસકૉપી આ જ પુસ્તકને આધારે થઈ છે. આ પુસ્તકમાં જન્મ અને તામસ પ્રકરણના શ્રીટિપ્પણીજી છે. આ પ્રાચીન પુસ્તક શ્રીમજ્જભૂપણજીએ કાશીના કોઇ એક બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવ પત્નેથી ખરીદ્યું છે.

૨. દ્વિતીય પુસ્તકમાં પણ જન્મ અને તામસ પ્રકરણના શ્રીટિપ્પણી છે. આ પુસ્તક મૂલ શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીગોપીનાથ પ્રભુ મહાશયના વાચનાર્થ લખાયેલું છે. આ પુસ્તક કોટામાં શ્રીમન્મથુરેશજીના મંદિરના પુસ્તકસંગ્રહમાં વિરાજતું હતું. સંવત્ ૧૭૯૫ ના ચૈત્ર કૃષ્ણ ચતુર્દશી ને મંગલવારે પૂર્ણ લખાયું છે. આ પુસ્તકનો લેખક કોઈ મિશ્ર મુખરામ હતો. આ પુસ્તકના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન જ્યારે અમે કોટા શ્રીમન્મથુરેશજીના પુસ્તકસંગ્રહનું નિરીક્ષણાદિ કરવા સને ૧૯૧૯ ના મે માસમાં ગયા હતા ત્યારે થયું હતું. આ પુસ્તક બહુ સારી રીતે લખાયેલું તથા શોધપત્રાદિથી પૂર્ણ તથા પ્રાયઃશુદ્ધ છે. શ્રીટિપ્પણીના મુદ્રણસમયે શોધનમાં આ જ પુસ્તકનો ઘણો આધાર લીધો છે. આ પુસ્તક અમને શ્રીમન્મથુરેશજીના મુખ્યાલ પંડિત ગોકુલદાસજીકારા પ્રાપ્ત થયું છે.

૩. તૃતીય પુસ્તક લાણડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટના મૂલ ડક્કન કૉલેજવાલા સરકારી સંગ્રહમાંનું છે. આ પુસ્તક કોઈક ભાગ્યવાન વૈધજીવ હરિદાસસુત ગોવિન્દદાસના પઠનાર્થ સંવત્ ૧૬૭૬ ભાદ્રપદ શુક્લ સપ્તમીને દિવસે લખાયેલું છે. આ પુસ્તકમાં ખડી માત્રાનું પણ દર્શન વારંવાર થાય છે. બહુ જ મુંદર તથા સ્વચ્છ અક્ષરે લખાયેલું છે. જન્મ અને તામસ પ્રકરણના શ્રીટિપ્પણી આ પુસ્તકમાં છે. શ્રીટિપ્પણીના જન્મ અને તામસ પ્રકરણ આ પુસ્તકસાથે સરખાવેલાં છે. આ પુસ્તકના માત્રીક કોઈ બાસ ભાઈજીબાસના પુત્ર હરિનારાયણ હતા, જેની પાસેથી સરકારે ખરીદી ડક્કન કૉલેજના સંગ્રહમાં રાખેલું.

૪. ચતુર્થ પુસ્તક અમને ભગવદ્દર્મપરાયણ પણ્ડિત લટ્ બલભદ્રશર્માએ આપેલું. આ પુસ્તકમાં જન્મ પ્રકરણ, તથા તામસ પ્રકરણના પ્રમાણ, પ્રમેય અને સાધન પ્રકરણ પૂર્ણ છે, જ્યારે ફલપ્રકરણનો માત્ર પ્રથમાધ્યાય છે. આ પુસ્તક શુદ્ધ તથા પ્રાચીન છે. કોઈ વિદ્વાને આ પુસ્તકમાં કોઈ કોઈ સ્થલે ટિપ્પણ પણ ચોક્કસ છે. જ્યાં ઉચિત લાગ્યું ત્યાં આ ટિપ્પણ અમે તે તે સ્થલે ટિપ્પણ તરીકે સુદિત કર્યું છે.

૫. પંચમ પુસ્તક સ્તંભતીર્થના શાસ્ત્રી ભાઈનારાયણનું છે. આ પુસ્તકમાં માત્ર ફલ-પ્રકરણ છે. આ પુસ્તક પણ પ્રાચીન છે. ફલપ્રકરણની પ્રેસકૉપી શોધવામાં આનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૬. ષષ્ઠ પુસ્તક મુરતવાલા શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીમજ્જરલજનું છે. આમાં માત્ર ફલપ્રકરણ છે.

૭. સપ્તમ પુસ્તક શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીમજ્જરલજનું છે. આ પુસ્તકમાં જન્મ તથા તામસ પ્રકરણ પૂર્ણ છે. આ પુસ્તક નૂતન છે. કોઈનું વાચેલું જણાતું નથી, પરંતુ આમાંથી અન્યત્ર સવેત્ર અવિદ્યમાન એવું એક શોધપત્ર પ્રાપ્ત થયું છે.

૮. અષ્ટમ પુસ્તક ભા. મા. વે. ભ. પંડિત ગદ્દલાલાજીનું છે. આ પુસ્તકમાં માત્ર ફલપ્રકરણ છે. આ પુસ્તક પ્રાચીન તથા પ્રાયઃ શુદ્ધ છે.

૯. નવમ પુસ્તક પણ પં. ગદ્દલાલાજીનું છે. આ પુસ્તક પ્રાચીન, શુદ્ધ તથા શોધનમાં બહુ ઉપયોગી નીવડેલું. આમાં જન્મ તથા તામસ પ્રકરણ છે.

૧૦. ધ્રમરંગીનના શ્રીટિપ્પણીનાં ત્રણ પુસ્તક પં. ગદ્દલાલાજીનાં છે. ત્રણે પુસ્તક પ્રાચીન તથા પ્રાયઃ શુદ્ધ છે. ચતુર્થ પુસ્તક શ્રીમદ્વૈષ્ણવપરિવર્તનું હતું. મુદ્રણમાં આ નૂતન પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ જ પ્રાપ્ત ન થયો.

મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરપુસ્તકનો શોધ.

ઉપર જણાવેલા સર્વ એસ્વામિભાઈએ તથા વૈષ્ણવ વિદ્વાનોનો ઉપકાર અને અન્તઃકરુણી માનીએ છીએ. નવ પુસ્તકના આધારે 'શ્રીટિપ્પણી'નું શોધન કરી અને મુદ્રણકારમાં ફલપકરણના પ્રથમાધ્યાયના અન્તભાગપર્યંત આપ્યા. 'ક્રિયા સર્વાપિ સૈવાય' એ શ્રીમુખેશ્વરીકારિકાનું આપ્યાન કાંઈક વિદ્યક્ષણ લાવ્યું. આથી શ્રીપુરુષોત્તમભૂત તત્ત્વપ્રકાશ બોલે. આ પ્રકાશ પણ શ્રીપુરુષોત્તમભૂતો નિજશ્રીહસ્તાક્ષરે લખેલો અંગારે ત્યાં વિરાળ છે. તે જોતાં નીચેની પંક્તિ વાંચવામાં આવી:—'અથ કારિકાસ્વાધ્યાજનં ટિપ્પણીપુલકેષુ દ્વયતે, તવ વાળ્કુલિતને તાસ્તીતિ શ્રીયોક્તનાથાયાં તદ્દ પ્રતિભાસિ, લેક્ષ્મીભાસિ તયેતિ ચ।' અહિં કારિકાઆપ્યાનનું દર્શન ટિપ્પણીપુસ્તકોમાં થાય છે, તે પાંડુલિખનમાં નથી, તેથી શ્રીયોક્તનાથભૂતનું તે હોય એમ લાગે છે, લેખરીતિથી પણ તેમજ લાસે છે. એ કારિકાઆપ્યાન શ્રીયોક્તનાથભૂતનું છે એમ શ્રીપુરુષોત્તમભૂત કહે છે તે વાતને એજ કારિકાઆપ્યાનનું સ્વતંત્ર પુસ્તક જે અમારી પાસે વિદ્યમાન છે તે પુષ્ટિ આપે છે. તે પુસ્તકમાં આ પ્રકારે લખેલું છે:—'શ્રીયોક્તમ્ જયતિ । દશમના અષ્ટાવ ૨૬ ને સમસે શ્રીમાતૃવર્જનીતી કારિકા ૫ ॥ છે, તે મધ્યે પહેલી કારિકા જે 'ક્રિયા સર્વાપિ સૈવાય પરં કામો ન વિષયે । તાતાં કામસ્ય સંપૂર્ણિર્વિત્કામેનેતિ તાસ્યા ॥ ૧ ॥ શ્રીજીહ્વત વદ્ધુ લિલ્લ' . આના પછી મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીમાં વિદ્યમાન સંસ્કૃત આપ્યાન અક્ષરશઃ આદ્યન્ત લખેલું છે. શ્રીયોક્તનાથના અન્તરંગ સેવકે એએશ્રીને પુરુષોત્તમભાવથી શીલચંડાથી અવહારે છે. આથી શ્રીપુરુષોત્તમભૂતનું કથન કે આ આપ્યાન શ્રીયોક્તનાથભૂતનું છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. આ તો અપ્રસૂત પ્રસંગ થયો, પરંતુ આ શ્રીપુરુષોત્તમભૂતની પંક્તિથી અન્ય વાર્તા સ્ફૂરી. આ લેખથી એમ જણાવ્યું કે શ્રીપુરુષોત્તમભૂત પાસે આ પાંડુલિખન શ્રીટિપ્પણીનું હોયું એકએ, અને શ્રીપુરુષોત્તમભૂત સુરતમાં ચલ્યા હોવાથી ઉગ્ર પુસ્તક સુરતના શ્રીબાલકૃષ્ણભૂતના મંદિરમાં હોયું એકએ. આ અનુમાનોથી દેરાઈને અમે એક વિનિતિપત્ર આ સંબંધમાં શ્રીમજ્જીવભૂતને લખ્યું. મહારાજશ્રીએ નિજમંદિરમાં વિદ્યમાન સંગ્રહમાં તપાસ કરી, પરંતુ એ પાંડુલિખનનું પુસ્તક તેમાં મળ્યું નહિ. તેથી આપશ્રીએ અમને જણાવ્યું કે ઉગ્ર શ્રીટિપ્પણીનું પુસ્તક અમારે ત્યાં સુરતના મંદિરમાં નથી. આ પ્રત્યુત્તરથી અમારા અન્તરાત્નાને સંતોષ થયો નહિ, તેથી સ્વતઃ સુરત જઈ આનો નિશ્ચય કરવાનું સ્કુર્યું. આથી દીવાળીની રત્નમાં ગત આશ્વિન શુકલ ત્રયોદશીને દિવસે અમે સુરત ગયા. તે જ દિવસે મહારાજશ્રીમજ્જીવભૂતને વિનિતિ કરી કે આપશ્રી અમને આપશ્રીને ત્યાં સેવામાં વિરાજતા હસ્ત-લિખિત પુસ્તકોનું દર્શન કરાવવા કૃપા કરો. મહારાજશ્રીએ કૃપા કરી અમારી વિનિતિ લક્ષમાં લઈ બીજે જ દિવસે-આશ્વિન શુકલ પાંચમા-રાસોત્સવને દિવસે-પ્રાતઃકાલે આજા અને રાજ-ભોજના અનવસરમાં ઉગ્ર પુસ્તકોનું દર્શન કરાવ્યું. હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું દર્શન કરતાં અમને બહુ જ આનંદ તથા સંતોષ થયો. અમને માલમ પડ્યું કે શ્રીમદ્વિશ્વેશ્વર પ્રભુચરણના નિજ શ્રીહસ્તાક્ષરે લખેલા શ્રીટિપ્પણીના મૂલ પુસ્તકભૂત ત્યાં વિરાળ છે. અને આજ પુસ્તકનો ઉપન્યાસ શ્રીપુરુષોત્તમભૂત પાંડુલિખન તરીકે કરે છે. આ ઉપરથી મહારાજશ્રીને વિનિતિ પુનઃ કરી કે મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીના પુસ્તકને આ મૂલ સાથે સરખાવવા દેવાની કૃપા કરો. આપશ્રીએ અમારી આ વિનિતિ પણ સ્વીકારી. દીપોત્સવના અષ્ટકૃદાદિ ઉત્સવ પ્રસંગોમાં આ કામ શાન્તિથી નહિ થાય એમ હોવાથી 'આપશ્રીએ અમને આ કામ નાતાહની રત્નમાં કરી લેવાની અનુજ્ઞા આપી. તા. ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીને મંગલવારે અમે સુરત ગયા. તે જ દિવસે સાંચકાલે મહારાજશ્રીના દર્શનાર્થ ગયા. ઉગ્ર કામ કઈ રીતે કરવું તેએ આપશ્રીએ સુનિપુજ્જતાથી અને સરવતાથી પ્રબંધ કર્યો. હુધવારે પ્રાતઃકાલે મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરના શ્રીટિપ્પ.

જીજી સાથે સરખાવવાનું કાર્ય આરંભ્યું. આ કાર્ય કરતાં અમારા આનન્દનો પાર ન રહ્યો. શુધ, ગુરુ, શુક, શનિ અને રવિ એમ પાંચ દિવસ પ્રાતઃકાલે ૯ થી ૧૨ અને બપોરના ૨ થી ૬ આ કાર્ય મહારાજશ્રીની કૃપાથી અમે નિર્વિઘ્ન શાન્તિથી તથા અત્યંત ઉદ્ધાસથી કર્યું; અને જન્મપ્રકરણથી આરંભીને છેક ભ્રમરગીતના શ્રીટિપ્પણીજી પર્યંતનો સમગ્ર ગ્રંથ મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરના પુસ્તક સાથે સંવાદી લીધો. ૧૨૮ પૃષ્ઠ તો શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રિત હતા, તેથી તેટલા પૃષ્ઠ મૂલ સાથે શોધીને શોધપત્ર પણ તૈયાર કર્યું, અને અવશિષ્ટ લાગ તો મૂલને જ અનુસરીને મુદ્રિત કર્યો છે. આથી આ મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીજીનું પુસ્તક અત્યંત પ્રામાણિક હોવાનો સંભવ છે. ૧૨૮ મુદ્રિત પૃષ્ઠોમાં અશુદ્ધ પાઠ માત્ર એક બે સ્થલે જ દૃષ્ટિગોચર થયા. હવે બે કોઈ દોષ મુદ્રિત પુસ્તકમાં હોય તો તે નેત્રદોષ અથવા મુદ્રણયંત્રદોષ વિના અન્ય હોવાનો સંભવ નથી. શ્રીટિપ્પણીજીના પ્રત્યેક વાચકને અમારી વિનંતિ છે કે વાચવાનો આરંભ કરતા પહેલાં અન્તે મુદ્રિત શોધપત્રના આધારે મુદ્રિત પુસ્તકનાં ૧૨૮ પૃષ્ઠ શોધી લેવા.

ઉક્ત મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરના શ્રીટિપ્પણીજીના દર્શનાદિ કરતાં કેટલાક વિચારો જે અમને સંકુરેલા 'તે પંજી અત્ર વૈષ્ણવોને નિવેદન' કરવાનું આવશ્યક લાગે છે. ઉક્ત મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિ એવી રીતે લખેલી હતી, અને તેમાં એટલા બધા તો શોધપત્રો લિખ પ્રમાણના પત્રો ઉપર અને સાહિત્યી લખેલા હતા કે હાલ શ્રીટિપ્પણીજીના પુસ્તકોમાં જે સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે તે તે મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિ ઉપરથી શોધિત અને કવચિત્ વર્ધિત રૂપનું લાગે છે. અન્તે મુદ્રિત શોધપત્રના મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરપુસ્તકસ્થ પાઠો અત્ર મુદ્રિત પાઠો સાથે સરખાવતા આ કથનને પુષ્ટિ મળે છે. આ જ શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિના મૂલ આધારરૂપ આ પાંડુલિખન છે, અને તેજ પુસ્તકનો ઉપન્યાસ શ્રીમત્પુરુષોત્તમજી નિજવિરચિત રાસપંચાધ્યાયીપ્રકાશમાં કરે છે.

મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિ પ્રથમથી જ ગ્રંથપે કલ્પાઈ હોય એમ લાગતું નથી. શ્રીમત્પ્રભુચરણે સેવાનવસરમાં શ્રીમુખોધિનીજી ઉપર કવચિત્ કવચિત્ ટિપ્પણુ યોજેલું, પરંતુ પુનઃ પુનઃ વિચાર કરવાથી આપશ્રીને અધિક અધિક લખવાની સ્ફૂર્તિ થઈ, અને તેથી પ્રથમ જે શ્રીટિપ્પણુરૂપે હતું તે અન્તે ઇતિશ્રીમાં વિવૃત્તિપ્રકાશરૂપ થયું. તથાપિ મૂલ પ્રસિદ્ધિ જે શ્રીટિપ્પણીજીથી થઈ હતી તે જ સંપ્રદાયમાં ચિરસ્થાયી થઈ. જેમ બાલકુંડા અન્ય ગૌરવયુક્ત નામ હોવા છતાં સ્નેહીઓ બાણ, બચુ નામથી સ્નેહથી બ્વહારે છે તેમ શ્રીમુખોધિનીજીના વાચકોએ આ ગ્રંથને તેના વિવૃત્તિપ્રકાશ એ જૂહત્ નામથી ન બ્વહાર્યું, પરંતુ શ્રીટિપ્પણીજી એવા મહાશયસૂચક નામથી પૂરું ભાવથી બ્વહાર્યું. મૂલ આ ગ્રંથ માત્ર પ્રકીર્ણ ટિપ્પણુરૂપ હતો તે વાત પણ આ મૂલ પુસ્તકમાં પાછળથી ઉપરનીચે ટિપ્પણુરૂપે લખેલા મંગલાચરણના 'લોકોથી તથા અત્રમાં ઇતિશ્રીના અભાવથી પણ સૂચવાય છે.

મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરની પ્રતિમાં પ્રાયઃ સર્વત્ર જ્યાં ભગવત્ શબ્દનો પ્રયોગ આવતો ત્યાં ભગવતને સ્થાને ભવત્શબ્દ લેવામાં આવ્યો. સાંપ્રદાયિક પરિભાષામાં પ્રભુને 'આપ' એમ સામાન્ય બ્વહાર છે. શ્રીમત્પ્રભુચરણને પ્રભુસાનિધ્ય અને પ્રભુતમનયતા એટલી બધી પ્રકટ છે અને પ્રભુના સંયોગરસમાં એટલા બધા આપશ્રી મગ્ન છે કે અનવધાનતાથી ભગવત્શબ્દને સ્થલે પ્રાયઃ સર્વત્ર ભવત્શબ્દનો પ્રયોગ આપશ્રીથી થઈ ગયો છે. શ્રીટિપ્પણીજીના શોધિત લિખનમાં લેખકે ભગવત્શબ્દ યોજ્યો હોય એમ લાગે છે.

શ્રીમત્રભુચરણના શ્રીહસ્તાક્ષરમાં કેટલીક વિલક્ષણતા પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ. આપશ્રીને સામાન્યરીતે બહુ લખવાની ટેવ ન હોવી જોઈએ, અને એ જ કારણથી અક્ષર કરેલા નથી. અક્ષર સર્વ સમાન નથી, પણ નાના મોટા એક પંક્તિમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

શ્રીમત્રચરિત્ર :

શ્રીટિપ્પણીજીના પ્રણેતા શ્રીમદ્ભલાચાર્યજી શ્રીમદ્ભ્રમુજીના દ્વિતીય હુમાર શ્રીમદ્દિલેશ્વર છે. એઓશ્રી સપ્રદાયમાં શ્રીગુણાંબીજી, શ્રીમત્રભુચરણ ઇલાદિ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમદ્દિલેશ્વરનું પ્રાકટ્ય સંવત્ ૧૫૭૨ ના માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ નવમીને વાર શુક્રને દિવસે થયું હતું. જે સમયે શ્રીમદાચાર્યચરણ નિત્ય લીલામાં પધાર્યા તે સમયે આપશ્રીનું વય માત્ર પંદરેક વર્ષનું હતું, પરંતુ શ્રીમદાચાર્યજીના અંતરંગ સેવકોમાં શ્રીમદ્દામોદરદાસ શ્રીપદનાબદાસાદિ ભૂતલ ઉપર વિરાજતા હતા. તેઓને શ્રીમત્રભુચરણે કવચિત્ સંશય થતાં પૂછતા એમ કેટલીક સાંપ્રદાયિક ગાથાઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીમત્રભુચરણે શ્રીમદાચાર્યજીની પછી સંપ્રદાયનો બહુ સારો પ્રસાર કર્યો. સાંપ્રદાયિક અનેક મર્યાદાઓ બાંધી જે હજી સુધી અવિચ્છિન્ન સચવાઈ રહી છે. અનેક રાજાઓ પણ એઓશ્રીના સેવક થયા. એઓશ્રીનું નામ 'અનેકક્ષિતિપત્રેણિમૂર્ખસકપ-દામ્બુજ' એ જ આશયને સ્પષ્ટ કરે છે. સત્રાટ અકબરના દરબારના રાજા ડોડરમલ, રાજા વીરવર (બીરબલ), રાય પુરુષોત્તમાદિ એઓશ્રીના કૃપાપાત્ર વૈષ્ણવ હતા. સ્વપિતૃચરણે પ્રકટ કરેલા બ્રહ્મવાદ અને ભક્તિમાર્ગનું સરસ મંડન આપશ્રીએ વિદ્વન્મંડન નામક સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં કર્યું છે. વ્યાસસૂત્રના અન્તિમ સાર્થ અધ્યાયનું ભાષ્ય પણ આપશ્રીએ નિજપિતૃચરણના અન્તિમ દૃષ્ટિબિન્દુથી યોજ્યું છે. ભગવદ્ગીતાનું ગાનકીર્તન કરવાને અને નિજ ગીતસંગીતસા-ગરત્વને શ્રીમદ્રસેશ પ્રભુમાં વિનિયોગદ્વારા સમર્પણ કરીને સદ્ભ કરવાને આપશ્રીએ મૃગારસ-મંડનાદિનું પ્રાકટ્ય કર્યું છે. અને શ્રીગોવિન્દના વિહારરૂપ શ્રીસુષોમિનીજીનું ઉત્તમોત્તમ દૃષ્ટિથી દિગ્દર્શન કરાવવાને આપશ્રીએ આ શ્રીટિપ્પણીજી યોજ્યાં છે. આપશ્રીનું વિશેષ ચરિત્ર સાંપ્રદાયિક ગાથાઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. આપશ્રી સંવત્ ૧૬૪૨ ના પૌષ કૃષ્ણ સપ્તમીને દિવસે નિત્ય ભગવદ્ગીતામાં પધાર્યા. આપશ્રીનું સૈવ્ય સ્વરૂપ શ્રીનવનીતપ્રિયજી હાલમાં શ્રીનાથદ્વારમાં વિરાજે છે. આપશ્રીની વિરૂપિણી જાણ કરીને ભગવદ્વિરહકેશનંદનું શુદ્ધ પ્રતિબિંબ છે.

ગ્રંથપરિચય :

શ્રીટિપ્પણીજીનું મંગલાચરણ વાચતાં એક જે વસ્તુ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. 'શ્રીચિત્તૈઃ ક્રિયતે' અને 'વિરવિચારહરતત્તલવીયતાપર્વમ્' શબ્દોથી આપશ્રીની પ્રૌઢ અવસ્થામાં આ અન્ય ચોળાયલો છે એમ દિશે છે. તેમજ 'સ્વે ચદ્વળં શશ્વન્મામકં હૃદયમ્બુજમ્' એ શબ્દોથી આપશ્રીના સૌભાગ્યમદનું અને પ્રબલકચિત્તાનું દર્શન થાય છે. આચાર્યશ્રી શ્રીસુષોમિનીજીમાં જે નિગૂઢ આશાઓ કરી ગયા છે તે આજાઓના તદ્દુદયગત અન્તિમ તાત્પર્યના દૃષ્ટિબિન્દુથી શ્રીમત્રભુચરણે શ્રીટિપ્પણીજી યોજ્યા છે. આચાર્યશ્રીના નિતાન્ત ઝોખ્ય હૃદયતાત્પર્યના કંઈક અવગાહનની અર્પવ અને અનુપમ રૂંચી શ્રીટિપ્પણીજી છે. આપશ્રીની માફક ભગવચ્ચરણાર-વિન્દના હૃદ્યમરાગથી અનારક્ત હૃદયને જે સમયે શ્રીમત્રભુચરણે 'ખંદોત', ગાવઃ' ઇલાદિ શબ્દોનું તાત્પર્ય શ્રીસ્વામિનીજીઓમાં ઘટાયે તે સમયે કંઈક અતિશયતાનો ભાસ થાય, તો પણ જ્યાં આપશ્રીનું દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષમાં આવે કે તરત જ આ ભાસતી અતિશયતા પણ પરમ હૃદયંગમ લાગે છે. કોઈ કોઈ સ્થલે આચાર્યશ્રીની સાકેતિક વાણીમાં સ્થિત પરમ નિગૂઢ માધ્યમ આપશ્રી અત્યંત ઔચિત્યાનુસાર પરમ ઓજસ્યુક્ત અક્ષ્ય શબ્દોમાં દર્શાવી

દે છે. જેમ બ્રહ્મસૂત્રોનું અન્ય ટીકાકારકૃત ધર્મપર વ્યાખ્યાન અસમત નહિ હોવા છતાં પણ આપશ્રી તો સર્વસૂત્રોનું તાત્પર્ય ધર્મમાં જ યોજે છે, કારણકે આચાર્યશ્રીને તે જ અભીષ્ટ છે, અને વ્યાસને પણ તે જ હોવું બોધ્યું, તેમ શ્રીસુખોધિનીજીમાં પણ ધર્મપર વ્યાખ્યાન નહિ કરતા, ધર્મપર સર્વત્ર યોજે છે. આચાર્યશ્રી રાસલીલકતાત્પર્ય છે, અને તે રાસસ્રી-ભાવપૂરિતવિગ્રહ છે, તેથી આપશ્રી શ્રીટિપ્પણીજીદ્વારા શ્રીસુખોધિનીજીનું તાત્પર્ય એવી રીતે ઘટાવે છે કે જ્યાં એઓશ્રીનું તાત્પર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય કે તત્કાલ જ રાસસ્રીનો પરમ નિગૂઢ ભાવ એ જ પરમ પ્રાપ્ય વસ્તુ છે એમ સ્ફુરે, અને તત્સ્ફૂર્તિ થતાં રસેશ પ્રભુના રાસોત્સવની પરમફલતાનો અસ્વાદ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રચુર હૃદયંગમ મનોરથો તદ્ભાવથી આરક્ત હૃદયમાં સ્ફુરે, અને કવચિત્ કરુણામય પ્રભુના કૃપાતિશયથી હીનાધિકારીને પણ પરમફલની સિદ્ધિ થઈ જાય. વસ્તુતઃ શ્રીસુખોધિનીજીનું યથાસ્થિત તાત્પર્ય શ્રીટિપ્પણીના દર્શન વિના સ્ફુરવું દુર્લભ છે, અને તેથી જો શ્રીસુખોધિનીજીના દર્શનાદિ કરનારાઓ શ્રીટિપ્પણીજીરૂપ ઉપનેત્ર ધારણ કરીને તદ્દર્શનાદિ કરશે તો અમને તો સંશય નથી કે તેમનું હૃદયકમલ પણ ભગવત્ચરણારવિન્દના પરાગરાગથી સદૈવ અરુણ થયા વિના રહે.

મુદ્રણસંવન્ધી ।

વાચકોને શ્રીટિપ્પણીજીના સ્વરૂપનું યથાસ્થિત પરમ સુંદર દર્શન થાય તેને માટે યાવચ્છક્ય પરિશ્રમ અમે લીધો છે. શ્રીટિપ્પણીજી સ્વરૂપથી જ શ્રીસુખોધિનીજીના પ્રકીર્ણ સ્લોકોના વ્યાખ્યાનરૂપ છે. તેથી અમે આજુમાં પ્રત્યેક ટિપ્પણના અધ્યાય તથા સ્લોકની સંખ્યાનો નિર્દેશ કર્યો છે, અને પ્રત્યેક લિખિત વ્યાખ્યાનને માટે નૂતન વિભાગ કર્યો છે. શ્રીસુખોધિનીજીના પ્રતીકો મોટા ટાઇપમાં છાપ્યા છે શ્રીમદ્ભાગવતના સ્લોકોને ઉપર ટિપ્પણ છે તે તથા અધ્યાયારંભ પણ મોટા ટાઇપમાં છાપ્યા છે. પ્રકરણના તથા અધ્યાયના આરંભ અંત નિર્દેશ્યા છે. મુદ્રણ-સમયમાં જેટલા સ્વતંત્ર લેખ પ્રાપ્ત થયા તેટલા સર્વ શ્રીટિપ્પણીજીમાં તે તે સ્થલે એકેટ () કરી છાપ્યા છે. પ્રાચીન પુસ્તકોમાં કવચિત્ વિદ્યમાન ટિપ્પણ પણ ઉપયોગી જણાયું ત્યાં ટિપ્પણરૂપે છાપ્યું છે. પાકપાકાનતરો યોજવામાં યાવચ્છક્ય પ્રભુદત્ત વિવેક કર્યો છે. અર્થાત્ શ્રીટિપ્પણીજીનું સર્વોચ્ચસુંદર સ્વરૂપદર્શન થઈ શકે તેને માટે યાવચ્છક્ય અમે પ્રભુકૃપાથી કર્યું છે.

સ્વતંત્ર લેખો ।

શ્રીટિપ્પણીજીના અન્તે શ્રીગુણધન, શ્રીગોકુલનાથજી, શ્રીહરિરાયજી વગેરે મહાનુભાવોના યાવતપ્રાપ્ય શ્રીભાગવતના સ્લોકોના સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનો તથા શ્રીસુખોધિનીજીના પ્રકીર્ણ ટિપ્પણો પરિશિષ્ટમાં છાપવાનો અમારો મનોરથ હતો. પરંતુ આ સમય એ મનોરથ અમારો સફલ નથી થતો તેથી અમને કંઈક ખેદ થાય છે. પરિશિષ્ટમાં છાપવાને માટે જેમ જેમ અમે સ્વતંત્ર લેખો તથા ટિપ્પણોનો શોધ કરતા ગયા તેમ તેમ તે સગ્રહ વૃદ્ધિ પામતો ગયો, અને હાલ અમારી પાસે તે સગ્રહ એટલો તો મહાન થઈ ગયો છે કે જો તેનું અમે મુદ્રણ કરવા જઈએ તો એક ધીન શ્રીમતી ટિપ્પણીજી જ થઈ જાય. કદાચિત્ તેથી પણ પરિશિષ્ટ મોટું થઈ જવાનો સમ્ભવ લાગ્યો. આ કાર્ય પૂર્ણ કરતાં ત્રેસની હાડમારીમાં કદાચિત્ બે વર્ષ શ્રીટિપ્પણીજીની પ્રસિદ્ધિમાં વિશેષ થવાનો સંભવ લાગ્યો તેમ જ તે કાર્યને સાંગોપાંગ પૂર્ણ કરવાને દ્રવ્યાદિસામગ્રીની પણ વિશેષ અપેક્ષા પડવા લાગી આથી એ સર્વ સંગૃહીત સ્વતંત્ર લેખો સ્વતંત્રચતુષ્ટયે યથાવકાશ મુદ્રિત કરવાનો નિર્ણય અમારે અનિચ્છાથી કરવો પડ્યો છે. આ નિર્ણયથી શ્રીટિપ્પણીજીના શીઘ્ર દર્શનની અભિલાષાવાલા ભગવદીયોને કવચિત્ આનંદ

પણ થશે. સ્વતંત્ર લેખોનો આવી સુંદર મહાન સંગ્રહ પ્રભુકૃપાથી અમને પ્રાપ્ત થયો તેથી અમને પણ આ વિલંબમાં પ્રભુની ધન્યા કારણભૂત લાગે છે. કદાચિત્ અન્ય લેખોનો પણ સમાવેશ હજી પણ આ સંગ્રહમાં થવાનો હશે. પરંતુ સંપૂર્ણ સાધનસામગ્રી પ્રાપ્ત થયે તેનું પણ મુદ્રણ અમને અતીવ ઉપયોગી જણાય છે. પ્રભુ તે કાર્ય કરવાનું પણ અપેક્ષિત સામર્થ્ય અમને દાન કરો એટલું જ તત્પ્રતિ પ્રાર્થ્વ છે.

ચિત્ર ।

શ્રીટિપ્પણીજીના આરંભમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણનું લક્ષ્મીનાર્ટસમાં તૈયાર કરાવેલું રંગિત ચિત્ર ધ્યું છે, તે રા. હરખલાલ હરિદાસ ભગતે આપ્યું છે. તેથી તેમનો પણ ઉપકાર માનીએ છીએ.

શ્રીવજ્રજીનું ઉપકારસંસ્મરણ ।

શ્રીટિપ્પણીના મુદ્રણદ્વારા પ્રકાશ કરવામાં શ્રીમદ્મજ્જરનજીનો આદિથી અન્તર્ધર્મન્ત પરમ ઉપકાર થયો છે. શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણાર્થે અપેક્ષિત દ્રવ્ય સંપાદન કરવામાં, શોધન માટે નિજ મંદિરના સંગ્રહમાંથી અપેક્ષિત પુસ્તકો આપવામાં, શ્રીકંકરપક્ષીના શ્રીદ્વારકાધીશજીના મંદિરના પુસ્તકસંગ્રહના દ્વાર પરમ પરિશ્રમ લઈને અમને ઉપકારી આપવામાં, અને નિજમંદિરમાં શ્રીબાલકૃષ્ણજીની નિકટ સેવામાં વિરાજતા શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીમદ્દિગ્દેશ્વરના નિજ-શ્રીહસ્તાક્ષરથી લિખિત મૂલ શ્રીટિપ્પણીજીના પુસ્તક સાથે ગુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીજીના પુસ્તકને વિના પ્રતિબંધે અને વિના સંકોચે પરમ ઉદારતાથી અને સરલતાથી સરળાવવા અને શોધવા દેવામાં, ઉગ્ર મહારાજશ્રીની સાંપ્રદાયિક ઉચ્ચવલ ઉન્નતિ કરવાની પરમ અભિરુચિ સ્પષ્ટ થાય છે. આ પ્રકારે અપૂર્વ અને અનુપમ ઔદાર્ય દર્શાવીને મહારાજશ્રીએ નિખિલ સંપ્રદાયને આપશ્રીનો પરમ ઝાણી બનાવ્યો છે. મહારાજશ્રીનો અમારા ઉપર જે પરમ અનુગ્રહ થયો છે તેનું કથન અસ્મત્પ્રોક્ત પ્રાકૃત શબ્દોથી થઈ શકે એમ નથી. મહાનુભાવો નિજ અનુભવથી વચાર્ય સમજી શકે છે. તેમને અસ્મત્કથનની અપેક્ષા નથી. શ્રીમદ્બાલકૃષ્ણપ્રભુ મહારાજશ્રીના સકલ સાંપ્રદાયિક ઉન્નતિપ્રસારના મનોરથો સફળ કરો એટલું પ્રાર્થા વિરમીશું.

ગ્રન્થનિષેદન ।

શ્રીસુબોધિનીજીના વરેણ્ય આશયો સ્કુરાવવામાં આ પુસ્તક કોઈ પણ મહાનુભાવ ભગવદીયને સહાયક થશે જ એ વિચારથી અમારા પરિશ્રમની કૃતકૃત્યતા માનીએ છીએ. અન્તમાં આ પરમ પ્રેમથી અને અભિરુચિથી સિદ્ધ થયેલો ગ્રન્થ શ્રીમત્પ્રભુચરણકમલમાં સમર્પણ કરીએ છીએ.

વસન્ત પંચમી, }
૧૯૭૭. મુબઈ. }

મુલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા,
ધીરજલાલ પ્રજ્ઞદાસ સાંકલીયા,

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः

श्रीमत्प्रभुचरणश्रीविठ्ठलनाथजी

प्रकाशक—शा. हरखलाल हरिदास भगत

Lakshmi Art, Bombay, No 8

।।पनाय तद्रथं
ते वाक्पात्
।।भीः शेषभावं
नः क्षीराब्धौ
उत्पन्तागाधो
हमीसहस्रैस्त-
तांशकलानि-
त्रैका लक्ष्मी-
पाधिकरणक-
। प्रकटो यो
।।कृजनादिः ।
तेन नायिका-
।।पुरि शयनं
।।तथा सति
।।स्यापिभावा-

त्मके स्वास्मिन् विचित्रान् भावानुत्साय ब्रह्मवत्तादृशं कथनं प्रचुरं भावमुत्पादितवान् येन
तल्लीलाविवरणात्मकमखिलरसात्मकं अगदाविरम्बदिति । तेन मैले शयनपदोक्त्या नारायणे

१. निधित्वेन इति पाठः । २. वेव्यमानमिति । ३. तेनेति नास्ति क्वचित् ।

तत्प्रसिद्धमिति तद्धर्मसाम्यमाचार्यैर्निरूपितम् । मूलेऽनुशयनशब्दस्य भावार्थकत्वपक्षे त्वनु-
 शय्यतेऽनेनेत्यनुशयनमिति करणव्युत्पत्त्या ताभिः सहात्मनो निगूढभावकरणं येन स
 निरोधः । स्वकीयेषु स्वविषयकभावोत्पादनं यया लीलया क्रियते सा निरोधशब्दवाच्ये-
 त्यर्थः । अथ प्रकरणार्थरूपं नमस्यन्ति चतुर्भिरिति । दशमस्कन्धे पञ्चप्रकरणानि
 सन्तीति पञ्चधा प्रकरणार्थरूपो मम हृदये यो विराजते तं नमामीति सम्वन्धः । पञ्च-
 रूपत्वं प्रकटयन्ति । आद्यं चतुर्भिरध्यायैः । द्वितीयं प्रमाणप्रमेयसाधनफलात्मकैश्चतुर्भिः
 प्रकरणैः । तथैव तृतीयम् । चतुर्थं त्रिभिः प्रकरणैः । पञ्चमं षड्भिरध्यायैः । एवं पञ्चधा
 यो विराजत इति सम्वन्धः । पूर्वोत्तरेति । अशरीरस्य विष्णोः पुरुषशरीरस्वीकारः सर्गः,
 पुरुषात् ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः, उत्पन्नानां तत्तन्मर्यादया स्थापनं स्थानम्, स्थितानामभि-
 वृद्धिः पोषणमिति प्रकारकः कार्यकारणभावः । प्रकृते च पूर्वस्कन्धे भक्तानां निरूपणात् तेषां
 चित्तवृत्तिनिरोधे कथ्यमाने स तिष्ठति, अन्यथा मुक्तानामाश्रयत्वेनाश्रयनिरूपणान्मुक्ति-
 मनिरूप्य तन्निरूपणमशक्यमिति तदसंगतं स्यात्, निरोधः प्रलयत्वेन तेऽभिमत इति
 मुक्त्यनन्तरं तन्निरूपणे मुक्तानां प्रलय इति संगतिर्भवेत्, सा चायुक्ता, अनेवंकथने
 कार्यकारणभावक्षतिरित्यर्थः । आद्यन्तयोरिति । प्रकरणयोरिति शेषः । तत्र दुष्टमारणा-
 भावाल्लक्षणस्याप्रवेश इत्यव्यापकं लक्षणमिति भावः । मुक्तावपीति । स्कन्धान्तरे तन्निरूप-
 णादतिव्यापकं तदिति भावः । एवं सति तस्या लीलाया दशविधलीलामध्यपातित्वाभावेन
 भागवतेऽप्रवेशः । अथ ग्रहिलतया प्रवेशो वाच्यस्तदा दशविधलीलाम्यो भिन्नत्वेन भागव-
 तमध्यपातित्वेन चैकादशी सा भवेदित्याहुः लीलाधिक्यमिति । नवलक्षणज्ञानं ह्याश्र-
 यज्ञाने कारणम् । तथा सति तयोस्तथात्वहानिश्चेत्याहुः कार्येत्यादि । 'दशमस्य विशुद्ध्यर्थं,
 नवानामिह लक्षण'मित्युपक्रान्तत्वात्तेभ्यः पूर्वमाश्रयोक्तौ तत्यागश्च भवेदित्याहुः प्रक्रा-
 न्तेति । ब्रह्मेति । तेषां भक्तत्वेऽप्यधिकारित्वात् केवलभक्ताया मूमेराधिक्यं तदपेक्षयेति
 भावः । अन्यसंश्रय इति । भक्तेष्वेवाविश्य सेवितवन्तो, न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । यद्वा
 प्रभोराविर्भावस्य स्वस्यापीष्टत्वेऽपि न स्वयं विज्ञापयितुं शक्तास्तादृगाल्यभावात्, किन्तु
 तादृशीं भुवमग्रे कृत्वेत्यर्थः । प्रबुद्ध इति । अत्र निबन्धानुरोधादयं क्रमो न विवक्षित
 इति ज्ञेयम् । हेतोर्बैविध्ये तात्पर्यमाहुः गुणा इति । सत्त्वादय इत्यर्थः । तद्गतम् ।
 भक्तगतमित्यर्थः । द्वादशभिः प्रश्ने हेतुमाहुः गुणदोषग इति । षड्गुणाः लोके
 दोषत्वेन प्रतिज्ञा धर्माश्च षड् देशान्तरगता गर्भमातुलमारणादयः । उभयविषयकत्वात्तस्य
 तथात्वमित्यर्थः । गुणवाक्यसाम्यं दोषवाक्यानामयुक्तमित्याशङ्क्याहुः समत इति । यथा
 गुणा उत्तमास्तथा लोके दोषा अप्युत्कटा इत्युभयोः साम्येन राज्ञा प्रश्नः कृत इति
 तथेत्यर्थः । समत इति भावप्रधानः ।

१०-१-३. अग्रिमप्रयोजनार्थमिति । अनवतारसामयिकजीवोद्धारार्थमित्यर्थः ।

५ श्रवणानन्दत्वेनेति गानतात्पर्यम् । अनिवार्या इति । भगवद्विषयकत्वेन निवा-

१०-१-४. रयितुमयोग्याः कामादय इत्यर्थः । तथापि श्रवणस्येति । आद्या प्रवृ-

त्तिर्विषयत्वेनैवेति तथा प्रवृत्तस्याखिलसुरूपार्थसाधकेऽर्थे प्रवृत्तिप्रयोजकं विषयान्तरसमानधर्मवत्त्वं जघन्यमेवेति तथोक्तम् । अनिर्वर्त्यदोषेण चेति । सहजासुरत्वे-
नेत्यर्थः । वैराग्यजनकस्येति । गुणानुवादे वैराग्यजनकस्येत्यर्थः । दैत्यानां मुक्तिस्वरूपमाहुः
अपुनरावृत्तीति ।

पुण्यद्वारमात्रतामिति । अग्रे हि भगवान् साक्षादेव भक्तदुःखं निवारितवान्न तु

१०-१-५. केनचिद् द्वारेणेत्युच्यते । तेन तच्चरित्रेऽपि साक्षात्सुरूपार्थसाधकत्वं, न तु

पुण्यद्वारेति ज्ञापितं भविष्यतीति तथेत्यर्थः । क्षेत्रं पाण्डोः, बीजिनो घर्म-
न्द्रादयः । एकस्वामिकक्षेत्रजत्वेन यद्यापि । एकक्षेत्रजत्वेन तु त्रय एव पितामहा भवन्ति ।
स्वधर्मत्याजनसामर्थ्यमपीति । भगवद्विहितकरणं तद् देवव्रतं, तद्विद्वत्त्वं तद् दैत्य-
व्रतम् । तथाच देवव्रते भीष्मे तिमिद्गलत्वं दैत्यव्रतं कौरवैः संपादितमिति तेषां कौरवाणां
तथासामर्थ्यं जातमित्यर्थः । इदमसामर्थ्यमिति भावः । सैन्यसागरपदतात्पर्यमाहुः
बहिःस्थितमपीति । सैन्यस्या हीतस्ततः स्वसेनावहिःस्थितं मारयन्ति, न तु स्वसेनाम् ।
समुद्रस्यास्तु स्ववृन्दमध्यममपि । इह च उभयरूपत्वमुक्तम् । तेनोक्तकैसुक्तिकन्यायसूच-
नाय सैन्यत्वं समुद्रत्वं चोक्तमित्यर्थः । पोतमपि गिलन्तीति साधनघातकत्वम् । चेत-
नेति । जलात्मकः समुद्रः स स्वयं न मारकोऽचेतनत्वात्, किन्तु तत्स्थान्तेतनाः । इह
समुद्रस्यैव चेतनत्वात् स्वस्वरूपेणैवान्यनाशकत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । भवत्वोक्ततात्पर्यमाहुः
भगवत् इत्यादिना । भवो हि समुद्रात् स्वस्वतरस्तत्स्वरूपानन्तःपाती च । स्वाश्रयणमात्रेण
तारको, न तु मकरादिनिवारणे स्वक्रियावान्, एवं भगवानपि पाण्डवसैन्यमनोपेक्षितुं
नोद्यतः । तदा वृहदरूपः स्यात् । किन्तु पाण्डवानेव रक्षितुम् । अतोऽल्परूपत्वमदु-
मानत्वात्तदनन्तःपातित्वम् । 'पितामहा म' इति श्लोकविवरणे तथापि सम्यगित्यादि ।
उक्तसागरं वत्सपदमकुर्वन्शिलेतावतैव चारितार्थ्यं प्रभोः भवत्वनिरूपणं तत्तरणोक्तिश्च
निरर्था । वत्सपदे मज्जनासंभवेन भवानपेक्षणादित एव तरणस्याप्यसंभवादुल्लङ्घनस्यैव तत्र
संभवादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः तथापीति । वत्सपदे तात्सामेव मज्जनसंभवात् भवतर-
णोक्त्या तेषां तथात्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः सम्यगित्यादि । तत्रापि हेतुः
स्वदृष्टयेति । स्वसाग्रेनेत्यर्थः । लौकिकदृष्टयेति ता । भगवत्त्वेन भगवति ज्ञाने वत्सपदे
मज्जनसंभावना न स्यादित्याहुः भगवद्भाव इति । प्रज्ञाशब्ददर्शन उत्तरावच्छरणगमनमेव
स्याद्, न शस्त्रग्रहणम् । तदा चक्रेण प्रमुष्णा चेन्न रक्षिताः स्युस्तदा स्वसामर्थ्यसाधयो-
जकत्वाद् नाश एव स्यात् । इदमेव मज्जनरूपम् । स्वसामर्थ्येनास्माकं जय इत्यभिमानेन
हि तदा शस्त्रग्रहणम् । एवं सति पूर्वमपि प्रमुष्णैव रक्षितत्वेन तदुपकाराज्ञानान्माहात्म्या-
नामात्रं श्रद्धात्वेनैव तेषां विधीयितव्यम् ।

द्रौण्यस्त्रेत्यस्य विवरणे अर्जुनस्येत्यादि । सर्वात्मना गर्भदाहे गोप्यस्याभावाद्

१०-१-६.

गोपनासम्भव इति गोप्यमंशमाहुः अर्जुनस्येत्यादिना । स्थूलांशे दग्धेऽप्युक्त-
बीजत्वांशात्मको धर्मस्तु वैष्णवांशत्वात् स्थित एवेति दग्धानप्यंशान् स्वसा-
मर्थ्येन अदग्धान् भावितवानिति तैः सहभूतं बीजभावं जुगोपेत्यर्थः । योगविभागादिति ।
'जनपदशब्दात् क्षत्रियादजि'ति सूत्रप्राप्ताज्प्रत्ययस्य लोपस्तु 'जनपदे लुवि'ति सूत्रेण भवति,
इह कुरुशब्दस्य जनपदावाचित्वेऽजो लोपासम्भवादेवं प्रयोगासम्भव इत्याशङ्क्य तत्संभव-
प्रकारमाहुः योगविभागादिति । जनपदशब्दे विभक्ते कृते, लुवित्येतावन्मात्रं सूत्रमिति
जनपदावाचित्वेऽपि तत्प्रत्ययलोपात्तथा शब्दसिद्धिरित्यर्थः । अन्यथा प्रतीतैरिति ।
पूर्वं दग्धत्वेन प्रतीतानामदग्धत्वेन प्रतीतिरन्यथाप्रतीतिः । धर्मरक्षार्थ इति । वेद-
मन्त्रेणाधिष्ठापितब्रह्मरूपदेवताकं हि ब्रह्मास्त्रम् । तत्कार्यस्य भगवता प्रतिपन्धे भगवतो वेद-
मार्गरक्षकत्वलक्षणो धर्मो गच्छेदिति तथा । एतेनादाहेऽपि सामर्थ्यं प्रभौ सूचितम् । मोक्ष
इति । वेदमन्त्राधिष्ठिता देवता हि स्वकार्यं कृत्वा निवर्तते । तदकरणे तदनिवृत्त्या मोक्ष-
प्रतिपन्धः स्यान्मर्यादामर्ग इति तदभावार्थं तथेत्यर्थः । तच्चवसहितमिति । 'तेजस्तत्त्वं
सुदर्शन'मिति वाक्यादिति भावः । इह चक्रपदं भगवति स्थितानां सर्वेषां तत्त्वानामुपलक्ष-
कम् । तानि तु द्वादशस्कन्धे, 'अथेममर्थं पृच्छाम' इत्युपक्रम्य, 'तात्रिकाः परिचर्यायां
केवलस्य श्रियः पतेः । अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पं कल्पयन्ति यथा च यै'रिति शौनकेन पृष्ठः सूतो
'नमस्कृत्य गुरुन् वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपी'त्युपक्रम्य अङ्गादीनि पूजायां येन रूपेण ध्याय-
न्त्याचार्यास्तानि रूपाभ्यवदत् । तथाच ध्यानार्थमेव तथा प्रदर्शनमिति साधूक्तं उपकार
इति । रक्षार्थं चक्रोक्तावप्रिमोक्त्या विरोधः स्यान्न तूक्तरीत्याहुरत एवेति । काल-
निग्रहार्थं वेति । चक्रं मारकत्वेन कालरूपम् । तद् धृत्वा तिष्ठतीति तत्र स्वकार्यकरणक्षमं
भवतीति तथा । चक्रपदोपादानतात्पर्यान्तरमाहुः अत एवेति । दग्धस्यापि पूर्वभावसम्भा-
दनेन जीवितसम्पादनमनुभावः । तादृशो भगवान् पूर्णं गर्भं प्रयोजनाभावात्ततो निवृत्त इति
सोऽनुभावोऽपि निवृत्तः, अन्यथा भगवता रक्षित इति कालादेरपि भयाभावादयं देहो नित्य
एव स्यात् । तथाच चक्रं भ्रमणशीलमिति व्याघ्रुख्य मत्यरितो भ्रमणं कृतवदिति कालाधी-
नत्वं सम्पन्नमितीदानी न जीवनसम्पत्तिरित्यर्थः ।

वीर्याणीत्यत्र अनेनेत्यादि । वारद्वयं वीर्यप्रथकयनेनेत्यर्थः । यदुवंशे वंशसंवन्धि-

१०-१-७.

कार्यकरणार्थं प्रशुभ्रांशेनावतीर्थ वीर्याणि कृतवानिममलकंसमागधादिवधरू-
पाणि प्रवयसामपि यौवनं यदूनां द्वारकानयनवैदर्भीहरणादिरूपाणि चेति
'तत्रांशेनावतीर्णसे'त्यनेनावताररूपं निरूपितम् । 'वीर्याणि तस्ये'त्यनेनोक्तरूपद्वयमुक्तफल-
दाने वाशीवत् करणभूतं यस्य तन्मूलभूतं रूपं निरूपितम् । अखिलदेहभाजामितिपदादेत-

दवतारात् पूर्वमपि तेषामुक्तफलदानोक्तत्वात् ज्ञायते । एवं सत्यवतारकार्यस्य मूलरूप-
कार्यस्यापि करणादुभयरूपत्वमस्मिन्नवतारे ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तेन धीर्यवहुत्वसम्भाषनास्तीति
तत्प्रश्न इति भावः । अत्रैतदवतारवीर्यं पृच्छंस्त्वत्कर्तुर्यन्मूलरूपत्वमुक्तवान् तेनासौवावतारस्य
मूलरूपत्वोक्त्या माहात्म्यमेवोक्तवानित्याशयेन पक्षान्तरमाहुः इदमेवेत्यादिना । आत्मत्वेन
मृत्युदानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य समादधते निमित्तचवशादिति । देहमात्रोक्तितात्पर्योक्ति-
रित्यम् । 'पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्यया'विति तत्त्वसूत्रात् । 'स नैव
रेमे, तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छ'दित्यादिश्रुतिभ्यश्च जीवानां देहसम्बन्धः
स्वक्रीडार्थमेव भगवता कृत इति क्रीडैव निमित्तं, तद्वशाच्चेत्यर्थः । भगवज्ज्ञानरूपा-
णीति । आन्तरत्वादिति भावः । अतः कथमपीति । उतेति पदादान्तर्मुखेभ्यो रूपद्वये-
नाप्यमृतदानम् । विषयपक्षे भजनोपयोगित्वेन तथात्वम् । ब्रह्मादिपक्षे भगवत्कीडोपयोगि-
त्वेन विमृतिरूपत्वेन च ज्ञानात्तथात्वम् । बहिर्मुखेभ्यस्तथात्वं स्पष्टम् ।

क वासमित्यत्र । अथवेत्यादि । अधुनापि, 'वयं गोवृत्तयोऽनिशं, श्रूयतां मे
१०-१-१२. पितृ'रित्यादिवचनानामश्रवणादमुदेवपुत्रत्वेन यादवत्वेन ज्ञानादेवमपि कथनं
सम्भाव्यते इत्याशयेनेदमुक्तम् ।

देहं मानुपमित्यत्र । तत्रैवोक्तमिति । तत्रैव वृष्णिमानुपदेह एवाश्रयणमश्रोक्त-
१०-१-११. मित्यर्थः । तेषु सर्वेषु भूभाराजपृतनानिरसनसामर्थ्याय भगवानाविष्टिष्ठ-
तीति तथा । वृष्णिभिः सह संव्यवहारे क्रियमाणे वृष्णिदेहेष्वाश्रयणसंभ-
वादिपि तथा । एतज्ज्ञापनार्थैवाद्यश्रवण उक्तः । अन्यथा तं विनापि प्रश्नसम्पत्तेस्तं न
ब्रूवेत् । एवं सति, 'वृष्णिभिः सह देहं मानुपमाश्रित्य कति वर्षाणि यदुपुर्यामवात्सी'दिति
सम्बन्धो ज्ञेयः । अत एवाग्रे प्रभुर्वक्ष्यति, 'नैवान्यतः परिभयोऽस्य भवेत् कथयि'दित्यत्र
हेतुमूर्तं विशेषणं मत्संश्रयस्येति ।

उद्धारविषयनिर्द्धारमाहुः ये भक्ता इति । शास्त्रीयसाधनरहितानामित्यर्थः । ननु
१०-१-१७. ससाधनानामपि कथं न विषयत्वमित्याशङ्क्य तत्र बाधकमाहुः येषामिति ।
किञ्च, यत्तेषां निरोधपदार्थोऽपि पूर्वस्मादिलक्ष्यणोऽतोपि न विषयत्वमित्याहुः
संसारेति । अत्र ससाधनेत्वित्यर्थः । निरूप्यते । त्वयेति शेषः । तथाच संसारस्याविधा-
कार्यत्वेन तन्निवृत्तेश्च ज्ञानैकसाध्यत्वेन तदस्य एव निरोधस्तेषां बाध्य इत्याह अत इति ।
तथाच वदेह वैलक्षण्यमिति भावः । किञ्च । भक्तानां संसारो लीलोपयोगित्वेन सुखरूप-
स्तेषां तु दुःखरूप इतीतोपि तद्वैलक्षण्यमित्याहुः दुर्भवेति । प्राप्तिकमुक्त्वा पूर्वोक्तमुप-
संहरन्ति एवमिति । एकं निःसाधनानां भगवत्प्राप्तिलक्षणमित्यर्थः । ननु भगवत्कृतनिरोधो
न शास्त्रैर्जनयितुं शक्य इति पूर्वोक्तशेषभावासम्भवात् ससाधनानामपि विषयत्वं वक्तुं
युक्तम् । अत एव, 'तथा परमहंसानां मुनीनाममलत्वनम् । भक्तियोगवित्तानार्थं कथं

पश्येमहि द्वियः' इति पृथावचनमपि गीयत इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः द्वयं वेति । उभयो-
 निरोधस्यैकरूपत्वेनोक्तवैलक्षण्यमावात्तथेत्यर्थः । एवम्प्रकारेण लीलाकरणे कथने च हेतु-
 माहुः साङ्गस्येति । निरोधस्येति शेषः । अत्रोपपत्तिमाहुः तत्त इति । यतश्चिकीर्षितनिरोध-
 मवतीर्थं स्वयं कृतवानतो हेतोरयं स्कन्धो दशमत्वेन युज्यत इत्यर्थः । अन्यथाऽनवतीर्थ-
 वाम्यरीपादेरिवात्रापि भक्तदुःखनिवारणोक्तौ भक्तकथैवोक्ता भवतीति ईशानुक्तथैवेयमपि
 भवेदित्यस्य स्कन्धस्य दशमत्वं न स्यादिति भावः । अद्वमाहुः अवतार इति । येन विना
 यन्न सम्भवति तत्तदङ्गमत्रोच्यते । तथाचानाविर्भावे निरोधपदार्थ एव न स्यादिति भावः ।
 यद्वा, यतः संसारभवदुःखव्यावृत्तिरेव निरोधप्रयोजनमतो निरन्तरं भगवत्स्मरणात्मको
 निरोधो दैवासुरसाधारणो निरूप्यत इत्याहुः संसारेति । स्मृतिश्च क्वचित् स्नेहात् क्वचित्
 द्वेषादिनेति परं विशेषः । एकं पूर्वोक्तमित्यर्थः । अथवा यतो लीलानुपयोगिसंसारवतां
 संस्मृतिरपि दुःखरूपातोधिकारिभेदेन विरोधाभावाद् दुःखनिवृत्तिः संसारनिवृत्तिश्चेति
 द्वयमपि फलमित्युक्तमित्याहुः दुःखरूपा च संसृतिः, द्वयं वा न विरुध्यत इति ।
 एवमनुक्तौ दुःखरूपेत्याद्यनर्थकं स्यात्, केपाश्चिद्भक्तानां दुःखमेव निवारितम् । अहम्ममा-
 त्मकः संसारस्तु लीलोपयोगित्वेन स्थापित एव । केपाश्चिद्भक्तानामन्येषां च संसारोऽपि
 नाशितः । तेन द्वयमपि फलमित्यर्थः । नन्वाधिदैविकप्रवर्तनं विना वाण्युद्गमासम्भवे भक्त-
 दुःखहेतुवाणीं स कथं प्रवर्तितवानित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः सर्वमुक्त्यर्थमिति । हर्षा-
 विर्भावं विना सा न भवतीति स्वयं तं कर्तुमशक्तस्तद्देतुहेतुं चक्र इत्यर्थः । तदनुगुणदेव-
 तायास्तदुत्कर्षमसहमानाया इतिरूपेऽग्रिमग्रन्थे तत्पदार्थां कंस एवोक्त इति ज्ञेयम् । मुक्ति-
 हेतुत्वेन तदनुगुणत्वम् । भगवन्मातृदासं दैवपक्षे परमोत्कर्षः । अयं चासुर इत्यसहमान-
 त्वम् । एवमविरोधः पूर्वापरयोः । कालो ह्यत्र प्रतिबन्धको जात इत्यत्रापि अत्रपदस्य
 दैवानुगुणत्वे कंसस्येत्यर्थो ज्ञेयः । तथा सति मातुर्दुःखासम्भवेन मातृत्वमेव न स्यादिति
 भावः । अतस्तेऽप्यन्त इति । मीष्मादय इत्यर्थः । तद्धर्मा इति । नृपधर्मा इत्यर्थः ।

वासुदेवकलानन्त इत्यस्य विवरणे । तदाविष्टास्मिन् सङ्कर्षणे आविष्ट इत्यर्थः ।

१०-१-२४. अत्र पूर्वं शय्यारूपे सङ्कर्षणे शयानस्यावतारदशापन्ने तस्मिन्नावेशरूपा स्थिति-

रनुशयनं भवति । तथाचानुशयनस्यैव स्कन्धार्थत्वाद्दलदेवाविष्टवासुदेव-
 कलाया एव लीलास्कन्धार्थः स्यादित्यत आह अत इति । यतः शयानस्यावेशोऽतो हेतो-
 र्विष्णोः सात्त्विककल्पाधिष्ठानुरेव चलभद्रेण कृत्वानुशयनमुच्यते, नात्मनः पुरुषोत्तमस्य
 नेत्यर्थः । 'निरोधोऽस्यानुशयनमात्मन' इति मूलवाक्यादिति भावः । तेन नोक्तद्रूपण-
 मिति भावः । तर्हि चलदेव एवं निरूपणे किं तात्पर्यं तदाह एकचदिति । पूर्वोक्तवासु-
 देवस्यांशत्वादंशं शिनोश्च तादात्म्येनाभेदादेकवदेव प्रोच्यते । तेन तत्रापि तथा निरूपण-
 मित्यर्थः । अतस्तच्चरित्रमपि मूलरूपचरित्रमेवेति भावः । नन्वेवं लोके न प्रतीयत इत्यत

आह कृष्ण इति । यथाशक्तेनैक्येपि स्वरूपे द्वैविध्यप्रतीतिस्तथा चरित्रेपीत्यर्थः । अत एव यथा चतुर्व्यूहरूपेण प्राकट्यं गयुरायां, पुरुषोत्तमस्य व्रजे तथानापीत्याह देवक्या-
मिति ।

शूरसेनो यदुपतिरित्यत्र । ननु मातृचरणानां दुःखप्रापणोपायमात्रं ह्यत्र वाच्यम् ।
१०-१-२७. ततु विवाहं कृत्वा गृहगमनसमये तथाकाशवाण्यभूदित्येतावतैवोक्तं भव-
तीति देशकालावस्थादिभिः सर्वोत्कर्षवर्णनं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः
सर्वोत्कर्षं त्वित्यनेन । भगवदाविर्भावस्यानमिति । यथा वसुदेवजन्मसमय
आनका दुन्दुभयश्च नेदुरिति सर्वत उत्कर्षो लोके ज्ञातस्तथा स्त्रिया भर्तृगृह एव पुत्रजन्म
भवति । तत्र विवाहो निमित्तमिति तं कृत्वा तद्गृहगमनसमये मातुः सर्वोत्कर्षं भगवता
सम्पादिते सति यत् दुःखमुपस्थितं तत् स्वल्पके निमित्ते श्रीग्रमनायासेन भगवता निरसितुं
योग्ये सति भवतीति भगवन्मार्गे शास्त्रे निरूपितमित्यत्रापि न काचिद्विन्नेति ज्ञापनाय
तद्वर्णनमित्यर्थः । सुषु अल्पकमतिमूढं दुर्ज्ञेयमिति यावत् । तादृशे निमित्ते सतीत्यर्थः ।
भक्तदुःखं विना भगवदाविर्भावो न भवतीति तदर्थं तत्कथनमित्यपि तात्पर्यं ज्ञेयम् ।
देशतः कालत इत्यादि । सतैव सुखदा इत्युक्त एकस्य द्वयोर्वीपि सुखदत्वं सम्भव-
तीति नायं नियम इत्याशङ्क्य निमित्तानां तावद्रूपत्वात्तथेति बोधयितुं तान्येवोक्तानि,
देशत इत्यादिना । अथवा, सार्वविभक्तिकस्तसिलिति केचिदिति वाक्यादत्र प्रथमातस्त-
सिलिति ज्ञेयम् ।

तस्यां तु कर्हिचिदित्यस्य विवरणे । सर्वानित्याद्याचकर्षेयान्तम् । पूर्वसन्निध्ये
१०-१-२९. सति भक्तदुःखाभावे स्वावतारो न सम्भवतीति तदर्थं तत्सन्निध्यं दूरीकृत-
वान् । अग्रे च तत्प्रयोजनाभावात् स्वस्मिन्नेव लीनं कृतवानित्यर्थः ।

पथि प्रग्रहिणमित्यत्र । अनेनाधिभौतिकः काल इति । भगवत्प्रादुर्भाव-
हेतुर्मक्तिमार्गोऽयं विवाहश्चेत्युभयोः साम्यादेतत्सम्बन्धिमार्गे कालकृतप्रति-
१०-१-३४. बन्धकथनेन मक्तिमार्गेऽपि तयात्वं ज्ञाप्यत इत्याशयेनेदमुक्तम् । एवं सत्य-
स्मिन् मार्गे भगवत्प्रापकमार्ग इत्यर्थो ज्ञेयः ।

खड्गपाणिः कचेऽग्रहीदित्यत्र । कचेषु किञ्चिदित्यादि । ग्रहणक्रियाकर्म-
१०-१-३५. त्वेपि कचानां कर्तुर्ग्रहणक्रिययेप्सिततमत्वाभावात्तथात्वज्ञापनाय सप्तम्युक्ता,
न द्वितीयेत्यर्थः ।

१. यथा चतुर्व्यूहरूपेण सह प्राकट्यं पुरुषोत्तमस्य, तथा व्रजे बलभदेपि पातुदेवविशेन सह प्राक-
ट्यमित्यर्थः । २. व्यूहरूपेणेत्यर्थः ।

दृष्ट्वा समत्वमित्यत्र । अनेन पञ्चार्पिक इत्यादि । अत्रायं भावः । अग्रे
 १०-१-५९. निगडनिग्रहानन्तरमेव, जातं जातमहन्निति वक्ष्यमाणत्वात् समर्पणानन्तर-
 ममारणे तन्नोचितमिति मत्वा नारदेन तथा कथनादेतदनुपदमेव तत्कथन-
 मिति ज्ञायते । तथाच निग्रहे गर्भासंभव इति । अत एव, जातं जातमिति न कालभेद-
 ज्ञापकमित्यग्रे वक्ष्यते । भगवतस्त्वलौकिकी रीतिरिति नानुपपत्तिः ।

इति प्रथमाध्यायः ।

द्वितीयाध्यायार्थोक्तौ कृष्णोद्यम इत्यादि । भगवदुद्यमे हेतुमाहुः महत्त्वेति ।
 १०-२-०. हेतोरिति शेषः । अत एव तावन्तमपि विलम्बमसहिष्णुर्गर्भकर्षणमाज्ञप्तवान् ।
 न ह्येवमन्यत्रेति भावः । अथवान्येभ्योऽवतारेभ्योऽत्र महत्त्वज्ञापनाय माया-
 ज्ञापनवसुदेवादिमनःप्रवेशलक्षणः स उच्यत इत्यर्थः । अथवा महत्त्वं पुरुषोत्तमत्वं तज्ज्ञा-
 पनाय सविशेषणः स उच्यत इति सम्बन्धः । असाधारणत्वेनेतरेभ्यो व्यावर्तको धर्मो हि
 विशेषणम् । तदत्र मायाज्ञापनमेकम् । न हि ब्रह्मादिव्यामोहिकां तामन्य आज्ञप्तुमर्हति,
 सान्याधीना वा भवति । वसुदेवदुरासदत्वादिकं, देवक्यां स्वहन्तृज्ञानेभ्योऽसुरभावत्साजनं
 कंसस्य, ब्रह्मादिस्तुतिश्च ।

हृतेष्वित्यस्याभासे । देवक्या घन्धनाचधीति । अत्रेदमाकृतम् । सप्तमे गर्भे
 १०-२-४. जाते नन्दाद्या ये व्रज इत्यादि नारदेनोक्तम् । तदा पद्मपुत्रहतिर्मातृघन्धनं
 च जातम् । तदत्र, हृतेष्वित्येकेनानूद्य स गर्भो देवक्या हर्षशोकविवर्धनो
 घभूवेत्यर्थेन शीघ्रं भगवदुद्यमे हेतुरुक्तः । पूर्वं शोकवर्धनो नासीत् । हृतेषु तेषु अयमपि
 तथा भविष्यतीति ज्ञानेन तथा घभूव । तथाचेदं सर्वं घन्धनानन्तरं जातमिति तदेव पूर्वा-
 वधिर्यस्य तादृशं चरित्रमाहेत्यर्थः । अत एवाग्रे वक्ष्यन्ति 'पद्मपुत्रवधात् पूर्वमेव सङ्कर्षणगर्भ'
 इति । असुरहननं सङ्कर्षणगर्भविषयकं दुःखं च भगवच्चरित्रमेव । तर्हि हर्षवर्धनत्वमनुपपन्न-
 मित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाहुः स चार्धमित्यादिना । पुरुषोत्तमस्यैव पूर्णानन्दत्वान्मातुर्मनसि
 तदागमने तत्रानन्दाविर्भाव एवाभूत्, परस्परं तादृशी नामून्निरोधवशादिति सरस्वती-
 दृष्टान्तेन वक्ष्यते । अस्यानन्दमयत्वेऽपि प्रसुसङ्गम एव पूर्णानन्दप्राकट्यकरणं भवतीति तथा ।

गच्छ देवीत्यत्र । स्थावरान्नगरादिति । न गृणातीति नगरमतः स्थावर-
 १०-२-६. तुल्यम् । अभिमानेन स्वप्न एव तिष्ठतीति तथा ।

आविवेक्षेत्याद्याभासः । अथाक्रोशानन्तरमित्यादि । ननु भूल एतदानन्तर्य-
 १०-२-१५. वाचकपदाभावात् स्वयं तत्कथनमनुपपन्नमिति भातीति चेन्नैवम् । भावानव-
 योधात् । तथाहि । इह हि शीघ्रं स्वागमनार्थमेव गर्भकर्षणाज्ञापनम् ।
 ततु, 'गां गता तत्तथाक्रो'दित्येतावतैव निरूपितमभूत् । आक्रोशस्तु प्रकृतानुपपत्तिः ।

एवं सत्यपि 'गर्भे प्रणीत' इति श्लोककथनं यत्तद्भगवद्वाक्यस्याथशब्दतात्पर्यकथनायेति ज्ञायते । अन्यथा, 'तत् सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेश्ये'त्युक्ते प्रयोजनाकाङ्क्षायामहं देवक्याः पुत्रतां प्राप्स्यामीत्येतावतैव चारितार्थ्यादयशब्दं न वदेत् । एवं सति यस्मादानन्तर्यं प्रभुघुद्धिस्थं स पदार्थो 'गर्भे प्रणीत' इति श्लोकेन विवृतः श्रीशुकेन । आचार्यैरपि तमेवायशब्दं प्रतीकत्वेनोक्त्वा, गर्भ इतिश्लोकोक्ततात्पर्यमाक्रोशानन्तरमित्यादिनानूदितम् । अयमर्थो भगवतोऽत्यन्तं गोपनीय इति तत्सम्पत्तिर्लोकानामन्यथाज्ञानोक्त्या तत एव तदज्ञानसूचनेन च ज्ञापितेति सर्वमनवद्यम् ।

पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एवेत्यादि, भवतीत्यन्तम् । अत्रायं भावः । उक्त-वाक्यानुरोधान्नन्दगृहे पुरुषोत्तमाविर्भावोऽवश्यमङ्गीकार्यः । एवं सति, 'सुतं यशोदाशयने निधायै'त्यग्रिमवाक्यं चानुपपन्नं भवति । तत्र स्वरूपद्वयदर्शनप्रसङ्गात् । आगतस्य तिरोधानं न वक्तुं शक्यम्, आगमनवैयर्थ्यापातात् । 'प्रागयं वसुदेवसे'तिवाक्यविरोधश्चेति उभयतः-पाशाञ्जलिरिति चेत् । अत्र ब्रूमः । नन्दगृहे प्रादुर्भूतस्यैव पुरुषोत्तमस्य सर्वतःपाणिपादा-न्तत्वेन तदा कार्यमस्तीति वसुदेवगृहे प्रादुर्भाव इति ज्ञायते । स एव, 'वभूव प्राकृतः शिशु'रित्यनेन उक्तः । पूर्वरूपस्य तिरोधानेऽप्यग्रिमकार्यार्थं स्वस्मिन्नेव स्थापितवान् । यतो मुक्तिभूषारहरणवंशसम्बन्धित्वेनाविर्भावपित्रादिसुखदानवेदमार्गरक्षानारदशापविमोक्तद्विजसं-माननादिकार्याणि वासुदेवादिमूर्तिनियतकारणकानि उक्तकार्याण्यग्रे स्पष्टानि । एत-देवोक्तम् एवं सति सर्वेषां चरित्राणामभिनिवेशो भवतीत्यनेन । अत्र श्रुता-र्थापत्तिरेव मानमिति नानुपपत्तिः काचित् । रूपान्तरमिति । रूपान्तरत्वेन मानमित्यर्थः । तच्च मानुषत्वम् । तथाच शुद्धे पुरुषोत्तम एव तथा मानसाग्रे वाच्यत्वान्मायानिरूपणेन तन्नियतकार्यविषयस्याप्युत्तिर्निरूपिता भवतीत्यर्थः ।

दधार सर्वात्मकमित्यस्य विवृतौ । वृद्धिराकाशस्येवेत्यारभ्य, भवतीत्य-
न्तम् । यथा यथा मित्याद्यावरणापसारणं तथा तथाकाशप्राकट्यं यथा, तथा
: १०-२-१७. यावथावन्मायारूपं येन प्रकारेणापसार्यते तावत्तावत्तेन प्रकारेण भगवत्स्वरूपं
प्रकटं भवतीति क्रमेणैव गर्भलक्षणाविर्भावस्तेनेतरगर्भेभ्यो भगवद्गर्भसम्बन्धिन्यपि बुद्धिर्दे-
वक्या अविलक्षणोपपन्ना भवति । एवमेव यावता अंशेनेतोपसारणं तावतांशेन यशोदागर्भे
मायाप्रादुर्भाव इति यशोदाया अप्यविकृता बुद्धिस्तथेत्यर्थः । अन्यथा त्वलौकिकत्वेन पूर्वं
तल्लक्षणाभावे पश्चात् प्राकट्ये च उभयोर्यशोदादेवक्योर्बुद्धिर्विकृता भवेत् । तथा सति लीला
न सम्पद्येतेति तथैव ज्ञेयमिति भावः । साकारव्यापकब्रह्मणः स्तोकाकारमात्रावरणापसार-
णेऽप्यसतिस्मापि तस्य तथाकारत्वं लोकन्यायेन सिद्धम् । अत्रावरणस्य व्यापकत्वेनाविशेषाद्
यशोदागर्भदेशेऽपि तत्प्राकट्ये नानुपपन्नं किञ्चित् ।

सत्यव्रतमित्यस्य विवरणे । अष्टविधं भवतीत्यादि । अष्टविधत्वं चाग्रे स्प-
 १०-२-२५. ष्ठीभविष्यति । यत् सत्यं तत् परमितादिवक्ष्यमाणश्रुत्यर्थनिरूपकमिति ज्ञे-
 यम् । यद्वा सर्वोत्कृष्टमित्यत्र वाञ्छब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे । श्रुताविव
 स्तुतावप्येतयोरैक्यं प्रतिपादनीयमित्यतिदिशन्ति । एवं सत्यत्वेत्यादिना । लोके हि व्रत-
 मुत्कृष्टमिति यदुक्तं तत्रोपपत्तिर्यस्त्वित्यादिना उच्यते । तथाच लोके व्रतं सत्यं चेति द्विविधं
 सत्यं निरूपितं भवति । मूले व्रतपदेनैतदुभयप्राप्तौ हेतुमाहुः । उभयोः परत्वादिति ।
 सत्यव्रतमित्यनेन सत्यं परमिति श्रुतिपदस्यार्थ उक्तो भवतीति भावः । तेन लोके सत्यं व्रतं
 चेति द्वैविध्यम् । अग्रे परं सत्यमिति श्रुत्यर्थनिरूपकं सत्यपरमिति पदं व्याकुर्वन्ति । अतः
 परमिति । अत्रापि लोके लौकिकं नियामकं वैदिकं द्वादशविधं चेति द्वैविध्यम् । भगवतो
 व्रतं लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकं चेति द्वैविध्यम् । त्रिसत्यमिति पदार्थे भूरादि-
 त्रयं कायादित्रयं चेति द्वैविध्यम् । एवमष्टविधत्वं सत्यस्य भगवतः कालरूपस्य । यदि
 सत्यरूपत्वं न स्यात्तदा लोके व्रतादिकं नियामकं च वैदिकं च द्वादशविधं भगवद्गतानि
 च लोकाश्चात्मादयश्च न स्युरित्युपपत्तिरूपत्वम् । व्रतं हि उपोषणादिरूपमहोरात्रादिसा-
 ध्यम् । सत्यमपि तप्ततैलादिष्वप्यदाहोऽत्युत्कृष्टपापेऽल्पेनैव कालेनानिष्टमनुत्कृष्टत्वेचिरेण-
 त्यादि । अन्यत् स्पष्टम् । लौकिकमुक्तद्वादशविधं वैदिकं चेति द्विविधम् । भगवदीयं व्रतं
 नियामकं चेति च द्विविधम् । लोका भूर्भुवःस्वर्लक्षणाः । आत्मानः कायजीवपरमात्मानः ।
 लोकाः फलरूपाः । इतरे त्वितराणि । इदं च द्विविधम् । एवमष्टविधत्वं सत्यस्योक्तभेदेन ।
 पदद्वये विधेयभेदेन द्वैविध्यम् । त्रयं च द्विविधम् । एवं चतुर्विधत्वम् । इतराविति ।
 प्रमाणफललक्षणावर्थावित्यर्थः । आद्यन्तयोरिति । सत्यात्मकमित्यन्तिमेन पदेन फलम् ।
 एतस्मादाद्येन, ऋतसत्यनेत्रमित्यनेन प्रमाणमित्यर्थः । भगवत्स्वरूपज्ञानशक्तयोः फलत्वप्रमा-
 णत्वे प्रसिद्धे । अथवा सत्यस्य योनिमित्यनेन प्रमाणम् । सत्यस्य सत्यमित्यनेन फलम् ।
 'मानाधीना मेयसिद्धि'रिति कारणान्तःपाति मानमिति तथा । पूर्वमज्ञस्य ज्ञानेन विषयस्व-
 रूपमपि तदैव सिद्धं भूतमिति यतो मानम् । फलं विवृतावेव स्फुटं, सत्य एवेत्यादिना ।
 प्रमाणादिचतुरूपं भगवति प्रतिष्ठितं चेति पञ्चविधम् । पूर्वोक्तमष्टविधमेतत्पञ्चविधं चेति
 त्रयोदशधा । अग्रे ज्ञानशक्तिद्वयं धर्मी चेति षोडशधा ।

विभर्पीत्यस्य विवृतौ । चरचराशब्देनेत्यादि । 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत
 १०-२-२८. ओदन' इति श्रुत्यर्थनिर्णयं कुर्वन्, 'अत्ता चंराचरग्रहणा'दिति सूत्रे विषय-
 वाक्योक्तब्रह्मक्षत्रे चराचरशब्देन व्यासोवददिति तथेति ज्ञेयम् ।

त्वत्पादपोतेनेत्यत्र । भगवद्भावकेत्यादि । अक्षरपक्षेऽनुपपत्तिरियम् । भगवतः
 १०-२-२९. पुरुषरूपेणाविर्भावे ह्यक्षरस्य चरणरूपत्वम् । तदा भगवतैव तरणसम्भवे ता-
 वन्मात्रस्य तथात्वमयुक्तम् । एतदेवोक्तम्, भगवतीत्यादिना । न च तेन
 पुरुषरूपेणापि तत्सम्भव इत्याह । समाधिकल्पितस्यैवेति ।

येन्येरविन्दाक्षेत्यत्र । सम्यग्वायुसञ्चारो नाडीशुद्ध्या भवतीति तदर्थमेवेयपानादिकं

१०-२-३१. यत्तदेव विकर्मेति ज्ञेयम् । एतदुक्तं विकर्मसहितमित्यनेन ।

शरीरिणां श्रेय इत्यत्र । ते हि शरीराभिमानिन इत्यादि । वैदिकं कर्म

१०-२-३२. यथोक्तमेव कृतमदृष्टजनकम् । ज्ञानमपि तथाङ्गम् । 'य एवं वेदे'ति वाक्ये-

भ्यः । तथाच तदभावात्तथेति भावः । जडत्वादपि तथात्वं ज्ञेयम् ।

सत्त्वं न चेदित्यत्र । उभयोः साक्षात्कार इत्यादि । आत्मसाक्षात्कारस्य फल-

१०-२-३४. मध्यासनिवृत्तिः । द्वितीयस्याद्वैतस्फूर्तिः । वैदिकमार्गे हि प्रमेयं, 'स हैतावा-

ना'सेति श्रुतेर्ब्रह्मात्मकम् । अतस्तत्त्वेन स्फूर्तिः फलमिति भावः । इत्पद-

व्यतिरिक्तमिति । न चेदित्यत्र यदित्यदं तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः । अज्ञानभिद्विज्ञानं

मार्जनमापेति न व्याख्यानमिति । क्रियापदस्य समानलकारेणैवान्वयनियमान्मार्ज-

नमाग्रादिति भवेत् । श्लोकाशङ्काया अनिवृत्तेश्च स्वव्याख्यातशास्त्रार्थाप्राप्तेश्चेति भावः ।

इति द्वितीयाध्यायः ।

तृतीयाध्याये प्रकरणार्थसंदर्भे । अधिकारिणि काल इति । दक्षिणायनकृ-

१०-३-०. ण्यपक्षनिशीथादिदोषेषु सर्वकर्मणि निन्दितेषु सत्सु सर्वगुणोपेतत्वोक्तिर्मलेऽ-

नुपपन्नेत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः अधिकारिणीत्यादिना । तथा 'प्यधिकं त-

शानुप्रविष्टं, न तु तद्धानि'रिति न्यायेनोक्तदोषानिवृत्तिस्तदवस्थैवेति चेत् । अत्र वदामः ।

नात्र पूर्वोक्ताधिभौतिककाले प्रादुर्भाव उच्यते, किन्त्वधुनैव लीलाविर्भावारम्भ इति लीला-

कालो योत्रे भगवदात्मकत्वेन वाच्यः स प्रादुर्भूत इति । एवमेव देशादिरपि । अत एवाथ-

शब्दो मित्रप्रक्रमार्थक उक्तः । आधिभौतिकस्य तस्य जन्मनिमित्तत्वाभावाद् भौतिकस्याधि-

ष्ठानत्वेऽपियथा वरेदयरात्रीणां तदा दिवापि प्रकटनं कृतमिति तद्रात्रीणां दिवारूपत्वमपीति

न वक्तुं शक्यम् । तथासाधिभौतिकतद्रूपत्वं न वक्तुं शक्यम् । एतज्ज्ञापनायैव शुक्लस्थो-

क्तम् । अन्यथा प्रकटे त्वदुक्तदूषणे सत्येवं न वदेत् । यद्यप्याधिभौतिक उत्तरायणत्वादि-

विशिष्टेऽप्येतत्प्रकटनं सम्भवति, तथापि यदेतादृशे तस्मिंस्तथा करणं तन्मर्यादामार्गात् पु-

ष्टिमार्गोऽतिविलक्षणो चलिष्ठश्चेति ज्ञापनायेति जानीमः । अत एव सर्वदेवतासान्निध्यप्रयुक्त-

सर्वगुणोपेतत्वव्यावृत्त्यर्थं तद्वगमनानन्तरं मित्रप्रक्रमेण इदमुक्तम् । असङ्कोचात् सर्वशब्देनै-

श्वर्यादय उच्यन्ते । तेन भगवदात्मकत्वमुक्तं भवति । तेन लीलाकालत्वमायाति ।

प्रादुर्भावस्थले नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्ववदिति । वाचि उपनिषद्द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

१०-३-८. 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह,' 'अदृश्यमग्राह्यं,' 'न तत्र सूर्यो

माति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः,' 'न चक्षुषा दृश्यते

नोत वाचे'त्यादिविरोधः प्राकल्पकत्वेन आपतति । स च, 'कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्,'

‘ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान’ इत्यादिश्रुतिभिर्भगवदिच्छया भगवान् दृश्यः, इन्द्रियसामर्थ्येनादृश्य इति श्रुत्योक्तात्पर्यनिरूपणेन निरस्यत इति प्राकट्यात् पूर्वमविरोधो यथा, तथा प्राकट्यानन्तरमपीति न काचिच्चिन्तेत्यर्थः ।

तमद्भुतमित्यत्र । विशेषणसंख्यातात्पर्यं वदन्त आद्यश्लोकस्यद्वितीयश्लोकस्यविशेषण-
 १०-३-९. संख्ययोः प्रत्येकसमुदायान्यां तात्पर्यमाहुः दशशालीलेत्यादिना । आद्यस्थ-
 तत्संख्याभिप्रायोऽयम् । द्वितीयेन पदेन समुदिततत्तात्पर्यमुक्तम् । द्विगुण
 इति । मर्वादामार्गीयैश्वर्यादिकं भूभारहरणवेदधर्मविहितभक्तिज्ञानादिप्रवर्तकमेकम् । ब्रह्म-
 मर्यादाया अप्सुलङ्घनं, दैत्यानामपि मुक्तिदानमदेयस्वरूपाभूतदानादौ पुष्टिमार्गीयैश्वर्यादिकं
 हेतुः । एवं सत्युभयविधं प्रकटीकृत्य प्रकट इति समुदिततत्तात्पर्यम् । एवमग्रेपि ज्ञेयम् ।
 भक्तानां दशप्राणादिरूपः । सर्वप्रकाशकः सूर्यो द्वादशात्मेति तथा । लीलासम्बन्धिपदार्था-
 नामनन्यप्रकाश्यत्वात् लीलायाः कालातीतत्वेन तदवच्छेदो न सम्भवतीति द्वादशमासात्मको
 लीलाधारभूतो यः संवत्सरात्मकः कालस्तरूपोपि । ते ‘नैकहायनक्षैमासिकः कुमार’ इत्याद्यु-
 क्तिर्न विरुध्यते । लौकिकेन्द्रियाविषयत्वाल्लीलायास्तन्मध्यपातिभक्तानामेकादशेन्द्रियरूपस्त-
 न्नियामकश्चेति द्वादशात्मा । आत्मपदेन जीवपरमात्मानाबुच्येते । कार्यं महत्तत्त्वम् । भूता-
 न्येकविधानि । उभौ प्रकृतिपुरुषौ । त्रयो गुणाः । अन्यत् स्पष्टम् । एतेन लीलासम्बन्धि-
 पदार्थद्विष्टरेतत्स्वरूपात्मिकैवेति फलितम् । एवं तात्पर्यनिरूपणेपीदमेव मूलम् । अन्यथा
 प्राकृतसम्बन्धे ब्रह्मत्वानुपपत्तिरिति ।

न तु लोकवेदसिद्धमिति । यद्यपि साकारत्वेन वेदे सिद्धं, तथापि यादृग्रूपं प्र-
 कटमधुना तत् तथैवेति तदभिप्रायेणेदमुक्तम् । तेन पूर्वेण न विरोधः ।

चतुर्भुजमित्यस्याभासे । चतुर्विधमपीति । प्रमाणप्रमेयसाधनफलरूपमपीत्यर्थः ।
 अत्रायं भावः । सम्पूर्णस्वरूपवर्णने ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च वाच्यानि । तत्र ज्ञाने-
 न्द्रियेष्वीक्षणमेवोक्तम् । कर्मेन्द्रियेषु भुजा एवोक्ताः । तेनैकैकेनैव पूर्णा ज्ञानशक्तिः क्रिया-
 शक्तिश्च निरूपितेति ज्ञायते । एवं सति कर्मेन्द्रियाणि निरूपयन् यद्भगवदर्थरूपं ज्ञानं निरू-
 पयति तेन जीवानामिव भगवतः कर्मेन्द्रियाणि न ज्ञानजनकानीति न, किन्तु स्वयं चिद्रू-
 पाणि पूर्णज्ञानजनकानीति ज्ञापयति । चतुर्विधकार्यार्थमित्यादिना चतुर्विधक्रियाशक्ति-
 विवरणम् । व्यूहकार्याण्येव चतुर्विधानि तानि । तेषां नियतकार्यत्वात् । भगवद्भुजानां
 क्रियाशक्तिरूपत्वेन सर्वेषां क्रियावतां मूलत्वात् पृथिव्यादिचतुर्णामिव सूतेषु क्रियावत्त्वात्त-
 दाधिदैविकरूपत्वमपीत्याशयेन सूतत्वमुक्तम् । तेन लीलासम्बन्धपातिनां तेषां प्रभुभुजरूपत्व-
 मेव, न प्राकृतत्वमिति भावः । जरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जानि वा । तान्यप्युक्तरूपाणीति
 ज्ञेयम् । पुरुषस्य द्विभुजत्वमौत्सर्गिकमित्यत्र द्विगुणपुरुषत्वम् । एतस्यैव विवरणं, लौकिक
 इत्यादि । सुद्धादिना जरासन्वादिमारणं लौकिकसदृशम् । अन्यथेश्वरस्यैतच्चमूमारणे का यु-

द्वापेक्षा स्यात् । अवस्थासाधनविरुद्धकार्यकरणं पूतनाशकटादिभारणमलौकिकम् । घात-
काविति । हननरक्षणयोरेकत्रैकदा करणं विरुद्धं, तथापि तत् कृतवान् । परीक्षितो लौकि-
कवीजांशस्य दाहनं, वैष्णवांशस्य गर्भस्य रक्षणं, तन्मातुश्च । तत्राप्यनिर्वर्त्यब्रह्मास्त्रात् ।
एतदेव सङ्कटरूपमपि । तथैवेन्द्रवृष्ट्यादिकमपि ज्ञेयम् । वेदोक्तमिति । कर्मब्रह्मविषयक-
मात्मपरमात्मविषयकं वा ज्ञानमित्यर्थः । भक्तिरपि सगुणा निर्गुणा च साधनफलरूपा वा ।
वैराग्यं हि सर्वदुःखनिवर्तकम् । भक्तदुःखनिवर्तनं ह्यायुधैः । तेन तेषां वैराग्यरूपता । तेन
भक्तेष्वेव रागस्तद्वेषपि तदभाव इति ज्ञाप्यते । अत एव मातुलदयोऽपि हताः । मधु-
सूदन इत्यादि । उक्तीत्या मधुसूदनो गदाचक्रे दक्षिणयोरब्जशङ्खौ वामयोर्धारयन् मा-
धवो भवति । एवं सति गदाचक्रयोरेकत्र अब्जशङ्खयोश्चैकत्रस्थितिमात्रसाधर्म्येणात्र माध-
वत्वमपि । शङ्खाब्जे दक्षिणयोश्चक्रगदे वामयोर्धारयन्नारायणो भवति । तेन शङ्खाब्जयोश्च-
क्रगदयोश्चैकत्र स्थितिमात्रसाधर्म्येण नारायणत्वम् । एवं त्रिवृद्रूपत्वं सङ्कर्षणप्रद्युम्ना-
निरुद्धरूपतापि । शङ्खेत्यादिविग्रहवाक्ये, शङ्खगदे आदी ययोस्ते शङ्खगदादिनी पद्म-
चक्रे उदायुधे यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । शङ्खाब्जाभ्यां मारणासम्भवादा-
युधत्वं कथमिति शङ्काभावाय तत्तात्पर्यमाहुः इन्द्रियेत्यादि । प्राणपोषितानीन्द्रियाणि
हि कार्यसाधकानि । 'विष्णोर्मुखोत्थानिरुपूरितस्य यस्य ध्वनिर्दानवदर्पहन्ते'ति वाक्याच्छ-
ङ्खस्य तादृशत्वादिन्द्रियरूपता । तेनान्तरो मारको, दर्पाभावे मृतप्रायो यतः । गतदर्पस्य
बाह्योपमर्देनाशुनाशो भवति । प्रकृते च ब्रह्माण्डविग्रहो नारायण इति तदात्मकाब्ज-
धारणेनैव यथा उपरि पतित्वा उपमर्दनं तथा भवतीति तथा । गदाया आधिदैविकप्राणा-
त्मकत्वादधिभूतासुरप्राणान्निहन्ति । तेजोरूपमन्तःकरणं, चक्रं च तथा । मुक्तिदित्सायां
एव महासूत्रेण मारयतीति तात्पर्येण पक्षान्तरमाहुः आकाशेत्यादि । शङ्खगदाचायुधमेता-
वतैव चारितार्थ्येप्युदायुधमितिकथनेनान्योपि भावः सूच्यत इति तमाहुः उदायुधानीति
चेति । उदमुदकं तद्रूपाणीत्यर्थः । उदकत्वोक्तितात्पर्यमाहुः तत्रैवेति । गुरुपदार्थं हि तत्
स्वस्मिन् पतितं मज्जयति । तद्वदहङ्कारेणानग्रानासुरान् प्रावप्रायान् महाभूतान्येव पुनः प्रा-
पयन्ति, न तु मुक्तिमित्यर्थः ।

श्रीचन्द्रस्य इत्यादि । अत्रैतावद्वाच्यम् । पुरुषोत्तमैकनिष्ठत्वेन तदसाधारणं लक्षणं
श्रीर्भवति । तस्याश्चेतरागोचरत्वेन लक्ष्यज्ञानं कस्यपि न भविष्यतीति तत्प्रादुर्भावस्याना-
साधारणधर्मं सर्वगोचरं कृत्वा स्वस्मिन् धारयति । तदर्थेनेन तत्र श्रीस्थितिज्ञानेन पुरुषो-
त्तमत्वज्ञानं भवति । अस्य मुख्यत्वमुपपादयन्ति सर्वात्मकस्येति । 'पुरुषः स परः पार्थ
भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा यस्यान्तःस्थानि भूतानि' इति भगवद्वाक्यात्, 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'-
न्नित्यादिश्रुतिभ्यश्च जगत्तथा । 'परस्वस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तः सनातन' इत्युप-

क्रम्य, 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममे'ति प्रमुवाक्याच्छ्रीव्रजजनमनोरथपूर्तये, 'दर्शयामास लोकं खं गोपानां तमसः परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्मज्योतिः सनातनम् । यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता' इत्यादिवाक्यैः सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वेनाप्यक्षरं ब्रह्म पुरुषोत्तमस्य लक्षणम् । चेष्टारूपत्वेन, 'अथ सर्वगुणोपेतः काल' इत्यादिना निरूपितो य आनन्दमयो लीलाकालः सोऽपि तथा । आदिपदालीलाविशेषाश्च । तथाच सर्वात्मकत्वभगवत्त्वजगदादिलक्षणेपु ब्रह्म मुख्य लक्षणम् । सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वादाविर्भूतसच्चिदानन्दरूपत्वाज्ज्ञानिमुक्तिस्थानत्वात् पुरुषोत्तमगृहचरण-त्मकत्वात् । अतः श्रीवत्सस्य लक्ष्मत्वमुक्तमन्यथेतरविशेषणवदिदमप्युक्तं स्यादिति भावः । अत्रोपपत्त्यन्तरमाहुः अत एवेति । जातिवेदाक्षरब्रह्माणि तदानन्दश्च सर्वशब्देन उच्यते । तदाधारभूतो भृगोर्देहः । तद्वत्तस्य गतिर्भगवत्पर्यवसायिन्येवेति तथेत्यर्थः । किञ्च भगव-तस्त्वगिन्द्रियाद् भृगोरुत्पत्तिः । तथेतेरेन्द्रियेभ्यो विशिष्टमन्तर्बहिर्व्यापित्वात्तथा ज्ञानजनक-त्वाच्च स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुत्वाद्भगवतः स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुः । श्रीस्तत आविर्भूतेत्याश-येनाहुः लक्ष्म्याश्चेत्यादि ।

गलशोभीत्यत्र । सरस्वत्या ज्ञानशक्तिरूपत्वात्तथा कृतिः । अत्र विद्यादिपदानि त्यक्त्वा सरस्वतीपददानस्यायं भावः । सा हि वीणागानपरा, प्रभुश्च मुक्तोपसृप्य इति मुक्ताः सर्वे सङ्गीतविद्यया यथा प्रभुं सन्तोषयन्ति तदर्थमेवं करणम् । एतेनैवंविधानां लीलास्थम-क्तानां न प्राकृतत्वं, किन्तु कण्ठभूषणरूपत्वमेवेति ज्ञाप्यते । स्थानं प्रमुगुणगानम् । मुक्ता-नामेव शुकादीनां तत्राधिकारादिति भावः ।

सान्द्रपयोदेत्यत्र । पूर्वमिति । निबन्धे निरूपितमित्यर्थः । तत् स्मारयन्ति । आकाशेत्यादिना । चक्षू रूपवद् द्रव्यं गृह्यतदभावे निर्मेघ आकाशे दूरं गतं सन्नीलमिव पश्यति । तथा ब्रह्माप्यतिगाढं गम्भीरतया नीलमिव पश्यतीत्येकः प्रकारः । तत्तद्युगाधिष्ठा-तृदेवतानां तादृक्तादृग्रूपत्वात् तत्प्रतिबिम्बेन नियतानेकरूपत्वमिति द्वितीयः । भूमेर्नील-रूपत्वेन तत्राविर्भावे तत्प्रतिफलनेन तथा भातीति तृतीयः । शुद्धस्य सत्त्वस्य नीलरूपत्वेन तत्प्रतिफलने वैकुण्ठाविर्भूतं ब्रह्म तथा भातीति तुरीयः । अथवा भूमिवैकुण्ठं श्वेतद्वीपम् । हन्तेदं ब्रह्मणो नीरूपत्वपर्यवसायित्वेन न दासविद्वज्जनमनोरमं भवतीति चेन्नैवम् । अंशा-वतारविभूतिरूपावतारविषयत्वादस्य । श्रीपुरुषोत्तमाख्यं तु वस्त्वेव तादृशं, न त्वौपाधिकं तत्राप्यप्यस्ति, शुद्धब्रह्मरूपत्वादित्यनुपदमेव प्रमाणप्रकरणे निरूपयिष्यत इति विद्वद्भक्तम-नोरममेतदिति जानीहि । यस्तु स्वकाल इत्यादि तु परोक्षवादत्वेनापि ज्ञेयम् । स्वकाले लीलाकाले । अत एव स्वपदम् । नूतनरसोत्पादको दिनान्तादिष्वग्रिमश्च । एवमित्यादिना श्रीवत्सेत्यादिविशेषणोक्तितात्पर्यमुक्तं क्रमेण, पुरुषोत्तमासाधारणचिह्नत्वात् तत्त्वेन ज्ञाने मू-लकारणभूतः श्रीवत्सः । तस्य ब्रह्मत्वं निरूपितम् । वस्तुतस्तु श्रीरूप एव सः । ब्रह्मानन्द-

रूपत्वात्तस्यास्तत्र स्थितो लीलां करोतीति लीलागूलभूतमपि तद्रूपं ब्रह्म । 'कौस्तुभ्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्त्यज' इति वाक्यात् । स्वीयत्वेनाङ्गीकृतानामात्मनामाधिदैविकं रूपं स्व-
कण्ठे स्थापयन्न जातु त्यजति । स्वरूपानन्दं च ताननुभावयतीति तथा । भूरूपकत्वा आ-
वरणोक्त्या तथात्वम् । प्रावृद्धघनश्यामत्वोक्त्या सर्वानिष्टनिवृत्तिपूर्वकं सर्वार्थदानम् ।

महाहंस्तत्र । भगवन्मुखनिरीक्षका इत्यादि । अत्रायं भावः । 'विभर्ति सांख्यं

१०-३-१०. योगं च देवो मकारकुण्डले' इति वाक्यात्तद्रूपयोस्तयोः सहभावेन किरीट-

स्योक्तेर्मौलिपदं, पारमेष्ठ्यमित्यत्रापि तद्रूपो वेद एवोच्यत इत्यवगम्यते । स-
र्वप्रमाणानामुपरि स्थितिस्तस्यैवोचिता यतः । एवं सति तज्जनितज्ञानमेव तत्त्वब्रह्मरूपमिति
तत्परिपञ्चोक्त्या तेषां तथात्वमेव संपद्यत इति जीवानां तत्र स्थितिरयुक्तेतिशङ्कानिवारणाय
भगवन्मुखेत्याद्युक्तम् । अपरं च तेषां बहुत्वेपि तत्त्वव्येकत्वोक्त्या तज्जनितस्य भक्तिभाव-
स्यैकरूपत्वं मूले ज्ञाप्यते । तेन वेदादीनां भक्तिरेव फलमिति ज्ञापितं भवति । अहंस्य प्रा-
पकद्रव्यरूपत्वेन तादृशोत्र गुरुरेवेति तद्योक्तम् । अन्यथा त्वमूल्यपदमेव वदेदिति भावः ।
इदं च भक्तिमन्महापुरुषानुग्रहादेवेति ज्ञापनायाहं महत्त्वमुक्तम् । अत एव, 'वेदवादरताः
पाथै'त्यादिनोक्तशीलानां न भक्तिलाभः । एतदेवामिसंधाय सर्वलोकप्रसिद्धादिति विशेषणं
दत्तम् । अहंस्य लोकसिद्धत्वेनापि तथा विशेषणमिति ज्ञेयम् । कुन्तलानां रसोदीपकत्वेन
तेषु भक्तिप्रवर्तकत्वमपि सूच्यते । तान्येव पदानीति । कुन्तलानां अमरतुल्यत्वेन तेषां
पदपदत्वेनैतेत्वेतान्येव तानीत्यर्थः । त्रयाणामपीति । वेदसांख्ययोगानामित्यर्थः । कुन्त-
लानां शास्त्रामिज्ञजीवत्वेन पूर्वमुक्तत्वात्तेषामनेकविधत्वे तज्ज्ञानप्रकारानेकविधत्वमेव प्रयो-
जकमिति कुन्तलानेकत्वोक्त्या तत्प्रयोजकमप्याक्षिप्तं भवतीत्यर्थः ।

उद्दामेत्यत्र । त्रयाणां कर्मत्वोक्तेरयं भावः । भूमावेव कर्ममार्ग इति तद्रूपकत्वा

भूषणत्वेन स्थितस्य कर्मत्वं युक्तम् । इतरयोः क्रियाशक्तौ प्रतिष्ठितत्वेनेति ।

कृष्णावतारेत्यत्र । सम्यग्ब्रह्मो यस्येति । विविधपदार्थैर्महानुत्सवः कार्य इति

१०-३-११. बुद्ध्या तत्र तत्र मनोधावनं ब्रह्मः । पुरःप्रकटे भगवत्सन्ध्यापि मनोधावन-

स्यानुचितत्वात् । परं तत्सवरसस्तादृश एवेति भक्तिमार्गेण स गुण एवेति
भगवच्छब्देणाप्युदस्तः । (वसुदेवदेवकीस्तुतितात्पर्यनिरूपणं द्वादशात्मेत्यादिभिः क्रियते ।
पूर्वं तमद्भुतमित्यादिना द्वादशधा प्रादुर्भाव उक्तः । अग्रे तद्रूपदृष्ट्या वसुदेवदेवकीभ्यां ततो
न्यूनाधिकभावेन निरूपणे विस्वादादन्यतराग्रामाण्यशङ्का स्यात्, तन्निरासः स्तुतिनिरूपि-
तार्थाभ्यां भवतीति ज्ञापयन्तीति द्वादशात्मेत्यादिना । स्तुतिभ्यामिति पूर्ववद् द्वादशधैव
निरूपितो हरिर्ज्ञेयः । तत्र प्रकारमाहुः त्रिधा च नवधेति । देवकीमिल्लिधा, वसुदेवैर्न-
वधैत्यर्थः । स्तुत्याः स्वरूपमाहुः वैदिकोऽलौकिक उच्यत इत्यनेन । आद्यस्य नवधात्व

इतरस्य च त्रिधात्व उपपत्तिमाहुः यज्ञस्त्वित्यादिना । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिरूपः पञ्चात्मकः । चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्मूर्तिः । पङ्क्त्यैश्वर्यवान् साकारब्रह्मरूप उपासत्वेन तत्र उच्यते । तन्नपदेन भागवतशास्त्रमप्युच्यते । एतज्ज्ञापनायैव भगवत्पदम् । फलितमर्थमाहुः पञ्चात्मकश्चतुर्मूर्तिरिति । वेदे तत्रे चोपासत्वेनोक्तं रूपमिदमेवेत्यर्थः । ननु वैदिकत्वेनैव चारितार्थ्यं द्वितीयस्योक्तिः कुतस्तत्राहुः तन्नमिति । यथा वेदो भगवत्प्रापकः, तथा तन्नमपीति वेदतुल्यं तदित्यर्थः । तत्र त्रैवर्णिकानामेवाधिकारः, अत्र तु सर्वेषामिति मर्यादापुष्टिभेदेनोभयमपि भगवत्प्रापकम्, यतोतस्तथेति भावः । द्वितीयस्याः स्तुतेस्त्रिधात्वे हेतुमाहुः लौकिक इति । अत्र गुणशब्दः प्रकारवाची, न तु प्राकृततद्वाची । 'अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति भगवद्वाची । 'अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति भगवद्वाक्यालोकेपि तत्स्वरूपं प्रथितं वाच्यम् । तच्चाधिदैविकादिरूपं त्रिविधं स्मार्तमिति सा तथेत्यर्थः । लौकिकस्यैव हि वस्तुन आधिदैविकादिरूपमिति रूपमुच्यते । अत एव स्मृतौ परमात्मत्वेनैव भगवानुच्यते, आधिदैविकत्वात् । इदं स्तुतिव्याख्याने स्फुटीभविव्यति । उक्तार्थमनुवदन्ति संदेहाभावाय नचघेत्यादिना । पूर्वं वसुदेवेनैकेन श्लोकेन प्रार्थनं कृतं, तेन दशश्लोकाः । निरूपत्वोक्तिरेव मुख्येति त्रिधेत्युक्तम् । 'मर्त्यो मृत्युव्याले'ति 'विश्वं यदेतदिति च श्लोकद्वयं पर्यवसानतः स्तुतिरूपमिति चकारेण समुचितम् । प्रतिपत्तिहेतुविरोधपरिहारयोरेव तत्र स्फुटं प्रतीतेः । फलितमर्थमाहुः शास्त्रत इति । प्रतीयमानस्यैव शुद्धभगवद्रूपत्वमुभाभ्यां तथेत्यर्थः । एवं निरूपणसावश्यकत्वमाहुः बाधकमिति । उभयोर्हेतुश्चाक्षुषत्वादिति ज्ञानं तस्मादित्यर्थः ।)

विदितोऽसीत्यत्र । यस्त्वित्यारभ्य प्रयोगान्तम् । अत्रैवं ज्ञेयम् । असीति

१०-३-१३. व्यवहारो गुणच्छन्देनोपस्थित एव भवतीति स्थितावपि व्यवहारमात्रोक्तिर्यासा, स तेन विनानुपपन्नस्तमाक्षिपतीत्यन्यलभ्यत्वाभिप्रायेणेति । अत एव, पिषेहीत्यादौ द्वारादिपदार्थस्यैवाध्याहारो, न तु पदस्यापि लाघवादिति माह्व मन्यन्ते । प्रकृते त्वर्यस्य पुरःस्थत्वेन नाध्याहारपेक्षापि । वस्तुतस्त्वसिभवानिति समस्तं पदम् । तथाचासिशब्दस्युक्तो भवानित्यर्थः । तद्युक्तत्वं तेन व्यवहार्यमाणत्वम् । पूर्वोक्तपक्षे भवच्छन्दसंगत्यभावाख्या पक्षान्तरमाहुः अथचेत्यादि । क्षराक्षरपुरुषोत्तमाः, आधिभौतिक्रादयो वा त्रयः पुरुषाः । असीति देहरूपेण सत्त्वेन प्रतीयमान उक्तः । भवानिति तदभिमानित्वेन अग्निमेण परमात्मत्वेन प्रतीतिविषय उक्तः । तेन श्रुत्युक्तसैन्धवपनघटान्तन्यायोत्राभिप्रेत इति ज्ञायते ।

प्रकृते पर इत्यस्याग्रे । प्रत्यक्षदोषस्त्वित्यादि । शुद्धब्रह्मत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन च वेदनं हि विदितोऽसीत्यनेन प्रतिज्ञातम् । असि भवानिति व्यवहारश्च प्रत्यक्षविषय एव भवति । एवं सत्युक्तव्यवहारविषयस्यैव प्रभोरुक्तरूपत्वं सिध्यतीति तत्परिहार इत्यर्थः ।

ननु ज्ञातव्ये ग्रामाणिके सत्युक्तदोषपरिहारः । तत्र न वक्तुं शक्यम् । दोषत्वादित्यत आहुः ज्ञातत्वेति । गन्तुरूपपदार्थां पूर्वं तथोक्तत्वादलौकिकचक्षुस्तत्सामर्थ्यरूपेणापि स्वयमेव हरिः प्रकटो जात इति स्वस्य ज्ञानं यथा न विरोधि तथा यसुदेवज्ञानमपीत्यर्थः । 'अन्यदेव तद्विदितादयो अविदिता'दित्यादिश्रुतिरपि लौकिकयोस्तयोः सकाशादेव भेदमाह । अन्यथा वदद्वायात इति भावः । नन्वदृश्यत्वादिप्रतिपादकवेदाप्रतिपाद्यत्वाद् ग्रहत्वमपि न वक्तुं शक्यमित्यत आहुः चिरुद्धा इति । यद्वा यदा दृश्यं तदेव तदेवाद्दृश्यमपीतीन्द्रियसामर्थ्यलक्षणेनांशेन प्रविच्छालक्षणेन तेन चोभयधर्मसिद्ध्या ग्रहत्वं न क्षतं भवतीत्यर्थः ।

स एव स्वप्रकृत्येत्यत्र । आधिदैविकस्वभावेनेत्यादि । लीलौपयिकपदार्थानामलौकिकत्वेन लौकिक्या प्रकृत्या न तत्पृष्टिः सम्भवतीति तथोक्तम् । अ-
१०-३-१४. न्यथा स्वपदानर्थक्यमिति भावः ।

तृतीयेश्वर इत्यत्र । अविरोधे ईश्वरत्वग्रहत्वलक्षणं हेतुद्वयमुक्तं तृतीये पादे । अ-
१०-३-१९. तुर्येऽपि द्वितीयकोट्युपस्थितिर्न ग्रामाणिक्यतोऽपि न विरोध इति हेत्वन्तमुक्तमिति, किञ्चेत्यादिना व्याख्यातम् । अन्यथा त्वविरोधः पूर्वोक्त एवेत्येव तच्छङ्खयोपचारोक्तिः शङ्खशृङ्गमिया मलयनमनुहरेत् । वस्तुतस्तु, ननु सांख्यादिपु गुणानामेव कर्तृत्वमुच्यते इत्यत आह त्वदाश्रयत्वादिति । त्वमेवाश्रयो येषां तादृशत्वाद्गुणानां त्वन्निष्ठं कर्तृत्वं तेषूपचर्यत इत्यर्थोभिप्रेत इति ज्ञेयम् ।

देवकीस्तुतितात्पर्यांस्तौ । इदानीं मारण इत्यादि । युद्धे भगवतैव तन्मा-
१०-३-२३. रणसम्भवेऽपि पूर्वमुद्यतायुधेन बाला मारिता इत्यधुनापि तादृशतद्दर्शनं पूर्वज्ञानसदृशम् । तथाच तन्मात्रेणैव तथेत्यर्थः । अन्यथेति । जन्माज्ञानाभावे प्राणास्थितिरिव स्यादित्यर्थः । न सिध्येदिति पाठे प्रथमः पक्षो रक्षा ।

१०-३-२५. व्यक्तेऽव्यक्तमित्यत्र । पुरुषोत्तमाभिन्न इति । पुरुषोत्तमचरणात्मक इत्यर्थः ।

त्वत्पादाब्जं प्राप्येत्यत्र । ननूक्तपलायनविशिष्टस्य साक्षाद्भगवच्चरणप्राप्तिर्न संभ-
१०-३-२७. वत्यतोपपन्नमिदमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः सत्सङ्गो भागवतं चेत्यादिना ।

स त्वं घोरादित्यत्र । इदानीं मारणे चेत्यादि । रक्षाप्रार्थनेति शेषः । अ-
१०-३-२८. स्मिन् पक्षे रूपानुपसंहारातिरिक्तवाचकामावाचत् कृत्वान्यत्र स्थेयमिति भावः । एतदेवोक्तम्, अनुपसंहार इत्यादिना । अन्यतरेति । इदानीमेव मारणं लोके चैतद्रूपदर्शनमित्येतयोरन्यतरस्य तथात्वायेत्यर्थः । इदानीममारणमन्यत्र गमनं च

मध्यमः पक्षः । एवं सत्यपि यदि तममारयित्वैवान्यत्र गतिर्भवति तदा स्वतस्तन्मारणाच्चि-
वृत्तिर्भवतीति, तथापि दोषानिवृत्तिरित्याहुः मध्यमपक्षे स्वत इत्यादिना । तेन जन्मा-
ज्ञानस्यावश्यकत्वमुक्तं भवति ।

शङ्खचक्रेत्यत्र । यद्यपीति । केचिदेवा अपि चतुर्भुजा भवन्तीति तादृशे रूपे दे-

वानां नालौकिकत्वेन भानम् । इतरेषां तु भवतीति तथा । तादृशम-

१०-३-३०.

पीति । उपसंहृतालौकिकप्रभं चतुर्भुजाकारमात्रमपीत्यर्थः । रूपं चेदमित्य-

नेन कंसादीनामदर्शनं प्रार्थितम् । अत एव, मांसदशमित्युक्तम् । अनेन तु तददर्शनेऽपि
मनुष्यमात्रस्य तथा दर्शनं नास्मद्विमतमिति तदभावः प्रार्थितोऽतो नान्यतरैवैवर्थ्यं शङ्कनी-
यम् । किञ्च, यद्यप्याद्येनैव द्वितीयचारितार्थ्यं भवति, तथापि रूपपदमात्रं ध्यानधिष्यपदं
च श्रुत्वा सर्वाशेन तिरोधानं हरिर्मा करोत्विति विशेषप्रार्थनं द्वितीयं कृतमिति ज्ञेयम् ।

त्वमेवेत्यत्र । भगवदुक्तवाक्यसंख्यातात्पर्यमाहुः चतुर्दशेति । पूर्णब्रह्मणो देव-

१०-३-३२.

कीपुत्रत्वं न प्रमाणसिद्धमिति प्रमाभावाय सर्वा अपि विद्या अत्र प्रमाणातीति

ज्ञापनाय तत्समानसंख्यैर्वाक्यैर्भगवतोक्तमित्यर्थः । प्रमाणस्य भावः प्रामाण्यं
प्रमाणत्वमिति यावत् । तदर्थमित्यर्थः । नच संख्याया अपि तात्पर्यवत्त्वे प्रमाणाभाव इति
वाच्यम् । श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा हि । 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्, पुत्रे जाते यद-
ष्टाकपालो भवति, गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालस्त्रिवृत्तैवास्मिन्स्तेजो दधाति,
यद्विंशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नायं दधाति, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति,
यद्द्वादशकपालो जगलैवास्मिन् पशून् दधाती'तिश्रुतौ कपालेषु द्वादशसंख्याविधानतात्पर्यं
तदवयवमूतसंख्याफलोक्त्या निरूपितम् । तत्तत्संख्यायास्तत्तत्फलसाधकत्वोक्तेरपि तत्तत्फल-
संख्यासजातीयत्वमेव प्रयोजकमिति ज्ञेयम् । 'अष्टाक्षरा गायत्री तेजस्त्रिवृत्, दशाक्षरा
विराडन्नं विराट्, एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्, द्वादशाक्षरा जगती, जागताः पशव' इतिश्रुतिभ्यः ।
ननु सकृत्पुत्रत्वेपि वरवाक्यसत्यत्वे वारत्रयं तथात्वं कुत इत्यत आहुः त्रिगुणमित्यादि ।
लौकिकमेकगुणं, द्विगुणं वैदिकं, भगवदीयं त्रिगुणमतः सर्वाधिकमिहोक्तमिहैव फलति
चेत्तदा सत्यं भवति । वैदिकं तु जन्मान्तरेऽपि फलतीति तथा । भगवदुक्तं त्वामोक्षं यावन्ति
जन्मानि तेषु सर्वेष्वेव फलतीत्येतदेवैकगुणत्वादिकं तेषु ।

अजुष्टग्राम्येत्यत्र । ननु प्रीतिसेवनार्थत्वाज्जुष्टेनयोः प्रीतिसत्त्वादजुष्टत्वं कथमि-

१०-३-३९.

तिचेत् । मलयम् । तथापि द्वितीयमर्थमादाय तथोक्तमित्याहुः सेवा न वृ-

त्तेतीति । नन्वजुष्टत्वेऽनपत्यत्वं प्राप्तमेवेति कथनं तस्य किंप्रयोजनकमि-

त्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः वैदिकेनापीति । अलौकिकप्रकारकतन्निषेधार्थकं तदित्यर्थः ।
अजुष्टत्वादिनिषेधणतात्पर्याणि रागस्येत्यादिना क्रमेणोक्तानि । ननु मोक्षाधिकनिवृत्ति-
तर्तीलाज्जुष्टान्यफलके मोक्षावरणपूर्वकहरिसदृशपुत्रवरणे मायामोहस्य हेतुत्वोक्तिर्भक्तिमा-

गविरुद्धा, मोक्षस्य चैवमाधिक्यं भवेदित्यत आहुः इयं विशेषमाद्येत्यादि । तर्हि म-
दनुग्रहात्तन्न वनाथ इति वक्तुं युक्तं, न त्वेवमिति चेद्, न । अनवबोधान् । प्रकटे भग-
वति ज्ञानशक्तेरपि प्रकटत्वेऽपि ब्रह्मत्वेन भगवत्त्वादिना च ज्ञानाभावो यः स न मोहयते ।
तथा ज्ञानं च लीलारसविरोधीति न तथा ज्ञापनम् । नन्वयमप्यनुग्रहादेवेति चेन्न मोहो-
ऽप्यनुग्रहादेवेति युद्धास्य । तथाप्येवंविधेऽर्थे मोहोक्तिः कथं भक्तमनोरमा भवेत् । इत्यम् ।
अचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतो नियतकार्या हि ताः सर्वा लीला अप्यनेकविधाः । एवं सति
यान्तरङ्गलीलायामेवाधिकृता सा तल्लीलास्यभक्तानां मध्ये यस्मिन् यादृशी लीला प्रमोधि-
कीर्यिता तस्मिँस्तदुपयोगिपदार्थेष्व्यासक्तिं तदतिरिक्तविस्मृतिं च करोतीत्येतन्मायसाधर्म्येणै-
तच्छक्तिकार्येण मोहत्वोक्तिः । प्रकटे प्रभौ सर्वशक्तिप्राकट्येऽपि स्वानुरूपातिरिक्तज्ञानाद्य-
भावात् प्रमाणमार्गात् प्रमेयमार्गातिविलक्षणो वलिष्ठश्चेति ज्ञापनाय च । अत एव, 'न न्य-
वर्तन्त मोहिता' इति वक्ष्यते । न हि तन्नामोह उत्तम इति वक्तुं शक्यम् । निवृत्तिहेतु-
त्वात् । यथा यथैतन्मोहाधिक्यं तथा तथा पुष्टिमार्गे भावप्राचुर्यमिति ज्ञेयम् । अत एव
गोविन्दापहृतात्मत्वेनैवानिबृत्तिसम्भवेऽपि मोहिता इत्युक्तम् । अत एव भगवन्मायावाच-
कपदयोरसमासः । दास्यभावात् । पितृत्वादिभावस्य न्यूनत्वात् । यद्वा, 'समो मशक्तेने'ति
श्रुतेर्भगवतः सर्वसमत्वेपि भगवत्समत्वं नान्यस्यास्तीति तादृक्पुत्रवरणं मोहकार्यमिति त-
थोक्तिः । वस्तुतस्तु 'अपवर्गं न वद्याथे' इत्येतावतैव चारिताभ्येपि 'म' इति यदुक्तं, तेन
पुरुषोत्तमसम्बन्धी भक्तिसमार्थीयो दास्यरूपो योपवर्गः स उच्यते । तस्य सर्वाधिकत्वात्तदव-
रणं मोहादेवेति तथा । ननु तदवरणोक्तिप्रयोजनं न पश्यामः । तथा विनापि प्रकृतार्थो-
पपत्तेः । उच्यते । भगवद्वचनैरुक्तप्रकारकस्वरूपदर्शनेन च सर्वार्थतत्त्वज्ञानमभूदित्येवम्भू-
तास्मल्लेशेनाविर्भूतो भगवान् दास्यमेव कुतो न दत्तवानित्याशङ्कामावाप्येतदुक्तम् । अत्रायं
भावः । कामदित्सयेतिवचनात्रियतेच्छयैवाविर्भाव इति भवदकामितं स्वतो न देयम् । अ-
पवर्गं च भवतोः कामो नागूदिति तथेति ज्ञापयितुं तदुक्तिः । तथापि परमरूपालुकेषु कृतः
कृतवानिति शङ्का तु, एवं सति यान्तरङ्गत्वादिना प्रागेव निरस्ता । एतेनैव कामदित्सयेति
वाक्यादेवाकामितादानस्य प्राप्तेः कामाभावस्य च स्वतः सिद्धत्वाच्चदनुयादः किमर्थं इत्याश-
ङ्कापि निरस्ता ज्ञेया । कामाभावहेतोर्मोहस्यापि निरूपणात् । अन्यथा मोहनमेव कुतः
कृतवानिति शङ्का तिष्ठेदेवेति । किञ्च, 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन्' इति वाक्या-
त्रिरप्यनुत्पत्त्यं यस्मिन् भगवत्परा मन्यन्ते, तस्यापवर्गस्यावरणं भक्तानां मायामोहकार्यमिति
कथं वक्तुं शक्यम्, अतो यथोक्त एवार्थो ज्ञेयः ।

सुखां मामित्यत्र । यदि भक्त्यङ्गत्वेन ज्ञानं नोच्येत, किन्तु स्वातन्त्र्येण, तदा

१०-३-४५.

यथाकथञ्चित् सेहयात्रेण निरोधपदार्थसिद्धेरस्मिन् स्कन्धे ज्ञानमुच्यमानमे-
तदर्थोऽसङ्गत्यात्र प्रवेशमलभमानं वाक्यमेदापादकं भवेदित्याहः अन्यथा

बोधांश इत्यादि ।

इत्युक्तत्वासीद्धरिस्तूष्णीमित्यस्य विवरणे, अत्र आत्मपदेन इदमाकूतम् । य-

१०-३-४६.

थात्मा अविभक्तो नित्यः शुद्धः सद्रूपस्तथैव मायाप्युक्तगुणविशिष्टा । अत एव ता-
दृशगुणविशिष्टलीलायाः प्रत्यायिका, नासत्पदार्थस्य । ससारहेतुमूला माया यथा

जीवस्य स्वरूपं विस्मारयित्वा प्रापञ्चिकविषयासक्तिं जनयत्येवमियमपि भक्तानां स्वस्वरूप-
विस्मृतिं भगवदासक्तिं च जनयतीत्येतावद्धर्मसाम्येनास्यामपि मायाशब्दप्रयोगः । वस्तुतस्तु
यथाऽन्ये लीलोपयोगिनो गोपीगोपादय आनन्दरूपा एवमियमपीति ज्ञापनायात्मपदम् ।
अन्यथा पुरुषोत्तमवाचिभगवत्पदान्वयवहितोक्त्यैव मायाया भगवदीयत्वप्राप्तेरात्मपदं व्यर्थं
स्यात् । एव सति, 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायेन भगवद्रूपत्वाद्वा कर्मधारयो-
प्यभिप्रेत इति ज्ञेयम् । तथाचेद पद सर्वत्रानुपपज्यते । तथाहि । अत्र लीलार्थं भगवता
तौ पितृत्वेनाङ्गीकृताविति भगवच्छक्त्यैव तयोस्तथाविर्भावः । अन्यथा निपेक्षजननाद्यभावेन
तयोस्तथात्वमुच्यमानं बाधितं स्यात् । एतदेवाह आत्ममायया पित्रोरिति । ननु 'एतद्वां
दर्शितं रूपमि'ति वान्यात् पूर्वरूपदर्शनं एव भगवदिच्छाया उक्तत्वाद्, 'नान्यथा मद्भवं
ज्ञान'मिति वान्याद्दर्शनस्यानन्यलभ्यत्वाच्चैतद्रूपदर्शनं कथमेतयोरत आह आत्ममा-
यया सम्पश्यतो रिति । एतेन चक्षुस्सामर्थ्येनादृश्यत्वं सूचितम् । अतिशयेनोपक्रान्तका-
र्योपयोगित्वं हि सम्यक्त्वम् । तेन पूर्वमीश्वरत्वेन जानतोर्लीलोपयोगिमायाकरणकदर्शने
सम्यक्त्वं स्वपुत्रत्वेनापि दर्शनं ज्ञेयम् । तथैव लीलायाः करिष्यमाणत्वात्, पित्रोरिति वच-
नाच्च । यद्वा, लौकिकभावे सत्येव लीलोपपत्तिरिति दर्शने लीलोपयोगिमायाकरणकत्वनिरू-
पणेन पितृत्वोक्त्या च पुत्रत्वज्ञानं प्राप्तमेव । तच्च न केवलं, किन्त्वीश्वरत्वानुसन्धानसहि-
तमिति तदेव सम्यक्त्वम् । 'युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चे'ति भगवद्वचनात् । अथवो-
क्तरूपमायाकरणकदर्शने तद्विरुद्धाविषयकत्वमेव सम्यक्त्वम् । तथाच ब्रह्मभावस्य लीलाविरो-
धित्वेन तद्रहितं स्वस्मादुत्पन्न इत्येव ज्ञानं सम्यग्दर्शनम् । एव सति तथा पश्यतोस्तयोः परं
प्राकृतः शिशुर्भूतेति तद्दर्शनप्रकारकथनम् । वस्तुतस्तु भगवान् पद्मगुणसम्पन्नः परमकाष्ठा-
पन्नः शुद्धब्रह्मरूप एव यः शिशुः शिशुरूपः स सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणं आसीद् दृष्टः प्रकटो वा
जात इति योजना । तत्राभवद्भगवान् व्यासपुत्र इत्यत्रेवात्राप्यासीदिति पदस्य नोत्पत्तिरर्थः,
जातो हि बालो रोदिति । तच्च द्वा-स्थजागरणेहेतुरिति तूष्णीं तथासीत् । अपरोक्षत्वेप्य-
लौकिकत्वेन ज्ञानाभावात् संशयः परोक्ष एवेति लिङ्गप्रयोगः । अपरं च । इह हि तत्तत्क्षण-
सम्बन्धित्वेनोच्यमाना अपि सर्वा लीला तथामूतैव शुद्धब्रह्मधर्मरूपा नित्यैवेति, 'कृतागस-
त'मिति श्लोकोक्तरूपवन्नालादिमहितशिशुरूपस्यापि शुद्धब्रह्मत्वाद्यथाश्रुतेऽपि न काप्यनुपपत्तिः ।
तच्छ्लोकोक्तरूपस्यैव, नचान्तरित्यादिना शुद्धब्रह्मत्वमग्रे शुक्रेनोक्तमिति न काचिच्छङ्कान् ।
लीलाया निरोधार्थत्वाद् ययैव सम्भवति तथैव करोतीति न प्राकृतानुरूपणलीलायां काचि-
न्मूलना । प्रत्युत भक्तार्थं एवमपि करोतीत्यद्भुतमाहात्म्यस्यापकमित्येतत्सर्वं हृदि कृत्वा

स्वसैव सर्वभवनसामर्थ्येन तथा कृतवानित्याद्युक्तमिति ज्ञेयम् । अत एव 'यवन्य प्राकृतं यथेति' प्राकृतदृष्टान्त उक्तोऽग्रे । अथवा शेषे इदं सूत्रं शेषाधिकारकाणप्रत्ययान्तोत्र प्रकृत्यतिशब्दः । तेन यथा चक्षुषा ग्राह्यं रूपं चाक्षुषमित्यादिशब्दास्तथायमपीति प्रकृत्या ग्राह्यः प्राकृत इत्यर्थः सम्पद्यते । लौकिकालौकिकभेदेन हि द्विविधा जीवाः । तेषां प्रकृतिरपि तथा । तथाच, 'महानामशनि'रितिश्लोकोत्तरीतिवदलौकिकप्रकृतिमिरलौकिकत्वेन ग्राह्यो, लौकिकप्रकृतिमिरलौकिकत्वेनेत्येतादृशो, वस्तुतस्तवलौकिक एव शिशुर्वभूवेत्यर्थः सम्पद्यते । अत्र लौकिकव्यवहारोपयोगि ज्ञानं लौकिकं, तद्वन्तस्तथा । शास्त्रीयं ज्ञानमलौकिकम्, तद्वन्तस्तथेत्युच्यन्ते । तेन नन्दादीनां लौकिकत्वेन भानेपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यमान्तस्तथेत्युच्यन्ते । तेन पुत्रत्वादित्वेन ज्ञानं शास्त्रेणानूद्यते परं, न त्वित्वेन तज्ज्ञानादीनां न लौकिकत्वम् । तेषां पुत्रत्वादित्वेन ज्ञानं नैतावता काचिन्न्यूनताय । तु विधीयत इति शास्त्रीतिमपेक्ष्य लौकिकत्वमुच्यते । नैतावता काचिन्न्यूनताय । लीलात्वेनालौकिकत्वमुक्तमेव । यद्वा, प्रथमस्कन्धे भीष्मोक्तौ, 'प्रकृतिमगन् किल यस्य गोपवध्व' इत्यत्रेवात्रापि प्रकृतिशब्दो भगवत्स्वरूपवाची । तथाच पूर्ववत् प्रकृत्या स्वरूपेणैव ग्राह्यः । तथा, 'न तत्र सूर्यो भाती'त्यादिश्रुतिभिः, 'नाहं वेदै'रित्यादिस्मृतिभिश्चेतरसाधननिषेधाच्छ्रुत्यन्तरे च, 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इत्यादिनेतरसाधननिषेधपूर्वकं, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इत्यादिना भगवतैव भगवाँल्लभ्य इति निरूप्यते । तथाचैतादृशशुद्धग्रन्थरूपो लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमः शिशुर्वभूवेत्यर्थः । तयोः सम्पश्यतोरेव तथाकरणे उपपत्तिमाहुः लौकिकज्ञानेत्यादिना । सामर्थ्यस्य सामर्थ्यप्रकटनस्येत्यर्थः । इदमप्राकृतम् । अनेनैव रूपेणाधुनैव कंसं मारयित्वा सर्वसमाधानं कर्तुं सामर्थ्यं सत्यपि यद्रूपान्तरप्रकटनं तत् 'समुद्विजे भवद्वेतोरधीरधी'रित्यादिवाक्यैर्लौकिकरीत्यैव स्नेहातिशयो ज्ञायते । येन भगवतः कंसाभिमुखत्वमात्रेपि प्राणापगमो भवेत् । लोकविद्वेषमिया रूपोपसंहारप्रार्थनेनापि लौकिकरीत्यैव स ज्ञायते मातुः । पितुस्तु पूर्णमाहात्म्यज्ञानवत्त्वेनोक्तशङ्काभावेप्यनेनैव रूपेण अधुनैव कंसमारणे अक्तदुःखनिवृत्तौ सत्यां स्थितौ प्रयोजनाभावादस्माकं पुनर्दर्शनं न भविष्यति चेन्न, प्राणस्थितिर्भविष्यतीत्यभिप्रायेण तद्वृत्तान्तकथनादेतद्रूपोपसंहारोन्यत्राधुना गमनमभिप्रेतमिति ज्ञायते । अन्यथा माहात्म्यज्ञानवत्त्वेन सर्वज्ञतामपि प्रभोर्जानातीति न तन्निवेदयेत् । तथाच तदा तद्दर्शनसत्त्वोक्त्या तज्ज्ञानस्योक्तरूपस्य हेतुत्वं सूच्यत इति युक्तं तथात्वमिति ।

ततश्च शौरिरित्यत्र । सर्वमोहनस्वभावायास्तस्या आविर्भावे वसुदेवे तथात्वं कुतो नेत्याशङ्क्य तन्निवारणाय, भगवत्प्रचोदित इतिपदतात्पर्यमाहुः साधारणमोहस्येति । भगवता गोकुले खनयनार्थं ततः कन्यायाश्चानयनार्थं स प्रेरित इत्येतावति कार्ये भगवज्ज्ञानशक्त्यैव व्याप्त इति योगमायाजनितसर्वसाधारणमोहस्य निवर्तकमुक्तरूपं ज्ञानमिति तथेत्यर्थः । यथान्यः कश्चिच्चौर्येण गच्छन्, पद्भ्यां शनैश्च ग-

इत्युक्तवासीद्वरिस्तूष्णीमित्यस्य विवरणे, अत्र आत्मपदेन इदमाकृतम् । य-

१०-३-४६.

थात्मा अविश्रुतो नित्यः शुद्धः सद्रूपस्तथेयं मायाप्युक्तगुणविशिष्टा । अत एव ता-
दृशगुणविशिष्टलीलायाः प्रत्यायिका, नासत्पदार्थस्य । संसारहेतुभूता माया यथा
जीवस्य स्वरूपं विस्मारयित्वा प्रापञ्चिकविषयासक्तिं जनयत्येवमियमपि भक्तानां स्वस्वरूप-
विस्मृतिं भगवदार्सक्तिं च जनयतीत्येतावद्धर्मसाम्येनास्यामपि मायाशब्दप्रयोगः । वस्तुतस्तु
यथाऽन्ये लीलोपयोगिनो गोपीगोपादय आनन्दरूपा एवमियमपीति ज्ञापनायात्मपदम् ।
अन्यथा पुरुषोत्तमवाचिभगवत्पदवाच्यवहितोत्तयैव मायाया भगवदीयत्वप्राप्तेरात्मपदं व्यर्थं
स्यात् । एवं सति, 'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दिति न्यायेन भगवद्रूपत्वादत्र कर्मधारयो-
प्यभिप्रेत इति ज्ञेयम् । तथाचेदं पदं सर्वत्रानुपज्यते । तथाहि । अत्र लीलार्थं भगवता
तौ पितृत्वेनाङ्गीकृताविति भगवच्छक्त्यैव तयोस्तथाविर्भावः । अन्यथा निपेक्षजननाद्यभावेन
तयोस्तथात्वमुच्यमानं धाधितं स्यात् । एतदेवाह आत्ममायया पित्रोरिति । ननु 'एतद्वां
दर्शितं रूपमि'ति वान्यात् पूर्वरूपदर्शन एव भगवदिच्छाया उक्तत्वाद्, 'नान्यथा मद्भवं
ज्ञान'मिति वान्यादर्शनस्यानन्यलभ्यत्वाच्चैतद्रूपदर्शनं कथमेतयोरत आह आत्ममा-
यया सम्पश्यतोरिति । एतेन चक्षुस्सामर्थ्येनादृश्यत्वं सूचितम् । अतिशयेनोपक्रान्तका-
र्योपयोगित्वं हि सम्यक्त्वम् । तेन पूर्वमीश्वरत्वेन जानतोर्लीलोपयोगिमायाकरणकदर्शने
सम्यक्त्वं स्वपुत्रत्वेनापि दर्शनं ज्ञेयम् । तथैव लीलायाः करिष्यमाणत्वात्, पित्रोरिति वच-
नाच्च । यद्वा, लौकिकभावे सत्येव लीलोपपत्तिरिति दर्शने लीलोपयोगिमायाकरणकत्वनिरू-
पणेन पितृत्वोक्त्या च पुत्रत्वज्ञानं प्राप्तमेव । तच्च न केवलं, किन्त्वैश्वरत्वानुसन्धानसहि-
तमिति तदेव सम्यक्त्वम् । 'युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चे'ति भगवद्वचनात् । अथवो-
क्तरूपमायाकरणकदर्शने तद्विरुद्धाविषयकत्वमेव सम्यक्त्वम् । तथाच ब्रह्मभावस्य लीलाविरो-
धित्वेन तद्रहितं स्वस्मादुत्पन्न इत्येव ज्ञानं सम्यग्दर्शनम् । एवं सति तया पश्यतोस्तयोः परं
प्राकृतः शिशुर्भूवेति तद्दर्शनप्रकारकथनम् । वस्तुतस्तु भगवान् पङ्कगुणसम्पन्नः परमकाष्ठा-
पन्नः शुद्धब्रह्मरूप एव यः शिशुः शिशुरूपः स सद्यस्तस्मिन्नेन क्षण आसीद् दृष्टः प्रकटो वा
जात इति योजना । तत्राभवद्भगवान् व्यासपुत्र इत्यत्रेवात्राप्यासीदिति पदस्य नोत्पत्तिरर्थः,
जातो हि चालो रोदिति । तच्च द्वाःस्थजागरणेहेतुरिति तूष्णीं तथासीत् । अपरोक्षत्वेप्य-
लौकिकत्वेन ज्ञानाभावात् सांशः परोक्ष एवेति लिङ्गप्रयोगः । अपरं च । इह हि तत्तत्क्षण-
सम्बन्धित्वेनोच्यमाना अपि सर्वा लीला तथाभूतैव शुद्धब्रह्मधर्मरूपा नित्यैवेति, 'कृतागसं
त'मिति दशोक्त्योरूपवन्नालादिमहितशिशुरूपस्यापि शुद्धब्रह्मत्वाद्यथाश्रुतेऽपि न काप्यनुपपत्तिः ।
तच्छ्रोत्रोक्तसम्बन्धं, नचान्तरित्यादिना शुद्धब्रह्मत्वमग्रे शुक्रेनोक्तमिति न काचिच्छङ्कान् ।
लीलाया निरोधार्थत्वाद् यथैव सम्भवति तथैव कर्मेतीति न प्राकृतानुकरणलीलायां काचि-
ञ्ज्ज्ञानता । प्रत्युत भक्तार्थ एवमपि करोतीत्यदुत्तमाहात्म्यस्यापकमित्येतत्सर्वं हृदि कृत्वा

स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन तथा कृतवानित्याद्युक्तमिति ज्ञेयम् । अत एव 'वचन्य प्राकृतं यथेति' प्राकृतदृष्टान्त उक्तोऽग्रे । अथवा शेषे इदं सूत्रं शेषाधिकारकाण्यप्रत्ययान्तोत्र प्रकृत-
तिशब्दः । तेन यथा चक्षुषा ग्राह्यं रूपं चाक्षुषमित्यादिशब्दास्तथायमपीति प्रकृत्या ग्राह्यः
प्राकृत इत्यर्थः सम्पद्यते । लौकिकालौकिकभेदेन हि द्विविधा जीवाः । तेषां प्रकृतिरपि
तथा । तथाच, 'महानामशनि'रिति श्लोकोक्तरीतिवदलौकिकप्रकृतिभिरलौकिकत्वेन ग्राह्यो,
लौकिकप्रकृतिभिरलौकिकत्वेनेत्येतादृशो, वस्तुतस्तत्त्वलौकिक एव विशुर्बभूवेत्यर्थः सम्पद्यते ।
अत्र लौकिकव्यवहारोपयोगि ज्ञानं लौकिकं, तदन्तस्तथा । शास्त्रीयं ज्ञानमलौकिकम्, तद्व-
न्तस्तथेत्युच्यन्ते । तेन नन्दादीनां लौकिकत्वेन भानेपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यपा-
तित्वेन तज्ज्ञानादीनां न लौकिकत्वम् । तेषां पुत्रत्वादित्वेन ज्ञानं शास्त्रेणानूद्यते परं, न
तु विधीयत इति शास्त्रीरिति मपेक्ष्य लौकिकत्वमुच्यते । नैतावता काचिन्मन्यूनतात्र ।
लीलात्वेनालौकिकत्वमुक्तमेव । यद्वा, प्रथमस्कन्धे भीष्मोक्तौ, 'प्रकृतिमगन् किल यस्य
गोपवध्व' इत्यत्रेवात्रापि प्रकृतिशब्दो भगवत्स्वरूपवाची । तथाच पूर्ववत् प्रकृत्या स्वरूपेणैव
ग्राह्यः । तथा, 'न तत्र सूर्यो माती'त्यादिश्रुतिभिः, 'नाहं वेदै'रित्यादिस्मृतिभिश्चेतरसाधन-
निषेधाच्छ्रुत्यन्तरे च, 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इत्यादिनेतरसाधननिषेधपूर्वकं, 'यमेवैष
वृणुते तेन लभ्य' इत्यादिना भगवतैव भगवाँल्लभ्य इति निरूप्यते । तथाचैतादृशशुद्धब्रह्म-
रूपो लोकवेदप्रसिद्धः पुरुषोत्तमः विशुर्बभूवेत्यर्थः । तयोः सम्पश्यतोरेव तथाकरणे उपपत्ति-
माहुः लौकिकज्ञानेत्यादिना । सामर्थ्यस्य सामर्थ्यप्रकटनमेत्यर्थः । इदमप्राकृतम् ।
अनेनैव रूपेणाद्युनैव कंसं मारयित्वा सर्वसमाधानं कर्तुं सामर्थ्यं सत्यपि यद्रूपान्तरप्रकटनं
तत् 'समुद्दिजे भवद्धेतोरधीरधी'रित्यादिवाक्यैर्लौकिकरीत्यैव स्नेहातिशयो ज्ञायते । येन
भगवतः कंसाभिमुखत्वमात्रेण प्राणापगमो भवेत् । लोकविद्वेषमिया रूपोपसंहारप्रार्थनेनापि
लौकिकरीत्यैव स ज्ञाप्यते मातुः । पितुस्तु पूर्णमाहात्म्यज्ञानवत्त्वेनोक्तशङ्काभावेप्यनेनैव
रूपेण अधुनैव कंसमारणे भक्तदुःखनिवृत्तौ सत्यां स्थितौ प्रयोजनाभावादस्माकं पुनर्दर्शनं
न भविष्यति चेन्न, प्राणस्थितिर्भविविष्यतीत्यभिप्रायेण तद्वृत्तान्तकथनादेतद्रूपोपसंहारोन्यत्रा-
धुना गमनमभिप्रेतमिति ज्ञायते । अन्यथा माहात्म्यज्ञानवत्त्वेन सर्वज्ञतामपि प्रभोजानातीति
न तन्निवेदयेत् । तथाच तदा तद्दर्शनसत्त्वोक्त्या तज्ज्ञानस्योक्तरूपस्य हेतुत्वं सूच्यत इति
युक्तं तथात्वमिति ।

ततश्च शौरिस्त्वित्र । सर्वमोहनस्वभावायास्तस्या आविर्भावे वसुदेवे तथात्वं कुतो

नेत्याशङ्क्य तन्निवारणाय, भगवत्प्रचोदित इति पदतात्पर्यमाहुः साधार-
णमोहस्येति । भगवता गोकुले स्वनयनार्थं ततः कन्यायाश्चानयनार्थं स-
प्रेरित इत्येतावति कार्ये भगवज्ज्ञानशक्त्यैव व्याप्त इति योगमायाजनितसर्वसाधारणमोहस्य
निवर्तकमुक्तरूपं ज्ञानमिति तथेत्यर्थः । यथान्यः कश्चिच्चौर्येण गच्छन् पद्भ्यां शनैश्च ग-

वित्यादिना । अथ प्रकारान्तरेणार्थमाहुः चर्पाकालेत्यादिना । एतेषु तृणादिपूतपद्मानेषु यथा भूविक्रियते, न तथा तदन्तर्गत आत्मेत्यर्थः । व्यतिरेकेऽत्र दृष्टान्तः । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीर'मिति श्रुतेः पृथिव्यन्तर्गतोऽभिमान्यात्मास्तीति मन्तव्यम् । विपक्षे बाधकमाहुः अन्यथेति । एकतृणरूपेण एकस्यात्मनो विकृतौ सत्यां निरवयवत्वेनांशभेदस्य वक्तुमशक्यत्वाद् द्वितीयादिषु तेषु भिन्नो भिन्न आत्माङ्गीकार्यः स्यादित्येकस्मिन् पृथिवीलक्षणशरीरेऽनन्ता आत्मानः कल्पनीयाः स्युरित्यर्थः । अविष्टाष्ट्य इति । त्वगादिगोलकेषु लोमादीनामिन्द्रियाणामोपध्यादयो देवताः शरीराभिमान्यात्मनः सकाशाद्भिन्ना इत्यर्थः ॥ इति श्रीजन्मप्रकरणश्रीटिप्पणी समाप्ता ।

इति चतुर्थाध्यायः ।

तामसप्रकरणे प्रमाणप्रकरणम् ।

पञ्चमाध्याये प्रकरणार्थसन्दर्भे । स्वभावस्येति । भक्तस्वभावानुसरणे भगवतः परमदयालुत्वं भक्तिमार्गोत्कर्षश्च सिध्यति । तदन्यथाकरणे छिष्टक-
१०-५-०. र्भवं स्यादनेकविधत्वं रसालता च लीलाया न स्यादिति भावः । सात्त्विकं त्रिहायादावेव तामसप्रकरणनिरूपणेऽस्य तामसत्वेनोक्तौ च हेतुमाहुः लौकिकं तामस इति । इदमत्र आकृतम् । पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलं, नेतरदिति हि भक्तिमार्गे मुख्यः सिद्धान्तः, तत्सम्बन्धेनैव अन्यत्र फलत्वोक्तिः । एवं सत्यत्र स्वभावान्यथाकृत्यभावेन सात्त्विकानां ज्ञानादिविहितमार्गद्वया राजसानां च विक्षेपतो लौकिकालौकिककर्मव्यासङ्गेन स्वरूपविस्मृतिसम्भवेन सम्यग्निरोधासिद्धिः, तामसानां तु मौढ्यात् यत्राग्रहः पतति तत्र स न गच्छति कथञ्चनेति लोके दृश्यते । ब्रजवासिनां च भगवत्स्वरूपविषयकः लेहस्तादृशो जातो येन स्वरूपातिरिक्तस्य भगवदुक्तस्यापि धर्मस्थानङ्गीकारोभूतथैवाग्नेतनज्ञानस्यापि । तेन सर्वात्मना निरोध एतेष्वेव फलित इत्येतद्धर्मसाम्येन पुष्टिमार्गस्य मर्यादातो विपरीता गतिरिति ज्ञापनाय च तामसत्वं प्रकरणस्योच्यते । वस्तुतस्तु निर्गुणमेव । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्यै'त्यारभ्य 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्दिह'ति भगवद्वाक्यात् 'त्वर्गीपवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इति वाक्यात्तत्साध्यमोक्षस्यापि नरकतुल्यत्वेन गणना, अतोपि भक्तिमार्गाद् ज्ञानमार्गस्य हीनत्वमिति भगवदेकनिष्ठविशुद्धभाववतां सर्वाधिकत्वं शास्त्रसिद्धमिति दिक् । एतदेव लौकिकत्वं तामसे मुख्यमितिपदेनोच्यते । व्यापकत्वेनात्मत्वेनान्तर्हृदि हरिस्त्येवेति श्रवणेपि वहिलोके प्रकटं यद्रूपं तदेवोक्तरीत्या मुख्यमत्र, नान्तरात्मादिरूपमित्यर्थः । मर्यादामार्गतो वैलक्षण्यात् स्त्रियोत्र मुख्या इति ज्ञापयितुं तत्रापि मर्यादायां यो मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन सम्मतः कामः स एवात्र भगवत्प्रापक इति च ज्ञापयितुं काम एवान्तःफलं यस्मात्तादृशी सत्यर्थः । अत्रासम्भावितत्वमानं न कार्यम्, यत एतादृश्येव

कृत्तिरे स्फुटा निरूपयिष्यत इत्यर्थः । किञ्च, मर्यादायां विहितभक्त्या भगवदाविर्भावः, अत्र तु कामवशादेव दैन्ये सति प्रकृते प्रभौ स्नेहः, सोपि तथा, तच्छास्त्रानुसारी, न तु विध्यनुसारीत्यर्थः । 'एका ब्रुकुटिमावध्ये'त्यादिकथनात् । तथा चात्र निःसाधनेभ्यो ब्रह्मादीनामपि साधनैरप्यप्राप्य भजनानन्द तदधीनत्वमङ्गीकृत्य दत्तवानिति सर्वोत्कर्षवत्त्वेन तत्तथेत्यर्थः । यद्वा, अग्रे गजदृष्टान्तदानैर्भगवान् स्वयं कामवशाद्भक्तानां समीपमागच्छतीति ज्ञाप्यते । तथा चोक्तरीत्या कामेनोद्भूते प्रिये स्नेह इत्यर्थः । न ह्येवमन्यत्र सम्भवतीति युक्तमादौ तत्कथनमिति भावः । लौकिकमारूप्येण चतुर्विधलीलाकरणे लौकिकत्वेन भगवति ज्ञानवतां निरोधासिद्धिरित्याशङ्काहुः एकमिति । यथैकेन पूतनासुपयःपानेन लोके वीर्यप्राकट्य, तस्याश्च मुक्तिः, प्रमेयबलप्राकट्य लोके वेदे च, पूर्वभक्षितानां बालानां कृतार्थता, अन्येषां च रक्षा, तोकेनामीलिताक्षेणेतिवाभ्यादग्रे ब्रजवासिनां माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेहस्तात्कालिकश्च विस्मयोन्येषां श्रवणादिफल चेत्याद्यनेककार्याणि जातानि, तथा सर्वापि लीलेत्यर्थः । एव सति प्रतिपाद्याननुगममाशङ्क्य तदनुगमक रूपमाहुः प्रपञ्चेति । आसक्तिरत्र मुख्या, तद्विस्मृतिरङ्गम्, तथा विना सर्वथासत्तयसम्भवात्तथा च निरोधत्वमेव तथेत्यर्थः । नन्वत्र बलदेवादिकार्यमप्युच्यत इति न सर्वा भगवल्लीलेत्याशङ्काहुः येनैवेति । आविष्टचरित्रमिति भावः । अन्यथा निरोधः तेनापि न स्यात् । अत एव 'बलपार्थ-भीमव्याजाह्वयेन हरिणे'ति ब्रह्मणोक्तम् । एव सति प्रपञ्चविस्मृतिरित्यनेनैवास्य श्लोकस्य गतार्थेति शङ्का निरस्ता ज्ञेया । पूर्वं प्रतिपाद्यत्वेनात्र तु परिचायकत्वेन तदुक्तेः । उत्सवाविष्टेत्यादिना ऋमेणैतत्प्रकरणस्थाध्यायप्रतिपाद्यनिरोधाधिकारिण उक्ताः । समुचय एवास्य, न त्वेतन्मात्रत्वम् । भगवदासक्तानां तत्सम्यन्धमात्रेण सर्वासा लीलानां हृद्यत्वात् । आद्ये स्पष्टम् । तृतीये 'नन्दादयश्चाद्भुतदर्शनाकुला' इति वार्यात् । 'अहो यतात्यद्भुत'मिति 'मानयामास निस्मित' इति च । 'आसीत् सुनिस्मिते'ति च वाक्यैराश्चर्याभिवेशिनो निरुद्धाः । तुरीयेध्याये शास्त्रे पुरुषोत्तमनामत्वेन प्रसिद्धानि कृष्णवासुदेवादिनामान्यत्र कृतानीत्यलौकिकम् । गणैः स्पष्टयोक्तेपि नन्दावोधोपि तथा । अलौकिकत्वेन ज्ञात्वा तेषु नामसु ये रताः स्तेऽतः परमैवेतानि नामानीति ज्ञात्वास्मिन्निरुद्धा भविष्यन्तीति च । रिङ्गणलीलाप्यलौकिकरीत्या दैत्यनाशनपूर्वकभक्तेष्टेति तथा । लोके हीनत्वापादकत्वं चौर्यं भगवत्सुत्कर्षाधायक निरोधसाधकत्वादेवमपि भक्तमनीषितकरुणाचालौकिकत्वम् । मृत्स्नामक्षण, तत आस्ये विश्वदर्शन शरणागतिर्महदनुग्रहश्चेति सर्वमलौकिकमिति तादृशानामेतच्छ्रवणेन निरोधः सेत्स्यतीति तथा । पञ्चमे दधिभाण्डभेदनादिक लोकदृष्टयोपद्रावकमिति तथा । अग्रिमा लीला स्वभक्तोपद्राविका चेति । षष्ठे नलकृन्मणिग्रिन्नी स्त्रीस्वभाववतामिति तत्कथा तथा । स्त्रियश्च स्वभानश्च राजसतामसादिभ्यो रता इत्यर्थः । नात्र ऋमो निवक्षित इति । अतः परं द्वितीयाध्यायतात्पर्यमुच्यते । तत्रादौ हरिशरणगमनेनैव भयनिवृत्तिरिति तत्त्वम् । अनधिकारिमुत्तयुक्त्या प्रमे-

यवलतत्त्वं चोच्यते । रक्षाकरणेन स्वामिनीनां च तत्त्वगलौकिकत्वतादृक्त्वेहवत्त्वादिलक्षणम् ।
 हरौ रक्षाकरणं लोकीरित्येति लौकिके तत्त्वे रतास्तथा । सप्तमे वृन्दावनावासपर्यन्तं महानेयो-
 द्यमो निरूपितो 'गोपीभिः स्तोभित' इत्यादिना । अत्रे च लीलोद्यम उक्त इति तथा । अथवा ।
 यथाक्रममेव निरूपणं ज्ञेयम् । तथाहि । पूतनाया आगमनप्रकारागमनभगवत्कर्मकप्रहणपू-
 तनाकर्मकमारणप्रकारतद्गोपानाक्रमणतन्मुक्तितत्सहबलरूपतद्वाहगन्धादयः सर्व आश्चर्यरूपा
 इति तादृशानां निरोधः । नृतीये खोत्सवार्थमपि लौकिकप्रवाहधर्मासक्त्या स्वविस्मृतौ
 प्रकारान्तरेणास्वरणे शकटं भंक्त्वा मातुर्निरोधकरणमलौकिकम् । तस्य वैपरीत्येन तथात्वमपि
 तथा । प्रवालमृद्वग्निस्पर्शमात्रेण तथाकृतिरपि तथा । अकस्माद्भुक्त्वप्रकटनमारभ्य कुशलेनाग-
 मनपर्यन्तं सर्वमलौकिकम् । जम्भालीलायां तथात्वं स्पष्टम् । उक्तत्रिविधलीलायामाश्चर्यरू-
 पत्वमप्यस्तीति तादृशानामप्यत्र निरोध इति समुच्चयार्थोपिशब्दः । तथाप्यलौकिकत्वं मुख्य-
 मिति पृथक्तत्त्वम् । चतुर्थे चौर्यादिलीलाया लोकप्रतीत्योपद्रावकत्वमिति तथा । नामरूपा-
 देरलौकिकत्वेनोक्तनिरोधस्यापि समुच्चयार्थश्च । पथम आवश्यकत्वज्ञानेन दास्याद्यभावे
 स्वयमपि कर्मकरणम् । पुत्रे च शिक्षार्थं तथा करणं स्त्रीस्वभावः । षष्ठे नारदोक्तिमिलोकत-
 त्तम् । परमार्थतत्त्वत्वं स्तुत्येत्युभयत्र रतास्तथा । सप्तमे मन्त्रणपूर्वस्थानत्यागापूर्वतत्परि-
 ग्रहतग्रगमनाद्युद्यमोक्तेस्तादृशास्तथेति । अत्रोक्ताधिकारिणो यथासम्भवं लीलास्यास्तदन्ये
 च ज्ञेयाः । सप्तस्वप्यध्यायेपूक्तानु लीलासु सप्तविधा अपि यथासम्भवमधिकारिण इति
 ज्ञेयम् । आवश्यककमिति तदनन्तरमेव शीघ्रं करदानार्थगमनोक्त्यंति शेषः । यदि
 केनाप्यंशेन नन्दो वसुदेवागमनं जानाति तदाकाशवाणीवृत्तान्तज्ञत्वेन सञ्जातवृत्तान्तशङ्कया
 स्वपुत्रत्वे सन्दिहान एव वोत्सवं कृतवानिति कस्यचिच्छङ्का स्यात् सापि तदैव मयुरागम-
 नेनापास्तेत्याहुः अन्यथाज्ञानेति । उपपत्त्यन्तरमाहुः उत्सवस्त्विति । यथाकथ-
 ञ्चिद्वनसम्भवेऽप्युत्सवस्तु स्वपुत्रत्वनिश्चयं विना न स्यादित्यर्थः । नन्दः स्वपुत्रमादायेत्य-
 श्रोदारधीरिति विशेषणसूचितं महार्हानेकविधभगवदुपयोगिद्वयानयनं चान्यथा न स्यादि-
 त्याहुः ब्रूय्येति । यद्यपि भ्रमप्रमासाधारणं तथाज्ञानमात्रमेवाह्लादहेतुस्तथापि महतामन्तः-
 कारणमतथाभूतं वस्तु न गृह्णातीत्याशयेनाहुः अन्तःकरणप्रतीत्यापीति ।

अलङ्कृत इत्यस्याभासः । अन्यामपि शुद्धिमित्यादि । अत्रायं भावः । बाह्या-

भ्यन्तरभेदेन शुद्धिर्द्विधा । एतत्तारतम्येन भगवदानन्दानुभवतारतम्यमिति

१०-५-१.

मर्यादा । प्रकृते चोत्सवरसानुभावकमलङ्करणमिति तथात्वमिति । मूलस्थ-

पाणिपदतात्पर्यमाहुः रिक्तत्वादि । सम्बद्धा इति कुलदेहसम्बन्धयुक्ता इत्यर्थः ।

नवकुङ्कुमेत्यत्र । मुखेपु तादृक्पङ्कजत्वोत्तया व्यक्तिमर्थमाहुः गन्ध इत्यादिना ।

भावज्ञापकत्वसाम्येन कटाक्षोक्तयोरैक्यविवक्षया चतुष्टयत्वमुक्तम् । कटाक्ष-
 १०-५-१०. युक्तास्ता इति वा । तथा च गन्धादिवक्रोक्तिगानपर्यन्तं तामिर्ज्ञापितं
 ज्ञास्यति । यतस्तच्चतुष्टयं ज्ञेयम् । लोभात्मकं रसं तु स्वत एव ज्ञास्यतीति योजना । एतेन
 भगवतस्तु रूपादिपञ्चविधविषया ये भोग्यास्ते एता एवेति सूचितम् । तेनैतासु भगवत
 आसक्तिः सूचिता भवति, मिथश्चित्तव्यतिपङ्गोपि । चतुष्टयज्ञेयपदे रसस्यैव वा विशेषणे ।
 कृष्णे विश्वेश्वर इत्यत्र सञ्ज्ञेत्यादि । ननु त्रिश्वेश्वरादिपदसामानाधिकरण्या-

१०-५-१३. तद्वत् कृष्णपदमप्यानन्दहेतुत्वेनोक्तम्, न तु नामत्वेनेति सञ्ज्ञेत्यादिकथनं
 न घटते । अस्तु वा, तथापि व्रजवास्त्युक्तिः परं न घटते । शुक्रस्तु जाना-
 लेवेति युक्तं तदिति कथमेवमिति चेत्, सत्यम् । यदा यादृशी लीला भवति तत्कालीनां
 तादृशीमेव तां शुक्रो वदति । यथा 'चिरं पाहीति बालक' इति । तथा च तदालोके
 तन्नामप्राकट्यं भगवता न कृतमिति तत्कथनमयुक्तमित्याशयेन तदुक्तम् । यत्तु नामत्वेन
 नोक्तमित्युक्तम्, तत्राप्युच्यते । पुरुषोत्तमस्वरूपं सदानन्दात्मकमिति केवलस्वरूपवा-
 चित्वेन कृष्णपदमेव मुख्यं नाम । नत्वीश्वरादिपदबद्धर्मपुरःसरत्वमिति तत्सामानाधिक-
 रण्येप्यस्य नामत्वेनैवोपस्थितिः । यथान्यशब्दानां धर्मपुरःसरं धर्मिवाचकत्वेपि सत्ताशब्दस्य
 न तथात्वम्, तथात्रापीति । भारयेदिति । वादकानिति शेषः । महानपक्रुर्यादिति ।
 पूज्यपूजाव्यतिक्रमजन्यदोषप्रयोजको भवेदित्यर्थः ।

तत आरभ्येत्यत्र । यदा पूर्वोक्तेत्यादि । अत्रायं भावः । रमाक्रीडत्वोक्त्यैव
 १०-५-१८. सर्वसमृद्धिमत्त्वस्य प्राप्तावपि पृथक् तन्निरूपणाद्धरेर्निवासेत्यनेनैव हेतुकथनेपि
 तत आरभ्येति पार्थक्येन पूर्वावधिकथनाच्च पश्चादिसमृद्धौ विष्ण्वाराधनस्यैव
 नैकव्यात् हेतुत्वमवगम्यते । तादर्थ्यचतुर्थ्याराधनस्यैव मुख्यफलत्वेनानुपङ्गिकत्वमत्रेति ।

दिष्टया भ्रातरित्यत्र । इदानीमित्यादि । वसुदेवशुद्धिमनुसृत्येदमुक्तमिति ज्ञेयम् ।
 १०-५-२३. वस्तुतस्तु प्रजाशब्दोपत्यमात्रवाचीत्यग्रे वचनादिदानीमप्रजत्वोक्तिः कन्याभि-
 प्रायेण तस्या गतत्वात्तथात्वम् । प्रजा यत्समपद्येति तु भगवदभिप्रायेण ।
 अन्यथेदानीमप्रजस्य प्रजा समपद्यतेति विरुद्धं वान्यं स्यात् ।

न तेष्वित्यत्र । यथात्मन इत्यादि । नन्दस्यातिप्रियत्वात् तत्तोषार्थं स्वगृहे नन्दा-
 १०-५-२८. कारणमुचितं यद्यपि, तथापि तथाकृते भगवति देवकीपुत्रत्वं कंसः सम्भाव्य
 नन्दानिष्टं कुर्यात्तदा सुहृन्नन्दः क्लिष्टो भवेदतो नाकारणम् । इदमप्येकं दुःख-
 मेतदुक्त्या ज्ञाप्यते, तेन यथात्मनो नन्दस्य स्वगृहे नाकारणमिति सम्बन्धः । शेषं हेतुत्वे-
 नोक्तम् ।

निःसाधनफलात्मायं प्रादुर्भूतोस्ति गोकुले ।

अतो वयं सुनिश्चिन्ता जाताः सर्वत एव हि ॥ १ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

पष्ठेध्याये वीर्ये वर्णनीये भक्तदुःखोक्तिरनुपपन्नेत्याशङ्काह माययेति । माये-

१०-६-०.

त्यसुरा इति श्रुतेरसुराणां तद्रूप एवोपास्य इति तत्सम्पादितपूतनारूपं
मायारूपमिति तथा करणभूतया कृत्वा भगवतैव कृतं दुःखमित्यर्थः । अत

एव स्वामिनीनां श्रीत्वभानम्, अन्यथा ताभिरेव सा निवर्त्येत । अत एव तदभावाय मुक्ति-
दानं च । अन्यथान्यत्र प्रविश्य पुनर्दुःखदानसम्भवेन सर्वात्मना तन्निवृत्तिर्न स्यात् । तर्हि
सुतरां दुःखमनुपपन्नमित्याशङ्क्य भगवति भक्तचित्तवृत्तिनिरोधहेतुत्वेन पुरुषार्थरूपं तदुःख-
मिति नेदं भक्तिमार्गे दूषणमित्याहुः निरोधोक्तेरिति । एतेन निरोधमार्गे मर्यादाभक्ति-
मार्गाद्विलक्षण इति सूचितम् । यद्वा । ईश्वरे रक्षाकरणं नेचितमित्याशङ्क्यैतदुक्तम् ।

अमंसतान्भोजकरेणेत्यत्र । स्वातन्त्र्येण सम्बन्धमत्रालभमाना गोपीद्वारा सम्बन्धे-

१०-६-६.

पस्या तत्राविशतीत्याशयेनाहुः स्वस्मिन्नावेशान्तिरिक्तरूपमिति ।

रसा दिशश्चेत्यत्र । तासामपि चलनमिति । तदेवतानामित्यर्थः । प्राणैः समं

१०-६-१२.

पानोत्तयैव व्यसुत्वे प्राप्तेपि पुनस्तदुक्तिराध्यात्मिकादिभेदविवक्षयेत्याशयेनात्र
तद्भेदा उक्ताः । अत एव जीवमर्भोक्तिरपि मूले । ननु भगवत्यागते गोकुले

सर्वोत्कर्षवर्णनेवोचितम्, न त्वेतादृशोपद्रवस्येत्याशङ्क्य पूतनावधोक्त्याऽलौकिकेभ्य उत्कर्ष
उक्त इति वक्तुमुत्कर्षस्य च लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधत्वाल्लौकिकः स पूर्वाध्यायेनोक्त
इत्याहुः साधारणस्थितिरिति । तादृगुत्सवेन तत आरभ्येति वाक्येन गोकुल इति
पदात्तदतिरिक्ते तदभावः सूचित इति तत्रैवोत्पातोक्त्या च लोकसाधारणी स्थितिर्गोकुलस्य
तथेत्यर्थः । तेन लौकिकेभ्य उत्कर्ष उक्तो भवति । अलौकिकेभ्य उत्कर्षमाहुः अचिद्येति ।
अत्रायं भावः । सा हि स्वरूपाज्ञानदेहेन्द्रियप्राणान्तःकरणाध्यासलक्षणपञ्चपर्यात्मिका । तत्र
'तत्प्रमया धर्षिते निरीक्ष्यमाणे अतिष्ठता'मित्युक्त्या जनन्योस्तत्कृतस्वरूपविस्मृतिरुक्ता ।
ततो नष्टायां तस्यां सर्ववृत्तान्तानुभवे सत्यस्मत्पूर्णस्थित्यैतादृशमभवत्कार्यमित्यतः परं
सावधानतया भगवद्रक्षा कार्या, अन्या काप्यत्र न प्रवेशनीयेत्यवधृतिरभूदिति । तयोर्जननी-
त्वधर्मो यादृशस्तादृशो हृद्यागत इति निरोधरूपस्वरूपविस्मृतिरुक्ता भवति । गोपानां
च रक्षकत्वेन स्थापितानां तद्रूपजमोहेनोक्तस्वरूपविस्मृतिरभूत् । ततश्च जननीवदेतेषा-
मपि भावो ज्ञेयः । एतेषां स्त्रीरूपेण मोहाद्वि तदनिवारणम् । तत्र च पुंस्त्वमेव हेतुरिति
देहाध्यासस्य तदनिवारणे हेतुत्वमायाति । तस्यां सौन्दर्यमल्लिकादिसत्त्वेन रूपगन्धादिभिर्म-
नोहरणे चेन्द्रियाध्यासस्तथा । वज्रनिपातशङ्कायां भगवानधुना कास्ति कथमस्ति इति
विचार एवोचितस्तमकृत्वा स्वप्राणरक्षार्थं क्षितौ पातस्तदध्यासहेतुकः । व्रजसीमन्तिनीनाम-
न्तःकरणे भगवत्सम्बन्धसत्त्वेन तस्यैवात्रापि स्फुरणेन तदवारणमभूदित्यन्तःकरणाध्यासस्य
तद्हेतुत्वम् । तथाचैवं तूर्णीभावस्य तन्मारणानन्तरं भगवद्भामिस्त्वानिष्टपर्यवसायित्वं दृष्ट्वा
यथाकथञ्चित् कुशलिनं प्रियं प्राप्य पश्चात्तापयुक्ताः सन्तोजतः परं नैवं स्थेय, किन्तु

तत्परतयैवेति ज्ञानमभूदिति सुष्ठूक्तं 'मविद्या पतना नष्टा,' 'अतःपरं निरोधः सुगम' इति च । अत एव ब्रजौकसां साधारणानां गोपीनां जनन्योश्च भावा उक्ताः । अत एवाग्रे 'सन्तत्रसु'-रित्युक्त्वा 'गोप्यस्तूर्णं जगद्गुह्यं'रित्युक्तम् । कृष्णासक्तिसमन्विता प्रपञ्चविस्मृतिः । सा निरोधरूपेत्यर्थः ।

ईषामात्रेत्यत्र, अनेनेति, हस्तादिमानं हित्वेषामात्रत्वकथनेनेत्यर्थः । कन्दराद्युपमाने हेतुमाहुः क्रीडेति । तत् तस्याः शरीरम् । 'तस्या उरसि क्रीडन्त'मिति वाक्यात्तथाजातमिति क्रीडायोग्यस्थानैरुपमीयत इत्यर्थः । तज्ज्ञानेन्द्रियं दुष्टमिति तथोपमा । ननु पूर्वभात्मभूषणकर्त्रीभिः प्रियतमे गोमूत्रसम्बन्धः कथं कारितस्तत्राह अर्भकमिति । प्रिये दुष्टसम्बन्धज्ञानेनातिकातर्येण सर्वविस्मृतिर्यथाकथञ्चिदमंगलनिवृत्त्याशंसा च स्नेहस्वाभाव्यादवश्यं सदैव भवितुमुचिता, किं पुनरर्भकभावापन्न इति ज्ञापयितुमर्भकपदम् । मूले अयमेवार्थो 'ननु कथं'मित्यादिना पितृचरणैरुक्त इति ज्ञेयम् । नत्वितरा-र्भकवत्तत्कालोचितरूपदर्शनाभिप्रायेण तदुक्तमिति शङ्कनीयम् । क्रीडन्तमकुतोभयमिति पदेन पूर्वमेव तन्निरासात् । ननु स्नेहवशाद्रक्षाकृतिरिति सत्यम्, परन्तु तस्या उपयोगः केति विचारणीयम् । न च दोषाभावे, तेषामेवाभावात् । न च तदारोपाभावे, अममूलकत्वापत्त्या रक्षायाम् अप्रामाणिकत्वापत्तेः । एवं सति भक्तिमार्गीयमजनमात्रस्य तथात्वापत्त्या महानेवानर्थश्च स्यात् । स्नेहस्य अमजनकत्वेन दोषापत्तिश्च । न चैवमपि वक्तुं शक्यम्, सर्वप्रमाणविरोधात् । न च प्रमाणानामन्यपरत्वम् । स्नेहस्यैव भक्तिपदार्थत्वेन विवृतत्वात् सर्वत्र । नन्वत्र यथाकथञ्चिन्निरोध एव साध्यः । रक्षाकृत्या चासक्तिविशेषरूपः स सिद्ध इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति चेत्, एवं सति देहाद्यध्यासरूपाज्ञानमूलकत्वेन सक्चन्दनादिसुखस्य हेयत्वं यथा, तथा लीलारसस्याप्यज्ञानमूलकत्वेन तथात्वं स्यात् । मोक्षादप्याधिक्यं भक्तौ तत्र तत्र निरूप्यत इति न तथा वक्तुं शक्यं चेत्युभयतःपाशरज्जुरिति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । माहात्म्यज्ञानदज्ञायामपि स्नेहजो भावो दृश्यत इति नाज्ञानमूलकत्वं वक्तुं शक्यम् । तदुक्तं देवकीस्तुतौ, 'रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्यं मा प्रत्यक्षं मांसदृशां त्वं कृपीष्ठा' इत्युपक्रम्य 'समुद्विजे भवद्भेतोः कंसादहमधीरधी'रित्यादि । एवं सति ज्ञानमत्तयोर्गुणपत्सत्त्वेपि स्नेहकार्यस्यैव सम्भवेन स्नेहस्य ज्ञानमार्गीयज्ञानाद्वलिष्ठत्वं ज्ञायते । तथा च 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् द्यौ परावर' इत्यादिश्रुतिभ्यः शास्त्रीयज्ञानपूर्वकमगवत्साक्षात्कारवति अमसम्भावनापि न कर्तुं शक्या, अतः स्नेहजभावस्य न अमत्वमिति सर्वथा मन्तव्यम् । तथा सति विषयावाधश्च वाच्यः । प्रकृतेषु 'पतिं द्रष्टुमागतां श्रियममंसते'ति वाक्याद्भगवत्त्वेन ज्ञानवतीभिरेव रक्षा कृतेति ज्ञायते । एवं मति यथैकस्मिन्नेव पुरुषे पुत्रत्वमाववत्याः स्त्रियास्तदर्शने वास्तव्योत्पत्तिः, स्वपोषणपुष्टत्वपोष्यत्वादिज्ञानस्य च पतिभाववत्या विनयविशेषपूर्वकरसभावो

मैहिकपारलौकिकनिर्वाहक इति च भाव उत्पद्यते । जारभाववत्यास्तु तत्प्रत्यक्षेण स्वरस-
पोपकत्वज्ञानेन प्रौढिपूर्वकविविधरसभावविशेषोत्पत्तिस्तदनुरूपभावाः पुंस्यप्युत्पद्यन्ते । न
हुक्तभावविषया धर्माः पुंस्यसन्त इति वक्तुं शक्यम्, अनुभवविरोधात् । तथा च तत्र विद्य-
माना अपि धर्मास्तत्तद्भावैकगम्यत्वेन तत्तद्भाववतीनामेव विषयास्तथा स्नेहभावे सत्येव ये
धर्मा भगवन्निष्ठाः स्फुरन्ति ते तत्र सन्त एव तादृशोक्तवेद्या एव तथेति न भ्रमत्वशङ्कापि ।
यथा 'न चान्तर्न बहिर्यस्ये' तिष्ठोक्तोक्तधर्मवत एव दाग्नावच्छिन्नत्वम्, तथा लोकविलक्षण-
त्वेन माहात्म्यज्ञानजनकत्वेन ज्ञानप्रकरणोक्तधर्मविपरीतधर्मा लीलारूपा अपि प्रमौ सन्तीति
नानुपपत्तिः काचित् । अत एव 'अतृप्तमुत्सृज्य जवेन सा यया' वित्युक्तं शुकैः, अन्यथा 'न
चान्त' रित्यादिधर्मवतः स्तन्येन तृप्तिस्तदग्राह्या चातृप्तिर्विरुद्धा नोक्ता स्यात् । किञ्च । शास्त्रं
हि यथाधिकारं ब्रह्मस्वरूपं निरूपयति । ज्ञानमार्गीयेभ्यो भक्तिरसादानान्मोक्षमात्रदानाच्च
रसात्मकब्रह्मधर्मबोधने प्रयोजनाभावान्नैतान् धर्मान् ज्ञानमार्गे निरूपयति । नष्टेतावता
तदतिरिक्तधर्माभावः सिध्यति । येषु तज्ज्ञापनप्रयोजनमस्ति तान् ज्ञापयतीति प्रजसीम-
न्तिन्यादिषु तदज्ञापनम् । ते च ब्रह्मधर्माः स्नेहे जाते स्वत एवानुभूयन्त इति फलरूप-
त्वेन साधनमार्गे तदकथनं युक्तं च । ज्ञानकर्मादीनां विहितत्वेन साधनमार्गीयत्वात् । ननु
ज्ञानमार्गस्याक्षरविषयत्वेन तथात्वस्य युक्तत्वेपि भक्तिमार्गीयेष्वपि केषाञ्चिन्मुसुक्षूणामुक्त-
धर्मास्फूर्तिः स्नेहवतां तु तत्स्फूर्तिः, तत्रापि तारतम्यमिति कथमिति शङ्का 'यथैकस्मिन्नेव
पुरुष' इत्यादिना निरस्ता ज्ञेया । यथा प्रत्यासत्तिसाम्येपि न चक्षुषा गन्धादिग्रहोऽयोग्यत्वात्-
यात्रापीति ज्ञेयम् । किञ्च 'रसो वै स' इत्यादिश्रुत्या लीलायाः स्वरूपात्मकत्वान्नानुपपत्तिः
काचित् । यथैतत्तथा विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमस्माभिः । यद्वा । 'तेन ब्रह्मविदो बयं पूतं ब्रह्म
पुनीमह' इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मणः पावनं श्रूयते । तच्च ब्रह्मात्मकातिशयविशेषप्राकट्यमेव । प्रकृते
च 'रसो वै स' इत्यादिश्रुत्या भगवतो रसात्मकत्वात्तस्य च भावात्मकत्वाद्वक्षाकृत्या
स्वामिनीभावविशेषरूपातिशयप्राकट्यमभूदिति तत्रैवोपयोगो रक्षाकृतेः । सौन्दर्यविशेषाभि-
व्यक्तौ मण्डनकृतेरिव । अत एवाधुनापि स्वधुत्विपासादि ज्ञापयति भक्ते हरिः । पूतनातः
स्वस्मिन्नानीतानां बालकानामग्रे विनियोगयोग्यतासिद्ध्यर्थं राक्षसीस्पर्शजदोषोवश्यं
निवारणीय इति स्वामिनीकृतारक्षयास्तन्निवारणमप्येकं प्रयोजनं भगवदभिमतमिति
ज्ञेयम् । एकस्या भगवल्लीलाया अनेककार्यसाधकत्वात् । अंगानि करणानि आत्मा कर्ता ।
तदाहुः करणकर्तृभेदेनेति ।

अन्यादज इत्यत्र, अङ्घ्रिरयमित्यादि । अयं अवनीयत्वेनोच्यमान इत्यर्थः ।
परिदृश्यमान एवापिदैविकोऽजपदेनोच्यते । स स्वाधिष्ठानभूतमाध्यात्मिकं
१०-६-२२- स्वस्मिन्विद्यमानमेव वाच्यादिति प्रार्थनेति भावः ।

तत्परतयैवेति ज्ञानमभूदिति सुष्ठूक्तं 'मविद्या पूतना नष्टा,' 'अतःपरं निरोधः सुगम' इति च । अत एव ब्रजौकसां साधारणानां गोपीनां जनन्योश्च भावा उक्ताः । अत एवाग्रे 'सन्तत्रसु'-रित्युक्त्वा 'गोप्यस्तूर्णं जगद्गु'रित्युक्तम् । कृष्णासक्तिसमन्विता प्रपञ्चविस्मृतिः । सा निरोधरूपेत्यर्थः ।

ईषामात्रेत्यत्र, अनेनेति, हस्तादिमानं हित्वेषामात्रत्वकथनेनेत्यर्थः । कन्दराद्युपमाने हेतुमाहुः क्रीडेति । तत् तस्याः शरीरम् । 'तस्या उरसि क्रीडन्त'मिति वाक्यात्तथाजातमिति क्रीडायोग्यस्थानैरुपमीयत इत्यर्थः । तज्ज्ञानेन्द्रियं दुष्टमिति तथोपमा । ननु पूर्वभात्मभूषणकर्त्रीभिः प्रियतमे गोमूत्रसम्बन्धः कथं कारितस्तत्राह अर्भकमिति । प्रिये दुष्टसम्बन्धज्ञानेनातिकातर्येण सर्वविस्मृतिर्यथाकथञ्चिदमंगलनिवृत्त्याशंसा च स्नेहस्वाभाव्यादवश्यं सदैव भवितुमुचिता, किं पुनरर्भकभावापन्न इति ज्ञापयितुमर्भकपदम् । मूले अयमेवाथो 'ननु कथं'मित्यादिना पितृचरणैरुक्त इति ज्ञेयम् । नत्वितरा-र्भकवत्तत्कालोचितरूपदर्शनाभिप्रायेण तदुक्तमिति शङ्कनीयम् । क्रीडन्तमकुतोभयमिति पदेन पूर्वमेव तन्निरासात् । ननु स्नेहवशाद्रक्षाकृतिरिति सत्यम्, परन्तु तस्या उपयोगः केति विचारणीयम् । न च दोषाभावे, तेषामेवाभावात् । न च तदारोपाभावे, अममूलकत्वापत्त्या रक्षायाम् अप्रामाणिकत्वापत्तेः । एवं सति भक्तिमार्गीयमजनमात्रस्य तथात्वापत्त्या महानेवानर्थश्च स्यात् । स्नेहस्य अमजनकत्वेन दोषापत्तिश्च । न चैवमपि वक्तुं शक्यम्, सर्वप्रमाणविरोधात् । न च प्रमाणानामन्यपरत्वम् । स्नेहस्यैव भक्तिपदार्थत्वेन विवृतत्वात् सर्वत्र । नन्वत्र यथाकथञ्चिन्निरोध एव साध्यः । रक्षाकृत्या चासक्तिविशेषरूपः स सिद्ध इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति चेत्, एवं सति देहाद्यध्यासरूपाज्ञानमूलकत्वेन सकृच्चन्दनादिसुप्तस्य हेयत्वं यथा, तथा लीलारसस्याप्यज्ञानमूलकत्वेन तथात्वं स्यात् । मोक्षादप्याधिन्यं भक्तौ तत्र तत्र निरूप्यत इति न तथा वक्तुं शक्यं चेत्युभयतःपाशारज्जुरिति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । माहात्म्यज्ञानदशायामपि स्नेहजो भावो दृश्यत इति नाज्ञानमूलकत्वं वक्तुं शक्यम् । तदुक्तं देवकीस्तुतौ, 'रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्यं मा प्रत्यक्षं मांसदृशां लं कृपीष्ठा' इत्युपक्रम्य 'समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादहमधीरधी'रित्यादि । एवं सति ज्ञानमत्तयोर्गुणपत्तत्वेपि स्नेहकार्यस्यैव सम्भवेन स्नेहस्य ज्ञानमार्गीयज्ञानादलिप्तत्वं ज्ञायते । तथा च 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् ह्ये परावर' इत्यादिश्रुतिभ्यः शास्त्रीयज्ञानपूर्वकमगवत्साक्षात्कारवति अमसम्भावनापि न कर्तुं शक्या, अतः स्नेहजभावस्य न अमत्वमिति सर्वथा मन्तव्यम् । तथा सति विषयावाधय चाप्यः । प्रकृतेपि 'पतिं द्रष्टुमागतां श्रियममंसेते'ति वाक्याद्भगवत्त्वेन ज्ञानवतीभिरेव रक्षा कृतेति ज्ञायते । एवं मति यथैकस्मिन्नेव पुरुषे पुनत्वमानवत्याः स्त्रियास्तदर्शने वात्सल्योत्पत्तिः, स्वपोषणपुष्टत्वपोष्यत्वादिज्ञानस्य च पतिभाववत्या विनयविशेषपूर्वकरसभावो

अत्र गुरुत्वात्मकसधर्मेज्ञापनपूर्विका लीलोच्यत इत्येतत्कथनाभावे जीवसहजाज्ञानतो हेतो-
र्नन्दयशोदादिः सर्वं करोतीति ज्ञानं सर्वेषां भविष्यतीति तदभावायेतदुच्यत इत्यर्थः ।
अनिमित्तश्चेति । अङ्गारोहे कालो न निमित्तमिति न विद्यते कालो निमित्तं यस्य ताद-
गारोह इति च न तत्कथनमित्यर्थः ।

महापुरुषमादध्याचित्यत्र । आगतस्त्वित्यादि । उक्तविधासक्तौ मातृत्वेन
१०-७-१९. परातुरोधाभावाद्गोचारात्रिलीलादिकं सर्वं प्रतिबद्धं तथा स्यादुक्तज्ञाने
सार्वदिके वा लीलारसानुभवो न भविष्यतीत्याशङ्क्य गोकुले समागमनं सर्व-
सुखदानार्थमिति यथैव तद्विष्यति तथैव सम्पादयिष्यतीति न काप्यनुपपत्तिरित्युक्तमेतेन ।
किञ्च । लालनेत्यादि । आनुपङ्गिकफलस्यासार्वदिकत्वादपि ज्ञानमिदं न स्यास्यतीति
भावः । मुख्यं फलं तदेव स्वयं, निरोधो वा तत्कृतः । गोकुलं सर्वमावृण्वन्नित्यादि प्रकर-
णार्थनिरूपणेऽविद्यापर्वपञ्चककथनं तच्चानुपपन्नम् । यशोदादिस्नेहे तथात्यस्यायोगादत आहुः
लौकिकादिति । प्राकृतबालके तादृक्समये लोकानां यथा शङ्का तथात्रापि सात्ययुक्तेत्य-
यमंशो लौकिकः स तत्पर्वरूप उच्यते । न तु स्नेहदुःखादिरपि । अलौकिकत्वात् । एतदेवाहुः
लौकिकादिति । लौकिकसजातीयत्वादुक्तभावस्य पर्वत्वमुच्यत इत्यर्थः ।

सा वीक्ष्येत्यस्याभासोक्तौ । अद्यापि तस्या इत्यादि । अत्रायमाशयः ।
१०-७-३७. मातुर्हि पुत्रत्वेनैवात्र स्नेहः, स च लौकिकस्वरूप एव वाच्यः, परन्तूत्कटः
स्वरूपतोऽलौकिकश्च । तथा च तत्र लौकिकविजातीयधर्मदर्शनं प्रथमत
एव स्नेहप्रयुक्तातिभयजनकम्, येन प्राणस्थितिर्न भवति, अतः क्रमेण किञ्चित् किञ्चित्
तथाविधधर्मदर्शनेनैव सहजमगवद्वर्मत्वेन ज्ञानाद्वैयेण सर्वसामक्ष्यं भविष्यतीत्यधुना तथा
ज्ञानाभावाद्वैर्याभाव एवाधिकाराभावरूप उच्यते । तेन क्षणमात्रं प्रदर्श्य तिरोहितं कृत्वा
विस्मयरसमुत्पादितवानिति सर्वं सुस्थमिति ।
इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमेऽध्याये प्रकरणार्थोक्तौ । संस्कृतान्येष नामानीति । सत्त्वशोध-
१०-८-०. नस्य मर्यादामार्गीयत्वादुरूपदेशलक्षणसंस्कारवन्त्येव तानि तथेत्यर्थः । इयद-
वधि यशोदाद्यधीनमेव गमनादिकमुक्तमस्मिन् सत्त्वशोधकाध्याये स्वातन्त्र्येण
रिङ्गणादिलीलोक्त्या सत्त्वशुद्धिपर्यन्तं स्त्रीसम्बन्धि लीलाविशिष्टं रूपं न भावनीयम् ।
पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न्यायात् । किन्तु केवलमगवत्कृतलीलाविशिष्टमेव रूपं
तच्छुद्ध्यनन्तरं सा लीला भावनीयेति तात्पर्यं ज्ञायते । एतदेवाहुः स्वेच्छा लीलेत्यादिना ।
स्वेच्छया, न त्वन्येच्छया कृता या लीला तद्विशिष्टं रूपं शोधकमिति सम्बन्धः । पूर्वस्मादे-
तस्य वैलक्षण्ये हेतुमाहुः आनन्देति । आनन्दस्वरूपत्वादित्यर्थः । गूढाभिसन्धिमुद्राट-

१०-६-४४. य एतदित्यत्र । इष्टजनकं मोक्षजनकमित्यर्थः ।

इति पष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमाध्यायप्रकरणार्थोक्तौ । सङ्ग्रह इति । अग्रे खोपयोगं ज्ञात्वोत्तमानामता-

१०-७-०. दृशानां च स्वीयत्वेन स्थापनं हि लोके सङ्ग्रह इत्युच्यते । सोत्राधुनिक-

निरोध एव । तथा च सङ्ग्रहनिमित्तमीर्यत इति सम्बन्धः । सर्वेषां दुःखोक्ते-
स्तात्पर्यमाहुः यश इति । सर्वगमिति । चरित्रमिति शेषः । दुःखमिति वा । एवं सति
तन्निवारके सर्वेषामासक्त्या चरित्रगानेन यशस्सिद्धिरित्यर्थः । आद्यपक्षे चरित्रस्य सर्वगत्वे
हेतुमाहुः स्वासक्त्येति । सर्वेषां तदा गानसम्भवेन तथेत्यर्थः । तस्मिन्नेव दिवसे
रोहिणीनक्षत्रमितिवाक्यमनतिप्रयोजनमपि स्वरूपकीर्तनपरमिति ज्ञेयम्, न तु व्या-
ख्यानमिति । नन्दब्रजस्थानां भगवदीयत्वात्तत्पूजनं चेत्स्याद्बुद्धिताश्रवणं न स्यात् । किन्त्व-
न्यब्रजस्थानां तत्रापि केवलं भिक्षुकाणां तेन तथेत्याशयेन ते चेत्सन्त इत्याद्युक्तम् ।

अप्रमेयं बलमित्यत्र । यद्यप्यत्र संशयो न कण्ठोक्तस्तथापि बालोक्ते श्रद्धाभावो-

१०-७-१०. क्त्या तन्निश्चयाभाव एवायाति, न तु विपरीतनिश्चयोपीति संशयप्राप्तिरि-
त्याशयेनाहुः सन्देहस्त्वनेनेत्यादि ।

येसूयेत्यत्र । विप्रवाच एव सत्यत्वमुक्तम्, न कृतेरपीति यत्तत्तात्पर्यमाहुः कृतं

१०-७-१३. तु सर्वेषामिति । सर्वेषां भगवतो विप्राणां च निर्दोषाणां कृतमपि सत्य-

मेव, परन्तु तद्वचनाविरोध्येव, न तु स्वच्छन्दचरितमपीत्यर्थः । स्वकर्तव्य-
जातीयत्वेन ग्रहविषयत्वाभाव एव कृतौ सत्यत्वाभावो ज्ञेयः ।

एकदेत्यत्र । वाचिकमित्यादि । पूतनावधे रक्षाकरणे बाङ्गियुक्तेति तन्निरोध

१०-७-१८. उक्तः । शकटभङ्गे भगवदर्थः कायिको व्यापार उक्त इति तथा । तृणावर्त-

प्रसङ्गे भगवन्निमित्तक दुःखं वक्ष्यते मानसमिति । मानसो निरोधस्तथा ।
प्रकरणान्निरोध एव विशेष्य इति लिङ्गमविवक्षितमत्रेति ज्ञेयम् । उक्तत्रयसम्बन्धनिरोध-
करणं वा विशेष्यम् । रक्षाविधानशान्त्यदिर्भगवल्लीलात् उपपत्तिमाहुः अन्यथेति । एतस्य
निमित्तत्वात्पञ्चलोपे पञ्चमी ज्ञेया । तथा च तत्राप्य तद्विषयत्व प्राप्येति यावत् । ज्ञानहेतुषु
स्वरूपतद्दर्शनेषु सत्त्वपि स्वलीलार्थं तेषामन्यथाज्ञानं स्वस्मिन् प्राकृततुल्यत्वेन ज्ञानमुत्पाद्य
स्वयमेव सर्वं करोतीत्यर्थः । तेन रक्षाविधानादिना पूर्वस्माद्वैलक्ष्ण्यभानं यथा लोके तथा
स्वस्मिन्नपि प्रकटयतीति ज्ञेयम् । तथा ज्ञानामावे तूक्तप्रकारको निरोधो न स्यादिति
भानः । अन्यथा ज्ञाने सति कायवाङ्मनोनिरोधकयनान्च्छास्त्रेण्यद्भुतत्वं चरित्रेस्मिन्
ज्ञापितं भवति । किञ्च । एकस्मिन् बाले सर्वेषां सहजस्नेहो लोके न सम्भवतीति तथात्वं
यदत्र तद्भगवत्कृन्मेवेति ज्ञायते । यद्वा । मानसिकनिरोधस्यावश्यकतामाहुः अन्यथेति ।

अत्र गुरुत्वात्मकस्वधर्मज्ञापनपूर्विका लीलोच्यत इत्येतत्कथनाभावे जीवसहजाज्ञानतो हेतो-
नन्दयशोदादिः सर्वं करोतीति ज्ञानं सर्वेषां भविष्यतीति तदभावायेतदुच्यत इत्यर्थः ।
अनिमित्तश्चेति । अङ्गारोहे कालो न निमित्तमिति न विद्यते कालो निमित्तं यस्य ताद-
गारोह इति च न तत्कथनमित्यर्थः ।

महापुरुषमादध्याचित्यत्र । आगतस्त्वित्यादि । उक्तविधासक्तौ मातृत्वेन

१०-७-१९. परानुरोधाभावाद्गोचरणरात्रिलीलादिकं सर्वं प्रतिबद्धं तथा स्यादुक्तज्ञाने
सार्वदिके वा लीलारसानुभवो न भविष्यतीत्याशङ्क्य गोकुले समागमनं सर्व-
सुखदानार्थमिति यथैव तद्विष्यति तथैव सम्पादयिष्यतीति न काप्यनुपपत्तिरित्युक्तमेतेन ।
किञ्च । लालनेत्यादि । आनुपङ्गिकफलस्यासार्वदिकत्वादपि ज्ञानमिदं न स्यास्यतीति
भावः । मुख्यं फलं तदेव स्वयं, निरोधो वा तत्कृतः । गोकुलं सर्वमावृण्वन्नित्यादि प्रकर-
णार्थनिरूपणेऽविद्यापर्वपञ्चककथनं तच्चानुपपन्नम् । यशोदादिस्नेहे तथात्वस्यायोगादत आहुः
लौकिकादिति । प्राकृतबालके तादृक्समये लोकानां यथा शङ्का तथात्रापि सात्ययुक्त्य-
गमशो लौकिकः स तत्पर्वरूप उच्यते । न तु स्नेहदुःखादिरपि । अलौकिकत्वात् । एतदेवाहुः
लौकिकादिति । लौकिकसजातीयत्वादुक्तभावस्य पर्वत्वमुच्यत इत्यर्थः ।

सा वीक्ष्येत्यस्याभासोक्तौ । अद्यापि तस्या इत्यादि । अत्रायमाशयः ।

१०-७-३७. मातुर्हि पुत्रत्वेनैवात्र स्नेहः, स च लौकिकस्वरूप एव वाच्यः, परन्तूत्कटः
स्वरूपतोऽलौकिकश्च । तथा च तत्र लौकिकविजातीयधर्मदर्शनं प्रथमत
एव स्नेहप्रयुक्तातिभयजनकम्, येन प्राणस्थितिर्न भवति, अतः क्रमेण किञ्चित् किञ्चित्
तथाविधधर्मदर्शनेनैव सहजमगवद्वर्मत्वेन ज्ञानाद्वैयेण सर्वसामक्ष्यं भविष्यतीत्यधुना तथा
ज्ञानाभावाद्वैर्याभाव एवाधिकाराभावरूप उच्यते । तेन क्षणमात्रं प्रदर्श्य तिरोहितं कृत्वा
विस्मयरसमुत्पादितवानिति सर्वं सुखमिति ।
इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमेऽध्याये प्रकरणार्थोक्तौ । संस्कृतान्येव नामानीति । सत्त्वशोध-

१०-८-०. नस्य मर्यादामार्गीयत्वादुत्तरुपदेशलक्षणसंस्कारवन्त्येव तानि तथेत्यर्थः । इयद-
वधि यशोदावधीनमेव गमनादिकमुक्तमस्मिन् सत्त्वशोधकाध्याये स्वातन्त्र्येण
रङ्गिणादिलीलोक्त्या सत्त्वशुद्धिपर्यन्तं स्त्रीसम्बन्धि लीलाविशिष्टं रूपं न भावनीयम् ।
पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न्यायात् । किन्तु केवलमगवत्कृतलीलाविशिष्टमेव रूपं
तच्छुद्ध्यनन्तरं सा लीला भावनीयेति तात्पर्यं ज्ञायते । एतदेवाहुः स्नेच्छा लीलेलादिना ।
स्नेच्छया, न त्वन्येच्छया कृता या लीला तद्विशिष्टं रूपं शोधकमिति सम्यग्धः । पूर्वस्मादे-
तस्य वैलक्षण्ये हेतुमाहुः आनन्देति । आनन्दस्वरूपत्वादित्यर्थः । गूढाभिसन्धिमुद्राद-

यन्ति अन्येच्छयेति । भक्तानां भगवत्सम्बन्धेनैवानन्दो, भगवांस्त्वानन्दरूप एवेत्यस्मिन्नध्याये न दुःखकथनम्, अन्याधीने चरित्रे क्वचिद्दुःखमप्युक्तमिति तस्माद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । कंसस्यैतज्ज्ञानं स्वानिष्टमित्युक्त्या रहसि नामकरणाद्दुःसङ्गवर्जनमङ्गत्वेन सूचितमिति तदाहुः दुःसङ्गवर्जनमिति ।

अयं वै रोहिणीपुत्र इत्यत्र, वस्तुत इत्यादि । अप्राकट्यदशायामव्यवहार्ये

१०-८-१२. ब्रह्मणि सत्यन्यपदार्थवल्लोके केवल स्वरूपत एव भगवन्नामप्राकट्याभावाद्भगवतः प्राकट्यात्मकगुणयोगादेव लोके नामानि प्रकटानि भवन्तीत्यर्थः ।

यथाश्रुतार्थकथने नामानि रूपवन्नामरूपस्यापि भगवतो रूपाणीत्यारम्यालण्डान्येवेत्यन्तेनाग्रिमग्रन्थेन विरोधः स्यात् । यशोदायाः पुत्रत्व इति । अत्राय भावः । गर्गः पूर्ववृत्तान्ताभिज्ञोब्राह्मत्याधुना भगवद्भाववत्त्वेन भगवति यशोदापुत्रत्वलक्षणं धर्मं च दृष्ट्वा सन्दिहानस्तत्त्वेनिश्चयं जानस्तद्वाच्यव्ययं वा इत्युक्तवान् । अत एव विपरीतनिश्चयो नोक्त इति भगवन्नामकरणप्रस्तावे सम्यग्भगवद्भावाग्निश्चयोभूदिति तवात्मजस्ते सुतस्येत्युक्तवान् ।

तान्यहं वेदेत्यस्य विधृतौ । सारूप्येण साधकमित्यादि । ननु साङ्केत्या-

१०-८-१५. दिना भगवन्नामोच्चारणस्यापि फलसाधकत्वं श्रूयत इत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमुच्यते । सङ्केतिते पुरुषे सदानन्दत्वादिधर्मवाधेन भगवन्नामस्तत्रावाचकत्वालौकिक एव शब्दस्तत्समानाकारस्तद्वाचकः स इति मन्तव्यम् । तथा च सारूप्येणापि मोचकमिति माहात्म्यज्ञापनपराण्यप्रवर्तमानस्य च प्रवर्तनपराण्युपाख्यानानीत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्राभिज्ञत्व भाविज्ञाने लोकप्रतीतिमनुसृत्य हेतुत्वेनोक्तम् । भगवद्धर्माणां तच्छास्त्रागम्यत्वात् । 'न लभ्यते यद्भ्रमतामुपर्यध' इति वाक्यात् । भाविरूपनामज्ञानहेतुत्वेन वा तदुक्तम् ।

एष चः श्रेय आरधास्यदित्यत्र । स्वयं पुरुषार्थरूपोपीति । ननु धार्यधार-

१०-८-१६. कयोर्भेदाद्भगवदतिरिक्तस्य श्रेयस्त्व भक्तिमार्गविरुद्धमित्यत आहुः स्वयमित्यादि । एष सति श्रेयोधारकत्वं नन्दादीनामेव तत्प्रतिबन्धकनिवर्तकत्वेन भगवत्पुपचर्पत इत्यर्थः । तथा च नन्दादीनां भक्तत्वेन सर्वपुरुषार्थरूपस्य भगवत्स्तत्राभिर्भूय विराजमानत्वादन्यस्य श्रेयस्त्वाभावेऽपि तद्धारकत्वमुन्नामिप्रायेण भगवति न निरुच्यते । यद्यपि भगवति निधमाने दोषाणां प्रतिबन्धकत्वमेव न सम्भवति, क तन्निवर्तकत्वेनोपचारः, तथापि लीलायां निरोधसिद्ध्यर्थमस्मत्प्रमुखा लोकरीतिरेव स्वीकृता । यतस्तदर्थं म्यरूपमपि तथा प्रदर्शितवान् । तदुपपादित 'वभूव प्राकृतः शिशु' रित्यत्र । लोके च यथा यथा प्रतिबन्धबाहुल्यम्, तन्निवृत्त्या पुनः फलानुभवः, तथा तथा दुरापत्वज्ञानेन फलेष्यामन्तिरधिकतरा भवतीति दृश्यते । अतो नन्दादीनामासन्तिसिद्ध्यर्थं स्वेच्छयैव दोषरू-

पान् प्लूनादीन् प्रतिबन्धकत्वेनोद्भाव्य तन्निराकरणद्वारा स्वयमेव तन्त्रेयोरूपः फलतीति मनस्यभिसंधाय साधूक्तं स्वयमित्यादि तावचरणैः ।

नारायणसमो गुणैरित्यत्र । उपमेये तत्समाना धर्मा ये त उच्यन्ते । एत-
१०-८-१९. तृष्टिविलक्षणा हि लीलासृष्टिरियम् । अस्मात्प्रादितास्तु जीवगणा दशरस-
सम्बन्धिनो याचन्तो भावा भगवद्विषयकास्तद्वन्त इति तद्भावपोषार्थं भगव-
तापि तथैव स्वनिष्ठा गुणाः प्रकटीक्रियन्त इति भगवद्गुणस्यापकत्वं तेषाम् । न च
मन्तव्यमेतादृशा एव केचन जीवाः सन्ति, येषामेतादृक्सामर्थ्यं सहजमस्तीति, यतस्तद्रूपः
स्वयमेव प्रकटो जात इति ज्ञापनायाहुः तावद्गुणप्रसिद्ध्या इत्यादि । एतेन प्राकृतानां
नैतद्वसप्राप्तिरिति ज्ञापितं भवति । द्वितीयेत्यादि । अत्रैतादृशो ब्रजसुन्दरीपरिग्रह एव ।
रसाधिक्ये पुंभावेनाग्रिमोक्तधर्माः स्पष्टाः । तृतीये गोपिकाधीनत्वादि स्पष्टम् । 'अहं भक्त-
पराधीनः' 'एवं मदर्थोज्झिते'त्यादिवाक्येभ्यः । एतदेवोक्तं त्रिविधा अपीत्यादिना । श्रिया
कीर्त्येत्यत्र । एवं कृष्णोपि करोतीति । ब्रजसुन्दरीणामिति ज्ञेयम् । अग्रे स्पष्टम् ।

कालेन ब्रजतेत्यत्र । आभासोक्तौ तस्मिन्नेवाधिदैविके गच्छतीति । नन्वेवं
१०-८-२१. सति गतेर्गमनमुक्तं भवतीत्यनुपपन्नमिति चेत्, अत्रेदं प्रतिभाति । उत्तरदे-
शसम्बन्धकलिका हि गतिः, तत्कालविशिष्टा लीला च नित्यत्वेन विद्यमा-
नैव क्रमेणाच्छाद्य क्रमेणाविक्रियत इति रिङ्गणादिलीला यस्मिन् काले स कालोद्भूता प्रक-
टित इत्ययमेव पूर्वलीलाकालस्योत्तरदेशस्थानीय इत्युक्तन्यायेन तत्सम्बन्धित्वे जाते तदाधेय-
रिङ्गणलीलामपि प्रकटितवानिति हृदयम् । तथा च लीलानित्यत्वज्ञापनाय कालेन ब्रजतेत्यु-
क्तमिति सारम् । उपविष्टमित्यादि । उक्तत्रिविधरूपसैवानुवादोयम् । अन्याश्रित-
मित्यादि । कथञ्चित् केनाप्यशेनान्याश्रितं रूपमित्यर्थः । स्वतः स्वातन्त्र्येण क्रियमाणली-
लाविशिष्टं रूपमित्यर्थः । सर्वथा । सर्वशेन स्वतः क्रियमाणलीलाविशिष्टं रूपमित्यर्थः ।
निर्गुणेति । तामिश्चरित्रे ज्ञापिते सति तदनन्तरं तामिः परिदृश्यमानं निर्गुणावस्थेयं रूप-
मित्यर्थः । अखिलैतत्प्रकरणतात्पर्यमाहुः सात्त्विकादीति । सात्त्विकादिभेदोपलक्षितास्ते
ते ये पुरुषास्तत्तद्दयगामिनि रूपे सति सा हृदयस्थितिस्तथा कृत्वान्तिमे रूपे स्थिरा
भवति, स्वरूपमात्रनिष्ठा भवतीत्यर्थः ।

गोकुले रामकेशवाचित्यत्र । रिङ्गणलीलायां केशकृतः शोभातिशयो भव-
तीति तत्राधिक्यं भवानैरुक्तम् । वस्तुतस्त्वित्यारभ्यापोषाभावादित्यन्तम् । भगवद्वाच-
कत्वे योर्यस्तमनूय तत्रारुचौ हेतुमाहुः प्रत्ययेति । मत्वर्थायवप्रत्ययाभावे तत्सौ-
न्दर्यालमादिति भावः । उभयोत्तरतमभावेपि गतिसाम्ये हेतुमाहुः भगवद्भक्तित्वे-
नेति । बलदेवेप्याविष्टस्यैव गतिर्निरूप्यते । सा चैकैवेति तथेत्यर्थः । वयसोधिकत्वेन
बलदेवरिङ्गणं पूर्वं कुतो नोक्तमित्याशङ्क्यात्र भगवद्भक्तिरेव वाच्या तत्सम्बन्धश्चात्र नामकरण-

मारम्येति भगवद्विङ्गणलीलासमय एव तदुक्तिरपीत्याशयेनाहुः भगवत्सन्निधान इत्यादि । पाण्योः सहभावोक्त्या गौणत्वोक्तिपूर्वकं रिङ्गणे जानुनोः प्राधान्येन निरूपणस्य तात्पर्यमाहुः जानुभ्यामिति । सर्वमूलरूपत्वेनैतयोः सुतलाधिदैविकरूपत्वमुच्यते । द्वे जानुनी सुतलमिति वाक्यात् । तथा च रिङ्गणलीलायां जानुनोरपि घर्षणं संभवतीति तमंशमादायेदमुक्तम् । घर्षणे पीडासंभवात् तस्याश्चात्रायुक्तत्वाल्लोकसाम्येन सर्वकरणात् तंजनितकिणधारणेनापि सा तदपास्य दैत्यगामिनीति मन्तव्यमिति भावः । न च जानुनोरेव सहभावो वाच्य इति वाच्यम् । अस्या लीलायाः प्रथमगतिरूपत्वेन तस्याश्च पदधर्मत्वेन तयोरेव प्राधान्यस्योचितत्वादिति भावः ।

उज्जितगृहा इत्यत्र । सूचितमानुषङ्गिकमप्यर्थमुक्तवन्तः एवं कर्मभ्य इत्यादिना । प्रेक्षन्त्यो ज्ञानपरा इत्यादि । उक्तत्रिविधासु तासु मध्ये त्वाधाः १०-८-२४. कौतुकं मत्वा वत्सपुच्छालम्बनेन गतिं द्रष्टुमेवोद्यता इति ज्ञानपराः । प्रियदर्शनकटाक्षस्पर्शादिरसाविष्टानामन्यत्र रागाभावः स्पष्टः । तृतीयास्त्वेकाकी प्रियः प्राप्त इति सन्तोषाद्धसन्त्यो जाताः । विनियोगस्त्विति । उक्तत्रैविध्यकथनेनेत्यर्थः । अङ्गं नयन्तीत्यङ्गे वा नयन्तीति तथेति तदुक्तयेति वा ।

गृह्याणि कर्तुमित्यत्र पञ्चमलीलायामिति । जन्मप्रकरणयुक्तं फलप्रकरणं १०-८-२५. पञ्चममिति तत्रोक्ता सा पञ्चमीति ज्ञेयम् । तत्तस्त्विति त्रिभिरिति । ततस्त्वित्यस्मादग्रिमैस्त्रिभिरित्यर्थः । तद्भाववतां निरोधहेतुत्वेन लीलायामपि ते गुणा उपचर्यन्ते ।

व्रजस्त्रीणां मुदं जनयन्नित्यत्र । अन्यथेति । तन्निर्देशो न स्यादित्यनेन १०-८-२७. सम्प्रध्यते । अन्यथेत्यस्यैव विवरणं शिष्टेन । तथा चानुपङ्गिकं फलं, व्रजस्त्रीणां मुक्तरणम्, न तु तदेकप्रयोजनत्वेन । लीलाकरणमिति चेत् स्यात्, तदा 'व्रजस्त्रीणां मुदं जनय'न्निति शुको न वदेदित्यर्थः । अनावश्यकत्वादिति भावः । निरोधस्यात्रोद्देश्यत्वेनापि तथा मन्तव्यमिति हृदयम् । तर्हि तद्वर्माप्राधान्यात् ता मुमुदिर इति वदेन्न तु प्रमुप्राधान्येनेति चेत्, तत्राह निरोधजनकत्वं स्वस्येति ।

मर्कान् भोक्ष्यन्नित्यत्र । सोपीत्यादि । यद्यपि श्रौतं ज्ञानं न सहजमेतासां, १०-८-२९. भगवता लीलार्थं न ज्ञाप्यते च, तथापि भगवद्धर्मनिरूपणे चित्ते तदावेशाद्भवति सोपि धर्मोऽस्तीति वस्तुस्वभावात् तस्यापि स्फूर्तिः । तत्रापि भोजनप्रकरणादस्यैव धर्मस्य । अन्यथा पुरःस्थिते प्रियेऽयमित्यनुकत्वा स इति न वदेयुरिति भावः ।

हस्ताग्राह्य इत्यत्र । पञ्चविधमित्यादि । प्रकारशब्दोत्र साधनवाची । तथा च १०-८-३०. पीडादिसाधनयुक्तं तदयुक्तं चेति द्वैविध्यम् । यस्मिन्काले तद्गृहे कोपि न भवति । तत्कालविषयकं ज्ञानं वस्तुविषयकं च तथा । तदीयांशानामिति ।

पूर्वोक्तज्ञानसांशाः पीठद्वयो विषयत्वात् ज्ञानस्य स्वतो निरंशत्वेन तस्यैव तथात्वात् ।
तथा च स्वग्रहे सदा तज्ज्ञानमिति तत्सम्बन्धिभगवज्ज्ञानमपि सदेत्युपकार एवेत्यर्थः ।
न ह्युपात्तव्युच्चैश्चदित्यस्य विवृतौ । यावन्नात्यन्तासक्त्येति । नेत्यत्यन्त-

१० ८-३१ पदविशेषणम् । अत्यन्तासक्तौ तु बाह्यानुसंधानमेव न स्यादिति भावः । सो-
प्युद्भूत इति । भगवद्विषयकः पुत्रत्वेनाध्यासोपि निवर्तिष्यत इति सम्बन्धः ।

अत एव प्रणता स्वमतिप्रकारगणनायाभेद मे सुत' इत्युक्तवती । निवर्तने हेतुमाहुः स्वसमा-
नेति । पुत्रत्वेन स्नेहाद्वि मृदुक्षणे शिक्षार्थं लोकन्यायेन निरुद्धाचरणमपि संभवतीति तच्चि-
कीर्षायां स्नेहसमानविषयको विरोधो भवतीति स्वधर्मप्रदर्शनेन सोपि निवर्तिष्यत इत्यर्थः ।

एकदा क्रीडमाना इत्यत्र । ये स्त्रीणां सुखार्थ इति । पूर्वं वयस्यैर्व्रजबालकै-
१० ८-३२ व्रजस्त्रीणां मुदं जनयंश्चिक्रीड इत्युक्तम् । तथा च तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शि-
त्वेन त एवोच्यन्त इत्याशयेनाहुर्धु इत्यादि । निरोधस्येति । मृदोनिष्ठे-

त्वेन ज्ञानेन हि तदभावाय निवेदनम् । तच्च स्नेहं विना न संभवतीति कथं तदक-
रणमुक्तमिति चेत् । उच्यते । क्रीडमाना इत्यात्मनेपदप्रयोगेण न भगवदर्थं नापि
भगवत्सङ्गे क्रीडेयम्, किन्तु स्वार्थमेव परस्परमेवेति च ज्ञाप्यते । सर्वभावेन निरोधो तु तथा
करणं न सम्भवतीति तथोक्तमाचार्यैः । व्रजस्त्रीमुज्जनस्यैवोद्देश्यत्वेन तदुपयोगिलीलोपयो-
गित्वेन बालकसहभाव इति हृदि कृत्वा स्त्रीसङ्गादित्युक्तम् । अत एव मुख्यो निरोधो न
सम्पन्नः, आनुपङ्गिकस्तु जात इति भावः । तत्कार्यम् । निरोधाकारणकार्यमित्यर्थः । यथैव
ता भगवत्सङ्गता भवन्ति तथैव सम्पादयतीति स्त्रीरतिरुतृत्वं रामे । अत एव रसरीत्या तान्बू-
लाघङ्गीकार एवास्य रोचते, न त्वलौकिक्या अपि मृद इति स्नेहवशादेव दोषदृष्टिस्तत्र ।
अत एव रामाद्या इत्यत्रातद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहिः, तेन बालकविजातीयो भावः सूच्यते ।
रामे गोपबालकत्वाभावात्तथा । गोपानां त्वग्रे निरोधो वक्तव्य इत्यधुना तथा न निरोध
इति तथोक्तम् । पुत्रशब्दविवरणं लोकसम्बन्धीति ज्ञेयम् । तथा च यत्र लौकिक एव स
एतादृशस्तत्र भगवानङ्गीकृततथात्वः स्वापराधकरणात् क्रियारूपाद्रक्ष्यतीति युक्तमेवेति भावः ।
अत एव वचनमेव, न तु क्रिया काचिद्विरुद्धा ।

अयस्मन्प्रान्तप्रेक्षणाक्षमित्यत्र । प्राकृता बाला हि ताडनमिया मातृसंमुखं
१० ८-३३ द्रष्टुं न पारयन्ति, प्रमुरपि ताननुकरोतीत्यस्यलौकिकत्वेन तत्तात्पर्यमुच्यते ।
प्रदर्शयिष्यमाणमित्यादि । गुप्ताखिन्दे प्रदर्शयिष्यमाणं रूपं ब्रह्मधर्म-
त्वाद् ज्ञानात्मकमेव । तत्साधनत्वादपि तथोच्यते । एतस्य भविष्यमाणमधिकरणं माता ।
अग्रे ज्ञानजननात् । तत्र च भगवति दोषारोपो विरोधी गुणः । भगवत्प्रेक्षणं ज्ञानरूपमिति
तच्चेन्मातर्यामिच्छति, तदा तेन ज्ञानमाविर्भवति । तच्चोक्तगुणशङ्क्येतस्तत एव भ्रमणं करोति ।
न तु संमुख निरन्तर यशोदाविषयकं भवतीति तथा । अत एवाग्रे ज्ञानं जननीयमिति मात-

रमीक्षते । परन्तु प्रकर्षेण नेति ज्ञापनाय प्रशब्दो मूले । विरोधी च गुण इत्यादिनेक्षणप्रेर-
णायां हेतुत्वेन प्रभुतात्पर्यमुक्तम् । वस्तुतस्तु तत्कालीनमौग्येनैव मोहिता नान्यत्कर्तुमश-
कत् । तथापि स्नेहभरवशतोस्मिन्नर्थे विज्ञप्तिः कार्यैवेति तां कृतवती । तत्र सम्बोधनेन
कृपालुत्वमुक्तम् । तथाहि न दान्ता अदान्ता असंयतेन्द्रियाः पुरुषा इति यावत् । तेषाम-
प्यात्मा निरुपधिहितकर्तृत्वार्थः । मृद्भक्षणमस्मद्भित्तं न भवति, मनःखेदहेतुत्वादिति भावः ।
अत एव हेतुरेव पृष्टः, भगवांस्तु मात्रादिसम्भावितमृददनकार्याभावादेव हेतुविचारो न
युक्त इत्याशयेनोत्तरितवान् । अन्यथा लोके बालस्वभावमेव प्रसिद्धं हेतुं जानन्ती कस्मादिति
न वदेत् । तदानीं ज्ञानदित्सया तादृगीक्षणेन चैतावन्मात्रं ज्ञानमभूदग्रे सम्पूर्णं भविष्य-
त्येवेति हृदयम् । भगवत्प्रेरणया गन्तव्यमेवेत्यनेन पितृचरणैर्ज्ञापितम् ।

सर्वे मिथ्याभिशांसिन इत्यत्र । नैवेद्यमिति । उपासनामार्गीयैः पूजायां दत्तं
१०-८-३ नैवेद्यं तथेत्यर्थः । शुद्धान्नसम्बन्धेनेति । साक्षाद्भगवद्भक्षितत्वेनोच्छिष्टं

यदन्नं तच्छुद्धान्नपदेनोच्यते । मुक्तशिष्टान्नानुखारविन्दमध्यस्थं चर्वितं ताम्बू-
लमिव मुख्यमुच्छिष्टं भवति । न ततोऽन्यत्फलरूपं शोधकं वास्तीति तत्सम्बन्धेन तथात्वाये-
त्यर्थः । बन्धत्वं साधारणं भगवत्सम्बन्धो वात्र शुद्धिपदार्थ इति न वक्तुं शक्यम् । भगवदन्तः-
स्थितानां पूर्णपुरुषार्थत्वेन तथाविधेन तेन कृतार्थत्वोक्तेरनुचितत्वात् । यत्त्वेते बालका इत्या-
रम्य मिथ्याभिशांसिन इत्यन्तं वाक्यं तन्मर्यादामार्गपरं ज्ञेयम् । 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये'ति
वाक्याद्यथैव ततोपस्तथैव भगवतः कर्तव्यं भवतीति स्वमर्यादामतिक्रम्य भक्तेच्छानियम्य-
त्वाङ्गीकारात् पुष्टिमार्गीयभक्तिमार्गे भक्षणादिकं सर्वमुपपद्यते । वस्तुतस्त्वियमेव पुरुषोत्तम-
मर्यादा यद्भक्तवश्यत्वम् । अत एवाधुनापि भाग्यवतो भक्तानाज्ञापयति भोग्यविषये ज्ञान-
मिश्रभक्ते मर्यादामक्तिमार्गीयभक्तेऽनवतारदशायां चानशनादयो धर्मा भगवता प्रकटीक्रियन्त
इति तद्विषयाणि तथाविधवाक्यानीति ज्ञेयम् । यद्यपि यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या
इत्यत्र सर्वपदस्य निमग्निततत्परत्वम्, तथात्रापि रामादिपरत्वमिति नानुपपत्तिः काचित् ।
तथाप्याचार्यस्तु बाला इत्येत इति वाऽनुक्त्वा सर्वपदं भगवतोक्तमिति तत्तात्पर्यमुक्तमेते
बालका इत्यादिना । तत्तात्पर्यं चोक्तमेव । ज्ञानप्रकरणत्वादपि तथोक्तिरिति न भक्तिमार्गीय-
विरोधः शङ्कनीयः ।

यद्येवमित्यसामासे । अपेक्षितमिति । मुखव्यादानमित्यर्थः । विशेषेणासमन्ता-

१०-८-३६. देहीत्यपि ध्वनिः । भक्तिमार्गीयत्वमत्र विशेषः । तस्यापि यावती मर्यादास्ति
यावद्रूपं वा तत्तद्दानमादोषः । अत एव सर्वात्मभावावधि ज्ञानं जातम् ।
अन्यथा तदतिरिक्तबुद्धीनां भगवद्विषयिणीनामपि कुमतित्वं नोच्येत ।

अव्याहृतैश्वर्य इत्यसामासे । कथं सर्वसंवाद इति । 'यः पृथिव्यां तिष्ठ' इत्यादि
सर्वश्रुतिसंवाद इत्यर्थः ।

सा तत्रैव । प्रतिकृतिरूपमिति । यथा 'क्षुरः क्षुरधान' इत्याद्युपनिषद्भिस्ता ।
सूतोस्तनौ । सूतोर्विदारितं यदासं तस्मिन् वीक्ष्येति सम्बन्धो ज्ञेय इत्याशयेनाहुः

१०-८-३७.

तस्मिन्नन्तर्वहिः सर्वत्रैवेति । अन्यथा तनुविशेषणत्वेन क्षीलिङ्गत्वापत्तेः ।
किं स्वप्न इत्यत्र । सन्ध्यत्वादिति । 'तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने

१०-८-४०.

भवतः, इदं च परलोकस्थानं च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमिति श्रुतौ स्वप्नस्य
सन्ध्यत्वमुक्तम् । एतच्चेहलोकमध्यपाल्येवेति तद्वैलक्षण्यम् । कात्स्न्येनेत्यादि ।
स्वप्नस्यैतत्सत्यत्वे व्यासचरणैर्हेतुरुक्तो 'मायामात्रं तु कात्स्न्येनानामिव्यक्तस्वरूपत्वा'दिति ।
एतदर्थस्तु स्वप्नस्यैर्मायामात्रम्, तत्र हेतुरप्ये यस्य यादृशं स्वरूपं देशकालवस्तुसापेक्षं तथा-

मिव्यक्तिः कात्स्न्येनामिव्यक्तस्तदभावादिति । उभयोश्चादर्शनमिति । द्रष्टृमायिनोर्मा-
यिकैः पदार्थैः सहादर्शननियम इत्यर्थः ।
चेतोमनःकर्मेत्यत्र । कायिकमत्रेति । उत्तमकायहेतुप्रारब्धमित्यर्थः । परस्प-

१०-८-४१.

रव्याघातादिति । एकदैवैकस्यैव वस्तुनोन्तर्वहिश्च स्थितिकथने तथात्वा-
दित्यर्थः । विचारेपीति । मायिकानां भ्रमप्रतीतानां वस्तुनां विचारासहत्वम्,
अत्र च तद्वैपरीत्यमित्यर्थः । मायातिरिक्तस्त्वहमिति विवरणे पुष्टिनिर्देशो बुद्धिप्रकाराणां

दुष्टत्वेन गणनाच्छुद्धजीवमात्राभिप्रायेण कृतः ।
सद्यो नष्टसृष्टिरित्यत्र । अनुभवस्मरणयोरिति । न संस्कारनियम इत्यर्थः ।

१०-८-४४.

अन्यथा अनुभवाव्यवहितोत्तरक्षणे यत्र सृष्टिः सा न स्यात् । न चैवंविधा
सा नास्तीति वाच्यम् । बाधकामावात् । न चोपनीतमानमेव तत्रेति

वाच्यम् । सृष्टित्वोच्छेदप्रसङ्गात् । संस्कारोपनीतत्वस्य सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वात् ।
न च ज्ञानातिरिक्तस्योपनायकत्वाभावाच्च तथेति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । ह्युक्तमा-

नामावेपि ज्ञानजनकत्वस्योपनायकत्वेन संस्कारेपि तत्सत्त्वात् । न च संस्कारजन्यत्वस्य
सृष्टित्वात् नैवमिति वाच्यम् । साक्षात्प्रमाणजन्यज्ञानत्वस्यानुभवत्वेन तदतिरिक्तज्ञानत्वस्य

सृष्टित्वात् ह्युक्तद्वारातिरिक्तानन्तरित्वं साक्षात्त्वं विवक्षितम् । अत एव स्मरामीत्यनुव्यवसाय-
स्तदुत्तरक्षणे तमेव विशेषमवलम्ब्य भवति । यथानुभवत्वसामान्येप्यनुमित्यनन्तरमनुमिनो-

मीत्येव प्रत्ययो न त्वनुगवामीति तथेति भावः । यद्वा । लौकिकवस्तुतत्त्वनिरूपणे नास्माकं
प्रवृत्तिरिति लोके सृष्टिः संस्कारजन्यैवास्ताम् । न वा, प्रकृते त्वलौकिकप्रदर्शनप्रस्तावेन

तत्सम्बन्ध्यत्रेतनमप्यलौकिकमेवेति ज्ञापनाय तथोक्तिः । एतदेवात्रपदेनोच्यते । सृष्टिनाशो-
क्तेस्तदुत्पत्तिरवश्यं वाच्या । सा चोत्पत्तिक्षणोत्तरक्षणे एव नष्टेति ज्ञापनाय सद्यःपदं मूले ।
अन्यथा नाशस्यानुक्तिसिद्धत्वेन तत्र वदेत् । एवं सति द्वितीयक्षणाधिकरणकनाशस्या-

प्राप्तत्वात्तदा तत्राश इति ज्ञापनाय सद्यो नष्टसृष्टिरित्युक्तम् । तेनेदमप्येकमलौकिकं चरित्र-

मिति ज्ञाप्यते, आस्तिकैर्द्वितीयक्षणे लोके तन्नाशानङ्गीकारात् । एतेन भक्तिरसानुभावकत्वेन मोहने विलम्बासहिष्णुत्वं भगवत उक्तं भवति । यथा स्वावतारार्थं गर्भसङ्कर्षणं तथेदमिति भावः । यद्यप्येवं संस्कारजन्यत्वं तदजन्यत्वं वा न सिध्यति, तथाप्यत्र कालान्तरेपि स्मृत्य-
भावस्य वक्तव्यत्वान्नप्रसंस्कारेत्येव वदेत् । स्मृतिनाशस्य स्वतःसम्भवेन तदुक्तिस्तदर्थं मोहो-
क्तिश्च न स्यात् । एवं सत्यन्यथानुपपत्त्यैव तेनानुभवेन स्मृतिरेवोत्पन्ना सा चोक्तरीत्या नष्टा,
संस्कारस्तु न जनित एव, भगवदिच्छाभावादिति मन्तव्यम् । एतदेवाभिसन्धायोक्तमाचा-
र्यैत्र भगवन्मन्तमित्यादि । किञ्च । संस्कारवादिना सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वेनादृष्टस्यापि
स्मृतिहेतोर्वक्तव्यत्वं आवश्यकत्वाद्भावाच्च तदेवास्तु, कृतं संस्कारेणेत्याशयेनापि तन्निषेध
उक्तः । न चानुभवस्याविहितत्वेन तदजनकत्वात्प्राचीनस्य तस्यानुभवं विनाऽजनकत्वात्तस्य च
नष्टत्वेन सहकार्यभावात्स्मृतिरेव न स्याद् अनुभवं विनापि वा स्यादिति वाच्यम् । अनुभवत-
द्भूसयोरन्यतरस्य सहकारित्वात् । त्वयापि, सदृशादेरननुगतस्यैवोद्बोधकत्वाङ्गीकारात् । एतदे-
वोक्तम् स्मृतिरपीत्यादिना । नाशयते चेति । स्वसमानाधिकरणस्वसजातीयप्रागभावास-
हमूतं कियत इत्यर्थः । न च प्रतियोग्यभावयोरेकत्राजनकत्वाच्चैवमिति वाच्यम् । व्यक्तिभे-
देनादोषात् । न चैकजातीयेपि तथेति वाच्यम् । ज्ञानजातीय उभयोरपि जनकत्वात् । नन्व-
भावत्वेन कारणत्वे प्रतियोगिनः प्रतिषन्धकत्वापत्त्या नैवं वक्तुं युक्तम्, ज्ञानं प्रत्यभावस्य विप-
यत्वेन कारणत्वाच्च दोषः, संसर्गाभावत्वेन प्रतिषन्धकाभावस्य हेतुत्वेनात्र तथात्वाभावादिति
चेत् । अत्राप्यनुभवध्वंसत्वेन कारणत्वान्न दोष इति तुल्यम् । अन्यथानुभवप्रागभावेत्यन्ता-
भावे च सति स्मृतिप्रसङ्गः । एतच्चानुभवाव्यवहितोत्तरक्षणेपि स्मृतिमङ्गीकृत्योक्तम् । तदनङ्गीकारे
तद्भूसस्यैव सहकारित्वं वाच्यम्, तच्चोक्तरूपेणेति भगवन्मतानुवादग्रन्थो यथाश्रुत एव
साधीयान् भवतीति सर्वं सुखम् । न चैवं यागजापूर्वासिद्धिः । श्रुत्या यागस्य हेतुत्वमुक्त-
मिति तदभावस्य तथा कथनायोग्यात् । प्रतियोग्यभावयोरेकव्यक्तिजनकत्वाददर्शनाच्च ।
ननु घटतदभावयोः स्वसमूहालम्बिज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति चेत् । सत्यम् । प्रति-
योगितावच्छेदकधर्मस्यैव यत्कार्यजनकतावच्छेदकत्वं तत्कार्यं तद्भूसेन न जन्यत इति
हि नियमः । तत्र यागत्वस्यैवोभयजनकतावच्छेदकत्वान्न तथा वक्तुं शक्यम् । प्रकृतेऽनुम-
वसाजनकत्वान्नोक्तदूषणापत्तिः । अत एवानुभूतं स्मर्यत इति व्यवहारो भूतेक्तानुशास-
नादतीतानुभवविषयत्वमेव तदर्थं इति ध्वंसस्यैव हेतुत्वमवगम्यते, अतीतमनुभवविष-
यत्वं यथेत्यर्थो ज्ञेयः । श्रुतिबलायोगेन तथा वक्तुं शक्यमिति आरोपणात्पूर्ववत्कृत इति ।
अङ्गारोपणनिरूपणात् स तथा कृत इति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । मोहसहित इति । शुद्धं हि
जलादिकमन्ययोगेन मलिनं भवति । प्रकृते च प्रबुद्धोपि स्नेहो न निरुपधिः, किन्तु पुत्र-
त्वोपाधिक इत्याशयेन कलिलतोक्त्यर्थः । यद्वा । पूर्वोक्तज्ञाने सति भगवति भक्षणशय-
नशीतोष्णादिधर्मास्फूर्तिः सहजा । स्नेहे च सति तत्स्फूर्तिः सहजा । तथा चोभयोर्विरोध

इति स्नेहसम्बन्धी यः कलिः कलहो विरुद्धधर्मोपगर्दनमिति यावत् । तं लाति स्त्रीकरोले-
तादृशं हृदयं यस्याः सा तथेत्यर्थः । तेन हृदि ज्ञानतिरोभावपूर्वकः स्नेहमर उक्तो भवति ।
ज्ञानं निरूप्य तदन्ते स्नेहस्य प्रकृष्टवृद्धिकथनं तत्फलत्वाभिप्रायेण । अन्यस्य तत्वेनानुक्तेः ।
अन्यथा तु ज्ञानस्य निष्फलत्वापत्तिः । अननुसन्धानेपि वैदिकसंस्कारस्यालौकिकातिशयजन-
कत्ववज्ज्ञानस्यापि स्नेहवृद्धिहेतुत्वमिति भावः । जातिकुलधर्मपरता मातृत्वं च पूर्वावस्था ।
स्नेहवर्धिन्या मायायास्तत्त्वात्स्नेहेन सततमन्यत्वागपूर्वकं भजनमेव भवेदिति विहितभक्तौ
प्रवेशः स्यात्, न तु पुष्टिमार्गीयलीलारसानुभव इत्यर्थः ।

नन्दः किमकरोदित्यत्र । पञ्चभिरुत्तरदाने तात्पर्यमाहुः कर्मव्युदासस्येति ।

१०-८-४६. नेदृशं फलं कर्मणो भवितुमर्हति, किन्तु महदनुग्रहस्यैवेति कर्मव्युदासस्य
वक्तव्यत्वात् तस्य चाभिहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमात्मकत्वेन पञ्चा-

त्मकत्वात् तावद्विस्तारव्युदासोक्तिरित्यर्थः ।

कृष्णोदारेत्यत्र । उदारत्वोक्तितात्पर्यमाहुः साधनफलमित्यादि । अधिकारः
साधनम् । तस्य हीनत्वात् तज्जन्यं फलमपि तथा । अथवा । सुखसाधनरूपं

१०-८-४७. वैदिककर्मणः फलं पश्चादिरूपं तथा । साध्यफलं स्वर्गादि मोक्षान्तम् ।

‘एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राभुपजीवन्ती’ति श्रुतेस्तथा । स परमानन्द एव चेत्तथा ।
तदा पश्चादि तज्जन्यं लौकिकमलौकिकं च सुखं तादृशमेव परमानन्दरूपमेवेत्यर्थः । लौकि-
कवदिति । लौकिकवत् परिदृश्यमानं परमित्यर्थः । लोके वेदे च फलात्साधनमपकृष्टं
दृष्टम् । यत्र परमकाष्ठापन्नं वस्तु साधनं तत्र तत्साध्यफलस्य का वार्तेति भावः ।

अस्त्विदमुक्त इत्यत्र । फलग्रहणार्थमित्यादि । अत्रायं भावः । पुरुषोत्तमा-

१०-८-५०. नन्दाधिष्ठानं प्रधानन्द इति तद्योग्यत्वार्थं ब्रह्मानन्दता महदनुग्रहेण सम्पन्ना-
स्मिन्, तदा हि सर्वत एवानन्दस्फूर्तिर्भवति । एवं सत्येतेनैव पूर्णार्थज्ञाने

पुरुषोत्तमाविर्भावः स्वस्मिन् भविष्यतीति भक्तिरसातुप्रवार्थमुक्तं बाधकमंशं त्यक्त्वा
तथा प्रसिद्ध इति । अपुत्र इति । निषेकादिहेत्वभावादिति भावः । मोक्षदानार्थमिति ।

भजनानन्दो भक्तिमार्गे मोक्षस्तदानार्थमित्यर्थः, न तु प्रासङ्गिकमिति । प्रासङ्गिकं प्रयोजनं
प्राकट्यहेतुर्न भवितुं शक्नोतीत्यर्थः । प्रासङ्गिकप्रयोजनान्तरमाहुः स्वार्थमिति । स्वरूपकी-
र्तिभ्यां सर्वोद्धारार्थमपि प्रकट इत्यर्थः । एतेनाप्युक्तमोक्षपदस्योक्तमोक्ष एवार्थ इति ज्ञेयम् ।
अन्यथा पुनरुक्तिव्यप्रसङ्गात् । नन्दचरणानां यद्विषयकोधिकारो येषां वा सर्वात्मना निरोधो
न कृतो भगवता ते गोपगोपीपदेनोच्यन्ते । अन्यथा वयस्यानां ब्रजस्त्रीरत्नानां चाग्रे सर्वा-
धिकनिरोधोक्तिर्विरुध्येत । अत एव सत्सङ्गव्यतिरेकेणापीत्येतत्तात्पर्यमुक्तम् ।

कृष्णो ब्रह्मण इत्यत्र । साध्यर्थमिति । निःसाधनजीवनिमित्तं प्राकट्यं तदधी-
 १०-८-५२. नत्वेन लीलाकरणादिकं च ब्रह्मणि श्रुतिविरुद्धमिति शङ्कानिरासं वेदात्मक-
 तत्संमत्या कर्तुमित्यर्थः । अत एव श्रुतिरप्याह 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य'
 इत्युपक्रम्य 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति, 'ते ते धामान्युश्मसी'ति 'विष्णोः कर्माणि
 पश्यते'त्यादि । एतदर्थस्तु विद्वन्मण्डनेस्माभिः प्रपञ्चितः । तेषां प्रीतिजनन इत्यादि ।
 स्वेच्छया यो स्थितिस्तदपेक्षयाधिको व्यापारो भगवता न क्रियत इति ज्ञापनाय 'वसन्प्रीतिं
 चक्र' इत्युक्तमित्यर्थः । अन्यथा लीलायाः प्रीतिजननोत्तयैव वासस्य स्वतःप्राप्त्या तत्कथ-
 नमनर्थकं स्यादिति भावः ।

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

नवमाध्याये निवारितापीति । ननु मायाकार्योद्भगवत्कार्यं बलिष्ठमिति भगव-
 १०-९-१. कृते निवारणे सत्यपि कथं गृह्यकृत्ये प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः पुनर्मोहि-
 तेति । निषेधेन पूर्वमोहापगमेनावश्यकमपि कार्यं त्यक्त्वा भगवत्परापि 'स-
 स्मितमीक्षतीमुख'मिति वाक्यात् स्मितेन पुनर्भगवता मोहिता सती तथा जातेत्यर्थः । नन्व-
 न्यासक्तिहेतुत्वेन निरोधविरोधि पूर्वमोहनमित्याशङ्काभावायाहुः गुणगान इति । भगवत्कृत-
 त्वान्मोहस्य तत्कालोपि गुणगानार्थमेवाभूदित्यर्थः । मोहेस्मिन्नस्ति रूपद्वयम् । विषयास-
 र्जकत्वं भगवत्कृतत्वं च । तेन द्वाभ्यामुक्तमिति शेषः । तर्ह्येवंरूपतन्निषेधोनुचित इत्याशङ्क्य
 तन्निमित्तमाहुः ततः श्रमोभवदिति । ततः श्लोकद्वयानन्तरमेकेन श्रमोभवदिति निरूप्यत
 इत्यर्थः । यत एवमतो भक्तकेशासहिष्णुत्वेन स कृत इत्याहुः अत इति । लोके धनं
 पुत्रार्थमिति न्यायेन भगवदर्थमिदमिति ज्ञानेन माता प्रवृत्तेति कथं कोप इत्याशङ्क्य तत्र
 हेतुमाहुः आन्तेति । भगवत्तत्तदपेक्षाभावात् तत्प्राप्त्यर्थं श्रम इति तस्य । एतद्व्यपेक्ष
 भक्तिमार्गमर्यादेति ज्ञापनाय भवेदित्युक्तम् । तान् यष्टिग्रहणादियत्नानित्यर्थः । तपोन्तः-
 करणदोषापहं दुःखरूपं भगवत्प्रापकं चेत्यनुधावनयत्वेन तपस्त्वमुक्तम् । अत्रापि प्रचुरदोष-
 शुद्धिसत्त्वात्तथा । अत एवाग्रे यष्टियागः । सर्वात्मना दोषारोपानिवृत्तेस्तत्प्रापकस्य दुःखस्य
 भक्तिमध्यपातित्वं नोक्तम् । अत्रार्थ भावः । पूर्वमेव स्वप्रापणमकृत्वा तावत्केशानन्तरं तथा
 करणे कश्चन विशेषो वाच्यः । स च पूर्व यष्टिग्रहणेन केशानन्तरं तत्प्रागेन चान्तःकरणगत
 एवेति लक्ष्यते । एवं सति 'वीर्यं मे दुश्चरं तप' इति वाक्यात् तद्वतालौकिकविशेषहेतु-
 स्तप इति तथोक्तम् । भक्तित्वानुक्तौ हेतुरुक्त एव । एतदेवाभिसन्धायोक्तं परोक्षेत्यादि ।
 परोक्षवादविषय एवासाक्तिं चेदित्यादिनाप्युक्तः ।

दधिनिर्मन्थने काल इत्यत्र । क्रियाशक्तेरित्यादि । क्रियाशक्तिर्भुजयोः प्रति-
 १०-२-२. ष्ठिता । तदाधिदैविकश्चेन्द्रः । 'इन्द्रियं वै दधी'ति श्रुतेस्तत्सेन्द्रियरूपं तदिति
 तथा । वस्तुतस्तु परोक्षवादविषय एवार्थोनेनोक्तः । तथाहि । क्रियाशक्तेरिति
 पञ्चमी हेतौ । भगवद्विषयो हि सर्वेन्द्रियगतस्तादृक्क्षोभो भवत्यतिप्रचुरो, येन तत्तदाधि-
 दैविकस्यापीन्द्रियं क्षुभितं भवति । तदा भावविशेषैर्गुणगानं भवति । यथा वज्ररलानाम् ।
 तदेतत्प्रसङ्गादुक्तं भगवन्त इत्यादिना ।

क्षौमं वास इत्यत्र । सुभूरित्यस्याभासः । नन्वेवमतिक्रम इत्यादि । व्रजजनके-
 १०-२-३. शहेतुभूतानां नाशाय दुःखप्रापणाय च मृत्युयमौ तत्राज्ञाविति कुचकम्पस्य
 हेतुहेतुत्वेन तत्कर्त्रा पूर्वोक्तदेवतां तौ कथं न तथा कृतवन्तावित्यर्थः ।
 सर्वनियमनत्वेन तयोर्यमत्वम् । दिक्पालस्यात्रातथात्वमिति ज्ञापनायेदमुक्तम् । भाव्यर्थः
 श्रमस्तस्यानङ्गीकारे तद्धेतौ न प्रवर्तते । तथा च तदङ्गीकृत्य ममन्येति सम्बन्धः । हेतौ
 भूसङ्कोचसम्भवेनात्र च शोभनत्वेन तदभावात् हेतुभावात् ज्ञाप्यत इत्याशयेनाहुः पर्यव-
 सानादिति । तददण्डः पर्यवसानं । रङ्गवाक्ये भुजद्वयस्यापि व्यापृतत्वं भवतीति दक्षिणवा-
 मयोर्यथाक्रमं तद्रूपत्वम् । अत्रायं भावः । अस्त्यत्र क्रिया द्विविधा । भगवत्सम्यग्निधनी
 गार्हस्थ्यसम्यग्निधनी चेति प्रधानत्वाप्रधानत्वान्यां तद्रूपत्वमुच्यते । तत्तत्कङ्कणानां भक्ति-
 मार्गीयनियमरूपत्वं कर्ममार्गीयदेवतारूपत्वम् । तदाश्रितत्वात् । सुभूरितिवस्त्वतत्रवि-
 शेषणत्वं सर्वेषामनुक्त्वाभरणकर्मत्वोक्तेस्तत्पर्यमाहुः क्लृप्तं सर्वत्रेति । हेतुरूपसमानधर्म-
 वत्त्वं सर्वेष्वस्तीति ज्ञापनाय तथेत्यर्थः । विशेषणत्वोक्तौ प्रकारकत्वापत्त्या तदप्राधान्येन तत्के-
 शस्याप्रयोजकत्वात् तद्धेतुभूतमन्यनेनोचितत्वं न ज्ञापितं भवेदिति भावः । शीर्ष्णः सत्य-
 लोकाधिदैविकरूपत्वेन तदुपरि ज्ञानिनां जीवन्मुक्तानामेव स्थानमिति तथोक्तम् । लीलामध्य-
 पातिनां भगवदात्मकत्वमभिसन्ध्यायैवं सर्वत्राचार्यैर्निरूप्यत इति ज्ञेयम् । प्रभौ सौहवतां
 तथैव तत्सम्यग्निध्ववि सौह इति मातुस्तादृक्श्रमदर्शने तदसहिष्णुत्वेन क्षोभात् मुक्ताना-
 मपि स्वधर्मविस्मृतिर्भवतीत्याशयेन मा लक्ष्मीरित्याद्युक्तम् । किञ्च । सर्वमूलभूतभगवदा-
 विर्भावस्थानत्वेन सर्वमूलभूतत्वात्मातरि तादृशधर्मे सति तत्कार्यपरंपरायां स्वत एव तादृशत्वं
 भवतीति भावेनापि तथोक्तम् । विषये बाधकमाहुः आकृतीत्यादि । मन्यनोक्त्यैव तदनु-
 रूपाकृतेरपि प्राप्तेस्तत्कल्पनं पुनर्मन्यनोक्तेश्च तथा सादित्यर्थः । एवं सति विशेषस्याव-
 श्यवाच्यत्वे मन्यनस्यानुचितत्वज्ञापनमेव विशेष इति वक्तुं युक्तमिति लोक्तः परमार्थतश्च
 तथात्वमुक्तम् । किञ्च । पूर्वं दधिनिर्मन्थने काल इति वाक्याद्गुणगानाङ्गत्वेन मन्यनमुक्तम् ।
 तेन मन्यनेन न किमपि क्लृप्तममूलं । तथैव चेदग्रेपि स्यान्न निवारयेत्प्रभुः । निरोधाविरो-
 धात् । एवं सत्यग्रे निषेधस्य वाच्यत्वात् तद्धेतुभूतं निरोधविरोधिमन्यनमवश्यं वाच्यमित्ये-
 केन तदुक्तम् । एवं सति विवृतिस्तथाविधेति युक्ततरम् । अन्यथा निषेधोक्तिर्विरुद्धा

स्यादित्यभिसंधायाहुः शुक्वाक्येत्यादि । मन्यनसामयिकाकृतः साधारणत्वेन विशि-
ष्टलीलारूपत्वं न सम्भवती 'त्युत्तमश्लोकलीलया गृहीतचेता' इति लक्षणं शुक्वाक्यं तथा
स्यादिति वा । उत्तरीतेस्तु माहात्म्यज्ञानहेतुत्वेन भक्तिजनकत्वादुत्कर्षः । पूर्वचदिति ।
निष्कमणोत्सववदित्यर्थः ।

तमङ्कमारूढमित्यत्र । दैत्यानिति । उक्तन्यायेनाधिदैविकभूरूपत्वादङ्गस्य
१०-९-५. भूस्थितांस्तांस्तथाकर्तुमित्यर्थः । मात्रा ग्रहणसम्भवेऽपि स्वयमङ्कारोहणस्येदं
तात्पर्यमुक्तम् ।

उत्तिसच्यमान इत्यत्र । वैदिकेग्रिहोत्रादावलौकिकदोषजनकं यथा, तथा लौकिके
तल्लौकिकदोषजनकमित्याशयेनोक्तं दोषजनकं चेति ।

स जातकोपेत्यत्र । तत्त्रयं निवारणीयमिति । यशोदाया अपराधस्तन्नि-
१०-९-६. ष्टाध्यात्मिकलोभस्य च नाशनमेतदमारणार्थमाधिदैविकविज्ञापनं चेति त्रयम् ।
आधिदैविकश्चेदाध्यात्मिकं मारयेत्, सर्वांशेन मारयेत्, तथा सत्यग्रिमकार्यं
न भविष्यतीति तत्कृततन्मारणस्य निवारणमत्रोच्यते । भगवांस्त्वेतत्कालीनापराधहेतुभूत-
लोभमात्रं नाशितवानिति पूर्वोक्तेन लोभं तद्रतं भाण्डं च स्फोटितवानित्यनेनाग्रिमग्रन्थेन
न विरोधः । अत्रैवाग्रे त्रयमुत्पादयितुं भिन्नमिति । यथाधिदैविकेन तथा कर्तु-
मुद्यतम् । तथान्यां यशोदां तद्रतं लोभं च भगवदेकविषयम् । तदुपभोग्यत्वेन
भोगविषयान् दुग्धादींश्चान्यानुत्पादयितुं स तथेत्यर्थः । तेन क्रोधातिशयो निरूपितो
भवति । तदुभयमपीति । आधिदैविकं लोभं रजोगुणं चेत्यर्थः । ननु पुत्र-
दुग्धयोः समानप्रीतिविषयत्वेऽपि नैवं संभवतीत्यनुपपन्नमिदमित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिं वदन्तो
द्वपदश्मना भेदेनस्यापि तात्पर्यमाहुः दैत्याविष्टेवेति । सा यशोदानिष्ठा पयोविषयिणी
खेहकला प्रभुविस्मारकत्वेन दैत्याविष्टवोद्भवेति तथागमनमभूत् । तन्नाशं बालौकिकप्रकारेण
करिष्यन् 'स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोत्खलं च
मुसलं च द्वपञ्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि'ति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । तच्छ्रवणे पुत्रानुसन्धा-
नात् तथा । तत्रैवं कथनमयुक्तमितीवेत्युक्तम् । वस्तुतस्तु भगवत्कृतो मोह एव तादृगिति
तथात्वम् । अत एवास्यापि लीलात्वं तथाप्यनुचितमभूदिति तथोक्तमाचार्यैः । जघास
हैयङ्गवमन्तरङ्गन इत्यत्र । आधिदैविकदैत्यानामिति । मातृदर्शनयोग्ये स्थाने भक्षणे
तस्याः क्रोधो भवेत् । अतो यत्र भक्षणे कृते तदनुत्पादस्तत्र तथाकृतवानिति भावः ।

मर्काय काममित्यत्र । पूर्वमपि दैत्यावेशेनेति । पूर्वमपि यत्सम्पादितं
१०-९-८. तन्मर्काय यच्छतीति सम्बन्धः । तत्र हैयङ्गवगतं हेतुमाहुर्दैत्यावेशेनेति ।
भक्तीयपदार्थस्य स्वयमनङ्गीकारात् । क्रूरे विनियोगाच्च दुष्टत्वं लक्ष्यते । स
चालौकिक एव दोषो वाच्यो, लौकिकस्यादर्शनात् । तदेतदुक्तं दैत्येत्यादिना । शकटदृष्टा-

न्तेनान्यत्राप्येवंभूते दृष्टिः कार्येति नासम्भावना काचित् । चौर्यविशङ्कितेक्षणमित्यत्र ।
तस्याश्चौर्यदोषनिवारणायेति । पुत्रस्नेहस्तुतेति वाक्यात् भगवदेकभोग्यस्तन्यनि-
रोधश्चौर्यम् । तच्च तदीयवस्तुनो यथेच्छं विनियोगकरणेन सन्तोषान्निर्यते । विशब्दस्य
कालवाचित्वपक्षमादायाहुः तस्या ज्ञानं कालेनेति । वालत्वं ज्ञात्वा तथा व्यवहर्तीति
तथा । 'ष्टे कृतो मे यदधर्म' इति वाक्यात्पृष्ठभागादिषु पापस्थानमिति तत्र व्याप्ता दृष्टिस्त-
द्विपयिणी भवत्येवेति भावेन पापदृष्टिरित्युक्तम् ।

विसंस्तितकेशबन्धनेत्यत्र । उत्पत्तिप्रलयाचित्यादि । कश्चिद्विशब्दयोस्तत्पत्ति-
१०-२-२०. लयाधिष्ठातृदेववाचकत्वात्तद्व्याख्यात्केषानां तयोस्तत्र सत्त्वं ज्ञायते । तत्स-
त्त्वेनैव तदधिष्ठेयोत्पत्तिलययोरपि । एतादृशान्मुक्तानां युक्तमेवाजननम् ।
न्यथा स्वाधिष्ठातृसहितोत्पत्तिलयाधिष्ठानाद्युक्तिर्न सादिति भावः । तत इति ।
तादृशानां बन्धादित्यर्थः ।

न चान्तर्न बहिरित्यत्र । किञ्च जगन्मयोयमित्यादि । जगच्च य इत्यत्र
१०-२-२३. चकारार्थकथनमिति ज्ञेयम् ।

तद्वाम बध्यमानस्येत्यत्र । भगवता स्वस्मिन्दोषद्वयमित्याभ्य ज्ञापयि-
१०-२-२५. तुमेवमाहेत्यन्तम् । अत्रेदं प्रतिभाति । बहिः प्रकट एव प्रभौ पुत्र-
व्यवहार इति तत्कृतमन्तःस्थितस्याज्ञानम् । दोषारोपे बहिरनुभूयमानो-
प्यननुभूयमान इव भवति । दोषज्ञानपराभूतत्वाद्दृष्टेः । तदिदमुक्तमन्तर्बहिःस्थितमि-
त्यादिना । मूलस्थविशेषणद्वयतात्पर्यरूपं लीलापदार्थानां सच्चिदानन्दरूपत्वमभिप्रेत्य दाम्नि
ज्ञानकरणे निरूपिते । ननु ज्ञानेन वस्त्वन्यथाभावाभावाद्दृष्टनसम्भवि, दाम्नस्तथात्वे
सुतरां तथेति चेत् । अत्र वयं वदामः । अत्र हि भगवान् भक्तप्राधान्येन लीलां करोति,
अतो यथा मर्यादाभक्तिमार्गे भगवद्विषयकापराधे भक्तानां दण्डः कालादिमिस्तदधिकारिभिः
क्रियते तथा (पुष्टि)पुष्टिमार्गे भक्तविषयकापराधे यथैव ते चिकीर्षन्ति, तथैव प्रभुरङ्गीकरो-
तीति वस्तुस्थितिः । अत्र भजनविरोधिभावजननमेवापराधः । एवं सति पुत्रत्वेङ्गीकृते तद्व-
र्माङ्गीकारोपि जात इति मातृनियम्यत्वस्यापि स्वस्मिन्नङ्गीकारात्तत्त्वामिकदागामपि तादृक्-
सामर्थ्यं दत्तमस्तीति तथा । इदमेवोक्तमन्यथा बहिरपीत्यादिना । एवं सति दामभि-
नियमने दण्डसम्पत्तिर्भवति । अत्र तथाभावेद्भद्रं प्रतिबन्धकं निसर्गेश्वरत्वनिसर्गदास-
त्वलक्षणं भगवत्तदासगतम् । न हि दासनियम्यः प्रभुर्येवति । यद्यपि मातृनियम्यत्वमङ्गी-
कृतमिति तेनैव सर्वात्मना नियमनं सम्भवति, तथापि यथा भगवद्भमेत्वेनाङ्गीकारो चलिष्ठ-
स्तथैश्वर्यस्यापि तथात्वादवाच्यत्वाच्च न तथा सर्वात्मना भवितुमर्हति । उक्ताङ्गीकारात्परं
तावद्दृष्टनमभूत् । भक्तेषु प्रभुनियम्यत्वस्यापि नित्यत्वात् । अतस्तथा न्यूनमभूत् । अतएव
सर्वोपभोग्यज्ञमानेन न्यूनतोक्ता । अग्रे त्वीश्वर-कर्त्ता समर्थत्वात्तदेव स्वनियमने

साधकं कृतवानिति वक्ष्यते कृपयासीत्स्वबन्धन इति पदेन । कृपाया ईश्वरधर्मत्वे-
 नैश्वर्यमेव करणत्वेनावगम्यते । अन्यथैतत्कार्यं न स्यात् । न हीश्वरादन्यः स्वस्वरूपमर्या-
 दातिक्रमणे जीवस्वरूपमर्यादातिक्रमणे च समर्थो भवति, अस्वतन्त्रत्वात् । यथा जगत्क-
 र्तृत्वादेरीश्वरधर्मत्वेपि नैतादृशत्वं तथा भक्तानामप्येतदतिपौरुषमिति ज्ञाप्यते । यद्वा, बन्ध-
 नन्यूनतोत्तयोर्मध्ये विशेषणद्वयकथनेन तयोरुभयत्र हेतुत्वमभिप्रेतमित्यवगम्यते । बन्धने
 तयोर्हेतुत्वमुक्तम् । तादृशन्यूनतायामपि तयोस्तथात्वमुच्यते । विशेषणभ्यां हि तज्ज्ञानप्रकार
 उच्यते । भगवांस्तु निरूपधिस्नेहेन दोषारोपाभावयुक्तेन वशे भवति । तथा च पुत्रत्वेन
 स्नेहः सोपाधिरिति दोषारोपश्चास्तीति वशीकरणे प्रतिबन्धकमेतद्वयमिति ज्ञापनाय द्व्यङ्गुल-
 न्यूनतोच्यते । अतएव स्वपदम् । यद्वा । स्वार्भकस्य कृतागसः इति मातृविशेषणम् । अतु-
 त्यागावगूरणबन्धनोद्यमैः कृत्वा कृतागस्त्वम् । प्रथमतोर्भकस्तत्रापि स्वस्यैव तादृशे तथा
 कृतिरत्यनुचितेति ज्ञापितम् । तथा चैतादृश्यास्तद्दाम तथाभूदिति सम्यन्धः । तथा च बाह्या-
 भ्यन्तरपराधवत्सम्बन्धित्वात्तथा न्यूनमभूदिति भावः । दामसामर्थ्यं सत्यपि भगवदिच्छया
 तथात्वे न्यूनं चकारेत्युक्तं स्यात् । तथा चैवमुक्त्या वस्तुस्वाम्यादेव तथात्वमिति
 बोध्यते । पूर्वापरयोर्भगवत एव सत्त्वादित्यादिग्रन्थस्यायं भावः । 'एवं सन्दर्शिते'ति
 वाक्यात्तत्प्रदर्शनार्थमिमां लीलां कृतवानिति गम्यते । यद्यपि भक्तनिवेदितान्नवन्नभूपणा-
 दङ्गीकारोपि भक्तेच्छयैवेति सोपि तथा भवति, तथापि तेषामिष्टत्वाद्धोके तदङ्गीकारो न तथा
 तद्वोधकः । बन्धनं तु दुःखहेतुत्वेनानिष्टं लोक इति तदङ्गीकारस्सुतरां तथेत्यनेन
 प्रकारेण प्रदर्शितवानित्युच्यते । अतएवानेवंभावे तन्न दर्शितं भवति, किन्त्वेवंभावेनैवेत्या-
 शयेन मूल 'एवं सन्दर्शिते'त्युक्तम् । किञ्च । ईश्वरे दुःखाभावेन तथा भक्तेच्छापूर्णे न कोपि
 विशेषः सिध्यति यद्यपि, तथापि मात्रतिरिक्तभक्तानां श्रवणेपि दुःखहेतुरिदमिति भक्तदुः-
 खहेतुकरणं भक्तिमार्गविरुद्धमिति सर्वथा पुरुषोत्तमस्याकर्तव्यं भवतीति तस्यापि करणेना-
 तिशयेन तथात्वं बोधितं भवति । एवं सत्युदरस्य व्यापकत्वाद्यत्र कुत्रचित्स्थितिवद्भगवत्पृ-
 ष्ठाभागे पार्श्वयोश्च दाघ्नः स्थितिर्न विरुद्धा । किन्तु दाघ्नावच्छेद्यत्वं विरुद्धम् । तच्च तदाघ-
 न्तयोर्मेलने भवति । यद्यप्युक्तदेशे स्थितिवद्यथात्रापि स्थितिस्तथोक्तदेशे तन्मेलनवदत्रापि
 तत्सम्भवति । तथाप्यत्र स्वरूपप्राकट्यात् तद्धर्माणामपि व्यापकत्वादीनां प्रकटत्वेन स्वकार्यो-
 न्मुखत्वान्न तत् संभवति । स्वस्यैवावच्छेदकत्वे तत्साधनोच्छेदप्रसङ्गः । तथा च दामा-
 घन्तयोः सतीदरेणैव न तथा सम्भवतीति न्यूनताया आवश्यकत्वेन प्रथमातिक्रम इति
 न्यायादल्पेत्यादिनोक्तहेतुना च तथा न्यूनमभूत् । अग्रे 'कृष्णः कृपयासीत्स्वबन्धन' इति
 वाक्यात्स्वयमेव स्वरूपमर्यादामतिक्रम्य तथाभवदित्युक्तम् । 'सर्वतः पाणिपादान्त'मित्यत्र
 तत्स्वाभाविकधर्मरूपवसनभूषणविशिष्टानामेव देशापरिच्छेद उक्त इति न तैरवच्छेदः शङ्क-
 नीयः । व्यापकत्वस्येति । स्वाभाविकव्यापकत्वस्यैवानवच्छेद्यत्वे हेतोः सत्त्वात् कृत्रि-
 मतत्करणमप्रयोजनकमुक्तं चेति भावः । अल्पपरिमाणत्वेन प्रतीयमानस्यैव तदधिकपरि-

माणवत्वमवच्छेदकाधिक्येऽपि सर्वत्र समानपरिमाणत्वेन प्रतीयमानत्वं च चन्द्रतत्प्रतिविम्ब-
योरस्तीति तद्वृष्टान्तमाहुः प्रतिविम्बादाविति । यथा द्वादशसहस्रयोजनात्मकत्वेऽपि
चन्द्रमण्डलस्येतो यावत्परिमाणकं तद्वृश्यते तावत्परिमाणकमेवोदञ्चने-सरस्सरित्प्रभृतिषु च,
तथात्रापीत्यर्थः । तथा सति तु पूर्ववैलक्षण्यज्ञानादशक्यताज्ञानेन भूयो योजनासम्भवोऽपि ।
इदमेवोक्तं वैलक्षण्यज्ञानादित्यनेन । यद्वा । तदैव निकटस्थमणिस्तम्भादिगतभगवत्प्रति-
विम्ब आदिपदान् तच्छायायां च पूर्ववदेवोपालम्भादित्यर्थः ।

कृष्णस्तिवत्यस्याभासे । एवं स्वमनोरथ इत्यादि । अधुना त्वितो मातुर्गमन-
१०-९-२२. मुच्यते, अग्रे बाल उज्जुरित्यनेन तेषां तत्र स्थितिर्ज्ञाप्यते, नान्येषाम् । एवं
सत्यर्थाक्षोपीनां गमनमुक्तं भवतीति तदिदमुक्तम् । एतास्तु तादृशं तं द्रष्टुम-
क्षमा इति तादृशेहेऽपि संमुखं मुखं न कृतवत्य इति तद्रेहाद्वहिरिव प्रसन्नमुखा जाता इति
ज्ञापनाय विशेषणमुक्तम् । एवं स्वमनोरथे सिद्ध इति तु मातुर्वैयर्थ्ये हेतुरुक्तः । अथवा,
अधुनाप्यनाश्लिष्टप्रियास्तदभिलाषिण्यो दास्यन्तु नानाभावं दृष्ट्वा स्वार्थे सन्दिह्याना जाताः ।
सम्पन्ने तस्मिन्स्वमनोरथोऽपि सेत्स्यतीति निश्चयेनैतासामेव स सिद्ध इति तथोक्तम् ।
इति नवमोऽध्यायः ।

दशमेऽध्याये । त्वमेव काल इत्यत्र । वस्तुनः परिच्छेदकत्वमित्यादि ।
१०-१०-३०. ननु समवेतस्य वस्तुनो घटादेः परिच्छिन्नत्वेन तत्समवायिनो भगवतोऽपि
परिच्छेदापात इत्यत आह वस्तुन इत्यादि । सर्वं ब्रह्मेति वादी सर्ववादी ।
तथा च तन्मते स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन वस्तुरूपेणाप्याविर्भाव इति न तत्कृतपरिच्छेद-
शङ्का भगवतीत्यर्थः । अथवा समवेतस्य परिच्छिन्नत्वेऽपि न समवायिनस्तथात्वं सर्वेषां वा-
दिनां सम्मतं, शब्दस्य तथात्वेऽप्याकाशस्यातथात्वादित्यर्थः ।

गृह्यमाणैरित्यत्र । तेषां धर्माणामित्यादि । भगवद्ब्रह्मणेतौ सत्यप्यग्रह इति वक्तुं
१०-१०-३२. तद्वेतुमाहुः तेषामित्यादि । तेषां घटादीनां त्वदाश्रयत्वादाश्रयस्य च
सहगमननियमाच्चथा भवितुं युक्तमित्याद्यपक्षे धर्माणां घटादिधर्माणामपि
तथात्वाद्वमिसहगमननियमात्तथेत्यर्थः । यद्यप्येवं धर्मिपदमनर्थकं तथापि प्रत्येकं भिन्नहे-
तुकथनार्थमिति ज्ञेयम् । एवं सत्यप्यग्रहे हेतुमाहेत्याहुः तत्र हेतुरिति ।
इति दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्याये प्रकरणतात्पर्यनिरूपणे । वत्सचारणदोषस्य निवृत्तिर्वत्समारण-

१०-११-०. मिति तन्निवृत्तिरूपं तदित्यर्थः । अनीश्वरस्यैव कर्म वत्सचारणमितीश्वरस्य
तत्करणमनुचितमिति दोषबुद्धिस्तन्मारणकथया निवार्यते । न ह्यनीश्वर एवं-
भूतं ज्ञातुमेवं हन्तुं वा शक्तो भवत्यतस्तन्निवृत्तिः । किञ्च । तस्यासुरत्वेऽपि वत्ससारूप्यतद्वृ-
थगतत्वाभ्यां तत्सम्बन्धित्वं लक्ष्यत इति पशुत्वेन कण्ठकशर्कराक्षेत्रप्रवेशहेतुभूतभाव एव
निवर्तित इति ज्ञाप्यते । तथा सत्यपराधः स्यादिति । एवं सति वत्सास्तच्चारणं च । तयोः
सम्बन्धिदोषस्येत्यर्थः सम्पद्यते । भगवदीयेषु प्रवेशस्य फलं करकमलसम्बन्धः । दोषबुद्धेः
फलं स्वरूपनाशः । तेन निर्दोषबुद्ध्या भक्तसङ्गः कार्यो, न त्वन्यथेति ज्ञापितं भवति । मूले
भक्तानिष्ठनिवर्तने लोकावेदयोरगणना च । गोपालदोषेति । दम्भस्यैव लोभानृताभ्यां कृत्वा-
न्तःकरणे भगवत्तिरोधायकत्वमिति सेवकानां सोऽनुचित इति तद्रूपं वक्तुं मारितवानित्यर्थः ।

दर्शयंस्तद्विदामित्यत्र । ब्रजे चायद्विधा इत्यारभ्य भगवानुवाहेत्यन्तम् ।

१०-११-२. इदमत्राकृतम् । प्रभुपुत्रत्वेन सर्वेषां यथेच्छं भगवति व्यवहर्तुमशक्यत्वे
सति यदि भगवांस्तत्तद्भावानुरूपं तेषु स्वयं न व्यवहरेत्तदा रूपचेष्टादिभि-
र्भगवदाश्लेषादिविषयक उत्कट उत्पन्नो भावः स्वविषयमप्राप्य को वेद किं कुर्यादतस्तथा
करणमावश्यकम् । इमे एवं वहनाशक्तिवहने उक्ते । भगवता यत्र कुत्रचित्तथा
करणे तेषां च सर्वसमक्षं यथेच्छं करणे बालत्वेनैव लोकाविगानमपि । इदमेव बालचेष्टि-
तैरित्यनेनोक्तम् । किञ्च । परम्पराहर्षजनन एवेयं व्यवस्था यत्र, तत्र साक्षात्स्वरूपेण येषु
तज्जननं तेषां रीतिः कथं वक्तुं शक्येत्याशयेन बालचेष्टितैरित्यस्याभासमाहुः तदपीत्यादि ।
करणस्य व्यापारत्वेन बालचेष्टितानामेवात्र तथात्वम् । यत्र स्वरूपमेवासक्तिहेतुस्तत्र साक्षात्त-
ज्जननमिति ज्ञेयम् ।

गोपबृद्धा इत्यस्याभासे । सर्वदेवाधिष्ठितेति । आधिदैविका इन्द्रादयोन्तरङ्ग-

१०-११-२१. सेवका भूत्वा तत्तल्लीलोपयोगिस्थानं सजीकृत्य प्रभुं प्रतीक्षन्त इति तथात्वम् ।

मुक्तः कथञ्चिदित्यस्याभासे । उत्पाततत्त्वं चेति । न स्यादिति शेषः । प्रतिका-

१०-११-२४. रवत एवोत्पातशब्दवाच्यत्वादिति भावः । बृद्धान्बालानित्यादिषु । तदा
केवलं स्वोपकरणमात्रपरत्वे तामसत्वं, प्रभुत्वेन कर्ममार्गीयद्विजसहितत्वेन च
राजसत्त्वम् । प्रमाणप्रकरणे यशोदानन्दनिरोधो मुख्य इत्येतत्प्रकरणार्थभूतनिरोधतारतम्य-
ज्ञापनाय सात्त्विकत्वकथनम् ।

अनुकृत्य रुतैर्जनन्तुनित्यत्र । तेषां दोषदूरीकरणार्थमिति । लीलाविरोधि-

१०-११-३०. भावप्रकटनं दोषः । अलौकिकत्वज्ञानं च तथा । प्राकृताननुकरणं च
तदेतुः । तथा च तदजननार्थं तदनुकरणमित्यर्थः ।

पितरं जगद्गुरोरित्यत्र । तस्यैतन्निदर्शनार्थमिति । यथा गोपालसूनुषि,
१०-११-५०. तत्पितृत्वेन परब्रह्मरूप एव, तथा प्राकृतसंघातेषु प्रतीयमानोपि जीवोक्षरूप
इति ज्ञापनार्थमित्यर्थः ।

१०-११-५१. नित्यापनैरित्यत्र । ब्राह्मणोपीति ।

सूक्ष्मरूपेण विश्वासमुत्पाद्य प्रतिबन्धके । तेनैवापगते स्वेष्टरूपमाविष्करोति हि ॥ १ ॥
भक्तातिहृतिरिष्टाप्तिः फलं तदितरेष्वपि । निरोध्येषु प्रमौ दोषारोपाभावः फलं त्विह ॥ २ ॥
कदाचिद्विजिभक्तानां पित्रादीनामनुज्ञया । तत्संगतस्तत्र लीलाः कुर्वन् कृष्णो विराजते ॥ ३ ॥
कश्चित्परस्परं गुप्तागुगणवशतो वने । कथञ्चिद्भक्तसंगे सत्यनिशं रमते प्रभुः ॥ ४ ॥
कदाचिद्भक्तपित्रादिनिषेधेपि निजाग्रहात् । नयति स्वेष्टदेशांस्तं चातुर्येण प्रतापवान् ॥ ५ ॥
कदाचित् कौतुकावेशं ज्ञापयन् स्वस्य नृष्वसौ । अन्यसंगनिवृत्त्यर्थं वानरैः सहितः प्रभुः ॥ ६ ॥
पुलिनस्थितभक्त्यास्यै बहुधोपायकार्यभूत् । तत्स्थितप्रतिबन्धं च नाशयत्वेव सर्वतः ॥ ७ ॥
अन्यत्वेदमिमानेन भक्तनैकल्यमाप्नुयात् । घालभावाग्रहेणैव तमपास्य तदा स्वयम् ॥ ८ ॥
स्थित्यानेकविधा लीलाः करोति ब्रजबल्लभः । स्थापयित्वा न्यगमनप्रतिबन्धकमात्मनः ॥ ९ ॥
केवलस्य गतौ तत्र साधनं विदधाति च । भक्ता हि विविधैर्भावैर्युक्ता हरिरपि क्वचित् १०
एकत्रैवाखिलान् भावान् क्रमेणोत्पाद्य तान् रसान् । भुंक्ते कदाचित् प्रत्येकं तत्र तत्र स्थितस्तथा ॥
अथैकत्र पुलिने वेषुबादनलीलया । संगतेष्वखिलान् भावरसान् भुङ्क्तेत्युदारधीः ॥ १२ ॥
एतदेव ब्राह्मणोपीत्यादिनोक्तं सुगोपितम् । एतदग्रे मूलरूपलीलेत्यादि निरूपितम् ॥ १३ ॥
तद्भावः प्रोच्यते सम्यक् तदनुग्रहतः स्फुटः । प्रमाणाख्यप्रकरणोपसंहारेपि शुद्धता ॥ १४ ॥
ब्रह्मता नोच्यते चेत् तत्सिद्धं नो भवति द्वयम् । अत एव त्रयं प्रोक्तं ब्रह्मतापरिचायकम् ॥
सर्वाज्ञातस्वरूपं हि ब्रह्म पूर्वं रित्तथा । ततोऽखिलजगद्रूपं भूत्वा तत्रातिदुस्तराः ॥ १६ ॥
मर्यादाः कुरुते लीलासिद्धौ यद्वा प्रपद्यतः । अतीतस्यास्ये भक्तिमार्गानप्यकरोद् हवान् ॥ १७ ॥
अशेषवेदशास्त्रोक्तफलमोगाय वेदताम् । आत्मनः प्रकटीकृत्य कीडतीत्यपि सूच्यते ॥ १८ ॥
भक्ताः सर्वे परित्यज्य प्रभुप्राप्त्यै यथा रहः । स्थितास्तथा चेत् कुरुते स्वयमेव तदा परः १९
यतो नान्यप्रतिज्ञेयं 'यं यथे'त्यादिनोदिता । साक्षात्स्वरूपदानेन परा लीलेयमित्यपि ॥ २० ॥
लीलासम्पन्नि वस्तुत्र सर्व भगवदात्मकम् । प्रवर्तकत्वतो वेषुनादो वेदात्मकोत्र हि ॥ २१ ॥
एतत्सर्वं ज्ञापयितुमेतलीलात्रयं शुकैः । उक्तमित्युक्तमाचार्यैर्गोप्यत्वं चापि सूचितम् ॥ २२ ॥

अग्रेऽध्यायत्रयं प्रक्षिप्तमित्युक्तम् । तत्र 'कौमारं जहतुः' 'तत्तथ पौगण्डवयः
श्रिता'मिति युक्तः सन्दर्भ इति । मध्येन्यकथा 'त्वेवं विहारैरित्यस्य 'तत्तथ पौगण्डवयः' इत्यस्य
च वक्रा नोक्तेति ज्ञायते । अन्यथैतदध्यायत्रयानन्तरमेव कौमारत्यागं वदेत् । किञ्च,
'पौगण्डे परिकीर्तित'मिति वाक्यात् पूर्वाध्याय एव तत्प्राप्तेः स्ततश्च पौगण्डवयःश्रिता'मिति
वाक्यं विरुद्धं स्यात्, तदनर्थकं च । तृतीयाध्यायान्ते 'प्येवं विहारैरिति श्लोकोधुना कैश्चित्पु-

एकादशोऽध्याये प्रकरणतात्पर्यनिरूपणे । वत्सचारणदोषस्य निवृत्तिर्वत्समारण-

१०-११-०. मिति तन्निवृत्तिरूपं तदित्यर्थः । अनीश्वरस्यैव कर्म वत्सचारणमितीश्वरस्य
तत्करणमनुचितमिति दोषबुद्धिस्तन्मारणकथया निवार्यते । न ह्यनीश्वर एवं-
भूतं ज्ञातुमेवं हन्तुं वा शक्तो भवत्यतस्तन्निवृत्तिः । किञ्च । तस्यासुरत्वेऽपि वत्ससारूप्यतद्वृ-
थगतत्वाभ्यां तत्सम्बन्धित्वं लक्ष्यत इति पशुत्वेन कण्टकशर्कराक्षेत्रप्रवेशहेतुभूतभाव एव
निवर्तित इति ज्ञाप्यते । तथा सत्यपराधः स्यादिति । एवं सति वत्सास्तचारणं च । तयोः
सम्बन्धदोषस्येत्यर्थः सम्पद्यते । भगवदीयेषु प्रवेशस्य फलं करकमलसम्बन्धः । दोषबुद्धेः
फलं स्वरूपनाशः । तेन निर्दोषबुद्ध्या भक्तसङ्गः कार्यो, न त्वन्यथेति ज्ञापितं भवति । मूले
भक्तानिष्ठनिवर्तने लोकवेदयोरगणना च । गोपालदोषेति । दम्भस्यैव लोभानृताभ्यां कृत्वा-
न्तःकरणे भगवत्तिरोधायकत्वमिति सेवकानां सोऽनुचित इति तद्रूपं चकं मारितवानित्यर्थः ।

दर्शयंस्तद्धिदामित्यत्र । ब्रजे यावद्विधा इत्यारभ्य भगवानुवाहेत्यन्तम् ।

१०-११-९. इदमत्राकृतम् । प्रभुपुत्रत्वेन सर्वेषां यथेच्छं भगवति व्यवहर्तुमशक्यत्वे
सति यदि भगवांस्तत्तद्भावानुरूपं तेषु स्वयं न व्यवहरेत्तदा रूपचेष्टादिभि-
र्भगवदाश्लेषादिविषयक उत्कट उत्पन्नो भावः स्वविषयमप्राप्य को वेद किं कुर्यादितस्तथा
करणभावश्चकम् । इमे एवं वहनाशक्तिवहने उक्ते । भगवता यत्र कुत्रचित्तथा
करणे तेषां च सर्वसमक्षं यथेच्छं करणे बालत्वेनैव लोकाविगानमपि । इदमेव बालचेष्टि-
तैरित्यनेनोक्तम् । किञ्च । परम्पराहर्षजनन एवेयं व्यवस्था यत्र, तत्र साक्षात्स्वरूपेण येषु
तज्जननं तेषां रीतिः कथं वक्तुं शक्येत्याशयेन बालचेष्टितैरित्यस्याभासमाहुः तदपीत्यादि ।
करणस्य व्यापारत्वेन बालचेष्टितानामेवात्र तथात्वम् । यत्र स्वरूपमेवासक्तिहेतुस्तत्र साक्षात्त-
ज्जननमिति ज्ञेयम् ।

गोपशृद्धा इत्यस्याभासे । सर्वदेवाधिष्ठितेति । आधिदैविका इन्द्रादयोन्तरङ्ग-
१०-११-२१. सेवका भूत्वा तत्तल्लीलोपयोगिस्थानं सञ्जीकृत्य प्रभुं प्रतीक्षन्त इति तथात्वम् ।

मुक्तः कथञ्चिदित्यस्याभासे । उत्पातत्वं चेति । न स्यादिति शेषः । प्रतिका-
१०-११-२५. खत एवोत्पातशब्दवाच्यत्वादिति भावः । वृद्धान्बालानित्यादिषु । तदा
केवलं स्तोत्रकरणमात्रपरत्वे तामसत्वं, प्रभुत्वेन कर्ममार्गीयद्विजसहितत्वेन च
राजसत्वम् । प्रमाणप्रकरणे यशोदानन्दनिरोधो मुख्य इत्येतत्प्रकरणार्थभूतनिरोधतारतम्य-
ज्ञापनाय सात्त्विकत्वकथनम् ।

अनुकृत्य स्तैर्जन्तृनित्यत्र । तेषां दोषदूरीकरणार्थमिति । लीलाविरोधि-

१०-११-३०. भावप्रकटनं दोषः । अलौकिकत्वज्ञानं च तथा । प्राकृताननुकरणं च
तदेतुः । तथा च तदजननार्थं तदनुकरणमित्यर्थः ।

पितरं जगद्गुरोरित्यत्र । तस्यैतन्निदर्शनार्थमिति । यथा गोपालसूत्रेण..
१०-११-५०. तत्पितृत्वेन परब्रह्मरूप एव, तथा प्राकृतसंघातेषु प्रतीयमानेषु जीवोक्षरूप
इति ज्ञापनार्थमित्यर्थः ।

१०-११-५९. निलायनैरित्यत्र । ब्राह्मणोपीति ।

सूक्ष्मरूपेण विश्वासमुत्पाद्य प्रतिबन्धके । तेनैवापगते खेष्टरूपमाविष्करोति हि ॥ १ ॥
भक्तातिहृतिरिष्टातिः फलं तदितरेष्वपि । निरोध्येषु प्रभौ दोषारोषाभावः फलं त्विह ॥ २ ॥
कदाचिन्निजभक्तानां पित्रादीनामनुज्ञया । तत्संगतस्तत्र लीलाः कुर्वन् कृष्णो विराजते ॥ ३ ॥
काचित्परस्परं गुप्तानुरागवशतो वने । कथञ्चिद्भक्तसंगे सत्यनिशं रमते प्रभुः ॥ ४ ॥
कदाचिद्भक्तपित्रादिनिषेधेपि निजाग्रहात् । नयति खेष्टदेशांस्तं चातुर्येण प्रतापवान् ॥ ५ ॥
कदाचित् कौतुकावेशं ज्ञापयन् स्वस्य नृष्वसौ । अन्यसंगनिवृत्त्यर्थं वानरैः सहितः प्रभुः ॥ ६ ॥
पुलिनस्थितभक्तास्यै बहुधोपायकार्यभूत् । तत्स्थितप्रतिबन्धं च नाशयत्वेव सर्वतः ॥ ७ ॥
अन्यश्चेदभिमानेन भक्तनैकत्वमाप्नुयात् । बालभावाग्रहेणैव तमपास्य तदा स्वयम् ॥ ८ ॥
स्थितानेकविधा लीलाः करोति ब्रजवल्लभः । स्थापयित्वा न्यगमनप्रतिबन्धकमात्मनः ॥ ९ ॥
केवलस्य गतौ तत्र साधनं विदधाति च । भक्ता हि विविधैर्भावैर्व्युक्ता हरिरपि क्वचित् १०
एकत्रैवाखिलान् भावान् क्रमेणोत्पाद्य तान् रसान् । मुक्ते कदाचित् प्रत्येकं तत्र तत्र स्थितस्तथा ॥
अथैकत्र पुलिने वेणुवादनलीलया । संगतेष्वखिलान् भावरसान् भुङ्क्तेत्युदारधीः ॥ १२ ॥
एतदेव ब्राह्मणोपीत्यादिनोक्तं सुगोपितम् । एतदग्रे मूलरूपलीलेत्यादि निरूपितम् ॥ १३ ॥
तद्भावः प्रोच्यते सम्यक् तदनुग्रहतः स्फुटः । प्रमाणाख्यप्रकरणोपसंहारेपि शुद्धता ॥ १४ ॥
प्रक्षता नोच्यते चेत् तत्तिद्धं नो भवति द्वयम् । अत एव त्रयं प्रोक्तं ब्रह्मतापरिचायकम् ॥
सर्वाज्ञातस्वरूपं हि ब्रह्म पूर्वं रिरंसया । ततोऽखिलजगद्रूपं भूत्वा तत्रातिदुस्तराः ॥ १६ ॥
मर्यादाः कुरुते लीलासिद्धौ यद्वा प्रपञ्चतः । अतीतस्याप्तये भक्तिमार्गानप्यकरोद् दृढान् ॥ १७ ॥
वशेषवेदशास्त्रोक्तफलभोगाय वेदताम् । आत्मनः प्रकटीकृत्य ग्रीडतीत्यपि सूच्यते ॥ १८ ॥
भक्ताः सर्व परित्यज्य प्रभुप्राप्त्यै यथा रहः । स्थितास्तथा चेत् कुरुते स्वयमेव तदा परः १९
यतो नान्यप्रतिज्ञेयं 'ये यथे'त्यादिनोदिता । साक्षात्स्वरूपदानेन परा लीलेयमित्यपि ॥ २० ॥
लीलासम्बन्धि वस्त्वत्र सर्व भगवदात्मकम् । प्रवर्तकत्वतो वेणुनादो वेदात्मकोव हि ॥ २१ ॥
एतत्सर्वं ज्ञापयितुमेतल्लीलात्रयं शुकैः । उक्तमित्युक्तमाचार्यैर्गोप्यत्वं चापि सूचितम् ॥ २२ ॥

अग्रेऽध्यायत्रयं प्रक्षिप्तमित्युक्तम् । तत्र 'कौमारं जहतुः' 'ततश्च पौण्ड्रवयः
श्रिता'विति युक्तः सन्दर्भ इति । मध्येन्यकथा 'त्वेवं विहारै'रित्यस्य 'ततश्च पौण्ड्रवयः' इत्यस्य
च वक्रा नोक्तेति ज्ञायते । अन्यथैतदध्यायत्रयानन्तरमेव कौमारस्यागं वदेत् । किञ्च,
'पौण्ड्रे परिकीर्तित'मिति वाक्यात् पूर्वाध्याय एव तस्यास्ते'स्ततश्च पौण्ड्रवयःश्रिता'विति
वाक्यं विरुद्धं स्यात्, तदनर्थकं च । तृतीयाध्यायान्ते 'प्येवं विहारै'रिति श्लोकोधुना कैश्चित्पु-

स्तकेषु लिख्यते, तदंप्रामाणिकमितीतोपि तथात्वं तेषां ज्ञेयम् । भगवत्प्रियाकृतलीलानुकृति-
 प्वेतदनुकृत्यभावात् । तृतीयस्कन्धे श्रीमदुद्धवैर्द्वादशे स्कन्धे सूतेन चैतत्कथाया अकथ-
 नाच्च । 'न भारती मेङ्ग मृषोपलक्ष्यते,' 'न वै क्वचिन्मे मनसो मृषा गतिः,' 'न मे हृषीकाणि
 पतन्त्यसत्पथ' इति ब्रह्मवाक्यविरोधश्च । ईश्वरे तत्त्वेन ज्ञानवतस्तत्परीक्षाकृतेर्महानर्थरूप-
 त्वात्, 'भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचि'दिति भगवद्वाक्यविरोधश्च । तोकेन
 जीवहरणमित्यादिनिरूपकस्य सदेश्वरत्वेन ज्ञानवतस्तादृग्धाष्ट्यस्यासम्भवाच्च । आचार्यैः
 प्रसिद्धिमात्रेण विवृतमित्यस्माभिरुपेक्षितम् । इति श्रीप्रमाणप्रकरणम् ।

प्रमेयप्रकरणम् ।

द्वादशोध्याये प्रकरणार्थोक्तौ । गोपालानां निरोध इत्यादि । एतयोर्नि-
 रोधो मुख्यतयोच्यत इत्यर्थः । मध्यमोयमिति । वयस्यानां स्वामिनीनां चाग्नेस्मान्निरो-
 धादधिकस्य तस्य वक्ष्यमाणत्वादेतत्प्रकरणोक्तस्तमपेक्ष्य स तयोरपि मध्यम एवेत्यर्थः । प-
 ञ्चधैवेति । धेनुककालीयदावाग्निद्वयप्रलम्बनिग्रहात्मक इत्यर्थः । साधारणानां ब्रजस्याना-
 मेतेनान्तःकरणनिरोधप्रतियन्धकापगम उक्तः, वयस्यानां सखीनां तु मुख्यत्वेन निरोध एकै-
 केनाध्यायेनोक्त इत्याहुः उभयेपामिति । तत्र निमित्तमाहुः स्नेहाधिक्येति । साधारणा-
 पेक्षयाधिकस्नेहज्ञापनार्थमित्यर्थः । प्रथमं द्वादशोध्याय इति श्लोकः । अत्र अयमाशयः ।
 अत्र ह्यादौ लीलासम्बन्धिवस्तुस्वरूपज्ञानं निरूप्यते । तदनन्तरं दशरसात्मकलीलानुभवश्च ।
 तथा चैवं भावोत्पन्नान्तरं देहादिसर्वविस्मृतिरेव वक्तुं युक्ता, सापि न तात्कालिकी, किन्तु
 सार्वदिकीति स्थितौ सत्यां यदेतदग्रे धेनुकवधनिरूपणं तत्तादृगूपमित्येव ज्ञेयम् । धेनुकाति-
 रिक्ततदध्यासाभावश्चेत्यपि । अध्यासनिवृत्तौ तत्सम्यक्संभवात् । किञ्च । अध्यासस्य अविद्या-
 जन्यत्वनियम इति ग्रहिलवादिनं प्रति 'तुष्यतु दुर्जन' इति न्यायेनाहुः यद्याग्रहस्त-
 दैतमेव धेनुकं तथा मानयेति । आवश्यकदैहिककर्मप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भगवद्भजन-
 प्रतियन्धकत्वं हि देहाध्यासे । अयमपि स्वामीष्टभजनप्रकारविशेषानुकूलतद्वनगमनप्रति-
 यन्धक इति तथा । अतएव मूले 'प्रेम्णेदमधुव'त्रित्युक्तम् । गोपेष्टप्रकारस्य भगवदभिमतत्वमपि
 ज्ञापयितुं सखित्वमप्युक्तम् । अन्यथा सोतिर्वीर्य इत्यादेः कृतनराहारत्वस्य चोक्तत्वात्सम्मा-
 वितानिष्टदेशे गमनविज्ञापनं प्रेमविरुद्धमिति तदुक्तिर्विरुद्धा स्यात् । यथा तत्त्वज्ञानस्वभा-
 वादेव तदध्यासनिवृत्तिरावश्यकी, तथात्रोत्तरसानुभवस्वभावजनिततत्प्रकारविशेषोत्कटरागतः
 स्नेहलीलाप्रतियन्धकत्वातिरिक्तस्तद्धर्मो भासमानोपि न बाधकस्तेषां विज्ञप्तावभूत्, अतस्त-
 निवृत्तिरावश्यकत्वात् । अन्यथा सा न स्यादेव । अतएवाग्रेत्युच्चाधिकारवत्प्राप्यं फलं
 प्राप्तवन्तः । एतदेवाहुः फलावधीति क्रियाविशेषणेन । कालीय इन्द्रियाण्याहुरिति ।

इत्याहुरिति सम्बन्धः । इति मतमिति च । आध्यात्मिकीमविधामित्युक्तत्वात्तादृशस्यैव देहादेरध्यासनिवृत्तिरत्र कार्या । न च लिङ्गशरीरात्मक इति प्राकृततन्निवृत्तिरेव वाच्या । सैवाध्यायान्ते निरूपिता । अत एव 'दैवोपहतचेतस' इति वक्ष्यति । लीलास्थमक्तजीवनादिकमपि नादृष्टजन्यम्, अलौकिकत्वादिति ज्ञापनाय । एतदेवोक्तमाचार्यैः ततश्चेज्जीविता इत्यनेन । देहस्य प्रारब्धजन्यत्वनियमेन तस्य च नष्टत्वेन न तन्नन्योऽग्रिमो देह इति पूर्वस्माद्भिन्न एवेत्याहुः पुनर्देहान्तरेति । 'मृत्युरत्यन्तविस्मृति' इति वाक्यात् हरिविस्मृतेरेव तथात्वम् । तथा च विषयोन्मुखेन्द्रियाणां तद्धेतुत्वात्तथात्वमित्याशयेनोक्तं कालीय इन्द्रियाण्याहुरित्यादि । एतेनैतेषां भगवद्भावातिरिक्तभावाभावः सार्वदिक इति सूचितम् । यद्यपि पूर्वमन्येतेषां तथात्वमेवासीत्तथापि यथा वाचा लीलास्थतर्वादिस्वरूपं ज्ञापितम्, तथा स्वकृत्यैतेषां स्वरूपमाधुनिकान् ज्ञापयितुं लौकिकमपि भावं स्थापयित्वा तथा कृतवान्, अन्यथा 'दैवोपहतचेतस' इति न वदेत्, अलौकिकत्वात्, लौकिकेष्वेव तथात्वसम्भवादिति भावः ।

ततश्च पौगण्डव इत्यत्र । दोषाभावः प्रथममित्यादि । पुरुषे हि देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवात्मकः सङ्गः । तथात्वं भगवत्स्य भासत इति तदभा-
१०-१२-१. वनिरूपणेन दोषाभाव उक्तः । प्रमाणप्रकरणत्वात् । तेन भक्तानामपि तथात्वं सिध्यति । अन्यथा सख्यदानं न स्यात् । स चोक्तलीलयैवोक्तः । तथा हि । न हि जीवस्य तादृगुत्सवहेतुत्वं पूतनान्तकत्वं मुक्तिदत्तत्वं वा सम्भवति । न वा स्वापकार-
कर्त्यामपि ब्रह्मादिदुरापपुरुषार्थहेतुकृपायुक्तमन्तःकरणमन्यस्य भवति । यत्राप्यतिशयो दृष्टः । स्वार्थानतिलङ्घनादिति न्यायः सर्वत्र द्रष्टव्यः । न वा पूतनास्तन्यसम्बन्धे प्राणरक्षा सम्भवति । अतएव दुर्जरवीर्यमित्युक्तम् । अतितोकस्य प्राणधर्मरूपस्तनार्थित्वदशायां प्रवाल-
सृङ्गविस्पर्शमात्रेण शक्ये तथात्वोक्त्या चावस्थाविरुद्धकार्यकरणेन भौतिकप्राणराहित्यमेवोक्तं भवति । तृणवर्तगलग्रहेणपि तथा । बकमुखान्तःप्रवेशेपि । स्वमुखकमलेखिलप्रदर्शनेनैक-
दैव लघुत्वगुरुत्वप्राकट्येन रज्जुन्यूनतया चेन्द्रियदेहराहित्यं ज्ञाप्यते । न हि 'यः पृथिव्यां तिष्ठ' जित्यादिश्रुत्युक्तधर्मवतीन्द्रियं देहो वा सम्भवति । न हि देहे लघुत्वगुरुत्वे एकदैव सम्भवतः, तावद्भ्रज्ज्वमानं वा । उक्तन्यायोतुसन्धातव्यः । एवं सति देहाद्यभावेन तदध्या-
सादेरप्यभावादुक्तगुणैश्च निर्दोषपूर्णगुणविग्रहरूपत्वं सिद्धम् । तेन दोषाभावज्ञापककालाभि-
मानिन्यस्ता इति पूर्वं ता एव निरूपिताः । अत्रैव श्लोके सखिभिः सममित्यत्र । गोरक्षा धर्म इत्यारम्य नोपपद्येरन्नित्यन्तम् । ननु गोरक्षा हि वर्णधर्मः । तथा च भगवत्सख्यं प्रा-
प्तानां तदपेक्षाविक्षेपावसम्भावितावित्यनुपपन्नमिति चेत् । अत्रायं भावः । 'अधिकं तत्रातुप्रविष्टं न तु तद्वानिरितिन्यायेन स्वामाविकधर्मान् स्थापयित्वैव सख्यं दत्तवान्प्रभुरिति मन्तव्यम् ।
अन्यथाप्रे दैवोपहतचित्तत्वं विषयानेन चान्यथाभावो नोपपद्येत । अतएव स्वामाविकपूर्वस-

वैधर्मनिवृत्तिर्विपपानकार्यव्याजेन भगवता कृतेत्युक्तम् । एवं सति सख्यस्य फलपर्यवसायित्वार्थं स्वकर्तव्यं गोरक्षणं तैः कारयति प्रभुः । सख्यं प्राप्तानां प्रभुकर्तव्यकरणस्यैव स्वधर्मत्वात् । अन्यथा तदकरणेन स्वाभाविकधर्मैश्च चित्तमितस्ततो भ्रमद्भगवन्माहात्म्यग्रहणाक्षरं सद्भगवद्भोक्तृदिदक्षामपि न जनयेदिति तद्दर्शनमपि न स्यात् । समर्पणे कृतेपि प्रभुश्चेन्न मनुते, तदा न तत् सम्पद्यत इत्यात्मीयत्वेनाङ्गीकारे सत्येव तत्सम्पत्तिः । इह तु तदर्थं स्वग्रहणकटनेनात्मत्वमेव भगवानेतेषु मनुत इति ज्ञायते । तेन अस्य आत्मसमर्पणरूपत्वम् । इदं तु साधनरूपम् । अतः साधनप्रकरणे निरूपितम् । फलरूपं तु फलप्रकरणे निरूपयिष्यते । साधनरूपनवविधमत्तयनन्तरं हि फलरूपाणि तानि नवापि भवन्ति । अतः साधनप्रकरणान्ते निरूपितम् । पुण्यमतीचेत्यत्र । पूर्वमवोचामेति । 'या वै लसच्छ्रीतुलसी'ति श्लोक इत्यर्थः ।

तन्माधवो वेणुमित्यत्र । लक्ष्म्या सह क्रीडां कर्तुमिति । व्रजसीमन्तिन्य १०-१२-२. एवात्र लक्ष्मीपदेनोच्यन्ते । एकवचनं तु दिवा कथञ्चित्तथैव सम्भवतीत्याशयेनोक्तम् । अत्रैव शब्दब्रह्म च संवादार्थमिति । अत्र हि स्वच्छन्दविहारार्थं वनप्रवेश उच्यते । स चामर्यादारूप इति मर्यादानिरूपकशब्दब्रह्मणा विसंवादादप्रामाण्यं स्यात्तन्निरासाय तल्लीलास्वरूपनिरूपकं शब्दब्रह्म प्रकटयति । एवं सति यत्र प्रवर्तकशब्दस्यैव मोक्षादिविस्मारकत्वम्, तत्र तद्विषयस्य कीदृशत्वं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थं वेणुपदव्युत्पत्तिकथनम् । वेदे चातथात्वं स्फुटम् । इदं च स्वतः पुरुषार्थरूपम् । फलाविसंवादि च । तेन प्रमाणोत्तमत्वं सूचितम् । तथा चायं मार्गः पुष्टिरूप इति मर्यादामार्गीयप्रमाणाविषयत्वं युक्तमिति भावः । कुसुमाकरं वनमित्यत्र । रजसैव चिह्नार इति । रसोदीपिका सामग्री रजःशब्देनोच्यते । यथा रसशालसिद्धा लौकिकी रीतिः, तथात्रापीति ज्ञापनाय । अत्रैव सत्त्वप्रधानैवेति । 'सत्त्वात्संजायते ज्ञान'मिति वाक्याद्रसस्वरूपज्ञानपूर्विकैव लीलेत्यर्थः ।

स्पृशच्छिखान्वीक्ष्येत्यत्र । तान् उद्धृतान् दृष्ट्वेति । निरुद्धान् दृष्ट्वेत्यर्थः । १०-१२-५. अत्रैव तमोपहत्यै तरुजन्मेत्यत्र । तरुत्वदोपनिवृत्त्यर्थमिति । अत्रायं भावः । तमसोऽज्ञानहेतुत्वेन ज्ञानविरोधित्वाच्च कदाचित् स्वसमीपे भगवत्यागते स्वसम्बन्धिपदपुष्पफलाद्यपेक्षायां च सत्यां पूर्वोक्तदोषेणेदमज्ञात्वा न प्रकटयेयुः, स्वजातिस्वभावेन स्वस्वकाले एव च प्रकटयेयुस्तदापराधः स्यात् । अत्र तादृक्तरुजन्मवैयर्थ्यं च । अतस्तमोनिवृत्तावज्ञानस्यापि निवृत्तेर्यथोचिता सेवा भवतीति तन्निवृत्तिः प्रार्थनीया, न तु तरुत्वस्यापि, परमेष्ठत्वादिति ।

एतेऽलिन इत्यत्र । वृक्षापेक्षया किञ्चित्समीचीना इति । देवापेक्षया १०-१२-६. मुनीनां तथात्वं स्पष्टम् । वाचनिकं भजनमनुपथं च भजनं रसविशेषोदीपकत्वं चाधिकमेतेषु तेन तथा ।

एषं वृन्दाचन इत्यस्यावतारिकायां, तत्र प्रथमं धम्ममाविःकुर्वन्निति । अत्र हि
१०-१२-९. भगवदात्ममेव मुख्यो धर्मः । स च वृक्षाणां भगवता निरूपितः । तथा
चैवं 'वृन्दावने पशुसंचारयन् रेम' इति वाक्येन पूर्ववाच्यानां सम्बन्ध
इति तादृशधर्मप्रकटनपूर्वकं रमणं महावाक्यार्थो भवति । स्वयं पशुचारणे क्रीडायां प्रति-
बन्धः स्यादिति तदभावाय भगवत्कार्यं स्वयं गोपाः कुर्वन्तीति पशुचारणमपि सर्वेवेति
स्वधर्म एव, वैद्यानां चायं धर्मो भवत्येवैतर्हः समाज इति भावः ।

वृक्षमूलाश्च इत्यत्र । वृक्षस्य मूलमेवेत्यारभ्यातस्तेषु शत इत्यन्तम् ।
१०-१२-१६. गोपोत्सङ्गोपबर्हणस्य तत्पेषु शयानस्य वृक्षमूलाश्रयत्वमनुपपन्नमित्येवं
व्याख्या । न च तत्र तत्पस्थित्या तथात्वमुक्तमिति वाच्यम्, भगवद्विशेषण-
त्वानुपपत्तेः । एवं सति विवक्षितार्थसातियोप्यत्वेन परोक्षवादेनैवोक्तिरियं श्रीशुकस्यत्याचा-
र्यैरपि तथैवोच्यते । तथा हि । इमानि वृक्षमूलानि स्वप्रियाभ्यः सङ्केतितानि, गोपाश्चान्त-
रङ्गाः प्राप्तसत्या इत्युभयानुगुणकार्यकर्तारोऽत उक्तमूलेष्वेव तद्वचनां कृतवन्तः । तथा च
सङ्केतानन्तरं नायिकान्तःकरणानि तत्रैव सन्तीति तेषु तथात्वेनोक्तिः । शुभतया स्थितिरि-
त्यतीन्द्रियत्वम् सर्वपरित्यागेन मानसोत्कटभावप्राधान्येन च परमहंसत्वम् । रहःसन्देशाभ्या-
नामतिगोप्यानामुक्त्वा चर्पित्वम्, अत एव परमत्वमुक्तम् । प्रिययोगवत्त्वेन योगित्वम् । शयन
उपबर्हणस्य प्राथमिकत्वेन तथैव वक्तुमुचितत्वेपि यदन्ते कथनं तेन रतिश्रान्त्या पश्चाद्य-
च्छयनं तदश्रोच्यत इति ज्ञायते, अन्ययोपबर्हणस्य तत्त्वान्तर्गतत्वेन तेनैव तत्प्राप्तेर्गोपितसंगो
नोच्येत । एवं सति तदुक्त्या तत्त्वान्तर्गततदभावः सूचितो भवति । स च विविधबन्धैरेव
भवतीति तदन्ते श्रमापनोदनार्थमन्तरङ्गगोपास्तथा कृतवन्तः, तदा तेषामेव प्राधान्यम्, न
नायिकानाम् । इदमेवाभिसन्धाय तेषु भगवतः प्राधान्यस्थापनमित्याद्युक्तमाचार्यैः परोक्ष-
वाद इति । स्वरमुद्धं नियुद्धपदेनोक्तवान्, अन्यथा पूर्वोक्तरीत्या शान्तरसो नोक्तः स्यात् ।

अन्ये तद्वनुरूपाणीत्यत्र । भगवति सर्वं सम्भवतीति । भक्तिमार्गं विरोधली-
लाया अभावात्तत्कृतो मनोज्ञत्वपरिहारोऽनुपपन्न इत्यत आहुः महात्मन इत्यस्य
१०-१२-१८. तात्पर्यं भगवतीत्यादिना । यथा रोदनं यथा वाग्ने सर्वज्ञत्वेन जानन्नपि
भक्तपरीक्षार्थमसन्तमपि भक्तदुःखहेतुं कालीयहृदे प्रदर्शितवान् । तथाविधा लीला न
गीतेत्यर्थः ।

एवं निगूढात्मगतिरित्यत्र । स्वकार्यकरणमेवात्र निगूढत्वम्, तेन तद्विपरीत-
१०-१२-१९. कार्यसम्भावोपि । अत एव पूर्णशृङ्गारसाम्बलं संगच्छत इति दिक् ।

वियन्तेऽमुक्तपूर्वाणीत्यत्र । केचिदित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजं तु गन्धविशेषेण-
१०-१२-२०. ध्रस्वानुमानात्कामः सम्भवति । अत एव गन्धलोपितचेतसामिति वक्ष्यन्ति ।
उक्ततद्धर्मैश्चौर्यसम्भावनापि नेति ।

तं गोरजइत्यत्र गावोत्र धर्म इत्यादि । धर्मस्य वृषरूपत्वेन गोजातीयत्वाद्गो-

१०-१२-४२. शब्देन धर्मोत्रोक्तः । धर्महेतुत्वेन वा । अर्थस्य धर्मसाध्यत्वेन तत्सम्बन्धित्वा-

द्विक्षेपहेतुत्वेन च रजोरूपत्वान्मदहेतुत्वाच्च रजःपदेनार्थ उक्तः । निष्काम-
स्यान्यसम्बन्धासम्भवात्कामे सत्येव तथात्वाद्वाप्तिः कामः । 'स नैव रमे, तस्मादेकाकी
न रमते, स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानासे'ति श्रुतेः । 'तत्सद्वा तदेवानुप्राविशदि'ति श्रुतेश्च
कामेनैव सर्वरूपेणाविर्भूय सर्वं व्याप्तवानिति च तथा । केशाः सदा वद्धास्तिष्ठन्ति, अलकाः
सदैव मुक्ता एवेति तथा । दूरमिव गतानां मानिनीमनसां स्वशोभातिशयेनाकार्येव स्वरूपा-
नन्ददातार इति च भोक्ष्यानीया इति भावः । तत्तद्दर्शनेन सा सा लीला साक्षादनुभूतेषु
भवतीति निर्वर्गः । अत्रैव कुन्तलाश्च कामरूपा इत्यादि । उत्तमरसभोक्तृदर्शने स्वस्यापि
तद्भोगेच्छा लोकसिद्धा । प्रकृते च भ्रमरतुल्या एते मुखाम्बुजस्य परितश्चकासत इति
तद्द्रष्टुर्भावीदीपका इति कामरूपाः । गवां सदा भगवत्संगतत्वेन प्रियस्मारकत्वात् कदाचित्
तासामन्यादर्शनसम्पादकत्वेन रसानुभवहेतुत्वाच्चानुभावकत्वम् । मध्ये त्वधिकारिदेवै-
रिति तु परोक्षकथनं वेदितव्यम् ।

त्रयोदशोध्याये प्रकरणतात्पर्योक्तौ । परीक्षैवेन्द्रियाणामित्यादि । ननु

१०-१३-०. कालीयस्य भक्तापराधित्वेन निग्रह उचितः । तं नागभोगेत्यादिनोक्तलीला

त्वयुक्ता, उत्पाताश्चानुपपन्नाः, वस्तुतो हेत्वभावादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः
परीक्षेत्यादिना । कृतो निरोधः सम्पन्नो न वेति परीक्षैवास्मिन्नध्याये निरूप्यत
इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिं वदन्त एव तं नागभोगेत्यादितात्पर्यमाहुः इन्द्रियाणां हीति ।
हि यस्माद्धेतोस्तन्निग्रहं परीक्षार्थं हरिः कुरुते इति सम्बन्धः । मृत्योरप्यधिकपीडाजनको
दण्डो निग्रहशब्देनोच्यते । भगवतः स्वेन्द्रियकार्याप्रकटनमात्रमेव गोकुलवासिनां तादृशं
पूर्णं निरोधे भवेन्नान्यथेति तज्ज्ञापनार्थं तथात्मानं प्रदर्शितवानित्यर्थः । उत्पातोपपत्तिमाहुः
ततो देव इति । देवपदेनाधिदेवरूपः काल उच्यते । स च भगवद्रूपः स्वयमाध्यात्मि-
काधिभौतिकौ प्रेरितवानित्यर्थः । अत एव त्रिविधा इत्युक्तम् । पुरुषाय महात्मन
इत्यस्यामासे । ततः सर्वोत्तमोपीत्यादि । यद्यपि सर्वोत्तमस्तथाप्ययं नन्दगेहे जातो,
न तु नृसिंहवत्स्वयमेव प्रकटः । तथा च जननं गर्भादिसापेक्षमिति पुरुषोत्तमत्वमनुपपन्नं
स्यादिति तदभावाय पुरुषोत्तमत्वं पदद्वयेनोपपादयतीत्यर्थः ।

अपराधः सकृद्भ्रंश इत्यत्र । यद्यपीत्यादि । पालकत्वेन साम्प्रतं सात्त्विकेध्वेन कृपा,

१०-१३-५१. न राजसतामसयोरतस्तयोः स्वकार्यकरणेनवसर इति तत्करणमपराधस्तथापि
तयोरपि भवानेव पतिरिति सोढव्य इत्यर्थः ।

चतुर्दशाध्याये प्रकरणतात्पर्योक्तौ इन्द्रियप्राणयोर्दोष इत्यादि । क्षुद्रः

१०-१४-०. पाप्मेः प्राणधर्मत्वेनात्र चाप्तेः निवृत्त्युक्त्या प्राणदोषनिवृत्तिरेवोच्यते । काली-
यकथया सह कथने हेतुः सहैव हीति । अन्यतरदोषसत्त्वेप्युभयकार्या-

स्यैव मूलत्वात् तदुद्वासनादिनां तत्त्वा-
नाय प्राप्तिकी कथेत्यर्थः । इदमनुवादकमिति । सर्पप्रवेशे तीरगानां विषेण तथात्वं
विशेषणम् । इदमनुवादकमिति । सर्पप्रवेशे तीरगानां विषेण तथात्वं

१०-१४-११. स्वत एव भावः ।
दिति भावः ।

पञ्चदशोध्याये प्रकरणसन्दर्भे अन्तर्निहिते जातोपि प्रसुप्तप्रादो न
येनैवैकिकानामपि श्रीडादिष्वप्यारोहणादेर्निमित्ते जातोपि प्रसुप्तप्रादो न

१०-१५०. तत् कर्तुमन्तःकरणप्रवृत्तिः सम्भवति । इह तु हृदये भगवत्संस्काराः सन्ति । तत् कर्तुमन्तःकरणप्रवृत्तिः सम्भवति । इह तु हृदये भगवत्संस्काराः सन्ति । तत् कर्तुमन्तःकरणप्रवृत्तिः सम्भवति । इह तु हृदये भगवत्संस्काराः सन्ति ।

१०-१५-७. तोद्वयः । स च न विवाहिते पुंसि भवति । किमु तस्मात्
रपुष्टे भावोपेक्ष्यते । कोकिलश्च पूर्व काकोषित इत्येतस्मान्मेन कोकिलो-

स्योक्तोर्थो व्यज्यत इत्यर्थः ।
 पोडशोध्याये । अजा गावो महिष्यश्चैव । त हि वषट्कारेण
 'ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री'लनुशासनादत्र स्त्रीप्रयोधादतरुणत्वं ज्ञाप्यत
 १०-१६-२. इति तथा ।
 सप्तदशोध्याय इत्यादिना । ननु सर्वा लील

सप्तदशध्यायाधिक्येन को विशेष इति चत् । उच्यते । पूर्वस्माद्विशिष्टा

१०-१७-०. मोचनाभ्यां वयस्थानां तदुक्ततत्त्ववर्णनं प्रवेष्टानां निरुद्धमस्तुसाहित्यं प्रभोरनुकत्वा लीलाया यदुक्तं मगवदासक्तिरेव विशेष इति । अपरञ्च । निरुद्धमस्तुसाहित्यं मगवलीलागानेन तेन दिवा स्वामिनीनामिव रात्रौ वयस्थानामाधुनिक्यात्मासक्त्या मिथो भगवलीलागानेन तद्भावापत्तिरेव जाता । एवं सति प्रभुर्यां लीलां करोति, सा सा गोपानां हृदये तिष्ठतीति ज्ञायते । सर्वतत्त्वमिति । लीलाग्रच्यपातिनां सर्वेषामित्यर्थः । नन्वितः पूर्वमपि तयो-भूतत्वाद्स्माद्रीध्यात्पूर्वमेवैतयोः कथं न निरूपणं तत्राहुः द्रोषापगमन इति । स-

त्क्रीडेति । मारणार्थमपि दैत्यासम्बन्धिनीत्वात्केवलानन्दरूपत्वमेव क्रीडायाः सत्त्वम् ।
 प्राजापत्य इति । 'यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेदे'ति श्रुतौ यज्ञात्मकप्रजा-
 पतेः सप्तदशत्वमुक्तमिति तत्समानसंख्याकेध्याय इत्यर्थः । तत्संगदोषो न भवेदिति ।
 गोपालानां प्रभावत्यासत्तया रात्रावपि निरन्तरं गुणगान एव क्रियमाणे मात्रादयः स्नेहा-
 जागरणस्य दुःखत्वं ज्ञात्वा कदाचिन्निवारायेयुस्तासां प्रभावनासक्तिश्चेत्स्यात् । एतलीला-
 द्वयश्रवणेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकः सुदृढः स्नेहो जातस्तासामपीति तासामप्येतदेव रोचत इति
 न प्रतिबन्धकत्वं स्यादित्यर्थः । सर्वसत्त्वगुणोद्बोधाद्वेति । अप्राकृते भगवद्धर्मात्मके
 सत्त्वे यथा भगवदाविर्भावैशावतारे तथा सच्चिदानन्दात्मकतलीलाया अपि तत्रैवाविर्भावः ।
 एवं सति सर्वेषां लीलापदार्थानां सम्बन्धी यः सत्त्वगुणस्तस्याविर्भावे तदधिष्ठेयानामपि
 तत्राविर्भावालीला सम्पद् सम्पद्यत इति कार्यतो लीलोपयोगित्वं प्रावृषः । सत्त्वव्यवधानेन
 जीवानां साक्षात्प्रभुसम्बन्धाभावमाशङ्क्याहुः तद्वा भगवानिति । धर्मेण साक्षाद्धर्मिभि-
 रपि क्रीडिष्यतीत्यर्थः । एतान्येवेति । अप्राकृतानि भगवद्धर्मरूपाणीति ज्ञेयम् । दिव्या-
 निति । अस्याः पूर्वं संभृतिरूपत्वमुक्तम् । सा न लौकिकी, किन्तु लोकेऽप्यलौकिकी यः
 स्वर्गो लोकस्ततोऽप्यलौकिकी सच्चिदानन्दरूपत्वादिति ज्ञापयितुं स्वर्गलोकं ज्ञापयितुं स्वर्गलोकस-
 मसंख्यैः श्लोकैरुच्यत इत्यर्थः । तेनेतरलीलातोपि वैलक्षण्यमायाति ।

सान्द्रेत्यादिश्लोकसंख्यातात्पर्योक्तौ । एकविंशो वा इत इत्यारभ्य एकविंश इति
 १०-१७-३. चेलन्तम् । यथास्माल्लोकाद्विलक्षणः सुखरूपो वेदैकसमधिगम्योऽत एव
 अलौकिकश्च स तथा अयमपीति ज्ञापनाय तत्संख्यासमानसंख्याकैः श्लोकै-
 रुच्यत इति भावः ।

अष्टौ मासान्सान्द्रनीलाम्बुदरिति श्लोकद्वयेपि वृष्टिनिरूपणेऽन्यतरवैयर्थ्यमिति शङ्का-
 १०-१७-४. भावाय तद्भेदकं रूपमाहुरामासाभ्याम् । तत्संबन्धिनं सूर्यं निरूपय-
 तीति । सूर्योपरिलोकयोरित्यादि च ।

तपःकृजोत्पन्न । ननु 'न यत्र चण्डांशुकरा विपोत्वणा भुवो रसं शाङ्कितं च गृह्णत'
 १०-१७-७. इति वाक्यविरुद्धं भूमेस्तपःकृशत्वकथनमिति चेत् । भवम् । दृष्टान्तेनैव-
 तन्निरासात् । तथा हि । पूर्वमप्रास्तापोपि कामितफलप्राप्त्यर्थं विहितं
 स्वयमुद्यम्य हि तपः करोति पुरुषस्तद्विना तदसम्भवात् । तथा तरणितापाभावेऽत्यार्द्रायां
 वृष्टिजलाप्लुतायां भुवुषं धीजमपि नश्यत्वतो येषु क्षेत्रेषु तापोपेक्षा तेषां क्षेत्राणां रसं
 रविकरा गृह्णन्त्येव । तदपि न स्वस्वभाववशात् किन्तु तद्वृष्टान्तन्यायेन गोपालानां विशे-
 पतन्त्येच्छयेति मन्तव्यम् । अत एव ग्रीष्मवर्षने भुवो रसस्यैव ग्रहणमुक्तम्, न तु जलस्यापि ।
 रमशब्देन चात्रोत्पत्तिहेतुभूतार्द्रतोच्यते । एतेन व्रजवनेच्छानुरूपमेव कार्यं भवति, नान्य-
 दिनि ज्ञापितं भवति । एतदेव हृदि कृत्वा तपसा शोपिनदेह इत्याद्युक्तमाचार्यः ।

श्रीविद्वलनाथविरचिता ।

निशामुलेष्वित्यादिश्लोकप्रवक्तव्यमासोक्तौ । एवं लोकत्रयस्येत्यादि । द्वादश-

१०-१७-८.

मासा इति श्रुत्युक्तैकविंशतिपदार्थेषूपक्तचतुष्टयं निरूप्येत्यर्थः । अग्रे च पञ्चतव इति श्रुत्युक्तपञ्चतुरूपतोच्यते । द्वादशसु मासेषु प्रत्येकं मासद्वयात्म-

कत्वेनतूनां षोडश्वे सम्भवति पञ्चत्वनिरूपणं यत् तत्तात्पर्यमाहुः ऋतवो धर्म इति । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमा वैदिका धर्माः पञ्च । ते च वसन्तेऽग्नीनादधीतेत्यादिश्रुतिभिर्ऋतुनेवाधिकृत्य विहिताः । तथा चोक्तधर्मार्थमेवतुविभाग इति ज्ञापनाय तत्समानसंख्याका एव ते निरूप्यन्त इत्याशयेनाहुः ऋतवो धर्मं प्रतिष्ठिता इति । प्रतिष्ठितत्वं तत्रोपयुक्तत्वं तन्निमित्तत्वमिति यावत् । वसन्तादिपूजनयनाभ्याधानज्योतिष्टोमादीनां वर्णभेदेन यागभेदेनापि विधानात्तथा । मासानां द्वादशत्वे हेतुमाहुः मासा धर्मिष्विति । धर्मिणो वैदिकधर्मकर्तारः पुरुषास्ते चोक्तधर्मसमुच्चिताः षष्ठा भवन्ति । सकामनिष्कामभेदेन तेपि द्विविधा इति द्वादशविधत्वम्, द्वादशांगत्वेनापि तथा । तेषां चासुः कर्मानुष्ठाने साधनम् । तच्च संवत्सरैर्मितमिति तेषामपि द्वादशमासात्मकत्वमित्याशयेनोक्तं मासा धर्मिष्विति । अग्रे जलस्थलौकस इत्यादिद्वादशसु श्लोकेषु जीवादयो द्वादशधर्मिणो ये वाच्यास्तेपि धर्मिपदेन संगृह्यन्ते । निशामुलेष्वित्यादिश्लोकप्रतिपाद्यानर्थान् क्रमेणाहुः अर्थः शब्द इत्यादिना । वेदो हि धर्ममूलम् । तत्र वर्णाश्रमधर्मा अर्थः । तत्प्रतिपाद्यत्वात् । अध्ययनं शब्दः, शब्दग्रहणात्मके तस्मिन्तत्त्वस्य मुख्यत्वात् । निषिद्धकर्मफलम् । निषिद्धफलप्राप्तौ घात्रा सम्पत्तिस्तत्रो मदश्चांगे । अत्र पञ्चस्वपि श्लोकेषु हीनदृष्टान्तोक्तितात्पर्यमाहुः—पुष्टिमार्ग इति । पुष्टिमार्गे मर्यादामार्गाद्वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं तथोक्तिरित्यर्थः । तर्हि धर्मप्रतिष्ठामहेत्याभासः कथं संगच्छते । इत्यम् । लौकिक्यां सृष्टौ पापेन यथा पापण्डधर्माणां प्रकाशो, न वैदिकधर्माणाम्, तथात्र प्रावृत्सहजधर्मरूपं यत्तमस्तदन्यस्यापम् । खद्योतप्रकाशातिरिक्तः पापण्डधर्मप्रकाशश्च, चन्द्राद्यप्रकाशातिरिक्तो वैदिकधर्मातिरिक्तः नास्तीत्यर्थः । इदं च प्रावृषः शोभाकरं तेन पूर्णो वैदिको धर्मोऽप्राप्तीति ज्ञापितं भवति । एतेन लीलासृष्टिस्वरूपज्ञापिकेयं प्रावृष्टित्युक्तं भवति । अत्रत्यानां क्षुद्राणामपि प्रकाशोऽधुना लीलानुपयोगिनां महत्तमप्यप्रकाश आवरकस्य प्रकाशकत्वं चेति वैलक्षण्यं च । किञ्च । परोक्षवादेन मर्यादामार्गादन्यदपि वैलक्षण्यमत्र ज्ञाप्यते । तथा हि । खे आकाशे द्योतः प्रकाशो येषां ते तथा । गतिमतामेव च तेषां द्योतः । सोपि न दिवा । किन्तु तमस्येव । एवं सत्येतत्समानधर्मवलो मगवदर्थमभिसारवत्यः स्वामिन्यो लक्ष्यन्ते । तासां भानं शोभा निष्प्रत्यहं मगवत्प्राप्तिरेव । अत एव निशामुलेष्वित्युक्तम् । प्रियप्राप्त्यनन्तरमलौकिकचन्द्रस्यैव प्रकाशनात् । अन्यथा तमसा भान्तीलेतावदेव वदेत् । ग्रहो ग्रहणं पाणिग्रहणं यासां तास्तथा । परोक्षवादत्वाच्च पाणिपदोक्तिः । नहि तादृशं प्रत्यभिसारः सम्भवति । अत एव न भान्ति । गृह्यन्तीति ग्रहास्तदन्वेषणेन तन्निवारकास्त-

स्वरूपा इति वा । एवं सति यथा मर्यादामार्गे निषिद्धेनाभिसारेण तानि पापस्य खण्डानि, 'लिङ्गं खण्डमिहोच्यत' इति वाक्यात् । तज्ज्ञापकमत्युग्रं दुःखं प्राप्नुवन्ति, न तु सुखम् । तथात्र । तेन मुक्तानामपि दुर्लभं सर्वश्रुतिमृग्यं भगवत्संगं प्राप्नुवन्तीति महदेव वैलक्षण्यमिति भावः । इदमत्राकृतम् । 'स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयमिति' 'त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपि-
नद्धे'त्यादिवाक्यैः स्त्रीणां भगवानेव पतिर्न तु जीवः । एवं सति यथा वैदिकेषु कर्मसु विष्णुयाग आसुरा यथा न जानन्ति, तयोपांशुरेव क्रियते, उपसदोपि तथा । यद्वा, 'इद-
मुच्यैज्ञेन चरामः तन्नोऽसुराः पाप्मानुविन्दन्ति । उपांशूपसदा चराम तथा नोऽसुराः पाप्मानानुवेत्स्यन्ती'ति श्रुतेः । तेषां ज्ञानमेव तद्धर्मरूपपाप्मयोजकत्वेन फलप्रतिबन्धकम् ।
तथा प्रकटे प्रभुसमीपगमन एतन्मार्गानधिकृताः स्वधर्मेण फलप्रतिबन्धकरणेन योजयिष्य-
न्तीति तथा गमनमेव तासां स्वधर्म इति मुख्यो धर्मो ज्ञापितो भवत्यत्रेति । यद्वा, सर्वत्र धर्मविरोधदृष्टान्तोक्तितात्पर्यमाहुः पुष्टिमार्गे हीति । इदमत्राकृतम् । सर्वसामर्थ्यानि प्रक-
टीकृत्य स्वयं प्रकटे फलरूपे प्रभावितरसाधनानुष्ठानस्याप्रयोजकत्वेपि व्रजे यद्वेदाध्ययनादिकं
तत्र मर्यादामार्गीयम्, किन्तु 'मन्नायं मत्परिग्रह'मिति प्रमुवाक्यात् तेषां मर्यादामार्गीयत्वा-
सम्भवात् पुष्टिमार्गीयम् । स्वस्त्ययनाशीर्दानादिभिस्तज्जनितसामर्थ्यस्य भगवति विनियोगात्
लीलोपयोगित्वाच्च तथा । 'विप्रा मन्त्रविद' इति वाक्यात् तादृशानामेवाशिषामनिष्फल-
त्वात् तेषां स्वस्मिन् विनियोगस्य चिकीर्षितत्वात् तदिच्छात एव तत्करणात् पुष्टिमार्गीयत्वम् ।
तेन मर्यादामार्गीयो धर्मो नास्तीति ज्ञापनाय तादृगदृष्टान्तोक्तिरिति । अथवा, ऋतवो धर्म
इति । यस्य तौर्यो धर्मः पुष्पधर्ममेघादिस्तस्मिन् प्रवृत्ते सम्यगयमृतुः प्रवृत्त इति सर्वैः
स्तुतो भवतीतीयमेवर्तुप्रतिष्ठा । तथा च तमोविशेषः खद्योतप्रकाशो ग्रहामानं च वर्पतुर्धर्मः
शोभाहेतुश्चेति स उच्यते । प्रकाशस्य ग्रहाणां च मर्यादामार्गीयत्वात्तदशोभोच्यते । मर्यादा-
मार्गविरोधांश्चि च दृष्टान्तः । मण्डूकशब्दोपि वर्पतुशोभाकरः । ब्राह्मणास्तु मेघगर्जितं
श्रुत्वानध्यायज्ञानेन वेदाध्ययनलक्षणनियममंगे तदन्या वाचः सृजन्ति, कर्मानुपयोगित्व-
मुभयोस्तुत्यम् । तेन वेदाध्ययनात्मकमर्यादाशोभामाव उक्तो भवति । क्षुद्रनदीनां तथा-
त्वमपि (तदा) तथा अविहितप्रकारेण दानमोगाम्यां मर्यादामाव उक्तः । अग्रिमश्लोकोक्तधर्मा
अपि तदा शोभायै । नृणामिति साधारणवचनात् क्षुद्रार्थजनिता लौकिकी शोभोक्तेति न
मर्यादामार्गीयत्वम् । क्षेत्राण्यपि पूर्ववत् । उत्तरार्धे स्पष्टं पूर्ववत् ।

यथा पापेनेत्यस्याभासे । एवं भावे यो हेतुरित्यादि । मर्यादामार्गतिरोधानमेव
हेतुरिति भावः । श्रुत्वा पर्जन्यनिनदमित्यनेनापि कलित्यब्राह्मणतुल्या अत्र मण्डूका एव,
न तेपीति ज्ञाप्यते । तेनात्र ब्राह्मणानां स्वधर्मनिष्ठत्वं ज्ञापितं भवति । आसन्नतृप्त्यवा-
हिन्य इत्यनेनापि क्षुद्रनदीव्यतिरिक्त उत्तरार्धोक्तधर्मविशिष्टः पुरुषोत्र नास्तीति ज्ञाप्यते ।
एतेनेन्द्रियपरवशत्वाभावेनान्तरमद्गमुक्तं भवति । हरिता हरिभिरित्यनेनापि नृणां

क्षुद्राशयानां क्षुद्रार्थसम्पदो मदजनिका यथा, तथात्रोक्तधर्मत्रयातिरिक्ताः क्षुद्रार्था न सन्तीति ज्ञाप्यते । न ह्येते मदजनकाः । तथा च 'तत आरम्य नन्दस्ये'ति वाक्यादलौकिकी सर्वार्थसम्पदस्ति, न तु मदजनिकेति ज्ञाप्यते । अपरञ्च । लौकिकमहाराज्यश्रीतुल्याय भुवो वर्णादिशोभैव । सापि बाह्यैव । प्रमुपदाम्बुजचिह्नलीलानन्दादिरूपवाद्याभ्यन्तरशोभायास्तु दृष्टान्त एव नास्तीति भावः । क्षेत्राणीत्यनेनापि सर्वजीवनहेतुमूलात्रोत्पत्त्यनुकूलप्रयत्नवतां मुदं स्वदोषेण वस्तुतत्त्वाज्ञानेन च परद्रोहकर्तृणां तत्प्रतिबन्धकरणेन दुःखं च क्षेत्राणि जडानि यत्र ददुस्तत्र किमु वक्तव्यं गोकुले चेतनानां सर्वहितकर्तृत्वमन्येनापि परद्रोहचिन्तने तत्प्रतिबन्धकत्वमिति ज्ञाप्यते । तेनात्र पूर्णो धर्मो निरूपितो भवति । अतः सुधृत्तं धर्मप्रतिष्ठा माह पञ्चभिरिति ।

जलस्यलौकस इत्यत्र । मासा हि निमित्तमित्यादि । 'द्वादश मासा' इत्यादिश्रु-
 १०-१७-१३. लुक्तैकविंशतिप्रकारेण प्रावृष्ट्यत इत्यादित्रिविलोकन्यायेनोक्त्वा ऋतुन्यायेन पञ्चभिः श्लोकैर्धर्मप्राधान्येन निरूपणं कृतम् । अधुना तु धर्मप्राधान्येन माससमसंख्याकैः श्लोकैस्तत्क्रियते । मासा हि गर्भन्यायेन धर्मिस्वरूपविशेषसम्पत्तौ निमित्तभूताः, अतो वक्ष्यमाणजीवादयो धर्मिण एवात्र प्रधानभूता इत्यर्थः । साक्षाद्भगवत्सेवौपयिकदेहसाधनत्वं वारिमात्रस्य यत्र, तत्र किं वाच्यमन्यस्य वस्तुन इति भावः । एकेनालौकिकगुणाधायकत्वमुक्तवाय सदोपवस्तु निकटेपि नास्तीति ज्ञापयितुं दूरस्थं सिन्धुं निरूपितवान् । सिन्धुर्द्वीपमर्यादाहेतुत्वेन मर्यादामार्गीय इति तस्य क्षोभ उच्यते । एतल्लीलानुपयोगिनो महतोप्यनर्थपर्यवसानमेवेति च ज्ञाप्यते । अन्यथा सिन्धोरन्नजस्यस्य निरूपणमनर्थकं स्यात् । निरूप्यते चात्र भगवदीयप्रावृष्ट एव कार्यम् । तस्याश्चेतोऽन्यत्र प्राकट्ये प्रयोजनाभावः । एवं सति स्वाधिष्ठानत्वादाधिभौतिकप्रावृष्टद्वारैव तथा कारितवती-यमित्यस्मिन्प्रकरणे व्रजस्येतरस्यापि सिन्धोर्निरूपणम् । लीलारसामृतसमुद्रे जागरूकेन्यस्मिन् समुद्रत्वमसहमानया तथा स्वप्रौढ्येदं कृतमिति ज्ञाप्यते । तथा चाख्यैर्यस्यभावा ह्यी, तादृश्याः पतिश्च गोकुले नास्तीति दोषाभावो व्यज्यते । दृष्टान्तेन चात्र भगवदेकनिष्ठत्वेनोभयेषां सिद्धचित्तवृत्तिनिरोधत्वादेकस्थित्या स्वस्तीदर्शनादावपि न क्षोभ इति व्यज्यते, तेन 'मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थानि'ति न्यायः सार्वदिक इति सिद्धम् । अत्र पूर्वं वारिमात्रस्यापि मुख्यभक्तिकार्यकर्तृत्वेन भक्तिरूपत्वमुक्त्वा तदात्मिकानामेव सरितां यत् क्षोभकत्वमुक्तम्, तेन प्रावाहिकभक्तिमन्तो न लीलानिष्ठा भवन्ति, प्रमुखरूपनिष्ठाभावाद्यत्संगता भवन्ति तमापि क्षोभयन्तीति ज्ञापयति । ये तु प्रमुलीलौपयिकत्वेन स्वरूपैकनिष्ठया निश्चलत्वेनात्युच्चवि-कारं प्रासास्ते त्वमिमावकसम्बन्धेपि नाभिभूता भवन्तीति ज्ञापयितुं गिरीनग्रे निरूपितवान् । यथा यथा वर्षवारासम्बन्धस्तथा तथा खगुहाबन्तःस्थितप्रभौ तत्सम्बन्धा भावाः स्वेन भवन्तीति ज्ञानेनानन्दातिशय एव भवति, न तु तत्सम्बन्धजं दुःखमपीति दृष्टान्तेन ज्ञाप्यते । इदमेवोक्तं यतस्तेनःसारा इत्यनेनाचार्यैः ।

अग्रिमश्लोकाभासे तेषां वर्पकृतोपद्रवमाहेति । ननु भगवदीयप्रावृषो भक्तो-
 १०-१७-१५. पद्रवकर्तृत्वकथनमनुचितमिति चेत् । अत्रैवं ज्ञेयम् । उपद्रवो हि दुः-
 खदः । वर्षधाराणामतादृशत्वे वक्ष्यमाणरीत्या सुखदत्ताभिमानहेतुत्वं न
 स्याद्यतः प्रभौ तन्निवारकत्वेनैव स्वस्मिन् कृतार्थताभिमानः । अत एव मूले हननमुक्तमतः
 सुष्ठुक्तमुपद्रवमाहेति । 'मार्गा चमूवु'रित्यनेनापि व्रजे लीलोपयोगिवर्षतौ मार्गाणामेव तथा-
 त्वम्, न तु कदाचिद्वेदानामिति ज्ञाप्यते । अत एव कालहता इति विशेषणं मूले । यथा
 भगवत्प्रापका वेदा अलौकिकरीत्या तथैवैकान्ते भक्तानां भगवत्प्रापका मार्गा इति द्वयोः
 साम्यम्, तेन सदा व्रजलोकयातायातं यत्र समार्गो नात्र विवक्षित इति ज्ञायते । अत एव
 तादृशानामेव भक्तानां तमिस्रायां कचिद्विषयि तत्सन्देहः । अन्येषां तु तदज्ञानमेव । इद-
 मेवोक्तमाचार्यैः पूर्वं ये तेनेत्यादिना । अत एव यावत्पर्यन्तं तद्विषयकसंस्कारानुत्पत्ति-
 स्तावत्पर्यन्तमेव सन्देहस्तदुत्पत्तौ तु तमिस्रायामपि न सन्देह इत्याशयेनोक्तं मूले असं-
 स्कृता इति । मार्गलोप एवेति । स्यादिति शेषः । तेन संस्कारस्यावश्यकत्वमायाति ।
 लोकबन्धुष्वित्यनेनापि व्रजे चलसौहृदा विद्युत एव दृष्टाः, न त्वन्याः स्त्रिय इति ज्ञायते ।
 कदाचित्सत्त्वे हि चलत्वं सौहार्दस्य । अत्र तु प्रभवतिरिक्ते तदभावात्प्रभौ च तस्य सार्वदि-
 कत्वात्सौहार्दस्य चलत्वाभाव एव यतः ।

धनुर्विषयतीत्यत्र चक्रं निर्गुणमपीति । वृत्रवधाय भगवदावेशे जात एवेन्द्रे
 १०-१७-१८. वज्रसम्बन्धो जातः । वज्रेपीन्द्राविष्टभगवदायुधस्य चक्रस्यावेशः । अत
 एवायुधानामहं वज्रमित्युक्तम् । तच्च गुणातीतं सगुण इन्द्रे शोभत इत्यर्थः ।
 वज्रं निर्गुणमपीति पाठे स्पष्टम् ।

न रराजेत्यस्याभासे । गुणेऽववशिष्टमिति । तामसमित्यर्थः । अभगवदीय-
 १०-१७-१९. साहंकारस्य दृष्टान्तत्वादस्य तामसत्वम् । अत एवात्रास्य न शोभेति
 भावः । न रराजोऽहं इत्यनेनाप्युक्तरीत्या यथा प्राकृतः पुरुषो न राजते,
 तथात्र घनाच्छन्नो लौकिक इन्दुरेव तथा । न तु तदन्यः कोपि पुरुषोपीत्युच्यते । अत एव
 भगवदीयव्यतिरिक्तमित्याचार्यैरुक्तम् ।

मेघागमोत्सवानित्यत्र । पूर्वतापं दूरीकृत्य भगवदानन्ददायिभक्तजनागमदृष्टा-
 १०-१७-२०. न्तोक्त्वा यदा दिवा परिजननिरोधतश्चिरविरहतापे सति कथञ्चिद्व्याजेन
 श्रीनन्दगेहे गमने सम्पन्ने सति वनगमने वा प्रियसङ्गे सति मेघास्तादृशीं
 वृष्टिं चिरं कुर्वन्ति । यतोऽत्रातिविलम्बेपि स्वगृहीया नोपालभन्ते तदा तन्मेघागमस्य प्रति-
 नन्दनं भवत्यन्यदा तु न तथा वृष्टिं कुर्वन्तीति ज्ञाप्यते । अयमेवार्थ उक्त एतन्निरूपणं
 यदर्थं तदाहेत्याभासेन । ग्रीष्मे धर्मादिना गिरिशिखरादिष्वनाघृतदेशेषु लीलाया असम्भ-
 वात् सर्वत्र भगवदानन्ददानुत्वेनैवैतदभिनन्दनम्, न तु वैषयिकसुखदत्त्वेनेति ज्ञापनाय
 निर्विण्णत्वमक्तं दृष्टान्तम् ।

पीत्वापः पादपा इत्यत्र । तेषां नीरस्यैवेत्याख्य तथैत्यन्तम् । अत्रायं भावः ।

१०-१७-२१. नीरस्य जीवनत्वेऽपि तत्सम्पादने स्वयमशक्तास्तत्सम्बन्धघटकं ये पान्ति ते ह्य-

तिदीनास्तापतप्तास्तेभ्यो जीवनसम्पादकोयमृतुस्तेन यदेकोपजीविनो ये तेषां तदातेति ये तादृशा भक्तास्तेषां भगवत्सम्बन्धजनकः, सर्वत्रैव निकुञ्जगहरप्रदेशजननादिति । अत एव नानात्ममूर्तित्वं कार्यमुक्तम् । अयमेवार्थ एतदपि निरूपणमिलाभासेनोक्तः । सरः-
स्वित्यादिनापि दृष्टान्तीयधर्मसमानधर्मवन्तोत्र सारसा न त्वन्यः कोपीति ज्ञाप्यते । तत्रापि सारसानामेव निरूपणेन सरसा ये भक्तास्तैः सह जलविहारदेशे तद्रसावेशादोपमप्यगण-
यन्तो भवन्तीति तथा । दोषागणनपूर्वकमत्मासक्तिर्गोप्याणां गृहादिषु भवतीति ते दृष्टान्ती-
कृताः, तेनात्र गृहवन्तोपि भक्ता एव, न तु प्राकृतः कोप्यसीति ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापकोपमृतु-
रित्येतत्प्रस्ताव इदं निरूपितम् । अयमेवार्थ एतदित्याभासेनोक्तः ।

जलौघैरित्येनेनापि जलसेत्वतिरिक्तस्य सेतोर्न नाशो ब्रजेस्तीति ज्ञाप्यते । तेन वेद-

१०-१७-२३. सेतोः सातलं सूचितं भवति । इदमेवोक्तं तदपीत्याभासेन ।

व्यमुञ्चन्नित्यत्र जलमोकोक्तेः पुनरुक्तिवाङ्मनिरासायामृतपदं मूले । तदर्थमाहुर्हस्ता-

१०-१७-२४. दीत्यादिना । अन्यथा पूर्ववृष्टेरपि वैयर्थ्यं स्यादन्नासम्पत्तेरित्यस्यामृतत्वम् ।

तद्वि क्षुत्क्षुत्तमृतिनिर्वर्तकमिति भावः । दृष्टान्तेनात्रत्यसाधारणजनानामपि सर्वसम्पत्तिरित्तरापेक्षामावश्यं ज्ञाप्यते । प्रभुणैव ह्यत्र सर्वेषां सर्वसम्पत्तिः । एवं सत्युक्तीत्या-
मगवत्संमृतिरूपालं प्रावृषः सूचितं भवति । एतदेवोक्तमेतदपीत्याभासेन । अपरत्र,
यथान्यप्रेरणयैव विषयतयो ददति, न स्वतोपि, तथात्र मेधा एव, न त्वन्येपि, यतः स्वत एव
श्रीनन्दप्रभृतयः सर्वेभ्यः सर्वं ददतीत्यपि ज्ञाप्यते ।

धेनवो मन्दगामिन्य इत्यस्याभासात्पूर्वं वैराग्यशक्तिर्बेति । विरक्तो हि गृहं

१०-१७-२६. हित्वा वनं प्रविशतीति वनप्रवेशमात्रसाम्येनैवमुक्तम् ।

क्वचिद्वनस्पतिक्रोड इत्यस्य रामविषयकत्वोक्तौ स्वाशय उद्घाटितः क्रोडे

१०-१७-२८. पुनरित्यादिना । यद्यप्येवमप्येका बाललीला सम्भवति, तथापि प्रभुली-

लायां सङ्कोचमसहमानैरेवमुक्तम् । उपपत्तिश्चोक्ता, विशेषं च वक्ष्यति भग-

वतीति । शरदण्णे सा हि प्रवृत्तिरूपेलादि । प्रवृत्तौ मालिन्यं निवृत्तौ नैर्मल्यं भवतीत्येत-

१. धर्मसाम्पादेषमुक्तम् । ब्रजेपि लीलारूपेणैव गोचारणकृप्यादिषु सक्ताः केचन भक्ताः, सर्व-

निवृत्तिपूर्वकं स्वरूपमात्रपराः केचन । तथा च विशेषतस्तत्तदुपयोगित्वेनापि तथात्वमभि-

प्रेतम् । तेनात्र प्रवृत्तिनिवृत्तौ लीलारूपे ज्ञेये । प्रतिशोकार्थोक्तौ जलानामित्यारभ्य गोपिका-

नामित्यन्तेन दशवाक्यानामर्थमुक्त्वाप्यचित्तसापीत्यनेनैकस्वार्थमुक्त्वाग्निमवाक्यानामर्थो

भगवन्दार्था इति सर्वानंशोभयदित्यनेनोक्त्वा गुणरूपत्वेनैव चन्द्रादयो निरूपिता इत्या-

हुश्चन्द्रमा न वा इत्यादिना । महाभूतशुद्धयुक्तिप्रस्तावे तन्मध्यपातित्वेन द्वितीयेपि श्लोके अपां मलमित्युक्तमन्यथा पौनरुक्त्यं स्यादित्याशयेनाहुः एवं पञ्चमहाभूतानामिति ।

अखण्डमण्डलो व्योम्नीत्यत्र । सोऽपि चन्द्रो गोपिकाभिरिति । भगव-
 १०-१७-४४. दीयचन्द्रस्योदुरुपाणिं स्वामिनीमनांसीति तामिदंश्यमानस्तन्मनःसहकृतो
 भवतीति शोभितो भवतीत्यर्थः । एवं सति मूले अखण्डमण्डलपदेन भगव-
 दीयः स उच्यते । शशिपदेन लौकिक इति भावः ।

अष्टादशेध्याये । गोपानामपि सोच्यत इत्यत्र । बालका हि यत्किञ्चिद-
 १०-१८-०. द्रुतमनुभूय स्ववात्यस्वामाव्यादेवोत्साहवशात्सर्वेषामग्रे तद्वदन्ति, तथा नैतै-
 रुक्तं, किन्तु प्रभ्वासक्त्या । तस्यास्त्वयं स्वभावो यत्स्वसमानशीलेष्वेव स्वसर्व-
 स्वतया ज्ञातं प्रभुचरित्रं व्यक्ततया वादयति । तादृक्त्वमेतास्वेवेति गोपाः स्वस्वगृहे ताभ्य
 एवाचल्युः । इदमेव सम्यक्त्वं चक्षणे । एतेन यथा दिवैतासां गुणगानं तथैतेषां निशीति ज्ञा-
 पितं भवति । एतच्च प्रकरणादौ ज्ञापितमिति तदन्ते च ज्ञापितमन्तरङ्गक्रीडार्थं वनप्रवेशे
 गोपालसाहित्यकथनेन । अन्यथा व्रतवरदानार्थं गच्छन्त्यैतान्सङ्गे न नीतवांस्तत्कार्यं कृत्वैभिः
 सहितो जातस्तद्वक्ष्य 'त्यथ गोपैः परिवृत' इत्यनेन, तथात्रापि कुर्यात्तदेतद्वृद्धि-कृत्वोक्तं गोपा-
 नामपि सोच्यत इत्याचार्यैः । यथा स्वामिन्यो गृहेषु स्थिता अपि वने दिवाकृतां
 लीलां भगवद्भावानुभावेन स्वहृदयेष्वनुभूय गायन्ति, तथैतेपि निशिकृतां लीलामासक्ति-
 भवानुभावेन स्वहृदयेष्वनुभूय गायन्ति, सा चातिगोप्येति शुकैः स्फुटतया नोक्ता, एत-
 द्गानकथनेनैवोक्ता भवति, गानहेतुभूतासक्तेस्तुल्यत्वात्सा च ज्ञापितैवेति तत्कार्यमपि सुतरां
 ज्ञापितं भवति । तदेतदुक्तं वर्ण्यवर्णकभेदेनेत्यनेन । वर्ण्यं वर्णनीयं रात्रिचरित्रं, वर्णका
 वर्णनकर्तारो गोपाः । तत्र दिवा चरित्रं स्वामिन्यश्चेति भेदः । आसक्तिनिरूपणमुपपाद-
 यन्ति तद्गुणेऽप्यित्यादिना । अत्रैतज्ज्ञेयम् । गुणासक्तिरक्षणकार्येण भगवदासक्तिर्ज्ञाप्यते ।
 आसक्तिः प्रेमोत्तरभाविनीति तन्निरूपणेन प्रेमापि निरूपितो भवति, स चाद्यश्लोकेन निरू-
 प्यते । स तृद्भुद् एवासक्तिं जनयत्ययं तु लौकिकवत्कोकिलादिकृजनेन नोद्बुद्धो भवत्यलौ-
 किकत्वादतः प्रभुकृतमेव तदुच्यते । फलितमाहुरासक्त्या वर्णनमिति । आसक्तौ
 सत्यामपि यावद्भगवान् स्वयं न ज्ञापयति तावत्स्वरूपगुणलीला न ज्ञातुं शक्यन्ते यतस्त-
 स्माद्वेदोत्तरेकेन श्लोकेन वर्धापीडमित्यनेन गानोपक्रमान्ते विद्यारूपं सपरिकरं ब्रह्मस्वरूपज्ञानं
 स्फुटं यथा भवति तथा वर्ण्यते इत्यर्थः । पूर्वं नादब्रह्मात्मकामूर्तविद्यामन्तरे चानुभावयि-
 त्वान्तरेव तत्फलमूतं गानेन स्वरूपानुभवं कारितवान्, अत्र तु स्वलोकात्मकव्यापिवैकुण्ठस्य
 बहिरनुभवात्मकविद्यया तत्फलमूतं बहिरङ्गसङ्गेन स्वरूपानन्दानुभवं कारयिष्यतीति ज्ञाप-
 नायाप्यत्र विद्यात्यनिरूपणमिति ज्ञेयम् । यद्वा । श्लोकपञ्चकानन्तरं गानारम्भोक्तिव्यक्षितम-

धर्माहुर्विद्यान्त इति । विद्याया अन्त इत्यर्थः । सा हि पञ्चपर्वलिका । तथा च गानोक्तेः
पूर्वश्लोकेषु तत्समानसंख्योक्त्या तेषु तत्त्वं लक्ष्यते । तथा च ब्रह्मविद्यातोष्याधिक्यं, तस्या
अपीदं फलमिति ज्ञाप्यत इत्याशयः । श्लोकसंख्यातात्पर्यमाहुः कालाधिक इत्यादिना ।
द्वादशमासात्मकः कालो, द्वादशाङ्गः पुरुषश्च । इह तदधिकसंख्या गेये तदधिकत्वं ज्ञाप्यत
इत्यर्थः ।

इत्थं शरत्स्वच्छजलमित्यत्र । शक्तीनां निर्भयत्वाद्येलादि । अलौकि-
१०-१८-१. कल्पनित्यत्वाभाविकधर्मत्वज्ञापनयैतदनभिज्ञेषु गोपनाय भगवद्भोग्यसी-
मन्तिनीषु शक्तिपदप्रयोगः । स्वार्थं तदपेक्षारहितः फलभोगसमर्पको यथा-
धिकारं तत्र प्रवर्तकश्च साक्षी भवति यथा परमात्मा । तादृशत्वमन्तरङ्गत्वाद्गोपेयस्तीति
साक्षित्वमुक्तम् ।

कुसुमितेलत्र । धर्मं कुर्वन्नित्यादि । धर्मो हि साक्षात्परम्पराभेदेन चतुर्वर्गस्यापि
१०-१८-२. साधकः । अवगाहनं च तत्र तत्र तथा तथा लीलाकरणार्थम् । एवं सति
लोकसिद्धं कार्यान्तरं विना तत्र गमनं चिरस्थित्यादिकं च लोकविरुद्धम् ।
लोके चिक्रीर्षितलीलाज्ञानं च रसविरुद्धमिति सर्वसमाधानपूर्वकं सर्वसम्पादकं गोचारणमिति
भावेन धर्मत्वोक्तिः ।

तद्भजस्त्रिय आश्रुत्येत्यत्र । गोपिकाभिरेव श्रूयतेति । एतदितरश्रवणाभावे
१०-१८-३. प्रमाणपेक्षायामुच्यते । भगवान् हि सप्रयोजनकमेव कार्यं करोति, न त्वन्य-
थापि, जीववत् । अत्र च रमणार्थं भावोदीपनमेव प्रयोजनम् । एवं सति
यासु तदभावस्तासु तच्छ्रवणं निष्प्रयोजनकमिति प्रशुनं करोत्येवेति मन्तव्यम् । एतेन श्रुतं
सर्वैः, परन्तु स्थायिभावोत्रैवास्तीत्यत्रैव तदुदीपनं नान्यत्रेति निरस्तम् । सर्वज्ञस्य तादृक्-
कृत्यसम्भव इत्युक्तत्वात् । नादनिष्ठामृतस्य स्वप्रवेशमात्रेणैव भगवदीयत्वकरणलक्षणस्वभा-
वहानिप्रसङ्गश्च । स्वस्वरूपातिरिक्तस्य वपुषोत्रामावात्सल्यरूपोक्तिरसङ्गतेत्याशङ्क्य तत्तात्पर्य-
माहुर्भगवांस्त्वित्यादिना । उक्तरीत्योद्बुद्धद्विविधरसात्मकं हि वपुः, रसश्च भावात्मकत्वा-
त्स्वप्रियाव्यतिरिक्तेषु भक्तेषु तादृशत्वस्याप्रकटनाच्चाभूतत्वेन लोके प्रसिद्धः । वपुर्विभ्राणस्तु
बहिः स्वस्वरूपं प्रकटयन् भवति । तथायमपि कुर्वन् वृन्दारण्यं प्राविशदिति । अत्रैवं ज्ञेयम् ।
शब्दात्मकत्वेनाभूतत्वेन लोके प्रसिद्धा अपि 'वेदा यथा मूर्तिधरास्त्रिष्टु' इति वाक्यात्
सार्वदिकशब्दब्रह्मात्मकमूर्तिप्राकट्यवन्तो यथा, तथा ब्रह्मणः साकारत्वात्सार्वदिकमेव रसा-
त्मकं वपुर्वृन्दारण्ये एव प्रकटितवान् । हृद्येव प्राकट्ये तु मनोमात्रभोग्यत्वम्, बहिःप्रा-
कट्ये सर्वेन्द्रियभोग्यत्वम् । एवं सति चक्षुराद्यविषयत्वे प्रियपदार्थस्य मनोमात्रविषयत्वं
दुःखदमित्यनुभवसिद्धमतो भक्तार्थं तथेति । न त्विति । स एव भगवानेव तथा । आत्मभि-
न्नवपुषो भर्तृत्वार्थः ।

वैजयन्तीं च मालामित्याभासे । ततोऽप्याच्छादिकामिति । विक्षेपस्यापि
 १०-१८-५. वस्तुयाथात्म्यज्ञानाच्छादकत्वमस्तीत्याशयेनेदमुक्तम्, अन्यथाग्रे विक्षेपकं च
 रूपे निरूपितमिति न वदेयुः । रन्ध्रान्वेणोरित्यत्र गूढाभिसन्धिना हेत्व-
 न्तरमप्याहुर्यावच्चेति । नादो हि रसात्मको धारावत्कर्णद्वारा हृदि प्रविष्टः स एव भगवदीय-
 सर्वेन्द्रियविषयकविविधरसभावैर्निर्झरैः प्रायःप्रवाह इव पुष्टो रसपूरुरूपो जातो, येन समान-
 शीलव्यसनानां परस्परं तद्वर्णनरूपो वहिः प्रकटोभूत् । स च सार्वत्रिक इति तत्र हृदय-
 स्थितो धररसो मुख्याधररसस्यांश एवेति । स सर्वासां हृदि स्थितः पर्यायेण सर्वासां हृदि
 प्रविष्टः । तदानिर्वचनीयोत्कटभावोदयेन साक्षात्तदनुभवयोग्यता भवतीत्यर्थः । एवं सति
 यावदुत्तरीत्या संशो नान्तःप्रविशति तावदपि साक्षात्तद्भोगयोग्यता न भवतीति शेषग्रन्थो-
 ज्ञेयः । एतदर्थमेवेति । रसपूरेण तदंशप्रवेशार्थमेवेत्यर्थः । अत्रैवाग्रे अन्त एवेति । यतो
 विहितभक्तिमतामप्ययं रसः फलत्वेन प्रार्थनीय एव तिष्ठति, न तु तत्प्राप्त्यैवायं प्राप्तो भवत्यतो
 वंशद्वयसम्बन्धिभक्तिनिरूपणानन्तरं निरोधो निरूपित इत्यर्थः । एतस्यैव तात्पर्यान्तरमप्याहुः
 सृष्ट्युत्पन्नानामिति । भक्तानामिति शेषः । भोगो भक्तिरसभोग इत्यर्थः । एतत्पर्यवसा-
 यीति । एतदप्राप्तौ तेषामपि सृष्ट्युत्पत्तिर्व्यर्थेत्यर्थः । एतेनान्येषां कैमुतिकन्यायेनैव जन्मवैयर्थ्यं
 ज्ञापितं भवति । 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभावे'त्यादिवाक्यैः । तर्ह्येवं फलस्य सिद्धत्वादग्रिमलीलाद्वयं
 व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः ततो विमोचनमित्यादि । ये मुक्ताः स्वान्तःस्थिता एव
 जीवा लीलार्थं सृष्टास्तेषां परमानुग्रहतो नित्यलीलामध्यपातिभक्तैः सहैतद्रसानुभवं कार-
 यित्वा पुनः पूर्वभावं सम्पादयतीति स्कन्वद्वयेन निरूप्यत इत्यर्थः । पुनः पूर्वभावसम्पत्तेरेव
 प्रत्यापत्तिपदार्थत्वात् । लोक एतद्रसप्रकटनस्य तात्पर्यं वदन्तः आवश्यकतां चाहुः अन्य-
 धेति । अस्यैव परमपुरुषार्थत्वेन सृष्टिमध्ये यत्र कुत्रापि प्रकटनेनैव सृष्टेः सार्थकत्वम् ।
 अन्यथा प्राणसम्बन्धरहितदेहमृष्टिवत्सा व्यर्था स्यादित्यर्थः । तदंशानामिति । महिष्या-
 दीनामित्यर्थः । मुख्यप्रापणार्थं वेति । मुख्यः पुरुषोत्तमः । एतासां च स एवापेक्षित
 इति तस्यात्मत्वेन कथने स एव प्रापितो भवतीति तथा ।

अक्षयवतामित्यत्र । प्रकरणार्थविभागे द्वाभ्यां भक्तेरिति । लोके हीनानामपि
 १०-१८-७. चरणारविन्दसम्बन्धिकुटुम्बसम्बन्धमात्रेण लक्ष्मीसमानभाग्यवत्त्वं चरणमा-
 हात्म्यमेव । स्पर्शमात्रेण प्रकृष्टमोदजनकत्वं च । चरणश्च भक्तिमार्गरूप इति
 तद्वर्मप्रकटनं भक्तिस्थापनरूपमित्यर्थः । एवं तत्तात्पर्यानुक्तौ बाधकमाहुः अन्यधेति ।
 प्रकारान्तरेण तात्पर्योक्तावित्यर्थः । पुरुषोत्तमस्य लोकेपि हीनायाः स्त्रियाः सम्बन्धोक्त्या
 हीननायकत्वमापद्यत । श्रीपतेः कन्दाद्युपयोगश्च तथा । अतस्तत्रैव तात्पर्यमिति भावः ।
 तथापि लोकरीत्या दूषणत्वं तस्य भवत्येवेत्यत आहुः वैपरीत्यात्समाधानमिति । प्रमे-

यमार्गः प्रमाणमार्गाद्विपरीतो धलिष्ठश्च । अधुना च स एव प्रकटीकृत इति वस्तुस्वाभावा-
देव तयात्वमिति न दूषणमिति भावः । अत्र मर्यादावैपरीत्यं भूषणमिति सारम् । मर्यादामार्गी-
यपरमोत्कर्षवद्भयोप्युत्कर्षसिद्धेः सर्वमवदातम् । अन्यथा वैपरीत्यमात्रेण मार्गोत्कर्षो न सि-
ध्येत् । सेन्द्रियाणामपि तदफलने हेतुमाहुः बाधकानामिति । भगवदतिरिक्तस्य सर्वस्य
बाधकत्वात्तस्याग्रे सति प्रतिवन्वकामावेन मोक्षलक्षणं फलं न भवेदित्यर्थः । मुमुक्षूणां
तथात्वेपि न तथात्वमित्याशङ्क्य तत्साधनमाहुः साधकानामिति । सर्वात्मभावेन भजनं
साधकत्वम् । यद्यपि सर्वात्मभावेन सर्वस्यागोप्यन्तर्भवति, तथाप्याधुनिकानां स्वतस्तद्वा-
रहितानां पूर्वं बुद्धिपूर्वकस्तस्याग एतद्भावनं चोपदिश्यत इति पृथगुक्तिः । अत्रैव वक्ष्ये-
रित्यत्र । तदाधारत्वे निमित्तमितीति । गोपलीलयोरैककालाधारत्वे प्रमुप्राकट्यं
निमित्तमिति तथेत्यर्थः ।

चतुप्रवालेत्यत्र । त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभाव इति । स्याद्विभावव्यभि-
१०-१८८. चारिभावविगाढभावानामित्यर्थः ।

गोप्यः किमाचरदित्यस्याभासे । तस्याधिदैविकरूपतासम्पादकमिति ।
१०-१८९. काभरसो हि सहजः, वेणुनादेन सह सुधान्तःप्रविष्टा सहजं पूर्वकामं
दूरीकृत्य भगवदीयं तं प्रकटितं करोतीति तथा । दामोदरेत्यस्याभासे ।
मर्यादायां हीनतामिति । हीनतां साधनहीनतां, न्यूनतामिति यावत् । नादं मुक्त इत्यत्र
प्रमाणमाहुः सा वनस्पतीनिलादि । 'वाग्वै देवेभ्योपाकामयन्नाया तिष्ठमाना सा वनस्पती-
न्याविश' इति श्रुतिः । सुधाभोगविवादे हेतुः सुधानधिकार इति ।

बृन्दावनं सखील्यस्याभासः । चरणानां स्वरूपमाहेति । अत्रेदमाकृत-
१०-१८९-१०, मिति मे माति । भगवच्चरणमाहात्म्यं सर्वश्रुतिप्रतिपादितम् । 'तदेव
देवानाम् पादा' इत्युपक्रम्य 'तस्या भाग्याभिनन्दन'मित्यन्तेनोक्तम् । तथा
चैतादृक्पदसम्यन्धात् बृन्दावनस्वरूपमुत्तमत्वेन निरूपितं भवति । तत् कथमुक्तमत्र
विहारनिरूपणेन चरणानां तथेति । अत्रेदमाकृतम् । लोके वेदातीतशुद्धसुष्टिमार्गीयलीला-
सामग्री हि नान्यत्र प्रसिद्धा । एवं सति तत्कक्षापि तथेति सिध्यति । अत एव बृन्दावना-
दगतो दूरमित्यग्रे वक्ष्यति । यतस्तत्र पुष्टिलीलानङ्गीकारो वक्ष्यते । एवं सत्यन्यव्यतिरेका-
भ्यामियं लीलात्रैवेति फलिष्यति । एवं सति यत्रैव शुद्धपुष्टबङ्गीकारस्तत्रैतच्चरणलीलेति
ज्ञेयम् । अत एव बृहद्भनेपि 'प्रेक्ष्यन्त्य उज्जितगृहा जगद्भुः', 'सह रामो प्रजक्षीणां चि-
श्रीडे जनयन् मुदध' 'कृष्णस्य गोप्य' इत्यादिनेयमेवोक्ता । कालीवशिरोनृपो नैतच्चरण-
प्राकट्यम् । तत्र पुष्टिलीलायामनङ्गीकारात् । अत एव तत्स्तुतिरपि तादृशी । अतो यत्र पुष्टि-
मार्गीयभक्तिमार्गप्रकटनं लीलायाम्, तत्रैतच्चरणारविन्दाविर्भाव इति ज्ञेयम् । अतः समुक्तं
(स्वच्) चरणानां स्वरूपमाहेति । असाधारणधर्मनिरूपणे धर्मिनिरूपणसम्पत्तिवत् । यतो

लीलैव तत्परिचायिका । एवं सति 'देवानां पादा' इत्यारम्य 'आधिदैविकावानन्दरूपा' विल्यन्तेन यावन्ति चरणरूपाण्युक्तानि तदतीतत्वमेतच्चरणयोर्ज्ञापितं भवति । उक्तेषु पुरुषोत्तमो लोक-वेदप्रथितो ज्ञेयः, अयं तदतीत इति ज्ञेयः ।

धन्यास्त्वित्यत्र । स दोषो न ज्ञायत इति । दोषस्वरूपमाहुः न ज्ञायत इति ।

१०-१८-११. मृगीभिर्भगवत्स्वरूपं श्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वेन न ज्ञायत इति लक्षणो दोष इत्यर्थः ।

पूजां दधुरित्यत्र । तस्याश्च धारणं ततोपीति । सर्वोत्तममिति शेषः ।

कृष्णमुखनिर्गतेत्यत्र । मुखं वागधिपतिरित्यादि । अत्रायं भावः । पूर्वश्लोके

१०-१८-१३. देवस्त्रीणां मोह एवोक्तो, वस्तुसामर्थ्यात्, न तु रसपानमपि । गवां भगवदी-

यत्वात् भगवत्सङ्गतत्वात् प्रियत्वाच्च रसपानमुच्यते । तत्र सुरस्त्रीणां यत्र

तथात्वं, तत्रैतासां पशुजातीयत्वेन तदसम्भावितमित्याशङ्कानिरासाय नेदं साधारण्येन गानं, किन्तु यथैव तासामपि रसानुभवो भवति, तथा सर्वसामग्रीप्रकटनपूर्वकमिति ज्ञापनायेति ।

अतएवाग्रे हृदि प्राकट्यं स्पर्शश्चोक्तः । आधिदैविकसम्बन्धमात्रेण यत्राध्यात्मिकाधिमौति-कयोरपि कार्यकरणसामर्थ्यं, तत्र साक्षादाधिदैविकस्यैव करणत्वे किं वाच्यं कार्यसम्पत्ता-

विति वागधिपतित्वाद्युक्तेस्तात्पर्यम् । एतेन शब्दनिष्ठरसप्राप्तौ साधनसम्पत्तिरुक्ता भवति । किञ्च । वाच्यार्थाज्ञाने रसस्वरूपाज्ञानात्तत्कार्यासम्भव इति शङ्का कृष्णपदार्थोक्त्या निरस्ता ।

स्वरूपात्मकत्वादर्थस्य स्वत एव प्रकटत्वाज्ज्ञानसाधनानामनपेक्षणाद्वलवत्त्वाच्च न पशुत्वा-दिकं प्रतिबन्धकमतः सर्वमवदातम् । अपरञ्च । कृष्णमुखान्निर्गतस्य तत्रापि परम्परासम्ब-

द्धस्य पीयूषस्य यत्रैतादृशत्वं, तत्रापि पशुषु, तत्र साक्षान्मुखपानकर्त्रीषु किं वाच्यमित्युक्तकृष्ण-ज्ञापनायापि निर्गमनाद्युक्तिरिति ज्ञेयम् । अन्यच्च, मुखस्यामित्वेन साक्षात् तत्पानकर्त्रीणां

कदाचित्तत्पीयूषं तापमप्युत्कटं जनयति । इदं तु तस्मान्निर्गतत्वेन सदैवानन्दजनकमेव, न तु तथा । तस्मान्निर्गतेन परम्परासम्बन्धाच्च तद्धर्मासम्भवात् । अत एव साक्षात्सम्बन्धानन्तरं

यादृशस्तापस्तादृशो न पूर्वम्, किन्तु सहजसम्बन्धात्तद्धर्मवत्त्वस्यापि सहजत्वात्कञ्चन तापं जनयतीति ज्ञापनाय तावदुक्तमिति । प्रतिक्षणं नूतनकर्णत्वादिति । पुटत्वोक्त्या तत्र

यथैकेन रसेन पूर्णे द्वितीयरसावकाशो न सम्भवति, तथैकैकक्षणसम्बन्धनादरसस्यापि तत्त्वात् तेन पूर्णे पुटे द्वितीयादिक्षणसम्बन्धिनां तेषां प्रवेशासम्भवात्तत्पानार्थं द्वितीयादि-

पुटापेक्षावश्यकीति तथात्वम् । अन्यथा करणाभावेन नादग्रहणासम्भवाद्द्वितीयादिपानमेव न भवेत् । अत्रैवं ज्ञेयम् । भगवत्सम्बन्धयोर्न लौकिकेन्द्रियग्राह्यः, किन्त्वलौकिकैरेव तैः । प्रमुदित्वा च तत्र हेतुः । तथा च तथैव तावत्साधनसम्पत्तिर्भवतीति नानुपपत्तिः काचित् ।

प्रायो वताम्वेत्यत्र । सम्योचनं दयार्थमिति । दयया भगवान्निकट एव स्था-

१०-१८-१४. पयेदिति भावः । तेषां शरेति । पल्लवैरेवावृताङ्गत्वेनान्यदर्शनाभावाच्छरादि-भयाभाव इति केचित् ।

नद्यस्तदेत्यत्र । सर्वतत्त्वं ज्ञातवन्त इति । भगवत्स्वरूपात्मकरसतत्त्वं ज्ञातवन्त
१०-१८-१५. इत्यर्थः ।

गा गोपकैरित्यत्र । सर्वेषामेव वनानामित्यारम्य तत्र गच्छत इत्यन्तम् ।
१०-१८-१९. शुद्धिपदेनाशुद्धिनिवृत्तिरुच्यते । वस्तुतत्त्वाज्ञानहेतुभूततरुत्वस्वभावोऽशुद्धि-
पदार्थोत्र विवक्षितः । पूर्वं 'कृष्णमुखनिर्गते'त्यादिना पशुत्वेपि सति तदुल-
्लेखेन तद्रसानुभाविना सामग्र्युक्तेति तत्फलवत्यो गाव इति तत्सम्बन्धे सति वनस्यापि तरु-
त्वादित्स्वभावोऽलङ्घनपूर्विका रसप्राप्तिर्भवति । गोपेषु रसिकत्वं स्पष्टम् । तदेव धर्मपदेनो-
च्यते । तदेतदुक्तमेतदीया शुद्धिर्धर्मश्च तत्र गच्छत इत्यनेन । गोषु तत्स्थितिपदेन
क्रियानिवृत्तेरप्युक्तत्वात्तत्सम्बन्धादत्रापि तथा । वेणुस्वनयोरौदार्योक्त्या प्रासङ्गिकमिदं नाद-
कार्यं वस्तुस्वभावजम्, न त्वेतदुद्दिश्य भगवतायं नादः कृत इति ज्ञाप्यते । प्रासङ्गिककार्य-
कथनेन यत्रैतेष्वेवैतादृश्यं तत्रैतन्नादविषयेषु किं वाच्यमिति ज्ञाप्यते । अतो भीता इत्यादि ।
गोनिष्ठरसग्रहणार्थं बन्धनादिप्रयासं करोति, तथास्मासु प्रयासं मा करोत्वित्याशयेन प्रभुप्रया-
सास्मीताः स्वत एव समर्पयन्तीत्यर्थः । निदाने इति पाशनामोक्तिः ।

इति प्रमेयप्रकरणम् । .

अथ साधनप्रकरणम् ।

एकोनविंशाध्याये प्रकरणार्थनिरूपणे विद्यापञ्चकमप्रापीत्यादि । सा-
१०-१९-०. क्षादसम्भवे परम्परयापि भगवानेव सेव्यः । देहेन्द्रियादिकं च तदर्थमेव
विनियोक्तव्यं, न स्वार्थमपीति निर्णयरूपैका । देहनिर्वाहार्थं प्राणादिधर्म-
निवृत्त्यर्थमपि स्वतः सम्भवेऽपि प्रभुत्वे प्रार्थनीयः, न त्वन्योऽपि । प्रभुश्च लोके बालौकिकं
करोति, भगवद्भावे चानुग्रह एव नियामकः, न तु साधनमपि शास्त्रीयमिति निर्णयरूपा
द्वितीया । इतरभजनं न कार्यं पारम्पर्यागतमपि, धर्मं भगवदिच्छायां सत्यां विसृजेतेतिरूपा
तृतीया । सर्ववश्यासु हरिरेव सेव्यः, भगवांश्चाङ्गिष्टकर्मा रक्षत्येव स्वानिति च तुरीया ।
गाहालन्यज्ञानपूर्वकः परमलोहो भक्तेष्वधिक्यज्ञानं चेति पञ्चमी । एतत्पञ्चकसम्पत्तौ पूर्णो
निरोधः सिद्ध इति स्वकार्ये सम्पन्ने जाते पश्चादिन्द्रादिविषयिणी दृष्टिं कृतवान् । अत एव
पश्चान्निरूपितम् । ब्रजेन्द्रस्य च भगवदुत्कर्षज्ञानहेतुसूतवस्वरूपदर्शनं कारितवान् । इदमेवोक्तं
तस्मिन् जाते सुरेक्षणमित्यनेन । एतन्निरूपणतात्पर्यमाहुः अविद्याकार्येति ।
अविद्या तत्कार्यं चेति ज्ञेयम् । स्त्रीपुंसेति । तयोस्तथानिरूपणे हेतुस्तुल्यत्वादिति ।
अविद्यासम्बन्धाभावस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । निरोप्य वा ।

एकोनविंशाध्यायार्थनिरूपणसन्दर्भे । अन्यपूर्वास्त्वन्यथैव कृतसं-

१०-१९-१. स्कारा इति । अत्रेदं ज्ञेयम् । स्त्रीणां विवाह एव मुख्यः संस्कारः,

समग्रकत्वात् । स च स्वर्गादिफलकामिहोत्रादावधिकारित्वसम्पादको
लोके । प्रकृते चातथात्वाद्भगवत्सम्बन्धस्य च फलत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तत्र चास्याप्रयो-
जकत्वादेतत्कथनमत्राप्रयोजकं स्यादिति विवक्षितफलप्रयोजक एव कश्चन धर्मः संस्कार-
शब्दवाच्योत्र वाच्यः । स च विवाहजनितः तृतीयपुरुषार्थरसविशेषानुभवहेतुरेव । स
दम्पत्योर्न सम्भवतीति यतस्तद्रसमर्थादा । अत एवान्यथैवेत्युक्तम् । भगवदीयानामन्यत्र
विवाहस्यानुचितत्वात् । परन्तु तैः सह सम्बन्धाभावाद्भगवद्रसपोषकत्वाच्चास्य संस्कार-
त्वम् । एतेनयुक्तत्वमपि परिहृतम् । न ह्यनुचितः संस्कारो भवतीत्यनवधमखिलम् ।
किञ्च, 'लोकानुसारिणी विद्या कर्मज्ञानात्मिका पुरा निरूप्यते' इति वाक्याल्लोकानुसारेणात्र
कर्म निरूप्यते, न तु भगवच्छास्त्रानुसारेण । भगवदर्थं भगवानेव सेव्य इति यतस्तत्र
मर्थादा । लोके हि प्रियप्राप्त्यर्थं तदीया दूतिका प्रार्थ्यते, तथात्रापि कात्यायनी प्रार्थ्यते ।
लौकिकी सा यथा द्रव्यादिदानेन तोष्यते, तथेयमलौकिकीत्यलौकिकप्रकारेणेति । अन्यभ-
जनदोषोपि नैवं सम्भवति । भगवत्तोषहेतुस्त्वपुर्मण्डनतुल्यकक्षत्वेन रसपोषकत्वात् ।
विवाहितानां तु प्रौढत्वेन ज्ञातभावाद्दुराणामनुदिनमेधमानप्रेमाद्र्द्रिप्रियेक्षणेक्षणप्ररूढतद्रस-
पूरमत्तत्वेनान्यस्फूर्तिरहितानां समयविशेषे समागम एवापेक्षितः । स च 'निश्चय गीत'मि-
त्यारभ्य 'न न्यवर्तन्ते' त्यन्तेन निरूपयिष्यते । एतदेवाभिसन्धायोक्तं तासां त्यागोद्भ-
मिति । ननु कुमारीणां व्रतप्रसङ्गे प्रौढानां कथं प्रसङ्गः । इत्यम् । मूले 'कुमारिका व्रतं चे-
रु'रिति कथनेन तदितरासां व्यावृत्तिः सूच्यते । तत्र व्यावर्त्यानां स्वरूपं वाच्यम् । व्याव-
र्त्यत्वे हेतुश्चेति युक्तं तदुभयकथनमिति दिक् । एतदग्रे । अन्यासामसंस्कृतानामि-
त्यादि । आदौ भगवदर्थव्रतजङ्गेशजभावविशेषलक्षणः संस्कारः । अनायासेन प्राप्तात् क्लेशेन
प्राप्ते स्नेहातिशयस्यानुभवसाक्षिकत्वात् । ततः 'कृष्णचेतस' इति पदोक्तानवरतानेक-
विधसङ्गमनोरथरूपस्तज्जनितो भावविशेषश्च सः । येनाग्रे भगवत एव प्रार्थना । तत
'उपसी'त्यादिना वक्ष्यमाणप्रकारकः सः । ततः प्रियागमने सति विविधरसमावर्गभ-
रस्परवाग्व्यवहारजप्रमोदविशेषजभावः सः । ततो 'यूयं विवस्त्रा' इति वाक्ये
श्रुतेऽग्रिमवाक्यनिरूपितो भावविशेषः सः । ततो वसनदानतत्सामयिकभावोद्धारिदृष्टि-
विविधस्पर्शैर्जातो भावविशेषः सः । स एव 'दृढं प्रलब्धा' इति श्लोकेन शुकैर्नोक्तः ।
अत एवास्याहेतुषु सत्त्वपि न तदुत्पत्तिः । संस्कारस्य दोषाजनकत्वात् । ततोऽग्रिमवाक्य-
निरूपितस्तद्विशेषः सः । ततोऽतिदुष्टप्रियावलोकनवरदानवाक्यश्रवणजसङ्गमविशेषनिश्चयजः
सः । ततो गृहगमनाच्चाजनितदुःखमरेणेष्टप्राप्तिमुखमरेण च शब्दलो भावविशेषश्च सः ।
तत एकैकस्य क्षणस्यानेककल्पतत्पत्वमानं सर्वतः सङ्क्षोपनेन च नैव पदार्थमान-

भारसपूरतया कचिदन्योन्यं तत्कथामृतोदिरणनिर्वृत्या सततमनोरथैश्चानुक्षणं साक्षादुप-
 भोगमिव मन्यमाना भवन्तीत्यनेकविधसंस्कारः । अन्तःसाक्षात्सम्बन्धो यद्दिनं तथेति
 च । एवं हि सत्यग्रिमभगवत्सङ्गे मुख्यरसास्वादयोग्यतेत्येषां संस्कारत्वम् । एतदेवा-
 भिसन्धायोक्तं संस्कार एव निरूप्यत इति । यद्यपि भगवत्सति सर्वं सामर्थ्यं
 तथापि तद्रसस्वरूपमेव तथेति तथोच्यत इति भावः । विद्यायामयमेव त्यागा-
 त्यागनिर्णय इति । अयं त्यागपदार्थः, अयमत्यागपदार्थः, स चैवं कार्यः, अन्यथा
 न कार्य इति निर्णयरूपः अयमेव । उक्तरूपसंस्कारनिरूपणलक्षण इत्यर्थः । तथाहि ।
 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुत्या प्रावाहिकाश्रममर्यादायां रागाभावमात्र एव
 त्याग उपदिश्यते, भक्तिमार्गे न तथेति ज्ञापनाय विद्यायामिति । सात्र भक्तिमार्गी-
 योच्यते । अन्यत्र विद्यात्वमेव नाभिमतमिति सामान्यपदम् । एतासां विषयरागामावेपि
 फलरूपो भगवान् गृह एवास्तीति बहिर्गमने प्रयोजनाभावात् बाह्यो न त्यागः, किन्तु
 गृह एव स्थित्वा तत्प्राप्त्यनुकूलो यत्नः । यथा यथा भगवद्भावप्राप्त्यर्थम्, तथा तथा
 बहिर्गमसाधनत्यागोन्तरङ्गतत्कृतिश्च । भगवत्सङ्गमभावस्वाभाव्येन यत्नयुक्तं भवति वैदिक-
 मपि, तद्भवतु नाम, न तु स्वयुद्धिपूर्वकः कस्यचित्त्यागः । प्रियतोषार्थमशक्यत्यागा अपि
 वैदिकान्तःकरणधर्मास्त्याग्याः । फलप्राप्तावपि यदा भगवदिच्छा, तदैव त्यागः कार्यः,
 न त्वन्यदापीति व्रतभगवत्प्राथम्यवसनत्यागाञ्जलियन्धगृहगमनैर्निर्णीयत इति तथा । अत
 एवाग्रे त्याग उक्तः । उक्तरूपादन्यथा कृतस्त्यागस्त्याग एव न भवति, फलरसानु-
 भावकत्वादित्यत्यागपदस्य तात्पर्यं ज्ञेयम् । साधनदशायां तु त्यागो न युक्त इति
 निर्गलितोर्थः । एतासां फलप्राप्तावपि पूर्वोक्तसंस्कारीत्या साधनदशैव । वस्तुतस्तु
 फलप्राप्तिनिश्चय एवानुना, प्राप्तिस्त्वग्रे । अतो युक्तं गृहगमनम् । ननु 'नीवीं प्रति प्राणि-
 हिते च कर' इति न्यायेन तदा स्ववस्त्रमोकार्थमपि तदनुसन्धानं कथं घटते । इत्थम् । अत
 सङ्गमभाव एव स्वस्मिन्भगवतोतिप्रीत्या स्वान्तरायासहिष्णुत्वभावनयेति बुध्यस्व । अत
 एव प्रियेण 'बद्धाञ्जलिं मूर्ध्नि'ति तद्भावपरीक्षैव कृता । उक्तभावेनैव चेदेवं कृतं
 भविष्यति, तदा दृष्टयन्तरायमपि दूरीकरिष्यन्तीति । देवहेलनहेतुकथनेन वसनत्यागे
 स्वासक्तिः सूचिता । साक्षात्तया एव तथाकरणं युक्तम् । न तु तथा भावनायामपीति
 यतो भगवदाशयः । एतदेवाभिसन्धायोक्तं अत्यागस्त्यागादुत्तम इति ज्ञापयितुं
 परीक्षेति । अत एव मूले 'तत्पूर्तिकामा' इत्युक्तम् । पूर्णाङ्गदृष्ट्या पूर्तिं मन्वानस्या-
 तथात्वे सति भवत्यपूर्तिरिति पूर्वोक्तरीत्या तत्पूर्तिकामा एव तथा कृतवत्य इत्यर्थः ।
 वसनत्यागे शीघ्रमेव प्रियान्तिकागमनं स्वात्यागेन च विलम्बोऽभवदित्यप्युत्तमत्वे हेतुरिति
 ज्ञेयम् । एतदग्रे 'ब्राह्मणाः सान्त्विका' इत्यारम्य सेव्यत इत्यन्तम् । पञ्चपुराणे
 गीयते । दण्डकारण्यवासिनः षोडशसहस्रमृषयः स्वाश्रमान्तिकागतकोटिकन्दर्पाधिक-

लावण्यश्रीकोसलेन्द्रदर्शनजरिरंसाभावभरेण तं प्रार्थितवन्तस्तदीयस्त्रीत्वम् । तदा भगवानेक-
 पत्नीव्रतधरोहमधुना, व्रजे वो मनोरथः सम्पत्स्यत इति प्रसादं कृतवान् । त एवैता इति
 हृदि कृतोक्तं ब्राह्मणा इत्यादि । आदिवाराहे 'कृष्णस्य रमणार्थं हि सहस्राणि च षोडश ।
 गोप्यो रूपाणि चकुश्च तत्राक्रीडन्त केशवम् ॥' महाकौर्मै 'अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा'
 स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योर्नि वासुदेवमजं विभुम् ॥' अत एवैकजातीया ऋषयः
 षोडशसहस्रमिति पुराणान्तरादवसीयत इत्याचार्यैरुक्तम् । अत्रैवं ज्ञेयम् । पुरुषशरीरे
 सति स्त्रीभावोत्पत्तिरसंभाविता, विरोधात् । एवं सत्येतानतिशुद्धान् कृतपुण्यपुञ्जान् दृष्ट्वा
 हरिस्तथा प्रसन्नोऽभवद्येनादेयतमसाक्षात्स्वरूपानन्ददित्साविरमूत् । तदनुभवस्तु न पुंस्त्वे
 केवलस्त्रीत्वे वा । मानाभावात् । द्विजस्त्रीषु तथा प्रपन्नास्वप्यदानात् । क्षुद्रास्वपि
 पुलिन्दीषु दानात् । किन्त्वचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतः प्रसादरूपा अपि शक्तयो बह्व्यः
 सन्ति । तत्राप्यन्तरङ्गतमा सैकाऽस्ति यत्सम्बन्धिजीवे भगवत्स्वरूपानन्दानुभवोऽवश्यं-
 भावी । सा चोक्तरूपस्त्रीत्वलक्षणधर्मरूपैव । अतस्तामेतेषु स्थापितवानिति युक्तस्तदा तेषां
 स भावः, तदनुरूपो देहः परमधुना सम्पन्नस्तथा भगवदिच्छा यतः । एतदेवाहुः तेषां
 प्रसादरूपा शक्तिः स्त्री भवतीति । स्त्रीत्वलक्षणधर्मरूपापि स्त्रीरूपा कालायनी-
 रूपेत्यर्थः । सैव तदर्थं फलपर्यवसानार्थं सेव्यत इत्यनेन सम्बध्यते । अथ तेषां स भावो
 भगवद्भाव इति निश्चितम् । दृष्टिद्वारा हृद्यागत एव भगवति तदुत्पत्तेः । 'रसो वै स'
 इत्यादिश्रुत्या च भावरूपत्वेनैव निरूपणान्न धर्मरूपत्वम्, किन्तु धर्मिरूपत्वमेवेत्याशयेन
 पक्षान्तरमाहुः भगवानेवेति । सेव्यो हि सेवके स्वं रूपं सम्पादयति । हृद्यागतेन
 भावरूपेणास्माकं देहादिकमेवं सम्पादितमिति तद्रूप एव भगवान्सेव्यते । बहिरस्मद्रमणार्थं
 प्रकटो भवत्वित्येतदर्थं नायिकाभावत्वेन स्त्रीत्वमुच्यते । नैतावता काचिन्न्यूनता सगुणत्वं
 वेत्येतदाशङ्कानिरासार्थैव गुणातीत इत्युक्तम् । यथान्विजामृतदायकं तद्रूपम्, तथा
 स्त्रीयलोभामृतदायकमिदमिति ज्ञेयम् । एतेन 'दिव्यं ददामि ते चक्षु' इति वाक्याद्भगवदीय-
 चक्षुषैव यथा भगवान् दृश्यः, तथा स्त्रीत्वेनापि तादृशेनैव भगवान् भोग्य इति ज्ञापितम् ।
 अथैवाग्रे चित्तदोषस्य गतत्वादिति । भ्रमजनको हि दोष इत्युच्यते । एतासां
 तु पूर्वमपि केवलं भगवदीयत्वाद्गताचरणहेतुमृतसंशयहेतुद्वितीयकोटिस्फूर्तिस्तद्रूपैवेति
 ज्ञायते । कृष्णचेतस्त्वे भगवत्पतित्वनिश्चयेनेतरकोटिस्फूर्तिरपि गतेत्येतदभिसन्धायैद-
 गुक्तम् । दोषत्वमत्रानिश्चयस्यैव । तत्र च तादृक्सेहो हेतुः । तादृक्स्वभावत्वात्सेहस्य ।
 अग्रे सेहसत्त्वेपि कृष्णचेतस्त्वेतदुक्ततत्प्रातिभोग्युत्पत्त्या तन्नाश एवेति सर्वं सुस्थम् ।
 सार्वदिकत्वेपि पुनः कृष्णचेतस्त्वोक्त्या कश्चन विशेषो वाच्यः । व्रतानन्तरमेवोक्तत्वेन
 तत्फलत्वमेव विशेष इत्याशयेन फलत्वमुक्तम् । अग्रे पुनः साधनोक्त्या चावान्तरफलत्व-
 मिति विवेकः । तेन पूर्वस्मादलक्षणं प्राप्यते ।

भूयान्नन्दसुत इत्यत्र । फलवाचकत्वादित्यारभ्य कृतमित्यन्तम् । अत्रायं
 १०-१९-५. मावः । पूर्वं माससमाप्यव्रतोपसंहारस्य कृतत्वात्पुनः पूजापूज्यनाम-
 भेदभिन्नमन्त्रकालभेदानां कथनाद्धृतवता इति प्रभुवाक्याच्चेदं व्रतान्तर-
 मिति गम्यते । अपिच । भगवत्पतित्वमात्रार्थत्वाद्व्रतस्य कृष्णचेतस्त्वेन चान्तस्त्रिंशयेन
 भगवदेकसाध्यत्वज्ञानाच्च तदर्थं तत्करणासंभवः । किन्त्वतः परं बहिरपि तथात्वमेवा-
 पेक्षितम् । तत्र च तादृक्कालस्यैव निमित्तत्वमिति तदभिमानिदेवता चेयमेवेति तथात्वे-
 नैतस्या एवात्र पूजोच्यते । अत एव भगवतैव तस्याश्चतुर्दशनामस्विदं नामोक्तम् । मन्त्रेपि
 षडिः प्रकटयता पतित्वभवनमेव प्रार्थ्यम्, अन्यथान्तस्त्रिंशयसत्त्वेन तत्प्रार्थनानुपपन्ना
 स्यात् । अत एव न पूजाङ्गत्वमस्य, भिन्नविषयकत्वात् । अपरञ्च, पूर्वमन्यप्रार्थना हि कृता ।
 तथा च तन्निर्वन्धेन तथात्वे स्वतोऽतथात्वे नीरसत्वं स्यादित्येवं प्रार्थना । अत एव न
 पृथग्भगवतः पूजा कृता । पतित्वेन मावनात् । न चैवं पूर्वमन्त्रस्याप्रयोजकत्वेन मन्त्र-
 त्वानुपपत्तिः । भावक्रमस्य तथात्वेनोत्तरभावप्रयोजकत्वात् । अत एव व्रतफलत्वेन
 कृष्णचेतस्त्वमुक्तम् । एतच्च यथा तथोपपादितम् । अस्मिन्मन्त्रेऽर्थभावनैव मुख्या, न तु
 जपोपि । अतः स नोक्तः । खेष्टप्रकारेण प्रियभावनमेवात्र पूजारूपम् । इदमेव भगवता
 'मदर्चना'दित्यनेनोक्तमिति दिक् । किञ्च, भगवानेव वा गुणातीत इति पक्षे तु
 सर्वमवदातम् । अस्मिन्पक्षे उभयोरैक्येऽप्युत्तरस्या गुणविशिष्टत्वेन पूर्वस्याः सकाशाद्भेदः
 सिध्यति । तेन व्रतभेदोपि तथा । न चाचार्योक्तावान्तरफलत्वपरमफलत्वानुपपत्तिः, एक-
 कार्यत्व एव तत्सम्भवादिति वाच्यम् । स्वामिन्युद्देश्यत्वेन फलस्य परमत्वस्य तन्नान्तरीयक-
 फलत्वेनेतरत्वस्य च विवक्षितत्वात् । एवं सत्येककर्मसाध्यत्वमप्रयोजकमिति ज्ञेयम् ।
 अत एव पुरुषभेदेनावान्तरफलस्यैव परमफलत्वमपि भवति । अत एव ज्ञानमार्गीयमोक्षेच्छो-
 नेन दोषनिवर्तनं, ज्ञानेन च मोक्षसम्पादनं सङ्गच्छते ।

अत्रैवाग्रे वयस्यैरागत इत्यस्य विवरणे । एते हि चालका इत्यारभ्य तन्मो-
 १०-१९-८. गार्थं चेत्यन्तम् । अत्रेदं ज्ञेयम् । भगवान्स्पृष्टं कुर्वन् कौञ्चन जीवान्
 पुंश्रकृतिकान् कौञ्चन स्त्रीश्रकृतिकान्मृजत् । शरीरस्यातथात्वेपि तेषां तेषां
 कृतिस्तथैव भवति । पुंश्रकृतिकास्तु हारिं मज्जन्ते, पुरुषांशप्रवेशात् । नेतरे, केवल-
 मङ्गलंशवत्त्वात् । अत एव भगवद्भजनविधाने 'को न राजन्निन्द्रियवा'नित्यादौ सर्वत्र
 पुष्टिहेतुनैवाधिकार्युक्तः । अन्यथा स्त्रीणां हरिभजनमकर्तव्यं स्यात्, अविहितत्वात् । तेन
 शरीरगतपुंस्त्वस्त्रीत्वे अविवक्षदुक्तरूपमेव विवक्षच्छास्त्रं मजनं, विवक्ष इति मन्तव्यम् ।
 तथा च जीवेऽपि पुंस्त्वस्त्रीत्वे स्त इति ज्ञायते । एवं सति पूर्वोक्तार्थोपि पुंस्त्ववन्तः
 स्थिताः । ते चात्यन्तं प्रिया इति तत्सम्बन्धि सर्वं प्रियमिति महानुग्रहेण तद्वर्णाणा-
 मप्यङ्गीकाराच्च तत्सम्बन्धि यत् किञ्चित् तद्वैयर्थ्यं न युक्तमिति तदीयपुंस्त्वाल्यं धर्म-

मप्येतासु स्थापयितुं तत्र तत्रावतारितवान् । इदमेवाधिदैविकत्वम् । अत एवर्षित्वदशाया-
मुक्तं वचनं सत्यं कृतमित्येते जानन्तीति तान् साक्षित्वेन वक्ष्यति । 'तदिमे विदु'रिति ।
स्त्रीप्रेक्षणादौ सति विकारवत्त्वं सहजस्तदोषः, तस्मिन्सत्यपराधः स्यात्, तेन चानर्थ-
सम्बन्धः स्यादिति क्षारेण मलनिवृत्तिवदतिक्रूरायां स्त्रियां पूतनायां प्रथमं सम्बन्धं
कारितवान् । एतेषां महापुरुषत्वेपि तदा साध्यं भगवानयं वा भगवानिति भाववतीति
तानन्तर्निनाय । अत एव तदन्तःस्थितावपि नासुरभावप्रवेशः । तथा सति तत्सम्बन्धज-
ह्मेशेन तपसेव तदोपनिवृत्तौ स्वकृते च तेषां भक्षणमिति स्वानन्ददानाय तत्प्राणैः सह
तानप्यानीतवान् स्वस्मिन् । कुमारीपूक्तीत्या प्रसादरूपायाः शक्तेर्भगवतो वा प्रवेशेन
तादृग्भोगयोग्यता परं सम्पादिता, सहजं पुरुषत्वं त्वेतासु स्थापितमेव । अन्यथा 'यत्रा-
प्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घना'दिति न्यायेन कामभाव एव स्यात्, न तु सर्वात्म-
भावः, स्त्रीस्वभावस्यैव तादृशत्वात् । अत एव प्रौढभावोत्पत्तिः, येन लोकवेदनैरपेक्ष्येण
भजनम् । भगवतोपि स्वच्छन्दभोग एतास्वेतासां च । यद्यपि भगवान् विनैव साधनं
सर्वं कर्तुं समर्थ इति शक्यं वक्तुं तथापि तत्तद्वस्तुमर्यादास्थापनपूर्वकं भोगे महान् रस
इति भगवतैव सर्वैरसभोक्त्रा तथा क्रियते । अन्यथा विनापि स्त्रीत्वं स्वानन्दं दातुं समर्थ
इति तथैव कुर्पात् । अत एव वात्स्यायनीयानुसारेणैव रमते । 'भगवानपि रन्तुं मनश्चक्र'
इति वक्ष्यते चेति सर्वमवदातम् ।

अत्रैवाग्रे तासां वासांस्युपादायेत्यस्य विवरणे । उपादायेत्यारभ्यान्यत्र

१०-११-९. स्थापितमित्यर्थः इत्यन्तम् । अत्रायमाशयः । वल्लग्रहणोक्तेरादायेत्ये-

तावतैव सम्भवेपि गृहीतस्य गृहीतृसामीप्ये अन्यतः प्राप्तेपि सामीप्य-
वाच्युपसर्गकथनं तद्विशेषाभिप्रायकमिति मन्तव्यम् । स एव स्वान्तःस्थितेत्यादिना निरू-
प्यते । तच्चिन्त्यते । 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'न्नित्यादिश्रुतिनिरूपितत्वेन तस्य नैसर्गिकब्रह्मधर्म-
त्वाद् वल्लैस्तदाच्छादनकथनं न युक्तिगम्यम् । भगवता सह व्यवधानासम्भवाच्च । अत
एव तेषु दैत्यप्रवेशोपि तथा । प्रयोजनं चाच्छादनस्य न विद्मः । तदभावार्थं नीपारोह-
णोक्तिरपि तथा । तत्र हि स्वयमारूढः । खनिष्ठत्वेन स्वद्वारा जगतस्तत्सम्बन्धो वाच्यः ।
एवं च सति भगवन्निष्ठत्वेनैव तत्प्रवेशासम्भवे तदारोहणं किमर्थम् ।

उच्यते । एके हि शास्त्रार्थत्वेन हरिं ज्ञात्वा तन्माहात्म्यं च भजन्ते । तदपि न
साक्षात्, किन्तु श्रवणादिधर्मद्वारा । वस्तुतस्तु धर्मनिव भजन्ते, तेन वैदिकास्ते । अन्ये
च पुत्रत्वादिधर्मपुरःसरमिति लौकिकधर्मद्वारा । अतस्तदनुरूपमेव फलं तेभ्यो हरिर्दिदाति ।
एता हि धर्मिमात्रे पर्यवसितमतयः, न तु तद्धर्मेष्वपि । न वा धर्मद्वारा । नारदादिवद्

१. फिच, घरीरमात्रसम्बन्धेनाप्यासुराणामपि सम्बन्धः स्याद्, नोकाप्रवाहवदप्रयोजकत्वेन पूर्व-
पत्तापनानुसारेण फलं भवतीत्यत एवोक्तं सेवाफलविज्ञतावासुरोयं जीव इत्यादिना दिगित्यधिकं वृत्तम् ।

यशोदादिवच्च । अत एव भगवताग्रे वाच्य 'मेवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वाना'मिति । अत एव
स्वाभाविकलज्जात्यागोपि । एवं सति 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति वाक्यादेतदनुस्मरणमेव भगवतापि
कार्यम्, सर्वमर्यादात्यागपूर्वकमेतद्भजनमिति । भगवतापि स्वस्वरूपमर्यादाप्येतदर्थं लयता ।
अत एव 'आत्मारामोपी'ति वक्ष्यते । 'साधवो हृदयं ममामि'त्यत्र 'मदन्यते न जानन्ति
नाहं तेभ्यो मनागपी'त्यपि भगवतोक्तम् । अन्यथा अकुण्ठितज्ञानशक्तेस्तदन्याज्ञानकथन-
मनुपपन्नं स्यात् । एषा हि पुष्टिलीला । अत्र मर्यादामार्गवैपरीत्यं न दोषाय, किन्तु
गुणाय । मार्गस्यैव तथात्वात् । एवञ्च सत्येतावद्दर्शनं स्वातिरिक्तस्य यथा न भवति तथा-
च्छादनं कृतमिति बुध्यस्व । 'नाहं तेभ्य' इति वाक्याद्यथा ज्ञानं नान्यविषयकम्, तथा
स्वरूपमप्येतदर्थं 'प्रकटीभूतमेतदितरासम्बद्धमिति भगवता सह व्यवधानंमपि सम्भाव्यते ।
बलौकिकध्यायमर्यो वचनचलेन शक्तिभाषितान्तर्हृदयेन चावगन्तव्यः । अतो न व्याप-
कत्वेन तदसम्भवः शङ्कनीयः । अन्यथा 'हृदिस्थं कुरु केशवम् ।' 'विद्वज्जति हृदयं न
यस्य'त्यादिकमनुपपन्नं स्यात् । श्रुतिरपि 'तदूरे तद्वनितक' इत्येतदभिप्रायिकैव । धर्मि-
ग्राहकमानसिद्धं वस्त्वेव तथेति नानुपपत्तिः काचित् । यत् 'नीपारोहणानुपपत्ति'रिति
तत्रोच्यते । भगवान् हि लीलां कुर्वन् शालाधर्ममपि बोधयति । एतद्भाववतामेव साक्षा-
त्पुरुषोत्तमसम्बन्धः, अन्येषां दूरतरः । तेष्वासुरधर्मप्रवेशश्चावश्यकः । स च भगवदधिष्-
तैर्विष्णवैस्तदुक्तधर्मैः श्रवणादिभिश्च शीघ्रं निरस्य इति ज्ञापनार्थत्वमाच्छादनारोहणयोरि-
त्येतत्तात्पर्यकोयं ग्रन्थ इति नोक्तानुपपत्तिः । ननु सेवकेषु सत्सु स्वयमीश्वरः कुतो वक्ष्याणि
जगृहे । अगृहीत्वैव तन्निकट एव वा कथं नाकारितवांस्तग्राह तासामावरणमिति । न
ह्यत्र वसनग्रहणमुच्यते । किन्त्वेतासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धेन्तरास्य हरणम्, तच्च नान्य-
शक्यमिति वक्ष्यव्याजेन तद्वृत्तान्यत्र पूर्वोक्ते स्थापितमित्यर्थः । भगवत्कृतिलौकिकवत्
प्रतीयते, परं वस्तुतस्तलौकिकी । तत्त्वेन भानं च भगवद्द्वयैव भवति, नान्यथेति भावः ।

एतदग्रे हसद्भिः प्रहसन्बालैरित्यत्र । तेषामपि मायाधिदैविकीत्यादि ।
१०-१२-९. यदि बालान् स्वसम्बन्धित्वेन जानीयुस्तदा पुरुषान्तरत्वज्ञानाभावेन तद्दृष्टि-
पतेषु मयाभावज्ञानाभावात् प्रथमाकारण एवागच्छेयुः । ते च तथा
न ज्ञापयन्त्यन्यथा च ज्ञापयन्तीति तत्कापद्यं माया । तथा च पुरुषान्तरत्वज्ञानेन स्वस्य
चानन्यत्वेन तच्छङ्कया नागता इति । एतेषामाधिदैविकत्वेन भगवदिच्छानुसारित्वेन च
तत्राधिदैविकत्वम् । प्रमोदिच्छा तु रसविशेषार्थं परीक्षासम्पत्त्यर्थं चेति । असादीयः
काम इति । लोके हि क्रियाफलस्य स्वसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यविवक्षयैव गतिक्रियाया-
मागमनगमनशब्दौ प्रयुज्येते वक्त्रा, तथा चागलेत्येतावतैव स्वनिकटदेशप्राप्तावप्रेतिपदं
किमर्थम् । न चाभिमुल्यसैवाड्यत्वेन देशविशेषाकांक्षापरकत्वेनात्रपदं सार्धकमिति वाच्यम् ।
'स्वं स्वं वासः प्रगृह्णाता'मिति वाक्यादागमनस्य तदर्थत्वादित्यत्र । सितौ ग्रहणासम्भवात्

तत एव तद्योग्यतत्प्राप्तेः । दण्डेन घटं कुर्वित्यत्र दार्ढ्यस्येव । अपरञ्च । आभिमुख्यपदार्थोपि विचारणीयः । न च सांमुख्यमात्रं सः । सम्मुखं स्थित्वा पश्चाद्गच्छत्यप्यागच्छतीति प्रयोगापत्तेः । किन्तु वक्तृनिकटदेशसंयोगफलकक्रियाजनकप्रयत्नः सः । इतोपि नात्रपदं सार्थकम् । न च तत्रागत इतिप्रयोगान्न तथेति वाच्यम् । तत्र प्रयोगद्वयमपि लोके दृश्यते । उक्तरूपाभिप्रायवतस्तु नियमत आहप्रयोगो दृश्यत इत्याडोऽत्र शक्तिः । तत्रागत इत्यादौ तु वक्ष्यमाणदेशस्यामीष्टत्वेन तत्र स्थितिमिव मन्यमानस्यौपचारिकः प्रयोग इति त्वया-
प्युरीकर्तव्यमिति चेत् ।

उच्यते । एतावत्पर्यन्तं भावनयैवैताः सर्वं कृतवत्यः, न तु साक्षाद्भगवत्प्रा-
कट्येन । तच्च साक्षादप्राप्तावेवोचितम्, न तु प्राप्तावपि, एतदतुल्यत्वात् । जातेपि प्राकट्ये
पूर्वोक्तस्थितिर्नोचितेति भावितं तत्कार्यं च त्यक्त्वा अत्र प्रकटे मय्यागत्य वासः
प्रगृह्यतामित्यर्थः । किञ्च, एतावत्कालपर्यन्तं भावनयैव कामपूर्तिरासीत् । स च न मुख्यः
कामः । किन्तु तदाभासः । अतो मुख्यं काममेव ददामि चासोरूपेण लोके परिदृश्यमानं
परं वस्तुतस्तु मदीयकामरूपमिति सामानाधिकरण्यमुक्तं कामं चास इति । अत एवाग्रे
न भावनामात्रेण कामपूर्तिः साक्षात्सम्बन्धं विना । एतदेवाभिसन्धायोक्तमाचार्यैरस्म-
दीयः कामः इत्यादि । तत्र भावनायां मुख्यः कामभावो न भवतीत्यर्थः । अन्य-
थेति । ईश्वरत्वेन तन्निमित्तकवलाभावस्याभावे रसमर्यादाभङ्गः स्यादित्यर्थः । दत्तस्यादानं
ग्रहणम् । तत्र प्रियस्य रसवशात् स्वाधीनत्वे सति तदीयस्यादत्तस्यापि रसाधिक्येन बलाद्वा-
ससो ग्रहणं प्रकर्षः प्रशब्देन ध्वन्यत इत्यभिप्रायेणाहुः चासोऽपीत्यादि । अत्र स्वं मदीयं
स्वं स्वकीयं यथा भवति तथा प्रगृह्यतामित्यर्थः । एतेन भवतीषु नादेयं किञ्चिदस्तीति
सूचितम् । सम्योधनेन पूर्वं बलरहिता अपि मन्त्रिकटे समागत्योक्तरूपबलवत्यो भवत्यो भव-
न्त्वित्यप्यर्थः सूचितः । वाच्येयं वाससामेतदीयत्वस्यानुक्तिसिद्धत्वेन तदुक्तिवैयर्थ्यमाशङ्क्येत,
तदपनोदनाय तद्वृत्तिमर्थं पक्षान्तरत्वेनाहुः अस्मदीयाभिरित्यादिना । अधुना ह्येता
वक्ष्यत्वकामभावमपि त्यक्त्वा विहरन्ति, मुदेतिपदाद्भावनयैव पूर्णमनोरथा इति ज्ञापनात् ।
तथा च सम्योधनेन स्वातन्त्र्याभावात् स्वानधीनत्वेन स्वकीयत्वं ध्वन्यते, तेन ग्रहणे-
धिकार उक्तो भवति, स्वपदार्थां च पूर्वसिद्धं स्वत्वमनूद्यत इति ऋषित्वदशायां
प्रार्थनाहेतुर्यः कामः पूर्वं इहैव वा पूर्वकालीनो यः स ध्वन्यते । एतदेवोक्तमस्मदी-
याभिरेव पूर्वपरिग्रहः कर्तव्यः इत्यनेन । पूर्वपरिग्रहस्त्यक्तार्थपरिग्रह इत्यर्थः ।
अन्यथेति । अस्माभिर्व्रतवलेनैतावत्साधितम् । तेनैव अन्यदपि साधयिष्यत इति भावे
सति भगवदधीनत्वामावेनोक्तरूपाधिकारामावात् कर्मफलस्याल्पत्वेन तथाफलत्वेन दत्तवच्च-
परिग्रहोऽनिष्टः स्यात् । सर्वभावप्रपत्यैकलभ्यो रसो हीष्टः । तदितरेऽनिष्टः स स्यादित्यर्थः ।
एतेन पूर्वं स्वं स्वकीयमेवाधुना त्यागात् पुनः स्वं यथा भवति तथा गृह्यतामित्यप्यर्थो

मूलस्य ध्वन्यते । पूर्ववत् प्रचुरभावयुक्ता भवन्त्विति भावः । भगवतो हि स एवेष्टः । अन्यथा रसाभासः स्यात् । एतदेवान्यथानिष्टः स्यादित्यनेनोच्यते । अथवा । वीप्सया नायिकाभेदेन यादृश्या यादृशो भावस्तादृशी तादृशमेव त गृह्णातु, न विजातीयमित्यर्थो ज्ञाप्यते । विजातीयग्रहणे रसपोषो न स्यात् । एतदेवोक्तमन्यथेत्यादिना । उच्छलिते रसे त्वन्या व्यवस्थेति न काचिदनुपपत्तिः । तदर्थमेवैतत्करणं यत् । यद्वा । त्यागात्याग-निर्णयरूपत्वादेतत्प्रकरणस्य तन्निर्णयोप्यनेन ध्वन्यत इत्याहुः असदीयामिरित्यादि । अत्रायमाशयः । अधुनेतासां भाव्यवस्थान्तरस्फूर्तौ हि स्वत्वानुसन्धानपूर्वकं वसनस्थापन-तीरे स्यात्, किन्तु रसभरवशेनेयमेवावस्था मे सर्वदिकी कदाचित् तदपेक्षायां प्रियस्यो-त्तरीयमेव ग्रहीष्य इति प्रत्येक भावोत्पत्तेर्वसनानां त्याग एव कृतः, न तु स्थापनमात्रम् । एव सति त्यक्तार्थपरिग्रहत्वेन तद्ग्रहणं न युक्तं स्यादिति । तन्निषेधकवान्यस्य मर्यादा-मार्गीयपरत्वात् धर्मिपराणां वचनानधीनत्वेन केवलं तदधीनत्वात् तद्वत्तस्य त्यक्तस्यापि ग्रहणं युक्तमेवेति । अन्यथा मर्यादामार्गीयत्वमित्यर्थः । किञ्च, केवलवक्ष्याणां त्यागोभूत्, भगवांस्त्वधुना स्वकीयकामरूपाणि तानि ददातीति त्यक्तार्थतापि नात्र । आचार्यैस्तु लोक-दृष्टिमपेक्ष्य समाहितम्, त्यागनिर्णयकधनार्थं च । वा, पूर्वपरिग्रह इत्यत्र नञ्प्रत्यये वा कार्यः । यद्वा । पूर्वपदेन पूर्वः पुस्त्वाख्यो धर्म उच्यते । तदभावे सर्वभावप्रपत्तिर्न स्यादि-त्युक्तम् । तेन पूर्व दण्डकारण्ये पुरुषा एव गोकुले समागत्य स्त्रियो जाता इति पूर्वसम्बन्ध-स्वस्य स्मारयन्नत्रागत्यागला इत्यनेन सम्बोध्य कर्तव्यमाह । स. तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्श-त्वेन पूर्व. पुस्त्वाख्यो धर्मः प्रगृह्यतामिति । अत्र स्वशब्दसाव्ययरूपस्य कथनात् तद्वि-शेषणत्वम् । ध्वनितेयं लिङ्गादेरविवक्षितत्वेनापि तथा । क्रियाविशेषणं वा । सर्वभावप्र-पन्नाम् एव स्वानन्द गृह्णाररसरीत्यैव दास्यति । स च मानखण्डितादिभावैरेव पूर्णो भवति । सर्वात्मभावस्फूर्तौ च न तत्सम्भव इति कदाचित् तत्सम्भवः कदाचिन्नेति वि-क्तयेन गृह्यतामित्याह वाशब्देन । विसर्गालोपश्छान्दस इति मूले ध्वनितोर्थो ज्ञेयः ।

मानर्यं भो कृथा इति श्लोकस्य विवरणे उक्ता राजसादयो ये गुणास्ते स्वा-
१० १९ १५. मिनीमावानामन्योन्यं वैजालं ज्ञापयितुं दृष्टान्तरीत्या, नतु प्राकृततद्वत्त्वा-
मिप्रायेण । अथवा 'न तदस्ति पृथिव्यां वा' इति वाक्यादुत्तरादिते
वस्तु त्रिलोक्यां न सम्भवतीति ग्रहिलवादिन प्रत्युच्यते । अत्रैते भावाः एव तद्वत्ताः, न तु
प्राकृता अत्र सन्तीति । एतेनात्र प्रकृतिरपि मित्रैवेति ज्ञाप्यते । सा च स्थायिभावरूपैवेति
ज्ञेयम् । अत एव भगवता पृथिव्यादय उक्ताः, न तु सामान्यतः । लीलाया अलौकिकत्वे-
नाजन्त्यत्वेन च पृथिव्यादिमध्यपातित्वाभावाद्ग्रहवत् । एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमस्माभिः ।

अत्रैव ततो जलाशयादित्यत्र । मूले तत इत्यनन्तर्यमात्रमुक्तम् । न तु
 १०-१९-१७. श्रुत्वत्यादिज्ञानवाचकम् । तत उक्तं वाक्यार्थापरिज्ञानेपीति । स चे-
 श्वरवाक्यमेव कर्तव्यमित्यादिनोक्तः । ईश्वरवाक्येनेत्यादि । मानयं
 भो कृथा इति श्लोकविवरणे ये राजसराजसादयो गुणा उक्तास्तद्भाववशात् तादृशव-
 चनान्येवोक्तवत्यो, न त्वागताः, तदा प्रभुणा दासीत्वादेवागन्तव्यमित्यनुक्त्वा, यदीत्युक्तं
 यत्, तेनानागमने दासीत्वमपि न सेत्स्यतीति ज्ञापितम् । तच्चानिष्टमिति भयरस उत्पन्नः ।
 सर्वान् भावांस्तिरोहितानकरोदितोश्वरवाक्येन तेषां तिरोभावे सर्वासामेकरूपत्वेनैकेनैव रूपेण
 सर्वा आगता इत्यर्थः । नन्वत्यन्ततामस्य इति । परपुरुषत्वादात्मानं बालेभ्यो न दर्श-
 यिष्यामो, भगवदुक्ता अपीत्याग्रहस्तमश्शब्देनोच्यते । बालेषु स्वधर्मत्वेन पुरुषान्तरत्वा-
 भावेऽपि तथात्वेनाज्ञानात् । एवं सति भगवद्वाक्यादागमनं न सम्भाव्यत इति कथमागता
 इत्यर्थः । एतत्समाधानेऽयमाशयः । खनिकटे समानेयाः, सर्वथा परीक्षार्थं बालकस्वरूपं
 च न ज्ञापनीयम् । एवं सति तदुभयसम्पत्त्यर्थं लीलोपयोग्याधिदैविकः कालो मुख्यः
 सेवकः स्वधर्मं शीतमन्तर्बहिश्चाविश्वकार जलान्तःस्थितौ बाधकम् । अत एवेतः पूर्वं
 जलविहारेऽपि न शीतमभूत् । तेन तत्र स्यातुमशक्ताः कर्शनोक्त्या पूर्वोक्ताग्रहस्यापि तिरो-
 धानादागता इति । एतदेवोक्तं स्वभावाधीना एवेत्यनेन । नन्वेवं कालाधीनत्वं स्यान्न
 भगवदधीनत्वमिति चेत् । स्यादेवं यथाज्ञया नागतं स्यात् । नत्वेवम् । पूर्वं स्वीकृतयोः
 पश्चाद्भगवदनूदितयोर्दास्योक्तकारित्वयोः सिद्ध्यर्थमेवागमनात्, यतो भगवता तथैवोक्तम्;
 यदिपदेनाधुनानागमने पूर्वोक्तं द्वयमपि न सेत्स्यतीति ज्ञापनात् । अतोऽपि भगवदुक्तकरणं
 सम्पद्यतामिति मत्वा यत्रागमनं तत्रैतत्सामयिकोक्तकरणं स्वतःसिद्धमिति बुध्यस्व ।
 शीतोक्तिरुक्ताग्रहदार्ढ्यज्ञापनायेति ज्ञेयम् । एवंभूता अपि पूर्वं न निर्गता इति । ततः
 एवंभूतोक्त्यनन्तरं त्वागता एवेत्यर्थः । यदीति पदं श्रुत्वा स्वाग्रहविपरीते प्रियाग्रहं
 ज्ञात्वा खेदप्रतिबन्धं च ज्ञात्वा तथा चक्रुः । तत्रापि स्वप्रधानाङ्गमाच्छाद्येति निगूढाशयः ।
 तेन कश्चन स्वाग्रहमत्यक्तवैवागता इति स्वभावाधीना एवेत्युक्तमाचार्यैः । भगवदन-
 मिमतकरणे कालधर्मा बाधन्त इत्यपि ज्ञापनाय शीतोक्तिर्ज्ञेया । सम्भवदुक्तिकः पूर्वमस्मा-
 मिरुक्त आशय इति सर्वमवदातम् । ज्ञानदृष्टिः सर्वत्र न व्याप्तेत्यादि । अत्रेदं
 ज्ञेयम् । भगवत एतत्सर्वाङ्गदिदृक्षातिप्रचुरेति तत्प्रतिपाते रोपोऽभवदिति तद्भाववर्णनं
 कृतमतस्त्याज्या इत्यनेन । मध्ये प्रसादितत्वोक्त्यायमर्थो लभ्यते । यत्र पाण्यन्तरायमपि न
 सहते, तत्र वस्त्राणि कथं ददातीतिशङ्काऽभावाय वृक्षस्कन्धनिधानतात्पर्यमाहुः तास्मान्मा-
 घरणानीत्यादि । अत्रायमाशयः । पूर्वं भगवदन्तरायत्वेनान्यत्र स्थापितमित्युक्तम् । अतः
 परं यथा वैष्णवसङ्गो भगवत्प्रापकस्तथैतद्ब्रह्माणामपीति वृक्षस्कन्धे निधानेन तादृग्धर्मयुक्तान्
 कृत्वेत्यर्थः । तेषां परार्थता भगवतैवानुपदं वक्ष्यते यत इति भावः । एतेषां तत्प्रापकत्वं

रसोद्बोधकत्वेन । तेन तादृक्संस्थानविशेषकृतिरपि लक्ष्यते । तदानीं प्रीतियुक्तत्वे विशेष-
हेत्वपेक्षायां तमाहुः तासां निदानं श्रुत्वेति । वयससहिते त्वयि सति वाक्यादनाग-
मनमागमनं वा साध्वसाधुवेति वयं न विद्मः । केवलं त्वदीयाश्च वयम्, अतः किं कृते किं
मनुते भवानिति शङ्कितहृदयासु यथोचिता रक्षा त्वयैव कार्येत्यादिरूपं श्रुत्वानन्यत्वं ज्ञात्वा
तथा जात इत्यर्थः । यद्वा । निदानं निजं स्वरूपमित्यर्थः । तथाच पद्मिनीनां नीवीषु पद्म-
गन्धो भवतीति यदा वृक्षस्कन्धे विविच्य स्थापितास्तास्तदा गधुपकुलाकुलतया तदीयज्ञ-
इतिश्रवणमेव निदानश्रवणम्, तेन स्वातुरूपनायिकोत्तमत्वज्ञानेन रसभावोद्बोधात्तासु
प्रीतोऽभवदित्यर्थः ।

यद्वाञ्जलिमित्यत्र । क्रियाशक्तिर्याह इत्यर्थः । क्रियामूलस्यापीति ।

१०-१९-१९. याहुमूलस्यापीत्यर्थः । वस्त्रदाने लोके वेदे च मुक्तेरेव परमफलत्वप्रसिद्धि-
रिति तस्या भक्तिमार्गेऽल्पत्वं प्रकटीकर्तुमाहुः ननु तर्हि मुक्तिमेव
दद्यादित्यादि । सर्वदुःखाभावरूपत्वेन मुक्तेरुक्तरूपकरुणत्वस्य तद्वैपोपपत्तेरिति भावः ।
एतददाने हेतुत्वेन विशेषणव्याख्यानेन येषु नायं तोपस्तोम्य एव मुक्तिदानम्, न त्वेवं-
भूतेष्वपीति भावः सूचितः । तथा च तदल्पत्वं स्पष्टमेव ।

१०-१९-२२. दृढं प्रलम्बा इत्यत्र । लौकिकदृढभावस्याविचार्यत्वे बाधकमाहुः अन्यथेति ।
असूयाहेतुत्वेन लोके ये धर्माः प्रसिद्धास्तेष्वनुभूयमानेष्वपि तदसम्भवश्चेत्,
तदा सिद्धमलौकिकत्वं भावयेति तात्पर्येण मूले ते निरूपिताः । न च स्ने-
हमात्रमेतेनोक्तमिति वाच्यम् । तद्वतीनामपि खण्डिताकलहान्तरितादीनामसूयासम्भवात् ।
ईश्वरेऽसूयानिष्टहेतुरिति शास्त्रज्ञानवतां स्नेहरहितानामपि तदसम्भवाच्च । न च खण्डितादीनां
सङ्गाभावात्तथात्वमत एवात्राप्यन्ते विशेषणं तथेति वाच्यम् । यदा प्रलम्भनादिस्तदा
वक्ष्यमाणसङ्गाभावात् तत्सम्भवात् खण्डितादीनां प्रियं प्रत्येव तयोक्तेः सङ्गाभावाभावश्च ।
न च पूर्वकालीनः स तथा । उत्तरेण सङ्गेन तदाघात् । न च पूर्वकालाधिकरणकसङ्गा-
भावस्तदाप्यस्ति, तस्यात्यन्ताभावरूपत्वाद्विशिष्टाप्रसिद्धावपि खण्ड्यः प्रसिद्धेरिति वाच्यम् ।
उत्तरकालीनातिरिक्तस्य सङ्गस्य प्रतियोगित्वे मानाभावात् गौरवाच्चत्यन्ताभावत्वाभा-
वात् । नचैतेन दोषमात्राभाव उपलक्ष्यते एतास्ति वाच्यम् । दोषाणां हि मूलमभि-
मानस्तदभावश्चाञ्जलिबन्धपर्यन्ताज्ञाकरणेनैवोक्त इति पुनस्तदुक्तवैयर्थ्यापत्तेः । तदेत-
दुक्तं सर्वथा निरभिमानानामित्यनेन । एवं च सति सङ्गे सत्यपि लौकिकरीत्या भावे
सत्यसूया भवतीति तदभावोक्त्या लौकिकदृढभाव एवोक्तो भवति । स च न रूक्षः,
किन्तु महारस इति ज्ञापनाय प्रत्येकविशेषणनिर्धारणीयार्थानाहुर्भगवद्वचने चेत्यादिना ।
एतासमेतादृशो विरुद्धभावो येन वसनद्वारापि सम्बन्धं साक्षादिवान्भवन्निति मूले
तोत्तरक्षणेऽसूयोत्पत्तौ प्रतिबन्धकाभावाद्दुक्तानुपपत्तिरिति भावः ।

परिधायेत्यस्य विवरणे । रसाकरा जाता इति । रसः शृङ्गाररसः, स हि स्व-
 योग्येष्वेवाङ्गेषु प्रकटीभवतीति स्वशास्त्रे सिद्ध इत्यङ्गानामतादृक्त्वे रसाश्र-
 १०-१९-२३. यत्वमपि न स्यादिति तादृशत्वमत्र जातमिति ज्ञापनायैव धनुःकवचादिस-
 म्पन्नाः रणार्थं सज्जिता वीरा इव प्रेष्ठसङ्गमसज्जिता । जाता इत्युक्तमित्यर्थः । वाससां काम-
 रूपत्वात् तदनन्तरं तथात्वमुक्तम् । ननु कुमारीणां तदैवोक्तरूपत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य
 विपक्षे बाधकमाहुः अन्यथेति । तादृग्वयोङ्गादिसम्पत्त्यभावे कामशास्त्रोक्तनखदन्तता-
 ङनादिव्यापारोद्बोधनीयरसानामाश्रयामावः, स्यादित्यर्थः । तथाच मूलोक्तसङ्गमपदार्थवा-
 धप्रसङ्ग इति भावः । उक्ताभावेपि यथाकथञ्चित्सङ्गमे पूर्णरसाभावेन क्षीणरसत्वं वा स्या-
 दित्यर्थः । पूर्वं दारिकात्वकुमारीत्वोक्त्याधुना च रसाकरत्वनिरूपणेन भगवानेव गुणातीत
 इत्यादिनोक्तभगवत्स्वरूपात्मिकैवासां देहेन्द्रियान्तःकरणादिरूपा सामग्रीति ज्ञाप्यते ।
 कालकर्म विनैव तदैव तथात्वादिति ।

लज्जायितेक्षण इत्यत्र । पूर्वस्वदोषेति । प्रथमाकारणेऽनागमनं दोषः । वस्तु-
 १०-१९-२३. तत्स्वधुना प्रियप्रकटितरसभरभरितत्वेन तदन्यानुसन्धानमसम्भावितमिति
 तत्समयोचितभावदृष्टिरेवैपेत्याहुः तदेवं भावदृष्टिरिति ।

सङ्कल्पो विदित इत्यत्र । भवतीनामित्यस्य विवृतिः सर्वासामेवाज्ञातस्वरू-
 १०-१९-२५. पाणामिति । स्वरूपतो धर्मतश्चेति द्वेवा वेदनं सम्भवति, इह तु भवतीनां
 सङ्कल्प इति पदव्यासेन सङ्कल्पस्यैव वेदनम्, न तु स्वरूपस्यापीति ज्ञाप्यते ।
 स्वरूपस्य रसात्मकत्वेनानुभवैकवेद्यत्वादग्रे वेदनं भावि । संप्रति तु सङ्कल्प एव विदित
 इति रसोक्तिः । 'लोकयत्तु लीलकैवल्य'मिति न्यायाद्रसमर्यादयैव भगवानेतत्स्वरूपानुभवं
 करिष्यतीत्याशयेनैवमुक्तम् ।

मयानुमोदित इत्यत्र । अनेन कार्याधीनत्वादित्यादि । असावितिपदेनो-
 क्तोऽर्थः कार्यपदेनोच्यते । फलं च भगवद्रमणम् । तत्रैतन्निवेदितदेहेन्द्रियादिभोगरूपमेव ।
 तच्चोक्तकार्यमध्यपाति । कार्यं चैतत्कर्तृकत्वेनैतदधीनमिति तथा । असाविति पदोक्तपूजाया
 भगवति विनिधिरसमावजनकत्वेन तत्पूर्वकस्मितविलासेक्षणादिभिरेतद्भावः पूर्यते, नान्यथेति
 परस्परं भोग एवाद्वुक्तः सम्पद्यते । इदं चोक्तपूजामध्यपाति । पूज्यकर्तृकनिवेदितभोगस्य
 पूजामध्यपातित्वात् । एतस्या एव रसमर्यादाक्रमेण पुष्टाया अग्रिमफलसाधकत्वमिति
 सुप्रसक्तं गोपिकाधीनमेव फलमिति । अत एवाधुना न रमणम् । तेन कृष्यचेतस्त्वेन
 मानसनिश्चये सत्यपि 'यदि मे दास्य' इति वचनेन 'युयं विवक्षा' इत्यादिवचनेन च
 अनितो यः फले संशयः सोपि निवारित इत्यर्थः ।

अत्रैव यातायला इत्यस्य विवरणे । यथा भूमिरित्यादि । अस्य कामस्य का-
 १०-१९-२७. मान्तरानुत्पादकत्वेन दृष्टान्तीकृता घाना इति तद्व्यञ्जितोऽर्थोऽनोच्यते । ते
 दि पूर्वोक्तस्यानां मृगानुत्पादकः । तत्र न हि विजातीयानुत्पाद-
 कः । तत्र न हि विजातीयानुत्पाद-

सत्यर्थं रक्षार्थं भूस्वयं नीयते, किन्तु तदुत्पादका भौमा दोषा एव निरस्यन्ते । प्रकृते तु भगवानस्मान्तःपरं यत्र कुत्रापि स्वसङ्ग एव नयत्विति स्वामिनीनां हृदयम् । तथा-
धुना रसपोषाय लौकिकविरोधाद्रसामाससम्भवाच्च न कर्तव्यमत इयमाज्ञेति । यद्वा ।
भौमा एव भूस्वन्विनो हलादय एव परं भूस्वमीपं नीयन्त इत्यर्थः । तेन यथासम्भवं
अतीरुद्दिश्य सन्ध्यादिष्वहमेव व्रजमागमिष्य इति भावः ।

मयेमा रंस्यथेत्यत्र । रमणसहितास्ता इति । आसां क्षपाणामेतन्मात्रमोगार्थ-
वाविर्भावादेतज्ज्ञापको धर्मविशेषः क्षपासु वर्तत इति तदर्थेनेन स्वरमणनिश्चयोऽभूदित्या-
प्येनेदमुक्तमिति ज्ञेयम् । अत्रैवोपसंहारे तासामर्धभक्तिरिति । अङ्गसङ्गाभावादर्थत्वम् ।

अत्रैवाग्रिमप्रकरणार्धनिरूपणे । अन्यथा गोपालानामनर्थपर्यवसानं स्या-
दिति । अत्राथ गोपैरित्यनेनोक्ता गोपाला उच्यन्ते, न तु पूर्वोक्ताः, वि-
१०-१९-२९. नियुक्तत्वात् । गोपपदेनैव च तद्व्यावृत्तिः, तेषु तदभावात् । अत एव मूले

तेषु वयसत्वादिकमेवोक्तम्, न तु गोपत्वमपि । श्लोकादयो यदि व्रजस्यं वस्तुमात्रं न
केवलं भगवदर्थं किन्त्वन्यार्थमपीति जानीयुस्तदा पूर्ववृत्तान्तं श्रुत्वा प्रभौ दोषारोपं कुर्युः ।
स एव चानर्थरूपः । यदि तदर्थमेव सर्वमिति जानीयुस्तदोक्तवैपरीत्यमित्यर्थः ।

अत्रैव घृन्दाघनान्नतो दूरमित्यस्य विवरणे । घृन्दाघनस्य स्त्रीप्राधान्या-
१०-१९-२९. दित्यादि । अत्रोपक्रान्तत्वात् परार्थताज्ञानमेव ज्ञानपदेनोच्यते । भग-
वदीयव्रजस्त्रीणां तु रसमावरेणास्मदर्थमेव प्रमुप्राकट्यमिति ज्ञानं दृढम् ।

अत एव वक्ष्यन्ति च 'व्यक्तं भवान् व्रजजनार्तिहरोऽभिजात' इति । एवं सति तद्वने तद्वि-
परीतज्ञानं न सम्भवतीत्यर्थः । भगवदतिरिक्ते वस्तुनि तूपेक्षेति तस्मिन् तदर्थत्वात्तद-
न्वज्ञाने अपि न सम्भवत इति भावः ।

निदाघार्कान्तप इत्यत्र । व्रजजातापेक्षयेति । भगवदन्तिकामने निवारकत्वाद्-
१०-१९-३०. क्षाणां चैतद्रमणानुकूलत्वात्तथात्वमिति भावः । यद्वा, व्रजजाता वृक्षा एवा-
त्रोच्यन्ते । तेषु ठीलाविशेषानुपयोगात्तथात्वम् ।

परार्थकान्तजीवनानित्यत्र । परार्थजीवनानित्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि यदे-
१०-१९-३२. कान्तपदयोः कथनं तत्तात्पर्यमाहुः तदा अन्ते धर्म इत्यादि । जीवनस्य
परार्थसाधनत्वेन तत्पूर्वकालीनस्य तस्य तथात्वं वाच्यम् । तथाचोत्तरक्षणे
जायमानः परार्थः पूर्वक्षणीयजीवनस्यान्ते भवति । स च न प्राप्तिक्रियया, किन्तूद्देश्य-
त्वेन मुख्यः । एतदर्थमेकपदम् । एतदेवोक्तमन्ते या मतिरित्यादिना । एवं सति परार्थ
एवैको मुख्योऽन्ते यत्तेति मूलार्थः सम्पद्यते । अस्मिन्नेव पक्षे योजनान्तरमप्याहुः
एकान्तत इति । यथोपवासा इत्यादि । एतस्यैव विवरणं विद्यमानमित्यादिना
क्रियते । तथाहि । तदत्वा स्थितस्य रन्तिदेवस्य तदभावे ज्ञानभावे सति ये जाता उपवासा-

स्ते तस्य मोक्षहेतवो जाता इत्यर्थः । तथा चैतादृशास्तु उत्तमा इति भावः । स्वत इति । स्वत एवान्नाभावे सति न तु दानप्रयुक्त इत्यर्थः । ईदृशस्यान्यतोऽन्नप्राप्तिसम्भवेपि स्वस्यापेक्षासत्त्वेपि तत्पीडाभावाय तदन्नाग्रहणेन य उपवासः स मध्यम इत्यर्थः । तदुभयाभावा इति । स्वतः परतश्चान्नाभावे सत्यन्नकामनायां सत्यां य उपवासः स तथेत्यर्थः । निर्हेतुश्चेदिति । ईदृशोऽपि चेदनेनोपवासेनास्येष्टं स्वस्य वा करिष्य इति संकल्पं न कुर्यात्तदा स उत्तमः । तस्मिन्सति मध्यमः । अग्रे स्पष्टम् ।

घातचर्पातपहिमानित्यत्र । आद्यश्चतुर्णामिति । चतुर्णां मध्य आद्यख-
याणां सहकारीत्यर्थः । यद्वा । मन्दोऽनिलः स्वसजातीयानेकसहकारेण महत्कार्यमपि करो-
तीत्याशयेनेदमुक्तम् । तथा च यथाश्रुत एव ग्रन्थो बोद्धव्यः ।

विमुखा यान्ति नार्थिन इत्यत्र । अग्रेपि वीनां मुखेन प्रविशन्तीत्यादि ।

१०-१९-३३. अग्रेपि देहत्यागानन्तरमपीत्यर्थः । वीनां पक्षिणां गृध्रादीनां मुखानि भक्ष-
णार्थं भवन्ति येषु ते विमुखास्तादृशाः सन्तो न यान्ति । दारुषु सत्सु देहस्य
भस्मीभावात् । विशब्दस्य कालवाचकत्वेपि तथा । वृक्षमात्रमिक्षुकाः परमहंसाः ।

एतावज्जन्मेत्यत्र । यदि सर्वतुल्यतेति । ज्ञाने जातेऽप्यज्ञवत्स्वार्थपरता चेत्तदा
१०-१९-३५. तथेत्यर्थः । अत्रैव एतावज्जन्मेत्यस्य विवरणे । यया पुमान् कुण्डलवान्
कुण्डली भवति । न हि तत्र कुण्डलातिरिक्तं कुण्डलित्वमस्ति । तस्यैव
विशेषणत्वात् । तथात्रापीत्याशयेनाहुः एतावदित्यादि ।

इति एकोनविंशोऽध्यायः ।

विंशतितमेऽध्यायेऽध्यायार्थसन्दर्भे । उभयोर्निर्णयो यादृगित्यादि ।

१०-२००. उभयोर्ज्ञानकर्मणोः । भगवत्सम्बन्धं विना कर्मापि न सत्त्वश्लेषकम् । अन्य-
था गोपवाक्यैरेव भगवद्भावः स्यादिप्राणाम् । तथापि कर्मणो वैदिकत्वात्
तस्य च भगवत्त्वेव तात्पर्यवत्त्वात् पर्यवसानं भक्तावेव । तदपि न स्वतः, किन्तु भक्तसङ्गा-
देव । भक्त्यभावे वैयर्थ्यं च । भक्ताया इति वचनादेकस्याः प्रसङ्गेनान्यासामप्यङ्गीकारः ।
तादृशीनामपि सङ्गेन पुंसां भक्तिः । 'गृह्णन्ति नो न पतय' इतिवाक्यं श्रुत्वा हि तत्समाधान-
पूर्वकं प्रभुगमनमेवोक्तवान् । सम्पन्नं च तदेव । तेनान्यशेषतया भजनं प्रभुर्न मनुते । तेन
च भगवदन्तराय एव भवति । अतो न पुरुषार्थसिद्धिरिति ज्ञाप्यते । अन्यासामपि स्नेहवत्त्वे-
ऽपि प्रसादविषय एव तद्धेतुत्वेन भक्तत्वोक्त्याऽन्यभावतो वैलक्षण्यमेतद्भावे ज्ञाप्यते ।
तत्र सर्वात्मभावत्वमेवेति ज्ञेयम् । पुष्टिलीलायामङ्गीकार एवान् प्रसादः, न तु शीघ्रं मुक्तिः ।
पूतनादिसाधारण्येन प्रसादविशेषोक्तिरत्र निरुद्धा भवेत् । शरीरस्य मर्यादामागमित्येन
तन्नाशपूर्वकं देयं दत्तवानिति दृढयम् । एवंरूपस्तयोर्निर्णयोऽप्युच्यत इत्यर्थः ।

ननु 'नन्वद्धा मयि कुर्वन्ती'ति 'प्राणबुद्धिमनःस्वालो'त्यादिना च स्वस्मिन्सहजप्रि-
यत्वोक्त्या स्वतरेषु प्रीतेरौपाधिकत्वेनापुरुषार्थत्वं स्फुटमेव भगवतोक्तमिति तच्छ्रुत्वापि
कथं पत्न्यो गृहान् गता इत्यत आहुः साक्षाद्भगवतोक्तं हीति । यथा यथावत्
तात्पर्यज्ञानपूर्वकं पूर्वमेव न भासत इत्यर्थः । गोपद्वारा ब्राह्मणेभ्यो यदुक्तं तत्परम्परोक्तम् ।
उत्तमाधिकाररहितानामिति शेषः । एतच्च प्रायःश्रुतेतिश्लोकविवरणे स्फुटीभविव्यति ।

ननु देहत्यागोत्तरावधिकोक्तभावोऽवश्यं पूर्वमप्यन्येषामपि ज्ञातः सम्भवतीति कथं
प्रतिबन्धकरणमुपपद्यत इत्यत आहुः स्त्रिया भाव इति । परः सर्वासां पत्नीनां भावेभ्य
उत्कृष्टः सर्वात्मभाव इति यावत् । स्त्रियाः उत्तमनायिकाया भावस्तथा । यथापूर्वं न भासत
इत्यर्थः । वस्तुन एव तथात्वादिति भावः । यद्वा । तर्हि पत्नीनां परम्परोक्तभानं कथमि-
त्यत आहुः स्त्रिया भाव इति । यथा प्रभुवान्यं दुर्वोधम्, तथा स्त्रीणां भाव एवोत्कृष्ट
इत्यर्थः । तथा च प्रियसम्बन्धिवार्ताश्रवणजनितोक्तभावेनैवागताः, न तु वचनतात्पर्य
ज्ञात्वेति भावः । जाल्यमिप्रायेणैकवचनमुक्तम् । यद्वा । ननु 'प्रसीद' त्रितिवाक्याजसाद-
स्तस्यामवश्यं वाच्यः । स च देहत्यागः सद्योमुक्तिर्वेति न वक्तुमुचितम् । एतयोः पूतना-
दिसाधारणत्वादित्यस्य स्पष्टतयातुक्तत्वात् तत्कार्यं न किञ्चित्प्रत्ययम् इत्यत आहुः स्त्रिया
भाव इति । यथा ब्रजसीमन्तिनीनां तयास्या अपि भावः परः सर्वोत्कृष्टः सर्वात्मभावरूप
इत्यर्थः । तथाच यथैतासु लीलां कृतवानेवमेवास्यामपीति । मर्यादामार्गीयत्वादेहो नाशितः ।
यदीयमत्रागता स्यान्न निर्वेतेतैव । सर्वात्मभाववत्त्वात् । अतोत्र प्रतिबन्धकं मर्यादादेहं
नाशयित्वा नीतवानित्ययमेव प्रसादः । अन्यथा 'ये यथा मा' मिति प्रतिज्ञा न सङ्गच्छेतेति
भावः । यद्वा । नन्वेकस्यामेव प्रसादे को हेतुरत आहुः स्त्रिया इति । परः सर्वासां
भावेभ्य उत्कृष्टोऽस्या भावोऽतस्तथेत्यर्थः ।

भक्ताया विप्रभार्याया इत्यस्य विवरणे । ज्ञानं हि ब्रह्मात्मकमित्यारभ्य

१०-२०-२. कार्यक्षमं भवतीत्यन्तम् । अत्रायमाशयः । पूर्वाध्याये हि सर्वमश्रुतं
भगवदर्थमिति ज्ञानमुपदिष्टम् । एवं सति स्वविनियोगानर्हत्वज्ञानेन वस्तु-
मात्रे तथाकरणे व्यवहारविरोधेन च लीलविरोधः स्यात् । अत एव क्षुन्निवारणस्यावश्य-
व्यर्थं स्यात् । तेन यदुपयोगकरणे प्रभोरिद्विगतमस्ति तस्य तथाकरणम् । यत्रातथात्वं, न तत्र
तथेति ज्ञानमपेक्षितम् । तत्रापि यदीदं मयैव आद्यं मयैव भोक्तव्यमित्याग्रहः स्यात्तदैव
शाललीलायां रसः स्यात्, अन्यथा शान्तरसमध्यपातित्वेन रसाभासः स्यात् । इदं चोपदि-
ष्टज्ञाने जायति न सम्भवतीति प्रथमं लोकानुरूपं पर्यवसानतो भगवद्भक्तिं यज्ज्ञानं तद्यतो
भवति तदिदमज्ञमिति तयोक्तवान् । अज्ञस्वामिनां बहिर्मुखत्वात् समर्पणकर्त्रीणां च भक्त-
त्वादुभयरूपत्वं तस्येति । अज्ञस्य ज्ञानपौषकत्वं श्रुतिसिद्धम् ।

‘मां ज्ञापयतेत्यत्र । तस्यान्नदोषो निरूपित इति । पूर्वं यथेष्टमिति कामपदं

१०-२०-१४.

व्याख्यातम्, अधुना तस्मान्नविशेषणत्वमभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमुच्यते । दोषः स्वभोगे ज्ञेयः स कथं निरूपित इत्यत आहुः कामपदादिति । अत्रेदमाकृतम् । अन्नं हि पुरुषस्वामिकं भवतीति तदन्नं तैः स्वर्गकामनया यज्ञसंवन्धिदेवतान्तरोद्देशेन । सङ्कल्पपूर्वकं निष्पादितत्वात् सकाममपि कामप्राप्त्युपात्तं कामरूपमेव जातमिति ज्ञापनाय तथा विशेषणम् । तेन तेषामभक्तत्वं सूचितम् । तथा चान्योद्देशेन कृतमभक्तसंवन्धि स्वभोगयोग्यं न भवतीति दोषोक्तिः । किञ्च, ‘मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः’ इत्युक्त्वा दानसमयेपि ‘मह्यं दास्यन्ती’ति पात्रान्तरोक्त्या चोक्तदोष एवान्नस्य स्फुटीभवतीत्याशयेनोक्तं च इति पदाच्चेति । न च पूर्वोत्तरवाक्ययोः कथं संगतिरिति वाच्यम् । तासां भक्तत्वात् मदागमने ज्ञापिते मत्संवन्धित्वं ज्ञात्वा वो युष्मभ्यमपि दास्यन्तीति ज्ञापयितुमादौ स्वकथनम्, अग्रे दोषत्वमन्नस्य ज्ञापयितुं च इति कथनमित्युपपत्तेः । अन्यथा यथा भगवतोक्तं वो दास्यन्ति तथा ता अपि तेभ्य एव दद्युः, न तु स्वमन्त्रानयेयुः । तर्हि कथं तदन्नमेताभिरानीतं भगवानङ्गीकृतवानिति चेत् । अत्रैवं प्रतिभाति । पक्ष्या आत्मनोऽर्धत्वात्तदन्ने तासामंशो भवितुमर्हति । स च तासां भक्तत्वादुक्तदोषरहित एवेति मन्तव्यम् । तथासति तस्य पूर्वमप्यङ्गभावात् समुदिताभिप्रायेण दोषोक्तिः । ततस्ताभिर्भगवदर्थं स्वांशे पृथक्कृते तदङ्गीकरणभावस्यकं प्रभोः । ‘भक्त्युपहृतमश्रमी’ति वचनात् ।

यद्वा । ‘अन्नमादाय भाजनै’रिति भाजनोक्त्या पृथग्भावसंभवेपि यथा तदन्ने पूर्वमन्योद्देशो दोषहेतुरभूत्, एवं पश्चाद्भगवदुद्देशस्तस्मिन्निवृत्तिहेतुरभूत् । अतः सर्वमेवान्नमङ्गीकरणयोग्यमित्युपपद्यते । न च तासां भक्त्या पुमंशः कथमदुष्टो भवतीति शङ्कनीयम् । तत्संवन्धात्तेषामपि भक्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

अथवा, कागं यथेष्टमिति पक्षेपि तत्तात्पर्योक्तिस्तस्यान्नस्य दोष इति । अत्रायमर्थः । आधिदैविकं यज्ञं संपादयितुं पुमिराधिदैविकयज्ञात्मकस्य भगवतस्तदाज्ञयाध्यात्मिकानां गोपानां यात्रामह्नः कृतः । सोऽत्र दोषपदेनोच्यते । तथा सति कथमाधिभौतिकोपि स संपत्स्यत इति ज्ञात्वा साक्षादाधिदैविके दातुमशक्यत्वादाध्यात्मिकेभ्यो वो युष्मभ्यं यावता तृप्तिर्भविष्यति, तावद् दास्यन्ति । तेन चाधिदैविकस्य तृप्तिर्भविष्यति, आधिभौतिकस्य संपत्स्यत इत्याशयेनोक्तं कामपदाद् इति पदाच्चेति । अन्यथा यज्ञीयान्नस्य यज्ञार्थमस्थापयित्वा यथेष्टदानकथनानुपपत्तेः । तास्तु ‘यथा तरोर्मूलनिपेचनेने’ति ज्ञानेनाधिदैविकद्वारेणैव सर्वं भवत्विति तत्रैव सर्वमन्नमाणीतवत्य इति सर्वमवदातम् ।^१

अत्रैव श्यामं हिरण्यपरिधिमित्यस्य विवरणे । ज्ञानक्रिययोरित्याभ्य सर्व-
१०-२०-२४. चिरोघः परिहृतो भवतीत्यन्तम् । ननु स्वरूपस्योत्तररूपत्वे तासां व्या-
प्युष्य गमनं सर्वथा निरुद्धम् । तथाहि । ज्ञानं हि क्रियापर्यवसायि । तथाच

मर्धातुप्रवालेत्यादिविवरणे केवलधर्मसहितरसदानार्थोपस्थितिपरवशत्वयुग्मरसस्थापनादि-
 क्रिया तदनुरूपमेव भगवज्ज्ञानमपीति ज्ञायते । तथा च व्याघ्रव्यगमनमेतदुभयवि-
 रोधि । इत एव मर्यादाविरोधः । न हि भगवज्ज्ञानादि विरुद्धं भवितुमर्हति । 'कृष्णा-
 द्विपद्मधुलिङ्गं न पुनर्विद्युद्योगे'ष्वित्यादि भागवतं शास्त्रं रसशास्त्रं च तादृशमतस्त-
 द्ब्रह्मतानामन्यत्रापि पतित्वेन भजनमिति भक्तेर्विरोधः । व्यामोहेन समाधानस्यायमा-
 शयः । यदि पूर्वोक्तरूपेष्वेकस्यापि स्फूर्तिः स्यात्, स्याच्चत्कार्यमेव । किन्तूक्तानां मूलरूपे
 मोहकसम्बन्धात् कस्यापि न स्फूर्तिरिति न तत्कार्यसम्भव इति । यद्वा । भगवतो ब्रह्मत्वेन
 तज्ज्ञानशक्तेरपि सर्वसमत्वेन विकाराजनकत्वादुक्तरीतिश्च तृजनकत्वात् तथा । तत्किंवाश-
 क्तिरपि योगशास्त्रादिनिरूपिता मनःसमाधिहेतुत्वेनोक्तरूपैवेति तथा । ब्राह्मणीष्वेवंभाव-
 शुभं फलम्, विपरीते विपरीतमिति । एतासां विवाहितपुंभजनस्यैव तथात्वादुक्तरीतिश्चात-
 थात्वहेतुत्वेन तथा । शास्त्रोक्तरीत्यैव भजनं भक्त्यङ्गमिति तद्वैपरीत्येन भावजनकरीति-
 प्राकट्यमङ्गविरोधि । जारत्वेन ह्यत्र भजनं स्यात्, तच्च भक्तिविरोधि । व्यामोहसमाधेरयमा-
 शयः । लोके यो हि येन यदर्थं व्यामोहितः क्रियते, स तदनुरूपमेव करोति, न तु स्वानु-
 गुणम् । तथाच पूर्वोक्तानामेवंभावेन भजन एव तात्पर्यमधुना सम्पन्नमिति तेषां पुष्टिमार्गीय-
 त्वकरणान्न विरोधगन्धोपीति । यद्वा । ननु स्वरूपस्योक्तरूपस्योक्तरूपत्व इत्यादिनास्मदु-
 क्ताशङ्कानिरासायाहुः सर्वव्यामोहादिति । सर्वासां पत्नीनां सर्वांश्च वा तासामेव व्यामोहो
 भगवता कृत इति पूर्वोक्तभगवदीयज्ञानक्रियादेः कार्यसम्पत्तिरभवदेतासु, तेन गेहं गताः ।
 भजेदमाकृतम् । तासां गृहगमनोक्त्या भगवदीयज्ञानक्रियादिकार्यासम्पत्तिः स्पष्टैवेति
 ज्ञानाद्युक्तिर्निरर्थेति शङ्कानिरासायावश्यं तत्प्रयोजनं वाच्यम् । तच्च मर्यादादेहं त्याजयित्वा
 पुष्टिमार्गीयं तं प्रापयित्वा समानीता या तन्निमित्तं प्रभुणा तादृश धर्माः प्रकटीकृता इति
 तस्यां तत्कार्यं सम्पन्नम् । एतदर्थमप्राकट्यादेतासु तत्कार्यासम्भवेऽपि न विरोधः । अत एवै-
 तद्दर्शनमस्मिन् श्लोके नोक्तम् । किन्तु पूर्वस्मिन्नेव । परन्तुभयदृष्टं रूपमेकमेवेति पूर्वेणास्य
 श्लोकस्य सङ्गतिः कृता । प्रतीयमानानामपि धर्माणामेतद्ब्रह्मदानारोहो व्यामोहादिति । पूर्व-
 मप्रतीतिरेव धर्माणामुक्ता, संप्रति प्रतीतावपि हृदयाप्रवेश उच्यत इति विशेषः ।

प्रायःश्रुतेत्यत्र । कर्णपूरपदतात्पर्योक्तौ । दृष्टानन्तर्यामाद्यादिति । दृष्ट दर्श-
 नम् । तदानन्तर्यामावादित्यर्थः । यद्युक्तानां भावानां तदनुरूपस्वीयभावैः
 साक्षादनुभवानन्तरं श्रवणं स्यात्, तदा पूर्वानुभवसंवादेन सर्वाङ्गे तद्रसा-

नन्वद्धा मयीत्यत्र । यावन्न भगवति प्रेमेत्यादि । अत्रायं भावः । भक्ति-
 मार्गे स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वं भगवत एवेति निरुपधिस्नेहस्तद्विषयक एव भवति ।
 १०-२०-२६. तदुपयोगित्वेन स्वात्मादेः परं तथात्वमिति वस्तुस्थितिः । अत एव 'यर्ह-
 म्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसू'निति महिषीवचनं गीयते । एवं यथा विष-
 यिणामात्माध्यासप्रयुक्तस्नेहविषयत्वेपु देहेन्द्रियादिषु स्वात्माज्ञानेपि परमस्नेहः, तथा
 भगवत्स्नेहहरितानामपि मुमुक्षूणां विषयवैराग्यमिति ज्ञेयम् ।

पतयो नाभ्यसूयेरन्नित्यत्र । पित्रादयोपि पूर्वपूर्वोपाधीत्यादि । पतिपितृ-
 १०-२०-३१. भ्रातृसुतादीनां मध्ये पूर्वस्यैतन्निषेधप्रयोजको यो धर्मः स उत्तरे नास्तीत्यर्थः ।
 एतदेव विवृतं नहीत्यादिना । पितृस्वस्तुतदत्तपिण्डे लोभादेतन्निषेधः सम्भ-
 वति, स न भ्रातरि । भ्रातुः स्वससौभाग्येच्छा भवति तथा । सुते तु न सा । अस्य मातु-
 निर्दोषत्वमपेक्ष्यम् । अन्येषां तदपि नेत्यर्थः । यद्यप्यन्यधर्माभावोऽनसूयायां न हेतुः, तथापि
 स्वनिष्ठतादृघधर्माणामप्यधुना नाज्ञात् तदुपलक्षकोऽयं ग्रन्थ इति ज्ञेयम् । एवं सत्यागमन-
 समये प्रतिबन्धकृतिहेतुभूतपत्यादिनिष्ठधर्मा एव पूर्वपूर्वोपाधिशब्देनोच्यन्त इत्यपि ज्ञेयम् ।

अथानुस्मृत्येत्यसाभासे । एवं ज्ञानकर्मणी द्विविधे इति । विप्रतत्त्व-
 १०-२०-३७. ल्योर्मर्यादापुष्टिभेदेन द्विविधे ते निरूप्ये इत्यर्थः ।

यद्विश्वेश्वरयोर्याच्ञामित्यत्र । विश्वेश्वरपदतात्पर्यमाहुः वस्तुतो भगवतै-
 वेत्यादि । विश्वस्यैवेश्वरो नियामकः प्रवर्तको निवर्तकश्च यत इति भावः । चलिवाक्यात्
 परम्पर्यापीत्यादि । यद्यपि मामितिपदात् चलिना स्वविषयकमेवोक्तमिति न भगवद्धर्म-
 निरूपकं तद्वाक्यमिति भाति, तथापीश्वरस्यैवेदं वाक्यं भवतीत्यैश्वर्यधर्मरूपत्वात् तस्य च
 भगवदीयस्यैव यलौ सत्त्वाद्भगवद्वाक्यमेव पर्यवस्यतीति भावः । ननु याच्ञामङ्ग-
 श्वे-
 भगवत्कर्तृक एव, तदा विप्रापराधत्वेनास्य कथनं कथम् । अपरञ्च । पत्नीनां दीक्षितविमि-
 तात् प्रवासं न ददातीति विध्युल्लङ्घनं च कारितवानिति, प्रत्युत विप्रापकारकृतिरापद्यत
 इत्याशङ्क्याहुः ब्राह्मणानामयमिति । अयं सत्रलक्षणो धर्मोन्नसमर्पणेन न बाध्यते ।
 'शेषाहुर्जीर'न्निति विधेरन्नदानस्य विहितत्वाद्यज्ञार्थनिर्दिष्टाज्यादेः शेषमूतान्नातिरिक्तवस्तुदा-
 नस्यैव निषेधस्य कृतत्वा 'दन्नहीनं दहेद्राष्ट्र'मिति वाक्यादावश्यकत्वाच्चेति भावः । किञ्च, अग्रे
 फलदर्शनादपि साधनवैगुण्यं न वक्तुं शक्यमित्याहुः स्नेहाच्चापीति । यद्यपि तदीयान्न-
 स्वीकारेण भक्तसङ्गेन च तेषां भक्तिर्जाता, तथाप्यग्रे तेषां कर्मफलासम्भवाद्वादैदिककर्मणो
 वैयर्थ्यासम्भवादेतत्फलत्वेनापि भगवता भक्तिरेव सम्पादितेति ज्ञापनायापिशब्दः । यच्चोक्तं
 याच्ञामङ्गश्वेत्यादि, तत्राहुः भिक्षारूपेणेति । भगवता विहितैव सा बाध्यत इत्यर्थः ।
 लौकिकी तु विप्रैरेवेति युक्तमपराधत्वेन कथनं याच्ञामङ्गस्येति भावः । अतो याच्ञापराणि
 भगवद्वचनानि लौकिकतत्परत्वान्न विरुध्यन्त इत्याहुः न्यासमूतावित्यादि । यद्वा । ननु

श्रीविठ्ठलनाथविरचिता ।

भक्तवाक्यपरिपालकत्वाद्भगवतः कथं बलिवाग्विरुद्धं स्त्रीषु याचनं कृतवानित्यत आहुः
ब्राह्मणानामिति । बलिवाक्येन वर्णाश्रमधर्मत्वेनोक्ता स्त्रेहप्रयुक्ता च या याच्ना सा न
वाध्यते, कन्यादिविपयिणी सा लौकिकी, सापि तथा । किन्तु दैन्यप्रयुक्तैव सा वाध्यत
इत्यर्थः । प्रकृते च न दैन्यप्रयुक्ता सा । 'भक्तायाः प्रसीद'न्निति वाक्यादिति भावः । अत
एव तादृग्वचनैरविरोध इत्याहुर्न्यासभूतावित्यादि ।

चिमुखा ये त्वधोक्षज इत्यत्र । ज्ञानेप्यात्मसाक्षात्कार इत्यादि । इन्द्रि-

१०-२०-३९.

यजन्यज्ञानस्य पुरुषोत्तमविषयत्वं प्रदर्शयन्ति ज्ञानेपीत्यादिना । मनोज-
न्यात्मसाक्षात्कारफलकज्ञानमार्गस्यात्ममात्रपर्यवसायित्वम् । कर्ममार्गस्या-
धिकारिभेदेन द्वैविध्यम् । बहिर्मुखानां तु क्रियारूपे भजनम्, तेनैवाद्यद्वारा फलसिद्धिरिति
यतस्तन्मतम् । श्रुतितात्पर्यज्ञानवतां त्वलौकिके यज्ञरूपे भजनमितीन्द्रियजन्यज्ञानकृतविष-
यत्वेनाधोक्षजत्वं सिद्धमित्यर्थः । भक्तिमार्गे भगवत्साक्षात्कारो 'नाहं वेदै'र्नतु मां शक्यसे
द्रष्टु'मित्यादिवाक्यैर्नैन्द्रियजन्य इति भावः । दृष्टेऽपि भगवति यावत्सर्वेन्द्रियैः साक्षा-
ज्ञानुभूयते, न तावत्सास्थ्यमिति, न साक्षात्कारमात्रं फलम् । 'दर्शयन् मुहुर्मनसि स्मरं
यच्छसी'ति वाक्याद् दर्शनस्याप्रेतनभोगोपयोगित्वेनाज्ञत्वम् । यथेष्टदण्डस्य रससम्ब-
न्धाद्भक्ष्यत्वम्, तथा भगवदानन्दलेशसम्बन्धेनान्येषां रूपाणां भजनीयत्वमित्याशयेनेषु-
दृष्टान्तः । केवलरसात्मकः स्वयमधुनैव प्रकट इतीतः पूर्वमेव ते पक्षाः कर्तव्यत्वेन स्थिताः,
नन्वतः परमपीत्याहुः अत एतादृश इत्यादि । इति विंशोऽध्यायः ।

एकविंशाध्याये । एतद्ब्रूहि महान्काम इत्यत्र । शुश्रूषव इत्यग्रे कथनात् सन्प्र-

१०-२१-४.

त्ययेनेच्छैवोक्तेति कामपदार्थमन्यमाहुः अभिलपितोर्थ इति । यद्यप्यन्य-
द्वारा कथनेऽपि शुश्रूषानिवृत्तिः सम्भवति, तथापि शुश्रूषेव मह्यं साक्षाद्भगवत्क-
थनलक्षणोर्थो महानिति प्रातीतिकोर्थः । वस्तुतस्तु यागभङ्गलक्षणोर्थस्तथेति हृदयम् ।
तथाप्यन्यभजननिवारणपूर्वकत्वमभजन एव प्रभुतात्पर्यमिति पक्षान्तरमाहुः तद्विपयि-
णीच्छा चेति । स्वयागविपयिणी सेत्यर्थः ।

पर्जन्यो भगवानित्यत्र । अन्यथा तद्वेतसेत्यादि । भगवदतिरिक्तस्यैकसा-

१०-२१-८.

खिलजगदुत्पत्तिस्थितिहेतुत्वं न सम्भवतीत्येतत्परोऽयं ग्रन्थः ।
इत्यत्रिगोत्रिजमस्वमित्यत्र । वासुदेवत्वेन शुद्धसत्त्वाकारमन्तःकरणं कृत्वा कर्मो-

१०-२१-२८.

पयोगिश्रद्धासामर्थ्याद्युपयोगित्वेन तत्राविर्भूय सर्वं कारितवानित्याशयेन
वासुदेवप्रचोदिता इत्युक्तम् । प्रेरणे प्रकर्षोप्ययमेव । अन्यथा न वदेत् ।
अग्रे च गमने गोपानां मुख्यत्वं प्रभोस्तु गौणत्वमुक्तमित्यनवशस्तदा सूच्यत इति तद्-
भयतात्पर्यमाहुः भगवदावेशेनैतदित्यादि । इत्येकविंशोऽध्यायः ।
द्वाविंशाध्यायार्थोक्तिसन्दर्भे तद ज्ञापयति निश्चितमिति । दृष्टार्थ-

फलककर्माधिष्ठाता दृष्टानिष्टजननद्वारा स्वत्यागे सति स्वानुभावं ज्ञापयतीत्यर्थः । अदृष्टाने-
कसाधनवत्त्वेऽपि गोवर्धनात्मकदृष्टसाधनेनैव रक्षणे तात्पर्यमाहुः उभयोर्हेतुकत्वार्थमिति ।
एतज्ज्ञापनार्थमित्यर्थः । 'तच्छेषेणोपजीवन्ती'तिवाक्यात् स्वोपजीव्यान्नजनकत्वेनेन्द्रो यष्टव्य
इति व्रजराजेनोक्तं यथा, तथा भगवतापि 'वयं गोवृत्तयोऽनिशं' 'वनशैलनिवासिनश्चा'त
उपजीव्यत्वाद्धेतोर्गवादीनां मख आरम्यता' मित्युक्तमित्युभयोर्हेतुकत्वम् । एवं भग-
वता कृतमिति । दृष्टमेवानिष्टमन्यप्रतीत्या दृष्टेनैव तद्वारणं चेत्यर्थः । अन्यथा 'गोपाये
स्वात्मयोगेने'तिपदं विरुध्येत । यद्रूपेण मुक्तं तद्रूपेणैव रक्षितवानिति तत्त्वम् । दश-
श्लोकां प्रतिवाक्यार्थोक्तौ सर्वनाशनादिति । सर्वपुरुषार्थनाशनादित्यर्थः ।
तेषामेतत्सङ्गधावत्त्वादिति भावः ।

कृष्णं मर्त्यमित्यस्य द्वितीयार्थोक्तौ । अथवा कृष्णमित्यादि । विपरीतपङ्कण-
१०-२२-३. मिति मर्त्यपदव्याख्यानम्, मर्त्यस्यानीश्वरत्वादिधर्मनैयत्येन विपरीतपङ्कणा
लक्ष्यन्ते । तथाच शङ्खे गृह्यमाणेऽपि पीतिमारोपवत्स्वधर्मारोपं सदानन्दे कृतवन्त
इति मे अप्रियं चक्षुरित्यर्थः । तत्त्वेनोपाश्रित्येत्यस्यैव विवरणं भगवत्प्रीत्यादिना कृतम् ।
अहं चैरावतं नागमित्यत्र । अक्षयो गजो जले स्थले चेत्यादि । अमृ-
१०-२२-७. तमयनप्रस्ताव एवोत्पन्नत्वेनामृतधर्मा अप्यस्मिन्सन्तीत्यक्षयत्वम् । पूर्वं जल
एव स्थितत्वादधुना च स्थले सत्त्वात्तथेत्यर्थः ।

शिलावर्षनिपातेनेत्यस्याभासे । अन्यथा कर्तव्यमिति । अधुना स्वस्मिन्प्र-
१०-२२-१४. वेशोऽन्यशब्दार्थो ज्ञेयः ।

तत्र प्रतिविधिमित्यत्र । योगमायेत्यस्याभासे । न प्रशासनन्यायेनेति ।
१०-२२-१६. 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि धावापृथिवी विधृते तिष्ठत' इति श्रुत्यु-
क्ततद्वारणवदत्र तत्र सम्भवतीत्यर्थः ।

गोपाये स्वात्मयोगेनेत्यत्र । पर्वतधारण इत्यारम्य भविष्यन्तीत्यन्तम् ।
१०-२२-१८. अत्र हि द्वयं कार्यम् आसाराद्रक्षा पर्वतधारणेन, एतेषां जीवदेहादिरक्षा च ।
अन्यथा पर्वतधारणेऽपि प्रलयकालीनमेघानां स्तनितादिभिरेतत्प्राणस्थितिर्न
स्यात् । तदेतदुक्तं पर्वतधारण इत्यारम्य योग एवेत्यन्तेन । तेनात्मयोगेन गोपाये ।
स्वात्मयोगेन गोपाय इति मूलार्थो विवक्षितः, अन्यथा स्वपदं न वदेत् । अथवा । स्वश्चात्म-
योगश्च तयोः समाहारस्तथा । युज्यते फलमनेनेति योगः साधनं सामर्थ्यं शक्तिरिति यावत् ।
आत्मनः सा योगमार्गैवेति सैवोक्ता । एवं सति स्वेन तत्प्राणादिरक्षा स्वरूपानन्ददानेन ।
तदुक्तं 'क्षुत्तृह्यथा'मित्यनेन मूले । तथाचाद्रिधारणं तेनासाराद्रक्षेति भावः । 'तस्मान्मच्छ-
रणं गोष्ठ'मिति वाक्योक्त्यनन्तरं प्रासादशब्दानिरासायाहुः प्रथमं हेतुशसम्बन्ध इत्यारम्य
ततो भवेदित्यन्तम् । नन्वीद्वपरिगृहे नन्दादीनामन्यमजनमसम्भवि । कथयित्सम्भेव

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

॥ ततो निवर्तनमेवोचितम्, न तु यागोपदेशोपि । स्वरूपेणैवैतत्परिग्रहात्साधनान्तरान-
 पेक्षणात् । न चाधुनैवायं परिग्रह इति वाच्यम् । 'स्वगोकुलमनन्यगति'मित्यादिवाक्यैः
 सर्वदिकत्वात् । किञ्च, स्वस्य सर्वज्ञत्वेन व्रजपरिग्रहस्य च पूर्वसिद्धत्वेन शरणागमनप्रार्थ-
 नपर्यन्तं तूष्णींभावोनुपपन्न इति चेत्तत्राहुः प्रथममित्यादि । अत्रायं भावः । अत्र परिग्र-
 हेणैव सर्वम्, न तु सोऽप्यन्यसाधनसाध्य इति ज्ञाप्यते । एवं सति पूर्वं विपरीतसाधनवत्त्वेपि
 स्वपरिग्रहेणैव तन्निवर्तनोक्तौ तत्सम्पद्यते, न तु पूर्वमेव तदभावोक्तौ । अत एवेतरसाधना-
 ऽप्यत्वोक्तिपूर्वकं 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतिरप्याह । इदमेवोक्तं प्रथमं क्लेशोल-
 लसक्तेऽस्माभिः क्लेशः प्राप्त इत्यसूयैवोत्पद्येत । तथा सति सर्वो निरोधो व्यर्थः स्यात् । परिग्र-
 हस्य स्वतःप्रायस्यज्ञापनार्थेतेषां लोकसाधारणी रीतिर्यत् उच्यते, अतो नास्यानुत्पत्तिश्चापि ।
 पूर्वं देहेन्द्रियादीनामन्यत्र विनियुक्तत्वादपि तत्सम्भवः । अत एव तादृशत्वे इन्द्रियादीनां
 निरोधो न सम्भवतीति स्वकर्मणि विनियुक्तवांस्तानि तद्वस्तूनि च । तथा सति पूर्वदोषाप-
 गमात्प्रमौ न दोषारोपः, तच्छरणागमने च बुद्धिरभूत् । न च स्वरूपबलेनैव परिग्रहादेत-
 न्नैरर्थ्यमिति वाच्यम् । परिग्रहान्तःपातित्वादस्य । परिग्रहो हि तेषां तदीयस्य च वाच्यः ।
 तेषां च परिग्रहीतृनिष्ठत्वाभावे परिग्रहस्वरूपासम्भवात् । न च शरणागमनेन परिग्रहोऽन्यथा-
 सिद्ध इति वाच्यम् । तस्यैव रक्षाहेतुत्वात् । शरणागतवर्णनं तु भगवत्परिग्रहीता भगवन्त-
 मेवैहिके पारलौकिके चार्थे प्रार्थयन्ति, नान्यमिति भक्तिमार्गीयमर्यादाज्ञापनार्थम्, परि-
 ग्रहोऽप्यनेन सिद्ध इति ज्ञापनार्थं च । अन्यथेन्द्रपाराधेऽविष्टं दृष्ट्वा, अतःपरं त्वद्यागमेव
 करिष्यामोऽस्मात्रक्षेत्रीन्द्रमेव प्रार्थयेयुः । इदमेवोक्तं मर्यादास्यापनायेत्यनेन ।
 अथवा । मादकार्यमतस्वेतरागमनवत्परिग्रहस्वभावेनैव को वा वराक इन्द्रोऽस्माकं
 कस्य वा भयमिति स्मयेन प्रभुमपि चेन्न प्रार्थयेयुस्तदापि रक्षणीया एव स्युः, परन्त्वेत-
 द्ज्ञावानुसारेणैव । तथा सति गोवर्धनोद्धरणं न स्यात् । वृष्टिनाश एव कर्तव्यः स्यात् । एवं
 सति गोवर्धनोद्धरणेऽन्योपेक्षाराहित्यपूर्वकप्रियेक्षणकेवलभगवदीयत्वमाहात्म्यज्ञानगोविन्दना-
 मधारणामिपेकादिलीला यास्त्रासामननुभवोऽसम्भवश्च स्यात्, एतन्नितनिरोधश्च न स्यात् ।
 तथा सत्येतन्निरोधार्थमेव सर्वकरणमिति नियमरूपा या मर्यादा सा भज्येत अतस्तद्रक्षणाय
 तथेत्यर्थः । किञ्च, अस्य साधनप्रकरणत्वात् साधनमार्गांनुसारेण या लीला कृता, सेवा-
 प्रोच्यते । अतोऽन्ययागनिषेधस्वयागकारणशरणागमनतदनन्तररक्षणादिकथनं च युक्तमिति-
 भावः । विपक्षे बाधकमाहुः अन्यथेति । यवेतान्सर्वतः पृथक्कृत्यात्मसात् करिष्यामी-
 तीच्छयैव यागमहादिकं न कृतं स्यात्, तदेन्द्रार्थमुद्दिष्टत्वेन तच्छेपीभूतमन्नं नोरीकृतं स्यात् ।
 अन्येनाप्यन्नेन गोसवसम्भवात् । तथा सति गोकुले तदीयोऽयः स्थापित एव भवेत् । अत एव
 प्रमणोक्तं 'य इन्द्रयागसम्भारात्तैरेवायं मखः साध्यताम्, नान्यै'रिति । अतः केवलतात्मसात्क-

रणेनाग्रे केवलस्वरूपानन्ददानार्थमेव यागोपदेश इत्याहुरतो यागोपदेश इत्यादिना । किञ्च, एवमनन्यभक्तिमार्गः सिध्यति, अन्यथान्यसंवलितैव सा स्यात् । यावति कृते भक्ताः कालकर्मादिभ्यो मुक्ताः सन्तः केवलं स्वीया भवन्ति, तावति क्रियमाणे सति यदानुपङ्गि-कमिन्द्रमानभङ्गादिकं भवति, तद्भवतु नामेलक्लिष्टकर्मत्वं च स्यादित्याहुर्भक्तिमार्ग इति ।

इत्युक्तवैकेन हस्तेनेत्यस्याभासे । विश्वासार्यमित्यादि । सार्धेनाद्येन गो-
१०-२२-१९. पानां रक्षिष्यत्येवेति विश्वास उत्पादितः । स्ववचनकृतिहेतुकत्वज्ञाने स-

त्यवश्यं तत्प्रतिकृतिर्भवतीति तज्ज्ञापनायापत्तावित्याद्युक्तम् । यतो वचनेन यागे कृते प्रत्यक्षं देवो दृष्टः । तदुक्तं 'कृष्णस्त्वन्यतम'मित्यनेन । इन्द्रदमने क्रियमाणे 'त्विन्द्रस्य युज्यः सखे'ति श्रुतिविरोधो भवेत् । तत्र श्रीमदहरणोक्त्या हितकर्तृत्वेन स परिहृतः । आधिदैविकस्य सर्वत्रैव भगवद्रूपत्वात् तद्युक्तस्य च मदासम्भवादस्य च तद्यु-क्तत्वात् तद्रहितत्वेन मानभङ्ग आधिदैविकसम्मत एवेति ज्ञापनायोक्तं नहि मद्भाष-युक्तानामिति । अन्यथा मद्भाषयुक्तानामिति न वदेदिति भावः । गोपाये स्वात्मयो-गेनेत्यनेनोक्तरीत्या तयोः प्रबोधनम् । आदिपदेन गोवर्धनस्यवृक्षपक्ष्यादय उच्यन्ते । तेषा-मावरणाभावाज्ञाशस्य चानिष्टत्वात् तेष्वपि स्वयोगो ज्ञाप्यते । अन्यथेत्युक्त्वा दधारेति न व-देत् । वचनं विनापि गोवर्धनोद्धरणेन रक्षासम्भवादिति भावः । इति द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशाध्यायार्थोक्तौ । अज्ञानमिति । निरुद्धानामज्ञानादि कृष्णगं
१०-२३-०. कृष्णविषयकं निवार्यत इत्यर्थः । प्रयोजनमाहुः समस्त्वायेति । गोवर्ध-
नोद्धरणेन कृतो यो निरोधः स तु सर्वेषां समान इति तज्ज्ञापनाय तथे-
त्यर्थः । प्राकृततत्त्वेनेति । स्तनिष्ठो हेतुः । जातस्तादृश एवेति । तादृश एव, अप्राकृत
एव, प्रकट इति । अत्र भगवत्प्राकृतत्वस्वसम्बन्धित्वयोर्विरोधाभावात् सन्देह इति परः
सिद्धान्तस्तथा, उच्यत इत्यर्थः । गर्वाक्यानि परे सिद्धान्ते । तथा, हेतव इत्यर्थः ।
तज्ज्ञानमिति । भगवत्स्वरूपज्ञानं फलमित्यर्थः ।

एवंविधानीत्यस्य चिवरणे । हेत्वभावे नैवैतत्कार्यमिति । अतिप्राकृतबु-
१०-२३-१. द्धितुल्यत्वज्ञापनायैवमुक्तमिति ज्ञेयम् । तेन भगवन्माहात्म्यं सूचितं भवति ।
यद्वा, हेतुत्वेन प्रतीयमानो यः प्रमुखदन्त्योन्याभाववता तदतिरिक्तेनेत्यर्थः ।

श्रूयतां मे वच इत्यत्र । पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्व्यत्यास इति । नन्दस्यात्मनो
१०-२३-१५. देहाज्ञातत्वाभावेन तथात्वं सिद्धान्तो भवितुमर्हति यद्यपि, तथाप्येतादृश
एव स्वात्मज्ञ इति भगवता लीलार्थं तद्वुद्धिः सम्पादितेति तथात्वम् । न
चास्या भ्रमरूपत्वेनास्य सिद्धान्ताभासत्वम्, नतु वस्तुतस्तथात्वमिति वाच्यम् । हेत्व-
सिद्धेः । भगवता तथैव लीलार्थमद्गीकारात् । नित्यसर्वभावोनुपपन्न इत्याशङ्कानिरासाय
तादृशस्य तथात्वे हेतुमाहुरद्भुतकर्मैतीति । लौकिकोपपत्तिरहितं द्यद्भुतम् । तथा चात्र

तद्राहित्यं भूषणम्, नतु दूषणम् । अहुतकर्मत्वलक्षणस्वरूपसम्पादकत्वात् । अत एव
'तस्मान्नन्दात्मजोऽयं त' इति गर्वोक्तिरपीति भावः ।

वर्णास्त्रय इत्यत्र । वाक्यान्वष्टश्लोकैरुक्तानीति नामकरणसमये गर्वेण छन्दो-
१०-२३-१६. ननुरोधेनैव वाक्यान्वुक्तानि, तथैव नन्दैरपि, तान्येव व्यासेन श्लोकैरुपनिव-
द्धानीति तद्योक्तम् । यद्यप्यासन्नित्यादीनि तानि सप्तैव, तथापि मन्ये

नारायणस्यांशमित्यादिकं गर्गवाक्यफलितार्थनिरूपकत्वेन तद्रूपमेवेत्याशयेनाष्टसङ्ख्योक्ता ।
इति त्रयोविंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशाध्यायतात्पर्योक्तौ । गोरक्षा चेदित्यारभ्य जायत इत्यन्तस्यायं
१०-२४-०. भावः । साजात्यमात्रेणाप्यखिललौकिकगवाधिदैविकगामिनी पालनलीला पुर-
तदुक्तं 'भवताऽलोकनाथेन सनाथा वयमच्युत' इति सुरम्या । लोकमित्रा अलोका अलौ-
किक्य इति यावत् । तासां नाथेन पालनकर्त्रा स्वया वयमपि सनाथाः पालिता भवाम
इत्यर्थः । लीलास्यपदार्थमात्र इयं व्यवस्थेति ज्ञापनायालोकेति सामान्योक्तिः, अन्यथोक्तरीत्या-
लोकनाथेति वदेत् । तत्र हेतुरच्युतेति । धर्मतोऽपि च्युतिराहित्येन पालनलक्षणो धर्मो
यद्यस्मद्गामी न स्याद्गोत्वाविशेषात् तदास्मदंशे स च्युतः स्यादित्यर्थः । तदेयमिति । लीला-
पदं भावप्रधानम् । भगवल्लीलाप्रमाणमिति समस्तं पदम् । तथा चैयमुच्यमाना लीला
भगवल्लीलात्वे प्रमाणं तथेत्यर्थः । ननु हेतुवादसिद्धत्वेनेन्द्रयागश्चेन्द्रमः, तदा प्रकृतेऽपि
'भवता लोकनाथेन'त्यादिना रक्षकत्वादिहेतूक्तिपूर्वक एवेन्द्राभिप्रेतः कृत इति को विशेषः
इत्यत आहुः अतो हेतुक्तिरपीति । यतो यागभङ्गकरणप्राप्तसदोपत्वशङ्कापरिहाराय
तद्भङ्गतदपूर्वकारणपालनानां केवललीलात्वं ज्ञापनीयम् । तत्राधिदैविकगामित्वनिरूपणेन
भवतीति तद्रूपमेव । अतोऽत्र हेतुक्तिरपि । एषा लीलारूपैवेत्यर्थः । अत एव 'भवाय भवे'ति
'कृष्णेऽभिप्रेत एतानी'त्यादिना सत्फला वर्णयत इत्याहुः सत्फलमिति । किञ्च, पारम्पर्या-
गतमर्यादामङ्गोऽप्येवं न जात इत्याहुरिन्द्रयागश्चेति । अत्रापि प्रतिवर्षं गोसवं करिष्य-
न्तीति भवित्त्युक्तम् । एतेन लीलासम्बन्धिलोकपालादयोपि न भगवदतिरिक्ता इति
ज्ञापितमिति दिक् ।

गोलोकादावजदित्यत्र । न हि प्राकृतैः स्ववंशीयैरिति । प्रकृतं लीला-
१०-२४-१. कारणं तत्सम्बन्धिमिरित्यर्थः । तथा सति लीलारसविरोधः स्यादिति भावः ।
इन्द्रस्तुत्याभासे दशभिः प्राणश्लोकैरिति । भगवदपराधैराधिदैविकसर्वतितो-
१०-२४-३. धाने तादृशाः प्राणा अपि तिरोहिता इत्ययं मृत इवाधुनेत्याधिदैविकतत्वाख्या
स्वजीवनसिद्ध्यर्थं तत्समानसङ्ख्याकैः श्लोकैः स्तुतिमाहेति सङ्ख्यातात्पर्यम् ।

क्तम् । ननु 'गोवर्धने धृते शैल' इतिवाक्यात् क्रियाशक्त्याविर्भावं कृत्वा यथायं बोधितस्तथा पूर्वमेव ज्ञानशक्तिमेवाविर्भान्य कुतस्तथा न कृतवान्, तदा प्रभुमाहात्म्यज्ञानान्नापराधं कुर्यात्, अधुनाप्रेऽपि चेत्सत आहुः क्रियाशक्तीति । इन्द्रादीनां बाहुरूपत्वादिति भावः । ननु प्रयोजनमस्तीति कुतस्तथा नाकरोदित्याशङ्क्य तदनधिकारमाहुः बाह्यश्चायमिति । हेतुकर्मसम्बधित्वेन वेदबाह्य इत्यर्थः । अत एव गवादिद्रोहार्थमाज्ञप्तवानिति भावः । एतदेवाहुस्तथाविध इति । अतःपरं क्रियाशक्तिर्यावत्प्रयोजनार्थं स्वस्मिन्यावती च दत्तास्ति तदुपयोगिज्ञानमपि दत्तमस्तीति भगवदपराधेन चतुर्विधपुरुषार्थानां भगवदत्तगुणानां च तिरोधानं ज्ञात्वा तत्सिद्ध्यर्थं स्तौतीति तावत्सह्ययाकैः श्लोकैः स्तुत्या ज्ञाप्यत इत्याहुः पुरुषार्थप्रसिद्ध्यर्थमिति ।

खञ्छन्दोपात्तदेहाधेत्यत्र । नष्टवदेव रूपमित्यादिग्रन्थः पूर्वोक्तरूपेन्द्रस्तुत्य-
१०-२४-११. भिप्रायेणेति ज्ञेयम् । इति चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशोऽध्याये तात्पर्योक्तौ । अन्यथा नन्दविज्ञानमिति । यदि वरुणैश्वर्य-
तदास्यस्नानयनलक्षणं पुरुषसम्बन्धि यत्परं माहात्म्यं पुरुषोत्तमत्वेन ज्ञानजनकमिति यावत् । तदर्थं न स्यात्तदा तत्तदेव पूर्वोक्तं नारायणांशत्वेन देवोत्तमत्वेन यज्ज्ञानम्, वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमविषयकमेवं ज्ञानं भक्तिमार्गविरुद्धं, पर्यवसायि पर्यवसानशीलं स्यादित्यर्थः । तथा सत्यग्रे भजनानन्दानुभवो न स्यात्, तद्विरुद्धज्ञानवत्त्वाद्, अतो निरवधिमाहात्म्यवत्त्वेन, पुरुषोत्तमत्वेन ज्ञानं जननीयम्, भक्तिमार्गविरुद्धज्ञानवत्त्वेन निग्रहश्च कार्यः । वरुणद्वारा भगवानुभयं कारितवानिति वरुणं सेवकत्वेन प्रभुर्भुजत इत्यर्थः ।

नमस्तुभ्यं भगवत इत्यत्र । विवादे सत्तिस्त्वत्यादि । ननु 'यावज्जीवमग्निहोत्रं

१०-२५-६. जुहुया'दित्यादिकर्मकाण्डेन 'यदहरेव विरजेतदहरेव प्रव्रजेत्' 'यामिमां
पुष्पितां वाच'मित्यादिना च विरोधात् कथं तत्तदुपास्यानां न नमस्यतेत्या-
शङ्क्य तत्र विषयव्यवस्थामाहुः विवाद इति । विषयस्य विवादविषयस्येत्यर्थः । देहाद्यध्यास-
कृताधिकारकत्वेनाज्ञानमूलकत्वेन कर्मणो जघन्यत्वात् 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै
मदात्मनः, न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिदं' इति प्रभुवचनाद्भक्तिमार्गान्मार्गान्तरस्य
दौर्बल्यम् । तत्रोपास्यरूपाणां भक्तिमार्गसेव्यपुरुषोत्तमरूपाद् दौर्बल्यमिति भावः । भक्ति-
मार्गाज्ञानदशायामेव कार्यतातेषां दौर्बल्यम् । अत एव 'मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धायावन्न
जायत' इति भगवतोक्तम् । ननु चार्वाकादिभिरीश्वरो नास्तीत्यत इतीश्वरोऽपि न
सर्वसिद्धान्तसिद्धः । किञ्च, ईश्वरवादिनामपीदं स्वरूपं शुद्धं ब्रह्मरूपमिति न सर्वेषां
सम्मतमित्यत आहुः सत्तिस्त्विति । मोहकशास्त्रजमोहरहिताः सन्तः, तेषु परस्परं यस्मि-
न्विषये विवादस्तत्र तथेत्यर्थः । अत एवाग्रे श्रुत्यादिकमेवोक्तम् ।

न यत्र श्रूयते मायेत्यत्र । लोकानामित्यादि । मायया मोहिता एव तथा
कल्पयन्तीति तथा । कारणं मोहः, कारणं सा । एतदेवाहुः कार्यकारणरूपिणीति ।

आनीतोऽयं तव पितेत्यवेदप्रयोगं विनापि चारितार्थ्यं तत्प्रयोगात् तत्ता-
 १०-२५-७. तस्यमुक्तं वेपमानः पुरो वर्तत इत्यनेन । तत्र भगवदैश्वर्यदर्शनज-
 सात्त्विकभावात्तथेति ज्ञेयम् ।

नन्दस्त्वतीन्द्रियमित्यस्याभासे । यथैकं वचनमिति । गोसवकर्तव्यताबोधकं
 १०-२५-९. वचनं ब्रजानन्यतेन्द्रमानभङ्गगोवर्धनोद्धरणब्रजजनाप्यायनतन्माहात्म्यज्ञाने-
 न्द्रप्रणतिगोविन्दनामधारणाद्यनेककार्यं करोति तथेत्यर्थः ।

ते तु ब्रह्महृदमित्यस्याभासे । विलय एवाभूदिति । अयमर्थः । लोकसाक्षरा-
 १०-२५-११. त्मकत्वेनानन्दरूपस्य सर्वत्राविर्भावेन सर्वेषां देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्म-
 स्त्वाविर्भावे प्रकटाग्निसम्बन्धात् काष्ठान्तर्गताग्निप्रादुर्भावे तस्याप्यग्निरूपता-
 पत्या काष्ठताविलयवदेतदेहादीनामप्यानन्दतापत्या देहादिभावविलयोऽभूदिति । प्रत्या-
 पत्त्यर्थमिति । पूर्वभावसम्पत्यर्थमित्यर्थः । तदात्मकांशस्येति । सर्वत्राविर्भावात् त-
 त्तेदेहादिष्वप्याविर्भूतांशस्येत्यर्थः । काष्ठाग्निचदिति । काष्ठान्तर्गताग्निप्रकट्यार्थं योऽन्योऽ-
 ग्निस्तत्र प्रविष्टस्तस्यापि तदतिरोधाने तिरोधानं न यथा, तथेत्यर्थः । अर्धज्जलिताना-
 मिति । अत्रैवं ज्ञेयम् । ब्रजवासिमनोरथपूर्वार्धं ब्रह्मानन्दाद्ब्रजनानन्दे तारतम्यज्ञापनार्थं च
 स्वलोकस्य हि प्रदर्शनम् । तारतम्यज्ञानं चाग्रे नैतत्स्मृतिं विना संभवति । सा चाधुनैत-
 दनुभवं विना तथेत्यधुनैतदानन्दानुभवोऽपि वाच्यः । स च स्वस्मिन्स्निह्नत्वज्ञानं विना-
 नुपपन्नः । एवं सत्यानन्दात्मकत्वं स्वस्य भेदज्ञानपूर्वकमक्षरानन्दानुभवश्चेत्यर्धज्वलित-
 त्वम् । पुनः काष्ठता तु पूर्वोक्तेदेहादिष्वप्याविर्भूतलोकस्य तिरोधानेन तत्सम्बन्धजनित-
 नन्दात्मकत्वमानतिरोधानेन च यथापूर्वं स्थितिः । एवं कारणसावश्यकतामाहुः अन्यथे-
 ति । तद्धेतुमाहुस्तच्चेति । अत्रायं भावः । ज्वलितांशस्य पुनः काष्ठतावदानन्दात्मकता-
 मापन्नस्य देहादेः पुनर्जडभावो ह्यशक्यः । प्रकृते तु लीलोपयोगित्वासर्वेषां देहादिभावे
 सत्येव च तथात्वसम्भवादेहादिभावः प्रकृतिः, मुख्यवस्था विकृतिरेव । एवं सति विकृतिम-
 पास्य प्रकृतिस्मादकमेतादृशानां वेदब्रह्मैव भवितुमर्हति । कार्यस्यामर्यादत्वादितदपि न
 तिनिर्मलः स्वप्नरन्दारविन्दोदयहेतुः सततमतिगभीरतया स्वान्तःपतितपदार्थपूरणपटुस्तथा
 वेदान्तःपालेय मर्यादामार्गीयास्त्रिंशं सद्ब्रह्मत्वेन निर्दोषभजनानन्दानुभवहेतुविचित्रभावज-
 नकं पुष्टिमार्गीयमेवेति ज्ञापनाय मूले वेदस्य ब्रह्मत्वं हृदत्वं चोक्तम् । एतदेवोक्तं तद्वि-
 तस्य जलात्मकमित्यनेन । न चाक्षरात्मकत्वेन लोकस्य तदानन्दवाचकं ब्रह्महृदपदमिति
 वाच्यम् । ब्रह्मानन्दस्य महत्त्वेन हृदस्यात्यत्वेन तत्त्वोक्त्यनुपपत्तेः । आनन्दपदं हित्वा
 हृदपदोक्तवचनं तात्पर्यं वाच्यम् । तत्तत्कल्पमेव संभवति । एतेनैवाक्षरपरत्वं ब्रह्मप-

दस्य निरस्तम् । तत्त्वस्य पूर्वमेवोक्तेश्च । मध्ये शब्दब्रह्मयोजनायां हेतुमग्रे वक्ष्यन्ति प्र-
माणतो ज्ञानमित्यादिना । एवं सत्यत्र हृदत्वमजनोक्तिभ्यां जलरूपतापि शब्दब्रह्मणो-
स्तीति मन्तव्यम् । तदाहुरत एवेति । एतस्यापि व्यापकत्वात् कचिद् गोकुलनिकटे
प्रकटीकृत्येत्यर्थः । एवं कृतेरावश्यकतामाहुः तत्कार्यमिदमिति । एतादृशानां पूर्वभाव-
सम्पादनलक्षणं कार्यं प्रमाणतो ज्ञानं च तदेकसाध्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाहुरग्रे चेति ।
'यत्राकूरोध्यगात् पुरे'त्यनेन । तत्र हि शब्दब्रह्मात्मके जले भगवत्स्वरूपं स ज्ञातवा-
निति । मजनपदार्थमाहुः शब्दब्रह्मात्मका एव जाताः । तत्र हेतुरुत्तमाधिका-
रिण इति । नन्वस्मादप्युद्धरणस्यावश्यकत्वे पूर्वस्मादेव किमिति नोद्धृत्य प्रकृतिभावं
सम्पादितवानित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः क्रमश्चायमित्यादिना । स्वकृतमर्यादास्थापनार्थं
तथाकृतिरित्यर्थः । तमेवाहुः परब्रह्मेति । परब्रह्मणा पूर्वं स्वस्मिन् स्थितं पश्चात् स्वस्मा-
दिभक्तं यद्वस्तु तच्छब्दब्रह्मात्मकं भवति । ततस्तेन तथा कृतं जगद्रूपं भवतीत्यर्थः । इद-
मत्राकृतम् । साक्षाल्लीलोपयोगि जगद्धि सच्चिदानन्दात्मकं स्वस्मिन् स्थितं क्रीडेच्छया
स्वस्मादिभक्तं करोति प्रभुः । यतोन्तःस्थितं न बहिःकार्यक्षमम् । तच्चानन्दस्वरूपाद्वि-
युक्तं सत् स्वरूपमलभमानमिव न किञ्चित्कार्यक्षमं भवति । तदा प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्याम-
लौकिकीभ्यामलौकिकार्थसम्पादनक्षमं शब्दब्रह्मेति तदात्मकतायां लीलोपयोगि प्रवृत्तिनि-
वृत्तिक्षमं भविष्यतीति ज्ञात्वा तथा सम्पाद्योक्तसामर्थ्यं सम्पन्ने तस्य प्रमाणरूपत्वाल्ली-
लायां प्रवृत्तिनिवृत्ती स्नेहाधीने इति न तदुपयोग इति तस्मादप्युद्धृता इति । एतदेवोक्त-
मन्यथा प्रमाणगृहीता इत्यादिना । लीला हि स्वतन्त्रा । एते प्रमाणाधीनत्वे विहि-
तमेव कर्म कुर्युर्नेतरदीपति तत्रानुपयुक्ता भवेयुरित्यर्थः । यद्वा । प्रमाणमार्गगृहीतत्वं प्रमा-
णैकवशचित्तत्वम् । तच्च पुष्टिलीलाप्रवेशानधिकाररूपमेवेति तथेत्यर्थः । तदार्द्रनयना
इति । जले निमग्नानामार्द्रं ते भवत एव । प्रकृते च तस्य शब्दब्रह्मात्मकत्वेन यादृशं श्रुति-
मिदं भगवत्स्वरूपं तादृशमेव दृष्ट्वापि पश्यन्तीत्येतदेवार्द्रत्वम् । तदानन्दाश्रुभिरपि तथात्वं
ज्ञेयम् । सर्वस्यापि प्रघट्टकस्य तात्पर्यरूपं गूढामिसन्धिमुद्घाटयन्ति ब्रह्मानन्दादिति ।

यद्वा । ते तु ब्रह्महृदं नीता इत्यस्यामासः । ततो दर्शनानन्तरमित्यादि ।
अत्रायं भावः । अक्षरानन्दाल्लीलात्मकानन्दस्याधिकत्वेप्येतेषां तद्रूपत्वेन तन्मध्यपातित्वे-
प्यक्षरानन्दस्येदवप्यननुगमेन तारतम्याज्ञानाद् भगवता च लोकमध्य एव लीलाकरणात्
स्वसेतरलोकसाधारण्यं मन्यमानानां स मनोरथोभूत् । तत्पूर्वार्थं स्वलीलात्मकत्वांशं
हस्तपिहितमिव कृत्वा साधारणी रीतिं प्रकटितवान् । तस्यां तु सच्चिदाकट्यमेव जीवेषु,
नानन्दांशस्य । तत्प्राकट्ये च ब्रह्मभावः सम्पद्यते । स चाक्षरानन्दांशभूतः । अक्ष-
रानन्दानिर्भावे च जीवस्वरूपात्मकानन्दोपि तयामूत् । यादामिसम्बन्धे दार्यन्तःस्थवद्विरिव ।
इदमेव विलपयन्नेनोच्यते । अन्तरार्द्रदारुणो यथा घादांश्च एवामित्यम्, तथैतेष्वग्रे लीला-

याधिकीर्षितत्वेन तदात्मकत्वमार्द्रतास्थानीयमतो नाक्षरानन्दात्मकत्वसम्पत्तिः । बाह्या-
शस्थानीयो जीवत्वांश एव । इदमेवार्धज्वलितत्वम् । अक्षरानन्दानुभवार्थं लीलात्मकत्वं
यलीलात्मककार्यानुमुखं कृतवानासीत् साधारणी च रीतिमप्रकटयचद्द्रीकृत्य पुनर्लीलाका-
योन्मुखत्वसम्पादनमेव काष्ठतासम्पादनम् । लोके ज्वलितांशस्य काष्ठता त्वशक्या कर्तुम्,
अतस्तादृशमग्नितिरोधायकमपेक्षितं येन तत्तिरोधानं पुनः पूर्वरूपता च सम्पद्यते । तादृशं
शब्दब्रह्मैव । यतो देहाद्यध्यासवत् एव विषयीकृत्य देहधर्मरूपवर्णाश्रमधर्मान् कर्मज्ञानोपा-
सनारूपविरूपयति । तत्सम्बन्धेऽक्षरानन्दाविर्भावाविर्गतजीवस्वरूपात्मकानन्दतिरोभा-
वेन जीवभावः सम्पद्यते । स चात्र पूर्ववल्लीलोपयोगित्वमेव । मूले ब्रह्मणो हृदत्वोत्तया
तस्य च जलरूपत्वेनैतस्य जलात्मकत्वमुच्यते । जलनिर्वाप्योऽग्निरिति तदपनेयस्याक्षरात्मक-
त्वसामित्वमुच्यते । अतः कचिद्वोक्तुलनिकट एव शब्दब्रह्म जलत्वकं प्रकटितवान् । अक्षरात्म-
कतातिरोधानमेव तत्कार्यम् । उक्तेऽर्थे प्रमाणमाहुष्ये च वक्ष्यतीति । 'यत्राक्रूरोऽध्यगा-
त्पुरे'ति शेषः । तस्य जलमध्य एव तदवगमादेतद्वचनेन तदभेदोत्तया हृदत्वोत्तया च जल-
रूपत्वं शब्दब्रह्मणो निःप्रत्यूहं मन्तव्यमिति भावः । सर्वांशेन तत्सम्बन्धज्ञापनार्था स्ना-
नोक्तिः । शब्दात्मका एव जाता इति । हृदनयनोक्त्यैव तत्सम्बन्धप्राप्तावपि मज्जनोक्ते-
स्तदात्मकत्वमेव तस्यार्थ इति भावः । एवं करणे हेतुमाहुः क्रमश्चायमिति । पुष्टिमार्ग-
वेशनक्रम इत्यर्थः । शब्दब्रह्मणः सकाशात्परत्वेनाक्षरब्रह्मैव परब्रह्मशब्देनोच्यते । तथा
। 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाद्'दौ ब्रह्मभावाद्वैकुण्ठाद्वा पृथक्त्वा 'न स पुनरावर्तत' इत्यादि-
ताक्यैस्तादृशानां पुनर्देहादिसम्बन्धस्य मर्यादाश्रुतिविरुद्धत्वात्, ततोपि पृथक्त्वा पुष्टि-
कार्यद्वारा स्नानुभवज्ञापनद्वारा वा शक्तमित्यर्थः । यथा चैतत्तथा 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा
ययुरिति दृष्टान्तव्याख्यानविवरणे प्रपञ्चयिष्यते । चकारादित्यादि । वेदास्तु मर्यादा-
निरूपकाः । ब्रह्मानन्दनिमग्नानां ततः पृथक्करणं न तत्सम्मतम् । अतः श्रीकृष्णाज्ञारूपपुष्टिश्रु-
तिसम्मतया पुष्टिलीलपरिगृहीता नास्मद्विषयाः, किन्तु मर्यादामार्गीया एवेति स्वस्माद्विद्वाः
कृताः । तदेतदुक्तं वेदैरपि भगवदाज्ञयोद्धृता इति । एतस्यावश्यकत्वायाहुरन्यथेति ।
मर्यादामार्गीयत्वे पुष्टावप्रवेशः स्यादित्यर्थः । यतस्तदाद्र्जनयना इति । 'नन्दादयस्तु तं
दृष्ट्वा परमानन्दनिर्गता' इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्तदानन्दाश्रुमिस्तथेत्यर्थः । अथवा । अग्नि-
मोपदैनेतेषां प्रमाणतो ज्ञानकरणार्थं लोकं प्रदर्शितवानिति वक्ष्यमाणत्वाल्लोकदर्शनेन माहा-
त्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेह आर्द्रनयनत्वोत्तया सूच्यते ।

नन्येवं व्याकृतौ को हेतुः? यथाश्रुतव्याकृतेरपि साधीयसीत्वेन प्रतीयमान-
त्वात् । तथाहि । अतिगभीरत्वेन शुद्धत्वेन तापहारकत्वेन ब्रह्मानन्द एव ब्रह्महृदपदे-
नोच्यते । यथा हृदे मग्नी ब्राह्ममर्थं न जानाति, तथा तदानन्दभरेण देहाद्यनुस-

दस्य निरस्तम् । तत्त्वस्य पूर्वमेवोक्तेश्च । मध्ये शब्दब्रह्मयोजनायां हेतुमग्रे वक्ष्यन्ति
माणतो ज्ञानमित्यादिना । एवं सत्यत्र हृदत्वमञ्जनोक्तिभ्यां जलरूपतापि शब्दब्रह्म
स्तीति मन्तव्यम् । तदाहुरन्त एवेति । एतस्यापि व्यापकत्वात् कचिद् गोकुर्ला
प्रकटीकृत्येत्यर्थः । एवं कृतेरावश्यकतामाहुः तत्कार्यमिदमिति । एतादृशानां पूर्व
सम्पादनलक्षणं कार्यं प्रमाणतो ज्ञानं च तदेकसाध्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिमाहुरग्रे च
'यत्राक्रूरोधगात् पुरे'त्यनेन । तत्र हि शब्दब्रह्मात्मके जले भगवत्स्वरूपं स ज्ञ
निति । मञ्जनपदार्थमाहुः शब्दब्रह्मात्मका एव जाताः । तत्र हेतुरुत्तर्भा
रिण इति । नन्वस्मादप्युद्धरणस्यावश्यकत्वे पूर्वस्मादेव किमिति नोद्धृत्य प्रकृ
सम्पादितवानित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः क्रमश्चायमित्यादिना । स्वकृतमर्यादाश्च
तथाकृतिरित्यर्थः । तमेवाहुः परब्रह्मेति । परब्रह्मणा पूर्वं स्वस्मिन् स्थितं पश्चात्
द्विभक्तं यद्वस्तु तच्छब्दब्रह्मात्मकं भवति । ततस्तेन तथा कृतं जगद्रूपं भवतीत्य
मत्राकृतम् । साक्षाल्लीलोपयोगि जगद्धि सच्चिदानन्दात्मकं स्वस्मिन् स्थितं
स्वस्माद्विभक्तं करोति प्रभुः । यतोन्तःस्थितं न बहिःकार्यक्षमम् । तच्चानन्द
युक्तं सत् स्वरूपमलभमानमिव न किञ्चित्कार्यक्षमं भवति । तदा प्रवृत्तिनि
लौकिकीभ्यामलौकिककार्यसम्पादनक्षमं शब्दब्रह्मेति तदात्मकतायां लीलोपयोगि
वृत्तिक्षमं भविष्यतीति ज्ञात्वा तथा सम्पाद्योक्तसामर्थ्यं सम्पन्ने तस्य प्रमाण
लायां प्रवृत्तिनिवृत्ती स्नेहाधीने इति न तदुपयोग इति तस्मादप्युद्धृता इति ।
मन्यथा प्रमाणगृहीता इत्यादिना । लीला हि स्वतन्त्रा । एते प्रमाणाधीन
तमेव कर्म-कुर्युर्नैतर्दपीति तत्रानुपयुक्ता भवेयुरित्यर्थः । यद्वा । प्रमाणमार्गगृही
णैकवशचित्तत्वम् । तच्च पुष्टिलीलाप्रवेशानधिकाररूपमेवेति तथेत्यर्थः । तद्व
इति । जले निमग्नानामार्द्रं ते भवत एव । प्रकृते च तस्य शब्दब्रह्मात्मकत्वेन
मिदं भगवत्स्वरूपं, नादशब्देन, दृश्यमि, पश्यन्तीत्येतदेवार्द्रत्वम् । तद्वानन्दशुक्ति
ज्ञेयम् । सर्वस्यापि प्रघट्टकस्य तात्पर्यरूपं गूढागिसन्धिमुद्धाटयन्ति ब्रह्मानन्दं

यद्वा । ते तु ब्रह्महृदं नीता इत्यसामासः । ततो दर्शनानन्दः
अत्रायं भावः । अक्षरानन्दाल्लीलात्मकानन्दस्याधिकत्वेप्येतेषां तद्रूपत्वेन त
पक्षरानन्दस्यैवदवध्यननुभवेन तारतम्याज्ञानाद् भगवता च लोकमध्य एव
स्वस्येतरलोकसाधारण्यं मन्यमानानां स मनोरथोभूत् । तत्पर्यर्थं स्वर्ल
हस्तपिहितमिव कृत्वा साधारणी रीतिं प्रकटितवान् । तस्यां तु सचित्राकट
नानन्दांशस्य । तत्प्राकट्ये च ब्रह्मभावः सम्पद्यते । स चाक्षरानन्दांशम्
रानन्दाविर्भावे च जीवस्वरूपात्मकानन्दोपि तत्राभूत् । चाक्षागिसम्बन्धे दार्ढ्य
इदमेव विलयशब्देनोच्यते । अन्तराद्रिदारुणो यथा चाक्षांश एवामित्वम्, तद्व

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

‘अधिकं तत्रानुप्रविष्टं नतु तद्धानि’रिति न्यायोत्रापिशब्देन ज्ञाप्यते । तथा च स्वपदस्य सामिनीवाचकस्यानुभवपदेन समं सम्बन्धो ज्ञेयः । आनन्दपदं भजनानन्दपरम् । यद्वा । बलदेवे स्वधर्मान्निरूपयता भगवता ‘गोप्योन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्री’रितिवाक्ये श्रियोपि स्पृहानिरूपणेन तस्या अपि दुर्लभो यो रसस्तं प्राप्य गोप्यो धन्या इति ब्रजघ्नीष्वेव स्वानन्दानुभवयोग्यता निरूपिता, नान्येष्वन्यासु वेल्यर्थः । तथा च तत्रैवैतदधिकारवत्त्वात्तथेति-भावः । यद्वा । ‘हेमन्ते प्रथमे मासी’त्यत्र तेषां प्रसादरूपा शक्तिः स्त्री भवतीत्यत्र या शक्ति-रुक्ता तत्प्रवेशो यत्र, तत्र प्रभुसम्बन्धयोग्यता, स चैतास्वेव सम्पन्न इति पूर्वं निरूपितमित्यर्थः । एवं सत्येतत्प्रवेशो यत्र पुरुषेपि भविष्यति, तत्रैवंभावो भविष्यतीत्याशयेनाहुः तद्वारेति । तासामनुग्रहद्वारेति वार्थः । यत्रापि तत्प्रवेशोनुग्रहो वा तत्रापि स्त्रीत्वमृते नैतद्वसप्राप्तिरित्याहुः स्त्रिय एव हीति । तं पुरुषरूपं भगवन्तमित्यर्थः । ततः स्त्रीकर्तृकपानानन्तरं पुमान् भगवांस्तासु प्राकृपीतरसाधिकरणमूतासु तमेव रसं पातुं शक्त इत्यर्थः । रसाधिक्ये पुंभा-वात्तथेति भावः । यतस्ता एव रसयोग्यास्तत्पाने शक्ताश्चातो न कदाचिद्भ्रमणे व्यवधानं तेतीत्याहुः अतो हि भगवानिति । आन्तरं त्विति । सखीवृन्दे मिथो गुणानुवादे गेलासहितप्रियतमप्राकट्येनान्तर्गं भावविशेषा उत्पद्यन्ते, न ते संगमेपीत्यस्य परत्वम् । ‘ना-मालम्कमभगवत्स्वरूपस्य परमानन्दरूपभावाल्लकरमणलक्षणा लीला प्रिये दोषारोपादिदो-परहिताग्रे निरूप्यत इत्याहुः ततः शब्दात्मिकेति । सप्तमाध्यायव्यवस्थैषा । शब्दादिम-काया अपि लीलायाः प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन द्विरूपत्वेनोत्तरा सप्तमाध्याये निरूपिता । पूर्वस्याः सदोपत्यादत्रापि तत्पूर्वाध्याये वेदात्मकशेषरूपत्वेन बलदेवस्य तत्साहित्येन कृतलीलायां शेषचूडोक्त्या सदोपत्यं तद्वधोक्त्यात्र सापि निर्दुष्टेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । अत एवाध्यायद्वयेन निरूपणमिति भावः ।

यतो रूपं पञ्चात्मकमतस्तद्धानं पञ्चधातस्तन्निरूपणमपि तावद्भिरध्यायैः कृतमित्याहुः तत इति । पञ्चात्मके रूपे येनांशेन या लीला कृता तां तां लीलां क्रमेणाहुः आत्मनेति सार्धेन । ‘यथेन्द्रियादिरूपत्वं शुद्धस्य ब्रह्मणस्तथा । आत्मत्वादिसत्त्वरूपत्वं मन्तव्यं श्रुति-वाक्यतः । यथेन्द्रियादिसङ्घात आत्मनो मुख्यता तथा । प्रकृते’ स्वामिनीभावप्राधान्यं तत आदिमे । स एवोक्तः प्रसुर्यस्माद्रसरूपः श्रुतेर्मतः । आत्माधीनं यथा कार्य सर्वमेवमिहापि हि । भावाधीनमतः प्रोक्तमात्मनेत्यादि सुष्ठु हि । अन्याप्राधान्यतः पूर्वं केवलमेनेति तत्तथा । तत्तत्राप्राधान्यतस्तत्तलीलेत्यग्रे तथोदितम् । मनःप्रभृतिसर्वस्वं तासु नास्ति हरेः परम् । इति ज्ञापितमेतेन विप्रयोगदशासु वै । यद्वा । आत्मना प्रथमेत्यादिनोक्तं पञ्चविधत्वं प्रत्यध्यायो-क्तलीलायामपि ज्ञेयम् । तथाहि । प्रियाम्यः फलं दातुं तथा रूपप्राकट्यं कृत्वा स्थित इति भगवत्सदेनात्मना लीलोक्ता । ‘मनश्चक्रे’ ‘कृष्णगृहीन्मानसा’ इत्यादिनाऽन्योन्यं चित्तव्यति-

पङ्को निरूपित इति मनसा । ततः 'स्वागतं व' इत्यादिकथनाद्वाचसा । तादृग्वचनश्रवणेपि प्राणानां स्थितिस्तु प्राणरूपेण भगवानेव वाग्द्वारा प्रविष्ट इति प्राणैः सा । अत एव मूले 'प्रतिभापमाण'मित्युक्तम् । बलं हि प्राणानां धर्मः, एते चालौकिका इति भगवद्वशीकरणलक्षणं बलं संपन्नमिति स्वामिनीवाग्रूपत्वं प्राणरूपत्वं चेति तथा । तत इन्द्रियशरीरयोः सेति स्पष्टम् । तिरोधानमपि कारिकमिति तथेति प्रथमाध्यायस्थितिः । तिरोधानदशायामेतासामात्मा भगवत्येव प्रविष्ट इति स एवात्मत्वेनैतासु स्थितः कार्यं कृतवानित्यात्मना सा । एवमेव मनः-प्रभृतीन्द्रियान्तं ज्ञेयम् । 'नात्मागाराणि सस्मरु'रिति वाक्यादेहस्मृतिरहितानां पुनः पुलि-नागमनं स्वतो न सम्भवतीति शारीरी सा । तृतीयेध्याये ब्रजोत्कर्षहेतुत्वं दर्शनाभावेन वधहेतुत्वं रक्षकत्वमलौकिकत्वे सति ब्रह्मप्रार्थनया प्राकट्यं च स्वरूपमात्रसैवेत्यात्मना या लीला सा चतुर्भिरुक्ता । ततोऽग्रे निकटागमनद्विविधरमणमुख्यरसदानानि प्रार्थि-तानि, तानि चोद्दीप्तभावपूर्वकाणि । भावाश्च मनोनिष्ठा इति तल्लीला चतुर्भि-रुक्ता । तत एकेन प्राणस्थितिहेतुत्वेन कयास्वरूपं निरूपितम् । तत्र वाक्प्राणरूपत्वं स्पष्टम् । ततोऽग्रे प्रहसितेक्षणादिकं चलनं चेन्द्रियकार्यमिति तल्लीलोक्ता । ज्ञानकर्ममे-देनेन्द्रियं द्विविधमिति द्वाभ्यामेवोक्ता । ततो दिनान्ते स्वयमागत्याननं प्रदर्शयतीति शा-रीरी सा । एतदग्रे शारीरीत्वं स्पष्टम् । अधरामृतदानस्य रतान्तःपातित्वेन तदपि तथा । अटव्यटनं स्पष्टम् । दर्शनेन्तरायस्य दुःखदत्त्वे हेतुः स्वरूपमेवेति सापि तथा । अग्रे त्या-गोपि दैहिक एवेति तथा । अग्रे चाननोरसोर्देहमध्यपातित्वेन सापि लीला तथा । त-तोऽग्रे स्वरूपामिव्यक्तिप्रार्थनमिति तथा । अग्रे चरणाम्बुजरुहं देह इति स्पष्टम् । स्वा-मिनीनां हि बहिःप्राकट्यमेव भगवतोभीष्टम्, तदैवेश्वरवादोन्यदा शून्यवाद इति ज्ञापना-यैश्वर्यसमानसंख्याकैः श्लोकैः दैहिकी सा निरूपिता । तुरीयेध्याये प्रियप्राकट्येन पू-र्वदशाखिलापि विस्मृतेति ज्ञापनायोक्तक्रमातिक्रम उच्यते । दैन्यभावबहिःप्रकटनरू-पाभ्यां साधनफलरूपाभ्यामात्मना सा । ततः सर्वासामुत्थानं भगवन्मनसैवेति सा तथा । तत इन्द्रियैरिति स्पष्टम् । ततोऽग्रिमलीलायोग्यस्थले गतिः, तत्रासन उपवेशनादिकं शारी-रम् । ततो वाग्रूपत्वं भगवता चातिरोधानकथनाद्वाचः प्राणरूपत्वं चेति । पञ्चमेध्याये प्रतिबन्धकनिवर्तनेन स्वाङ्गेः पोषणेन च पूर्ववद्भावसंपन्नाः प्रियाः कृता इत्यात्मना सा । क्रीडाया मानसरसोद्गमहेतुत्वेन तदारम्भस्तथा । शोभोभयोरपि क्रीडासामयिकीति सापि मानस्येव । ततोऽग्रे भगवत्साम्येन गानं वाक्प्राणैः सा । ततः स्कन्धग्रहणाघ्राणरसास्वाद-नादि हस्तान्जघारणान्तेन्द्रियैः सा । ततोऽग्रे शारीरी । अथवा । 'शास्त्राणां विषयस्तावद्याव-न्मन्दरसा नराः । रतिचक्रे प्रवृत्ते तु नैव शास्त्रं न च क्रम' इतिवाक्यादत्रोभयोरुद्भूतभावव-

त्वेन सर्वत्र सर्वा लीलाबोध्यत इति नायं क्रमो विवक्षितः । एतच्च यथा तथा स्वयमेव भावनीयम् ।

रूपं प्रतिष्ठितमिति । हरिप्रियास्विति शेषः । पूर्णस्वरूपानन्दो दत्तोभवदित्यर्थः । आद्येध्याये प्रभुरुक्तरूपात्मना लीलां कृतवानिति भक्तानामप्यात्मन्येव स्वानन्दं पुरितवानित्याहुः जीवानानन्दयदिति । आत्मन इत्यर्थः । अत एव प्रभुणा तादृग्रसभावः पूर्णोत्र कृतो येन प्रभुवचनेभ्योपि निरपेक्षा जाताः । ततः क्रमेणातिशयितभावस्तथा कृतो येन स्वरूपादपि निरपेक्षा जाताः, यतो मानोभूत् । तथा च भगवद्भावस्य नित्यत्वादयं भावः स्यादिभाववत्सदा स्वामिनीष्वस्तीति ज्ञेयम् । यतोस्मिन् रसे नायिका-ग्राधान्यमेव निर्वहति । अग्रे यदात्यादेः कथनं तदेतस्यैव भावस्यावस्थाविशेषसम्बन्धव्य-मिचारिभावानामेव । अत एवाग्रे 'ईपकुपिता' इति वक्ष्यते । द्वितीयतृतीयादिलीलाकर-णमूलमनोवाक्प्राणादिषु रसपूर्णं च तथैव भवेदिति तथेति भावः । 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतेरेतावत्स्वतो भगवता कृतम्, न तु साधनपलेनैतास्त्रिलाहुः स्वयमिति । तर्हि नादेनाकारणं गमनघोषनादिकं चानुपपन्नमित्याशङ्क्य, तत्रोपपत्तिं वदन्तो भगवान् लीलां कुर्वन् शास्त्रमर्यादामपि प्रदर्शयतीत्याशयेनाहुः ते चेत्समर्पितात्मान इति साधेन । स-र्वात्मभाववन्तश्चेद्भक्ता भवन्ति, तदैवायं रसः प्राप्यो, नान्यथेत्यर्थः । एतेनैतास्त्रेवैवं रमणं कुतो नान्यास्विति शंकापास्ता । सोपि भगवत्कृत एव भवति, नान्यथेति ज्ञापनाय तदु-पायरूपरिरसाचन्द्रोदयगगननिषेधवचनान्युक्तानीत्याहुः तत्रोपायश्च रूप्यत इति । तत्र समर्पितात्मत्व इत्यर्थः । अन्तर्गृहगतकथयैतद्भावरहितानां नैतत्प्राप्तिरित्यत्र निदर्शनम-प्युक्तमिति चकारार्थः । मानतिरोधानाभ्यामन्यापि सा मर्यादा ज्ञाप्यत इत्याहुः आत्मेति । लङ्घ्ये लुङ्छान्दसः । रसमर्यादामग्रे स्वयमेव वदित्यन्त्यन्त्यश्लोकद्वये । अन्तःप्रपत्यभावे बाह्यतस्तिरोधत्ते । तत्र हेतुरन्तःकरणसम्बन्धीति । यथा पतिपुत्रादिः शरीरसम्बन्धी, तथा हरिः सर्वभावप्रपत्येकलभ्य इति, सा चान्तःकरणधर्म इति तथा । तथा च हेत्वभावे कार्याभावो युक्त इति भावः । तिरोधानमपि मानजदुःखहरणार्थमेवेत्याहुः हरिश्च स इति । अत्र हरिपदस्यायं भावः । 'एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदा-भिमानाः । नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलाभारमयो हरिराविरासी'दिति वाक्या-ध्याच्यैररक्षणे ज्ञाते स्वयमाविर्भूय रक्षितवान्, एवमन्वेष्ट्यादिसाधनानामसाधकत्वेतिदैन्ये सति तन्निवारणाय स्वयमाविर्भूय सर्वं कृतवानिति । अथवा । अन्तःकरणसम्बन्धी सन् तत्र स्थितः सन् बाह्यतस्तिरोधक इत्यर्थः । यद्वा । मानस्यायं हि सहजो धर्मो यन्नायकतिर-स्कारोऽवचनानीक्षणादिभिः, प्रकृते च तत्कार्यं स्वयमेव प्रभुः कृतवान् । न केवलमनुवैवम्, किन्तु सार्वदिकीयं व्यवस्थेत्याहुः सोऽन्तःकरणेति । सः पूर्वोक्तसमावात्मक एव प्रभुः स मानात्मकः सन्नन्तःकरणसम्बन्धी चेत्तदा बहिःस्वथेत्यर्थः । यद्वा । कायिकचेष्टया

मानापनोदनं कुतो न कृतवानित्याशंक्य तत्र हेतुमाहुः स इति । अन्तर्ज्ञानादिकार्यकरणं येनेत्यन्तःकरण आत्मा तत्सम्बन्धी यतोऽतस्तथेत्यर्थः । आद्यध्याय आत्मनैवैतदात्मनि स्वानन्दं पूरितवानित्यन्तरेव च सोस्तीत्यन्तरेव प्रविश्य तद्धर्माणोदनं कृतवानित्युच्यते । यदा कार्याकमानन्ददानं करिष्यति, तदा वहिरेव तथा करिष्यतीति भावः । अत एव गीत-गोविन्दादिषु तथैव गीयते । हरिरिति पूर्ववत् ।

आद्यश्लोके सर्वास्वेव रात्रिष्वित्यादि । ननु तासां रात्रीणां नित्यत्वाद् दिवापि स-

१०-२६-१.

त्वेन तेष्वप्येतद्रात्रिप्राकट्यं कृत्वा रमते, उत लौकिकीषु रात्रिष्वेव तथा कृत्वा तथेति शंका निरासायाहुः सर्वास्वेवेत्यादि । यावतीषु ता आरोपितवां-
स्तावतीषु सर्वासु रात्रिष्वेव लौकिकीष्वित्यर्थः । अन्य 'यैवं शशाङ्कांशुविराजिता' इति श्लो-
केन लौकिकीनां तासामतिदेशो न सङ्गच्छेत । दिवापि तथोक्तौ दोहनपयोधिश्चयणसंयावसि-
द्धादिकं गोपानां दिवा गोचारणादिपराणामेतासु स्वपार्श्वस्थत्वेन माननं च न सङ्गच्छत इति
भावः । पूर्णत्वादिति । रसशालीयाभिः सर्वाभिः कलाभिः पूर्णत्वादित्यर्थः । सकलकलापूर्ण-
भगवन्मनःसम्बन्धिचन्द्रस्यापि सदा तथात्वात्तासु तत्प्राकट्यकरणेन तथात्वकरणमित्याशये-
नाहुः पूर्णमेत्यादि । अन्यदा सदोपस्य जलादेर्दोषनिवर्तकत्वं कमलालिक्षणगुणाधायकत्वं
च शरदो लोके दृश्यत इति तस्यामसाधारणो धर्मोस्तीति ज्ञायते । इहापि रसानुपयोगिवस्तु-
निरासपूर्वकं भगवद्भावपोषिकाऽलौकिकी शरद्भविव्यतीति तामेव कृतवानित्याहुः ऋतुम-
पीति । पुंसां सदोपभावस्त्रीणामप्यत्र न प्रवेश इत्यपि ज्ञापयितुं वसन्तादीनां प्रावृषश्चाकर-
णमिति हृदयम् । ननु रात्रीणां नित्यत्वेन तद्धर्माणामपि नित्यत्वात् तासां कालात्मकत्वेन-
त्वंवश्यंभावाच्च तत्करणोक्तिर्विवरणे कथमुपपद्यते । न च मनस इवेति वाच्यम् । तथात्रा-
श्रुतेरिति चेत् । इत्थम् । अत्र हि वीक्षणस्य तथा मनःकरणे हेतुत्वमुच्यते । तथा च सर्व-
विषयकारोक्षनित्यज्ञानवृत्तौ नित्यरात्रिदर्शनस्यापि तथात्वेन तत्कार्यस्यापि तथात्वापत्तौ
तत्समाधानाय वीक्षणे, पूर्वस्माद्विशेषो वाच्यः । स चात्र विषयरूप एव वक्तुं युक्तः । स च
विशेषणांश एव । पूर्वं तस्यानाविर्भावनाद्युक्तैव तथा करणाद्रसोद्दीपिकां सामग्रीं प्रभुरेव
कृतवानिति सुष्टुक्ताचार्यैः कृत्वेति । यद्यपि विशेषणस्यापि नित्यत्वेनोक्तद्रूपणानुद्धा-
रस्तथापि भक्तानामपि दर्शनयोग्यता तत्र सम्पादितेति तथा । नायकभावेनेक्षणमेव विशेष
इति ज्ञेयम् । अत एवोपसर्गो वीति । वस्तुतस्तु तत्तत्क्षणसम्बन्धिनी लीला नित्यैवोच्यत
इति नानुपपत्तिः काचित् । यद्यपीत्यादिनाऽपिशब्दार्थ उक्तः । तथापि मर्यादेति ।
रसमर्यादेत्यर्थः । एवं कार्ये योगमायाया इति । भजनानन्ददानलक्षणे कार्य
इत्यर्थः । अन्यत्र स्थितं प्रमाणम् । वेदात्मानं सङ्कर्षणं देवक्यां स्थितं रोहिण्यां

श्रीविठ्ठलनाथविरचिता ।

येजितवती, स्वयमाविर्भूय मधुरायां स्थितमानन्दरूपं प्रभुं गोकुले, तथापि पूर्वं गोपानां ग्रहेषु स्थिता ऋचोद्युना भगवति योजयति, भगवति स्थितमानन्दं च तास्वित्यर्थः ।

अत्र कश्चिदाह । आनन्दस्य सुखरूपत्वादमूर्तस्यान्यत्र गमनासम्भवात्प्रियसङ्गति-
मित्तकः स्वामिनीषु सुखविशेष उत्पन्न इत्येव वक्तुं युक्तम्, अतो योगमायाश्रयणनिमि-
त्तकथनमनुपपन्नमिति । स वक्तव्यः । 'आनन्दाद्वैव खल्विमानि भूतानि जायन्त'
इत्यादिश्रुतिभ्यः 'आनन्दमयोभ्यासा'दित्यादिन्यायेभ्यश्च धर्मिग्राहकप्रमाणभूतेभ्य आनन्द-
मयत्वं भगवत्स्वरूपे मन्तव्यम्, अनिच्छतापि त्वया । तथैव चिद्रूपस्य धर्मरूपभग-
वद्भार्यज्ञानरूपत्ववत्प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादिति न्यायाद्धर्मरूपतामि । तथा च
'तदेजती'ति श्रुतेस्तस्य गतिरूपत्वमप्यङ्गीकार्यम् । अत एव व्यापकत्वेपि गतिली-
लोपपद्यते, दामोदरलीलेव । वस्तुतस्तु स्वरूपमर्यादामप्यतिक्रम्य भक्तार्थं लीलां
करोतीति नानुपपत्तिः काचित् । अत एव 'रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती'ति श्रुतिः ।
सर्वोत्तमभावलक्षणः स्थायिभावो रसस्तमेव लब्ध्वानन्दवान् भवति । तादृशे प्रभुः
स्वरूपानन्दं ददातीति तथा लाभकथनेन भगवदत्त एव प्राप्यते, नान्यथेति सूच्यते ।
एवकारः सर्वत्रानुपपद्यते । तथाहि । रसमेव लब्ध्वा तथा । तं लब्ध्वा तथा
भवत्येव । तथा भूत्वा आनन्दमेव भवति, न तु लौकिकदुःखपीति च । अतः प्रमा-
णातिरिक्तमार्ग इति । प्रमाणमार्गातिरिक्तो मार्ग इत्यर्थः । यतोऽन्यत्र स्थितं प्रमाण-
मन्यत्रापि योजयत्यतोऽन्यभजनहितं विवादितपतिभजनं विदधच्छास्त्रं तत्प्रागपूर्वकं
भगवत्सेवामेव विधत्त इत्यर्थस्तु स्वामिनीनां तथा भजनेन तेन च फलसिद्ध्या 'या मा-
भज'त्रित्तिवाक्येन भगवता प्रत्युपकृतित्वेन कथनात्फलरूपेण चाद्युना ज्ञाप्यते । तस्य मा-
गत्वं च । अन्यथोन्मार्गतमेव भवेत् । अस्त्वेवमेतदित्यादिना प्रतिपादितं च ताभिः ।
ईश्वराक्यस्याखिलप्रमाणाधिकबलवत्त्वेपि स्वामिनीवाक्यैर्दुर्धूलत्वमपि प्रमाणातिरिक्तो मार्गः
इति ज्ञेयम् । यद्वा । प्रभुप्राप्त्यर्थं गुरुपसन्तिस्तदुक्तकरणं च भक्तानां प्रमाणमार्गः । प्रकृते च
स्वामिनीप्राप्त्यर्थं योगमायाश्रयणादिकं प्रभुः करोति करिष्यत्यपीति प्रमाणातिरिक्तो मार्गः,
यतोऽन्यत्र प्रतिष्ठितमानन्दमन्यत्र योजयत्यत एतद्भावेन भजनरूपोत्पत्त्येव हज्रविरहभावेन
सर्वत्यागपूर्वकं खदेहादिविस्मृतिपूर्वकं भगवदन्वेषणपरत्वलक्षणश्च भक्तिमार्ग इत्यर्थः ।
इदं च द्वितीयतृतीयाध्यायादिषु स्पष्टम् । एवं सत्यस्मिन्मार्गे स्वामिन्य एव सुरव इति
ज्ञापितं भवति । स्वामिनीनां विप्रयोगभावे सौभाग्यमदादिहेतुः । तत्र च भगवद्धर्मप्रवेश
एव हेतुः । अन्यथा पादरजःप्रपन्नानामेतासां मदो मानश्च न स्थातामिति भावः । नन्वेवं
'शशांकांशुविराजिता निशा' इति वाक्यालौकिकीष्वपि रात्रिषु रमणमिति ज्ञायते । एवं
सत्यलौकिकीतत्परिग्रहे गौरवं विशेषाभावश्चेत्याशङ्क्य लौकिकीनामपि तासां स्वरूपमाहुः
याश्च रात्रय इति । निर्मिता इतिपदात्सर्गादावेवैतदर्थमेव भगवता सृष्टाः काश्चन रात्रयो

भगवत्येव स्थिता एतावत्यर्थन्तं, लीलासमये लौकिकीष्वेव रात्रिषु स्थापयित्वा तां कृत-
वानिति ज्ञाप्यते । लौकिकेन्दुप्रकाश्यत्वेन गीतगोविन्दाद्युक्तप्रकारेण लौकिकरीत्यैव रमणेन
चैतासां लौकिकीत्वमुच्यते । तासु विवक्षितेन्दुप्रकाश्यत्वेन नायकमानोत्तया नायिकाप्र-
णिपातोत्तयैतन्माननायकान्तर्धाननायिकादैन्योक्त्यैतद्वेतुकतदाविर्भावे तदधीनत्वोत्तया
प्रश्नोत्तरे परोक्षमजनोक्तौ पूर्वमननुभवेषु प्रत्यक्षवाधेषु तदनुभवतद्वाग्विश्वासोत्तया भग-
वद्विचारितानुपूर्वकस्वरजात्युन्नयनादिमिथ्यालौकिकरीत्यैवालौकिकरसदानमिति ज्ञाप्यते ।
उक्तार्थेषु लौकिकवैलक्षण्यं स्पष्टम् । एवं सति स्वरूपत एव बालौकिकत्वमिति विवेकः ।
एवं कथन उपपत्तिमाहुः अन्यथेति । साधारणीनां रात्रीणां तल्लीलाश्रयत्वे तासां सर्व-
त्रैव तुल्यत्वात् सर्वेषु देशेषु सर्वेषामेतदानन्दप्राकट्यं स्यादित्यर्थः । अन्यथेत्यस्यैव वि-
वरणं साधारणीत्यादि । भूयैकत्वेपि लीलाश्रयभूम्भधिष्ठानत्वेनास्या नानुपपत्तिरिति भावः ।
ननु सर्वज्ञस्य रात्रिदर्शनमपि सार्वदिकमित्यधुना को विशेष इति चेत्तत्राहुः शरदि ऋ-
ताचित्यादि । विशिष्टदर्शनं विशेष इत्यर्थः । ननु विशेषणस्यापि नित्यत्वान्न तथेति चेत् ।
सत्यम् । यादृशी लीलोच्यते तादृश्या एव नित्यत्वादधुनैवोक्तविशेषणवैशिष्ट्यमित्युक्तेऽपि
न दोषः । एतद्यथा तथा विद्वन्मण्डने निरूपितमस्माभिः । ईश्वरस्यान्याश्रयणं हि लौ-
किकी रीतिः, तदुक्त्वात्र तद्रीत्यापि रमणं सूच्यते । एवं सति मध्यस्थत्वेन तदा तस्या विशेष-
यत उपयोग इति तदाश्रयणमुक्तमिति ज्ञेयम् । किञ्च । स्वाश्रय्ये ह्यर्थेऽन्याश्रयणं क्रियते ।
तथा च सर्वसमर्थस्यापि स्वानन्ददानसमये ईश्वरत्वादिधर्माज्ञानं सम्पादयितुं रसपरवश-
त्वेन न कर्तुं शक्यं, गोपानां चैतल्लीलाविषयकाज्ञानं तथा । आगमनसमये निषेधोत्तया
तज्ज्ञानस्य कथनात् अत एतदादिकार्यसिद्धयर्थं योगमायाश्रयणमलौकिकरीत्या रमणेपीति
ज्ञेयम् । अत एव 'मोहितास्तस्य मायया' 'मन्यमानाः स्वपार्श्वस्था' निति वक्ष्यति । अत एव
रसोपयोगि यद्यत्कार्यं तत्तदा तदा सम्पादयितुं शक्तेयमिति खनिकट एव मूर्तिमत्यास्तस्याः
स्थापनमिति ज्ञापनायोपेत्युपसर्गः । एतदेवोक्तं समीप एवाश्रित्येत्यनेन ।

तदोद्वाराज इत्यस्यामासो नूतने तस्मिन्नित्यारभ्य ससृज इत्यन्तः । अत्रेदं प्र-
तिभाति । आश्रितत्वोत्तयात्रेश्वरत्वमर्यादामुलंघ्य भगवानधुना प्रवृत्त इति
ज्ञायते । अन्यथा रसमर्यादोच्छिद्येत । एवं सति यदवधि सर्वविकाराहित्येन
नैवविधं मनः प्रकटितमिति सपद्येतादृशस्य तस्य नूतनत्वम् । लौकिकी रीतिमनुसृतवतस्तदे-
वतापेक्षापि घटते । लोके देवताधिष्ठितस्यैव कार्यक्षमत्वात्, अन्यथा नियामकाभावेन सामर्थ्या-
भावेन चात्येनैव यथा पूर्वमेव भवेत्, ननु रसैकपरवशं सदा । अत एवात्तगजेन्द्रलील इति व-
क्ष्यति । करिणीश्वरमात्रेण परवशत्वं तत्र प्रसिद्धम् । युक्तं चैतद्यद्विभावादिकं विना न रसोप-
पत्तिरिति । 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति वात्स्यायनसूत्रान् । वस्तुतस्तु 'रसो

वै स' इत्यादिश्रुतिभ्यो रसरूपत्वात्प्रभोस्स यादृशस्तच्छ्रयसिद्धोऽस्ति तादृशो निरूप्यत इति
 नानुपपत्तिः काचित् । अत एवैवंमूलस्यैव नित्यत्वमपि । एतद्विद्वन्मण्डने द्रष्टव्यम् । तस्मा-
 त्सुमूक्तमनधिष्ठितं चेत्तादि । ननु चन्द्रस्योदयकर्तृत्वं मूले प्रतीयत इति भगवतः सृष्टिकर्तृ-
 त्वोक्तिरत्र विरुद्धेति चेत् । न । अनवयोधात् । यदा मनश्चक्रे तदैव य उडुराजोर्योदुष्पादि-
 तस्स उदगादिति मूलार्थस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथा तदेति न वदेत् । सोऽप्युदगादित्येव
 वदेत् । किञ्चाग्रिमश्लोकोक्तचन्द्रदर्शनान्यथानुपपत्त्यैव चन्द्रोदयप्राप्तेरेतच्छ्लोकवैयर्थ्यापातः ।
 एवं सति चिकीर्षितलीलाया वेदलोकोयोरप्रतीतत्वेनापूर्वत्वात्तत्सामग्र्यप्यपूर्वं सर्वा स-
 म्पादितेति ज्ञापनाय तदेत्युक्तिपूर्वकं तदुदयवर्णनमिति ज्ञायते । अत एव भगवन्मन-
 श्चन्द्रस्येत्यारभ्य कदाचिदपीत्यन्तो ग्रन्थो युज्यते । अन्यथा मूले पूर्णत्वादिधर्माः
 कण्ठोक्ता नेत्याचार्या अपि न वदेयुः । अत एव पूर्वश्लोके मनसोपि कारणमुक्तं चक्रे इति
 पदेन । श्रीढार्या मनस एव मुख्यत्वात्तस्य नूतनतया कारणोक्त्यैव सर्वस्या अपि सामग्र्या-
 स्तथात्वं ज्ञातं भविष्यतीत्यभिप्रायेण । एवं सति तादृशं चन्द्रं च प्रभुः ससृज इति हेतो-
 रग्रे तदुदयमाह शुक्र इत्याभासार्थो ज्ञेयः । तथापि क्रमेणैवेति । अन्यथा रजन्येपेति
 प्रभुर्न वदेदिति भावः । नन्वस्या राज्ञ्या नित्यत्वेनैक्येव चारितार्थ्ये यहीनां तासां
 परिग्रहः किमर्थं इति चेत् । अत्र वदामः । नायिकाविशेषेषु प्रतिपदादिति धिनियतकर्त-
 व्यताकवन्धादिविशेषैरेव रसः प्रादुर्भवतीति वात्स्यायननयसिद्धत्वात्तदर्थमेवोक्तलूपाणां
 तासां परिग्रह इति । रात्रीणामलौकिकत्वेन प्राकृतनक्षत्रारक्षकत्वेत्येतद्रात्रिप्रकाशोद्भूतां
 चात्रसिद्धत्वेपि यदुडुपदोपादानं तत्वेतद्रात्रिष्वेव प्रकाशमानत्वेन स्वामिनीनां मनां-
 सेयाश्रोडुत्वेनाभिमतानीत्याहुः सोऽपि चन्द्र इत्यादिना । इन्दोर्नक्षत्रसजातीयत्वं
 'नक्षत्राणामहं शशी'तिवाक्यात्सिद्धम् । एतन्मनसु तत्त्वोक्त्यैतच्चन्द्रसजातीयत्वं सूच्यते ।
 तत्र भगवन्मनःसम्बन्धित्वम् । तत्त्वं चात्र भगवन्मनोऽशत्वम् । स्वमनःप्रवृत्तिनिवृत्तितो-
 पादिकार्यार्थमाविर्भावितत्वं च । प्राच्याः ककुभ इत्यत्र । प्रतिस्पर्धिन्यामिति ।
 प्रतीच्यां दिशीत्यर्थः । उत्तरसन्ध्यायामखिलद्विजोपास्यत्वेनेयमेव दिक्षुल्येति मर्यादा-
 मार्गीयत्वं लक्ष्यते । रविश्च तथा । अतस्तेन तत्र रागसम्भवः । यत्रोक्तलूपेन्दुप्राकट्यं सा
 दिक्षुपुष्टिमार्गीयेति तस्या एतत्प्रतिस्पर्धनीयत्वम् । एतेन मर्यादामार्गे ताप एव, पुष्टिमार्ग-
 श्रवशे तन्निवृत्तिरिति सूचितम् । प्रातः प्राच्या अपि तथामृताया एवाधुनैवंमृतात्वकथनात्
 अधुना प्रभोरेवेन्द्रत्वेन तदेवताकात्वेनाप्यस्यास्तस्याः सकाशादुत्कर्षः । पुष्टिमार्गोत्कर्षमेव
 प्रभुः करोति, नान्यत्रास्मादुत्कर्षं सहत इत्येतत्सर्वं हृदि कृत्वा तस्या मुखे न राग
 इत्याद्युक्तं प्रतिस्पर्धनीयत्वमप्युक्तमिति ज्ञेयम् । स चर्चणीनामित्यत्र । इदं ज्ञेयम् ।
 चृप् प्रजननैर्ययोरिति पाठादयं धातुराविर्भावन ईशघात्यर्थं गमने च शक्तः । अथवेशस्य
 भाव ऐश्वर्यं तत्र तथा । प्रकृते तु सर्वात्ममावैकल्यरसाधिकारिमात्रसृष्टावेव याः शक्तयोऽ

धिकृतास्ता भगवदाविर्भावं ज्ञात्वा तादृशीराविर्भाव्य फलसिद्धिं प्रतीक्ष्यन्त्यस्तत्पर्यन्तमन्य-
भावेभ्यस्ता रक्षन्तीति चर्पणीशब्देनोच्यन्ते । यद्यपि आन्धिकैरैश्यशब्दस्य गत्यर्थकत्वमेवोक्तम्,
तथापि गत्योरित्यनुक्त्वा यदैश्ययोरित्युक्तं तत् सोप्यर्थोत्र ज्ञेय इति ज्ञापनायेत्यस्माभि-
स्तथोक्तम् । गमनार्थत्वे तु यत्र ता आविर्भावितास्तत्र गत्वा तत्फलसिद्ध्यनुकूलप्रयत्नवली
भवन्तीति तथा । तथा च स्वस्वामिनीषु भगवद्भोगयोग्यास्वपि तद्विलम्बं दृष्टैतदातिं च चर्प-
णीनां परमस्नेहवशाच्छोकोजनि । एवं सत्यमिन्दुः प्रियसंगाभावजदुःखं स्वामिनीनामपन-
यन्न केवलानां तदपनयति, किन्तु चर्पणीसहितानामिति मूलार्थः सम्पद्यते । स्वामिनीदुःख-
निमित्तकस्तासां शोक इत्येतदुःखनिवारणेनैव तासामपि स निवर्तत इत्यमुख्यत्वात्सहभाव-
स्तासामुक्तः । एतदिन्दुस्वाभाव्यादेतदुदये संगमनिश्चयेन च तन्निवृत्तिः । इदमेवोक्तं चर्प-
णीसहितानां जीवानां चेत्यादिना । आद्यपक्षे तु यत्सम्बन्धनामेव परमानन्दानुभवस्ताः
शक्तयः स्वयं तदर्थिन्यो भगवद्भक्तेष्वेतदतिरिक्तेष्वेतावत्कालपर्यन्तं परिभ्रान्ताश्चर्पणीशब्देनो-
च्यन्ते । मुक्तौ तदभावं ज्ञात्वा तादृशेभ्यः स्वयमेव निवृत्ता भवन्ति । भगवतैव तादृश्य
एव ताः सृष्टा इति तेषु न प्रवेश इति ज्ञापनाय न लभन्त इत्युक्तम् । अत एवाग्रे स्वत
एव निवृत्ता भवन्तीत्युक्तम्, न तु निवर्तिता इति । तथा चैतदुदये तच्छोकनिवृत्तिर्जातेति
तथा । अस्मिन्पक्षे पुनश्चन्द्रपरामर्शस्य प्रयोजनाभावादेकस्मिन्वाक्ये वारद्वयं तत्कथना-
सम्भवात्पूर्वमप्रसिद्धत्वेनाख्येन्द्रोः प्रसिद्धार्थकत्वमपि तच्छब्दस्य न वक्तुं शक्यमित्य-
ख्याग्रिमः पक्ष उक्त इति ज्ञेयम् ।

दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमित्यस्याभासे । तस्य शब्दयोनित्वं निरूपयन्निति । वाचः

१० २६-३. पूर्वरूपं हि मनस्तच्च समानाधिकरणाया एव तस्यास्तथा । प्रकृते च गान
एतच्चन्द्रदर्शनस्य हेतुत्वोक्त्यापि गानसमानाधिकरणमनोधिष्ठातृत्वं तत्र
ज्ञाप्यत इति भावः । न चैवं वनेपि तत्त्वापत्तिरिति वाच्यम् । विशेषणस्यैव तत्र प्रयोजन-
कत्वेनोक्तेः । रमाननाभमित्यत्र लक्ष्म्या अयं भ्रातेत्यादि । भगवान् रमणेच्छायां
तद्रसपूरणार्थं ब्रह्मानन्दं लक्ष्म्यात्मकनायिकारूपमाविर्भावितवान् । तस्यैव रमणस्थानत्वात्
चन्द्रोपि तथैवायमाविर्भावित इत्यस्य तद्भातृत्वमत एव समानाकारत्वमिति भावः ।
नचक्रुद्गुमान्गमित्यत्र । नवपदस्य तात्पर्यमाहुः विवाहसमय इत्यादि । कलत्वे
गानस्य हेतुमाहुः यदि व्यक्तमित्यादि । यद्यपि स्वरूपदिदक्षा न तच्छ्रवणनिवर्त्या,
तथापि गीतस्यार्थः स्वरूपमेवेति, तद्यार्थसंयुक्तमेवेति गीतस्य व्यक्तत्वेऽर्थस्यापि तथात्वं
स्यात् । तथा च 'तदनङ्गवर्धनमि'तिनाक्यात्स्वरूपरसानुभवेच्छाया एवोद्भूतत्वेन तदनु-
भवेनैवागमनप्रतिबन्धः स्यादिति भावः । वामदृशमित्यत्र । यासां पुनर्दृष्टिरि-

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

त्यादि । पुष्टिमार्गानुसारिभजनपरत्वमेवोत्तमत्वं दृष्टं । अन्यथा चार्वादिपदान्यपहाय वामपदं न वदेदिति भावः ।

निशम्य गीतमित्यत्र । यद्यपीति । उपक्रम एतत्सम्बन्धिरात्रिदर्शनस्यैव १०-२६-४. रिरंसाहेतुत्वेनोक्तेरिति भावः । तथापीति । तदनङ्गवर्धनमितिवचना-
ङ्गवदीयोनद्धो यत्रास्ति तं तत्र वर्धयत्येवेत्येतास्तपि स्थितः । स तेन तथा कृत इत्येता अप्यागता इत्यर्थः । अत एव वर्धकत्वमुक्तम्, न तु जनकत्वमिति भावः । एत-
देवोक्तमाह्वानं सदृशमित्यनेन । पूर्वापेक्षयाधुनात्युक्त्ये जात इत्याशयेन नूतन उत्पन्नः काम इत्युक्तम् ।

दुहन्त्य इत्यस्याभासः । प्रसङ्गादित्यादि । अत्र पक्षद्वयं सम्भाव्यते । कुमारी-
१०-२६-५. णामेवाह्वानं मुख्यमित्येकः, अविशेषेण तथेत्यपरः । तत्रापि प्रसङ्गादि-
त्यादि । द्वितीये तासामित्यादि । एवमप्येति । गुणशब्दोत्र सर्वत्र भाव-
परो ज्ञेयः । भाववैलक्षण्यज्ञापनाय तथोक्तिः । जातीत्यादि । धर्मपदं त्रिष्वप्यनुपज्यते ।
हेनाद्यपेक्षयाजनस्यान्तरङ्गत्वादित्यस्मिन्मण्डने सत्यप्येतद्दिना तेषां सौन्दर्याजनकत्वाद-
ऽम्पूर्णस्याशोभाजनकत्वाच्च मुख्यत्वमिति तत्प्राप्तोऽशक्य इति तत्करणादुर्लभाधिकार
इत्युक्तम् । ज्ञानमार्गशोधिका इति तु शास्त्ररीत्या बहुमुखानां बोधायोक्तम् ।
काश्चित्कृष्णान्तिकमित्यत्र । तन्मन्वेपीति । अन्यथा पूर्ववाक्ये काश्चि-
१०-२६-७. दित्युक्तत्वाद्व्यादिव्यत्यासस्य जवकृतस्य सर्वसाधारणत्वादप्ये काश्चिदि-
तिपदमसम्बद्धं स्यादिति भावः ।

अन्तर्गृह्यता इत्यस्याभासे । यासां काल इत्यादि । नन्वासां भक्तत्वा-
१०-२६-९. कालस्तथा कर्तुं न शक्नोतीति चेत् । अथेदमाकृतम् । 'उक्तं पुरस्ता'-
दित्यस्य द्वितीयव्याख्यानानन्तरं 'यासां साक्षा' दित्यादिनोक्तप्रयोजनार्थं
प्रतिबन्धोवश्यं कार्यः । भगवांस्तु भक्तानां स्वप्राप्तिप्रतिबन्धं न साक्षात्करोतीति वस्तु-
स्थितिः । अतोधिकारी कालः प्रमुक्त्यर्थं कृतवानिति नानुपपत्तिः काचित् ।

उक्तं पुरस्तादित्यत्र । उक्तं निर्गलितार्थमाहुर्गथाशास्त्रमित्यादिना । अन्यथा
१०-२६-१२. चैवस्यापि पक्षसमत्वेन नेदमुत्तरं स्यादिति भावः । एतेनाद्यश्लोकार्थ उक्तः ।
भगवानित्यादिनाप्रमाणम् । किञ्च । पूर्वं ज्ञानभक्तयोरपि हेतुत्वमङ्गीकृ-
त्योक्तम्, अधुनात्वाविर्भावैव ते अन्यथा सिद्धे इति स्वरूपेणैव सर्वेषां मुक्तिरित्याहुः
ज्ञानभक्तयोरित्यादिना ।

भगवतो नृपेत्यत्र । सर्वैश्वर्यसम्पन्न इत्यारभ्य निरपेक्ष इत्यन्तेन ग्रन्थेन
१०-२६-१४. भगवद्वैश्वर्यत्वं विवृतं प्रकृतोपयोगित्वेनेति ज्ञेयम् ।

कामं क्रोधमित्यत्र । नन्ववतारसमये पूर्वोक्तभक्तनिमित्तं पृथगाविर्भावोपेक्षितो-
 १०-२६-१५. यथा तेनैव तत्फलसाधनमिति सन्देहे निर्णयमाहुः एकस्येति । उक्तस्थले
 तेनैव तत्फलसाधनं न पृथक्तदपेक्षेत्येकस्यैवाविर्भावस्योभयरूपत्वं भवति ।
 एकत्र विनियुक्तस्यान्यत्र विनियोगो न न्यायसिद्ध इत्याशङ्कानिरासाय निर्णायकन्याय-
 माहुः संयोगेत्यादि । यथा होम एव नियुक्ता जुहुः पर्णमयीत्वगुणयोगात्पापश्लोकश्रव-
 णाभावमपि साधयति, न त्वेतदर्थं पृथक्सा तन्मयी क्रियते । 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न
 स पापं श्लोकं शृणोती'ति श्रुत्या होमार्थाया एव तन्मय्यास्तस्या एतत्फलसाधकत्वोक्तेः,
 तथा प्रकृतेपि भूम्यादिक्लेशव्ययनिमित्तकाविर्भावस्यैव तत्तद्भक्तयोगे तत्तत्फलसाधकत्वमिति न
 पृथक्तदपेक्षेत्यर्थः । अत्रेदमपि ज्ञेयम् । पुष्टिमर्यादाभेदेन द्विविधानामपि भक्तानां फलसाधनं
 सर्वशक्तिप्राकट्यपूर्वकमवतीर्णं पूर्णैकैकैव स्वरूपेणैव कर्तुं शक्यम् । तत्रापि केवल-
 मर्यादामार्गस्थापनायाविर्भूतेन पुष्टिमार्गीयभक्तेष्टपूर्णं न क्रियते । एवं केवलपुष्टिमार्गी-
 येणाप्याविर्भावेन । अत एव दण्डकारण्यस्थपीणामिष्टपूर्तिर्न कोसलेन्द्रेण कृता । श्रीमद्भो-
 कुलचन्द्रेण च यज्ञपत्नीनाम्, पुष्टिलीलानधिकारात् । अग्रे मथुरादिषु प्रद्युम्नादिरूपेण
 लीलाकरणात्तत्तदनु रूपं फलदानमिति । नित्यं हरावित्यत्र । स हि सर्वदुःखहर्तेति ।
 भावनाविषयस्वभावादेव न दुःखमानमित्यर्थः । नित्यमित्यादिना तन्मयत्वं विवृतम् ।
 तथा स्फुरण उपपत्तिमाहुः सर्वत्र भगवदावेशादिति । अतिविगाढभगवद्भावनायां
 देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणजीवेष्वापि तदावेशात्तेषु तथा स्फूर्तौ तत्सम्बन्धिष्वपि तथैव भान-
 मित्यर्थः । एतदेव जीव इत्यादिना विवृतम् । ननु प्रश्नोत्तरं त्वाद्याभ्यामेव सम्पन्नम्, अने-
 नापि श्लोकेन स एवार्थः पर्यवसतीत्येतत्कथनं व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः तादृशी-
 मिति । एवं बोधनार्थमित्यर्थः ।

ता दृष्टेत्यत्र । यास्त्वित्यादि । अन्तर्गृहगता अनाकारिता एव नादं श्रुत्वोद्युक्त
 १०-२६-१७. इति प्रतिबन्धोभूदिति शङ्कानिरासायाहुः याः पूर्वोक्तास्ता अप्याहृताः । तत्रो-
 पपत्तिमाहुः समागता इति । अन्यथा तथा न स्यादिति भावः । गेहस्य देह-
 सम्बन्धित्वात्तस्य नष्टत्वेनैतासां गृहाभावात्तत्र गमनं बाधितमिति न निवार्यन्ते । दोषनिवा-
 रणार्थं प्रतिबन्ध इत्युक्तम् । यावद्भिर्गुणैर्भगवद्रमणं भवति तावद्गुणसम्पन्ना अन्यत्र विद्याहो-
 रसशास्त्रोक्तसविशेषोपयोगिगुणवत्यश्च याः समागतास्ता अपि यद्यपि न निवारयितुं यो-
 ग्यान्तथापि स्यातुमशक्ताः सत्यः स्वतो नागताः किन्तु शब्दश्रवणे सति । तथा च तावा-
 नंशो निवारणीय इति शब्देनैव निवारणं कृतम्, न तु हृदा । तदनङ्गीकारेण शब्दोपाधि-
 कमागमनं चेत् स्यान्निरवृत्तिरपि स्यादिति तदभावो ज्ञाप्यत इत्याहुः पुनरित्यादिना ।
 एतं करणे हेतुमाहुरन्यत्रोपपत्तयेति । एतेन भक्तिमार्गमर्यादा ज्ञापितेति भावः । अपा-
 पृता इति । अन्तर्गृहिर्विमंवादो नागरीणां कदाचिद्भवेदपि, न त्वेतासाम् । व्रजसम्बन्धे-

श्रीविठ्ठलनाथविरचिता ।

नान्तरधर्माविरणासम्भवात्तथा चागमनं सर्वशेनैव, नत्वन्यत्रापि केनाप्यंशेन हृदयं स्थाप-
यित्वेति भावः । एतासां निवर्तने यावत्स्वसामर्थ्यमुपयुज्यते तावत्पूर्णमत्र प्रकटीकृतवान्प्र-
शुरिति ज्ञापनाय भगवानित्यादीनि प्रभुविशेषणानीति ज्ञेयम् । तेन स्वामिनीभावस्य महा-
उत्त्वं ध्वन्यते । तेन भक्तिमार्गोत्कर्ष एव सिध्यति । भावस्य भगवद्रूपत्वात्तदुत्कर्ष एवै-
वमपि पर्यवस्यतीति हृदयमाचार्याणाम् । नन्वत्र मोहने विशेष उक्तोन्यथा मोहिता इत्यु-
क्तेन पौनरुक्त्यं स्यात् । तथा च पूर्वस्मादाधिक्यस्य विशेषपदार्थत्वात्पूर्वस्य च भग-
वद्विषयकस्यैव तस्योक्तत्वात्तद्वत् एव विशेषो वक्तुं युक्तो, न तु गृहादिविषयकस्य, पूर्व-
मसत्त्वादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथचेति । स्थूणानिखननन्यायेनेति भावः । न च भग-
वद्विषयकमोहाद्विशेषो वक्तुं शक्यः, असम्भवात्, तथा सति गच्छेयुश्चेत्याहुः अन्यथेति ।
ननु तच्छब्देन सर्वत्यागसर्वात्मभावाद्युक्तधर्मपरामर्शात्तस्य स्वत एव दृढव्यात्तथा सत्यु-
भयविशेषणकथनप्रयोजनाभावाच्च नैतत्साधीय इति चेत् । सत्यम् । उक्तानुपपत्त्या प्रभुणा
स्ववाक्यानां गमनार्थकत्वाबोधनाच्च एव पक्षे तात्पर्यमस्तीति यद्यपि ज्ञायते, तथापि
स्वरूपस्य रसरूपत्वेन भावात्मकत्वं यदुच्यते, तत्तु तद्विरोधिवचनाविर्भावेनानुपपन्नमिति
शंकानिरासाय तदविरोध्यर्थकत्वमप्युच्यते वाक्यानां तात्पर्यविषयत्वेन । एतदेवाहुरन्तो-
र्थेन इत्यादिना । यतः स्थितावेव भगवत्तात्पर्यमतो हेतोरापाततः प्रतीयमानार्थप्रत्यायना-
न्तिवारयन्नपि फलतः स्थित्यर्थकानीत्युच्यन्त इत्यर्थः ।

भगवद्वाक्यसंख्यातात्पर्यमाहुः दशविधानामिति । सगुणनिर्गुणभेदेन दशविधानां
१०-२६-१८. तथा, नत्वेतासामिति भावः । एतासां वस्तुतो निर्गुणत्वेपि लीलारूपत्वेन प्रस-
ङ्गवद्भगो नवनीतस्यैव क्षोभकवाक्यैस्त्वयामृताभ्यो हार्दप्रकटने प्रभुश्रृङ्गापूतौ वाचनिकया
अपि प्रपन्तेः सिद्धौ लोके सर्वात्मभावमार्गप्राकट्ये चोत्कटभावोद्दीपने रसपोषादिषु चेति बु-
ध्यस्व । एतासु नायिकाभेदेन भावभेदो बोधनीयः, ते च कचिदेकरूपाः, कचित्कदाचिन्मिश्राः,
कचित्कदाचिदुत्तरेणोपमर्दिताः, केचित्कचिच्चिरस्थिराः, केचित्किञ्चित्कालं, केचिदाशु नाशिन
इत्येवरूपत्वं सत्त्वादिगुणेष्वस्तीति तद्वृष्टान्तेन बोधयितुं तावद्भिः श्लोकैरेता निवारयन्त
इत्याशयेनाहुः तन्मो रज इत्यादि । तथा सत्युपचारेण भावा एव तमआदिशब्दैश्च-
च्यन्ते । तथा च तेषां भेदा यत्रैतादृश्यस्ता निरूप्यन्त इति सम्बन्धः । वस्तुतस्तु लीला-
मध्यस्थाः सत्त्वादयः प्राकृतेभ्यस्तेभ्यो भिन्ना एतासु सन्ति । यतः प्रभुसगमविलम्बहेतो-
र्यै कर्तुं प्रिये स्वसगविलम्बासहिष्णुत्वहेतुभूतभावमुत्पादयितुमेतस्यैव पालनेन स्वैर्यं कर्तुं
च समर्थाः । अत एवादौ तम एवोक्तं, ततो रजस्ततः सत्त्वम् । एतदेवाहुः स्वान्तेति ।
स्वस्य तमओदरन्तः फलं लयादि । उक्तरीत्येतद्गुणानां तत्र पर्यवसानात्तथा निरूप्यन्त
इत्यर्थः । प्रियं किमिलम् । अर्थादेतासामिति । स्वातिरिक्तस्य प्रभविषयीकरणादिति

भावः । किञ्च । प्रियस्यानेकविधत्वे हि तेषां मध्ये किं करवाणीति प्रश्नः संगच्छते । तेन तदनेकविधत्वं विवृण्वन्ति तत्प्रयोजनमित्यादिना । देशादिव्यवहितत्वमेवेष्टात् कामिते विशेषः । व इत्येकेनैव चारितार्थ्यं द्वितीयपदेपि तदुक्तेर्भिन्नविषयकत्वं तस्यावगम्यत इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुस्तत्रापीति । स्वामिनीष्वप्युक्तरूपसत्त्वादिभिस्तथात्वमस्तीत्येकैक-विधाः प्रत्येकैकचरण इत्यर्थः ।

१०-२६-२०. आतर इत्यत्र । अदृष्टेत्यादिना प्रासंगिको लोकस्थित्या प्राप्तोर्थ उक्तः ।

दृष्टं वनमित्यत्राप्युक्ता गुणाः पूर्वोक्ता ज्ञेयाः । स्थितिपक्षे गृहे न गन्तव्य-
१०-२६-२१. मिति यदुक्तं तत्र हेतुमाहुर्यदि गृहगमनेत्यादि । सर्वं त्यक्त्वा वनं प्रवि-
ष्टस्य तदपेक्षायामेव प्रायश्चित्तं कृत्वा तत्र गमनं स्पृतिवचनेन बोध्यते यत्
इत्यर्थः । प्रकृते तदभावान्न गन्तव्यमेवेति भावः ।

पतीन् सतीरित्यत्र । द्वितीयावहुवचनान्यथानुपपत्त्याहुः पतिविशेषणं
१०-२६-२२. वेति । तथा च तेषामुपहासवचनमिदं भवति । यतो लोकव्यवस्थैताद-
शीति तामुक्तवन्तः पूर्वजन्मनीत्यादिना । भवन्तश्चेति । जाय-
माना इत्यर्थः ।

भर्तुरित्यत्र । स्त्रीणामिति बहुवचनेन भर्तुरित्येकवचनेन च सर्वासां य एको
१०-२६-२४. भर्ता तत्सेवाविधानाद्भगवत् एव तथात्वाद्वजनमेव विहितं क्रियत इत्याश-
येन स्थितिपक्षार्थमाहुः स्वभावतो जीवानामित्यादिना । अत्र बन्धुप्रजा-
शब्दाभ्यां तत्सखीभावपरम्परे उच्येते ।

दुःशील इत्यादिना क्रमेण यशैश्वर्यवीर्यज्ञानवैराग्यश्रीविरुद्धा धर्मा उक्ता इत्या-
१०-२६-२५. शयेनाहुः पद्दोषः स इतीति । स्थितिपक्षे स्वतोपि धर्मी दुष्ट इति पातक-
सम्यन्धोक्त्या ज्ञाप्यते । कदाचित्प्राज्यत्वेन नित्यमभजनीय इत्यपि तथा ।

अस्वर्ग्यमित्यत्र । उपपतिसम्बन्धे दोषोक्त्या प्रभोश्च सहजपतित्वेन स्पष्टः स्थिति-
१०-२६-२६. पक्षः । कुलसम्यन्धाभिमानवतीनामुक्त्या तत्र तदभावादपि तथा ।

प्रेष्ठं प्रियेतरमिवेत्यत्र । शानजर्थानुपपत्त्या पक्षान्तरमाहुः अथवा तस्या-
१०-२६-३०. मित्यादि । भाषणेनैव सर्वतिरोधानमुक्तमिति पुनरपि तथैव चेद्भाषणं
स्यान्न सादेव विशेषामावादतः पूर्वविलक्षणमेतद्वाच्यम् । ततो जीवनमुक्ति-
सामर्थ्यं चात्र जातम्, अन्यथैतन्न स्यादिति वैलक्षण्यमेव निरूपितं तस्यामप्यवस्थाया-
मित्यादिना । अत एव प्रतिभाषणमुक्तं मूले । औदासीन्यपूर्वकपूर्वभाषणविरोधि-
सहासभाषणमिप्रायेण । तदर्थविनिर्वातितेत्यत्र । यदि त्यक्तोऽपीति । भगवदर्थं सर्व-
त्यागो भगवतोक्तः, पूर्वं त्यक्तार्थापरिग्रहोपि, यतः शुकादयोपि तथा चरन्ति, अधुना गृह-
परिग्रहं वदति, एवं सति भगवदुक्तमिति गृहं चेद्वाह्यं, तदा तदविशेषात्सर्वत्यागपूर्वकं भग-
वानेव हुतो न ग्राह्यः, गृहस्यैव ग्रहणे विनिगमकामावादित्यर्थः ।

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

- देवो यथेत्यत्र । अनङ्गीकार इति । अन्यत्र रागोत्पत्त्या विवाहिते रागाभाव-
 १०-२६-३१. उचित इत्यर्थः । यद्वा । द्वितीयस्थानङ्गीकार उचितः, न तु भर्तुरभजनमि-
 त्यर्थः । अनेन दृष्टान्तेन स्वस्य सर्वस्यागपूर्वकं भगवद्भजनेष्वुपपत्तिरुक्तेति
 ज्ञापनायैवमुक्तमाचार्यैः । अन्यथा मूले प्रमुक्तकमजने दृष्टान्तोक्त्या विरोधः स्यादिति
 ज्ञेयम् । स्वाप्ययेति । आविष्कृतमिति भावार्थकमन्तान्तम् । तथाच सुपुत्तिमपेक्ष्य
 तत्साक्षिरूपस्य भगवतः सम्पत्तिर्ब्रह्मसम्पत्तिर्गोक्ष इति यावत् । तद्वानार्थं वा भगवतः
 साविष्करणमित्यर्थः । केचित्तु स्वयं प्रकाशग्रहस्वरूपज्ञानातिरिक्तज्ञानाभावकथनम्, श्रुतौ तु
 तयोरन्यतरापेक्षम्, तत्र विनिगमकमाहाविष्कृतं हीति । हि यस्माद्धेतोस्तत्प्रकरण एव तदु-
 क्तमित्यर्थ इति वदन्ति । एवमपि सति ब्रह्मस्वरूपाविर्भावस्यैवोक्तज्ञानाभावे निमित्तत्वाच्च
 पूर्वस्माद्विशेषः । प्रथमवचनश्रवणानन्तरं चित्तवैयर्थ्यमभूदित्यभिप्रायानां व्युत्क्रमेणो-
 त्तरदानमिति ज्ञेयम् ।
- अस्त्वेवमेतदित्यत्र । एवमित्यस्य विवृतिः सर्वरूपेति । पत्यादिसर्वसेवा-
 १०-२६-३२. रूपेत्यर्थः । एवमुक्तौ हेतुमाहुः अन्यत्रेत्यादिना । पत्यादिसेवाविधेर्भग-
 वत्सेवाविधायकत्वोक्त्या त्वमेव सेव्य इति पक्षेष्वुपपत्तिरुक्तेति ज्ञेयम् ।
- कुर्वन्ति हीत्यत्र । स्नेहेन हीत्यादि । क्रियायाः स्नेहसमानविषयकत्वस्यौत्स-
 १०-२६-३३. र्गिकत्वादात्मन एव निरुपधिस्नेहविषयत्वाद्भाषति कृतस्यैव च तद्वामि-
 त्वात् त्वय्येव रतिं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत्रौपाधिकस्नेहकथनस्यायं हेतुः । भग-
 वता हि स्वातिरिक्ते स्वात्मौपाधिकी प्रीतिर्जीवसेति पक्षमाश्रित्योक्तम् । स्वामिन्यस्तु
 इत्यत्र । अन्यथा-जारसेवापीत्यादि । ननु धर्मत्वे विहितत्वस्य प्रयोजकत्वादत्र तदभा-
 वान्न तथेति चेत् । उच्यते । प्राग्जन्मनि विवाहिते पुंसि जीवति पुरुषान्तरेण विवाहे दोषा-
 क्यनात्तत्र जन्मावच्छेदकमिति वाच्यम् । एवं सत्येतत्समानयोगक्षेमत्वाद्दिनस्यापि तद्यात्वं
 सुवचम् । न च तत्र पतित्वाभावाच्च तथेति वाच्यम् । 'स वै पतिः सादकुतोभयः स्वयं
 जीवच्छवं मजति कान्तमतिर्विमुहा । या ते पदान्जमकरन्दमजिप्रती स्त्री'त्यादिवाक्यैः
 कालमयवति पतित्वाभावेनोभयोस्तुल्यत्वात् । एवं सति पतिभजनं विदधच्छास्त्रं हरि-
 सेवामेव निधत्ते । प्रमोर्दुरापत्वेन व्यवहारनियमार्थं परं तथा स्मृत्यादिषु कथनमिति
 भावः । अत एव वाग्दत्तापि कन्या ततः श्रोत्रिय उपपन्ने तस्मै दीयते न-पूर्वस्यै । चर-
 देश्वरेति सम्योपनेन व्यञ्जितमर्थमाहुरन्तो वयं क्रिष्टा इत्यादिना ।
- सिञ्चाद्भेत्यत्र । अत्र सिञ्चनस्यावश्यकत्वे हेतुरुत्तरार्धेनोच्यते । तत्रापि याम इति
 वर्तमानप्रयोगेण स्वजीवनस्य क्षणमात्रमपि तद्विलम्बासहिष्णुत्वं ज्ञाप्यते ।
 १०-२६-३५. एवं सत्येतत्कालीनं जीवनमुक्तिश्च प्रियकृतस्वसम्प्रापणजनितमेवेत्यन्यथा-

नुपपत्त्या कल्प्यते । यद्यप्युत्तरदानसमये न तदस्ति, तथापि पूर्ववचनानामुत्तरदानार्थमेव हृदि स्थापितत्वात्तदनन्तरं तदभावे सति चेत्साक्षात्सुधादानमन्ततो भाषणमपि वा न भवेत्तदोक्तैव रीतिर्भवित्रीति हृदि कृत्वा पितृचरणैरुक्तं चयमित्यारभ्य वक्तव्यमित्यन्तम् । नो चेदयमित्यत्र । हरेणैव दग्ध इत्यादि । वियोगादिपदमनुत्त्वा विरहपदं यदुक्तवत्यस्तज्ज्ञापितं भावविशेषमाहुः स विपरीत इत्यादि । अयमग्निर्न पूर्वोक्तः । तथा सति पुनरयुक्तिर्न स्यात् । तथा च पूर्वस्मादस्य कठिनत्वं वाच्यम् । तदाहुर्नामव्युत्पत्त्या । हरदग्धः कामोऽभ्यवस्योप्यस्ति । उक्तामृतेन जीवेदपि । अनेन तु दग्धः क्षणेनैव भस्मसाद्भवति पदार्थः, पुनर्जीवनाशारहितश्च । उक्तरूपदाहकर्तृवाचकपदस्यवर्णवैपरीत्येनैतद्वचकपदस्यवर्णयोरेतद्वच्ये तद्विपरीतधर्मवत्त्वं लक्ष्यते । सोऽस्माभिरुक्तोऽनेन त्वित्यादिना । एवकारोप्यर्थः । तथा चोक्तरूपदाहकर्त्रा हरेणापि दग्धो यत्र कामोऽधुनापि न जीवति, तत्रोक्तरूपेण दग्धाः कथं पुनर्जीवेयुरिति भावः । पूर्वं सिद्ध्यनेन जीवनकर्तृत्वलक्षणोपि तद्विपरीतो धर्म उक्त इति प्रमुखरूपमेवात्र रहःपदेनोच्यते । तत्स्वत एव समर्थं, तत्रापि कोटिकन्दर्पाधिकलावण्येन विभावानुभावादिसामग्र्या च विशिष्टं किंकिं न कुर्यात् । एतदेवोक्तं तत्रापि विशिष्टो विरह इत्यनेन । लोकप्रसिद्धमर्थमाहुरेकान्ताभावेति । ननूक्तरूपत्वे कदाचिदपि सुखदत्तं न स्यादित्याशङ्क्य छिद्यार्थकोयं प्रयोग इत्याशयेनाहुरनेन त्वयेत्यादिना । स्वरूपस्यैव विरहत्वमित्यर्थः । शृंगाररसस्य संयोगविप्रयोगात्मकत्वात्तद्रूपत्वात्प्रभोस्तथात्वं युक्तमिति भावः । ततः काष्ठात् । उपाधेराद्रेन्धनत्वस्य । दार्ष्टान्तिके स्वरूपातिरिक्तः स्नेहेहेतुरुच्यते । तेन सोपधिस्नेहे त्वनेवंभाव इति भावः सूच्यते ।

यह्यभ्युजाक्षेत्यत्र । तलविशेषणोक्तात्यर्थमाहुरस्माभिर्विचारितमित्यादि ।

१०-२६-३६. 'भगवान् ब्रह्म काल्हेन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरालम् यतो भवे'दिति वदमावेदार्थं विचार्य निर्दोषपूर्णगुण एव सेव्यः । स च भगवानेव । स च निर्दोषेणैव सेवितुं शक्य इति निश्चित्याधिदैविकाध्यात्मिकदोषाप्यपहाय तं वन्न इति तथा । अरण्यजनेत्यत्र । ननु चाश्रित्यत्यागोक्त्यैवान्यसंगत्यागोप्युक्त एवेति तेनापीति ग्रन्थो न युक्त इत्यत आहुः संग्रामाव एवेति । पूर्वं दोषाभाव उक्तोऽधुना प्रीतिहेतुर्गुण उच्यत इति न तथेति भावः । अत एव मूले प्रीतिरुक्ता । अन्यपदार्थमाहुः सर्वथेति । तद्वमेति । भगवद्भावप्राकट्यादित्यर्थः । सर्वदैव स्वप्न इति । पूर्वमपि रमणपक्षे तस्य गोप्यत्वादेवमुक्तमिति ज्ञेयम् ।

वीक्ष्यालकेत्यत्र । चतुर्विधो मोक्ष इत्यादिना पुरुषार्थत्रयविवरणम् ।

१०-२६-३९. अनालकावृतादिपदैर्माक्षादिनिराकरणोक्तेरयमाशयः । मूले हि प्रभोरङ्गान्येवोक्तानि दासीभवनहेतुर्गृतेक्षणनिषयत्वेन । तथा च त्वां वीक्ष्येतेतावतैव

धीविद्वलनायविरचिता ।

चारितार्थ्येयं यत्प्रत्यङ्गनिरूपणं, तत्रापि भूषणानां, तत्साभिप्रायमिति स निरूप्यत इति ।
 सारूप्यमिवेति । सारूप्यमुक्तिमिवेत्यर्थः । अत्रालिसारूप्यवदलकैः सारूप्यमुक्तिमन्तो
 भक्ता लक्ष्यन्ते । केशा घट्टा अपि भवन्ति, न त्वलकाः । इतोपि तथा । 'मत्सेवया प्रतीतं
 च' 'सालोक्यसाष्टिसामीप्ये'त्यादिवाक्यैश्च तासां चतुर्विधानामपि दासांशूनत्वं सिद्धम् ।
 तथैतद्रसप्राप्त्यभावादेतस्य च ततोधिकत्वाद्धि तदवरणम् । अत एवात्राप्यावरणरूपत्वमे-
 वोक्तम् । नह्यन्तःस्थितिं विना परितः स्थितिमात्रेण रसपानमलीनां सम्भवति । मुखस्याम्बु-
 जत्वमप्येतेषां रसपानाभावज्ञापनायैव नोक्तम् । किञ्च, कमलं हि न पेयमपि तु तत्स्थो रस-
 स्तथा न तदासं किन्तु स्वयमेव रसात्मकमित्यपि ज्ञापयितुं तत्त्वं नोक्तमिति ज्ञेयम् । बहु-
 भिरावरणान्महारसत्वं व्यज्यते । किञ्च । लीलाया नादस्य वा श्रवणेन पूर्वं जनितो यो
 भावः स एतद्वर्शनेन पुष्टः क्रियते । प्रचुरातैर्यो विविधरसभावोत्पत्तिश्चेति स्थितिलयो-
 त्तिककर्तृवाचकवर्णात्मकनाम्ना सूच्यते । अतो युक्तं दासीभवनमिति भावः । त्वत्सुन्द-
 रस्मितेत्यादिनोक्ताधिकारवतीनां देये दासे मुखं स्वाधीनं भवतीति तच्छेषभूतानामनङ्गीकारः
 सर्वत्र । गण्डस्थलेत्यत्र । स्थले हीति । एतज्ज्ञापनायैव स्थलपदम्, अन्यथा नोक्तं
 सादिति भावः । भुजदण्डयुगमिलत्र । उभयत्रेति । इन्द्रादीनां भयदैरपि दैत्यै-
 र्भगवच्छासनमनुलङ्घयमित्येहिकानिष्टनिवर्तकः । देवानामपि तत्तथा । यज्ञाकरणे द्विजा-
 न्दण्डयलेवेत्यनुलङ्घयान्त्वेन मुक्तिहेतुभूतशुद्धिजनकहविदानेन पारलौकिकसुखप्रद इत्यर्थः ।
 हविर्दानेन परलोकसाधने विशेषमाहुः तत इति । भगवत्क्रियाशक्तिरूपवैदिकक्रिया-
 सम्पन्निहविर्मोगादित्यर्थः । सर्वथा अन्तःकरणस्थानामपीत्यर्थः । (भुजदण्डावित्यनुक्त्वा
 तथा च द्वित्वम् । प्रकृते चाश्लेषदशायामुभयोर्भुजयोरैकवत् प्रतीतिः । 'सा च न स्वाश्लेष-
 समये संभवति, किन्त्वन्यस्याः । तथा च तादृग्दर्शनं भावोद्बोधकं भवत्येवेति । तथापि
 द्वयपदमनुक्त्वा युगपदं यदुक्तं तेन युगस्वभावो यथा न निवर्तयितुं शक्यः केनापि, तथा
 भुजदण्डयोरप्येकवचनसूचितार्थलक्षणः स्वभावो न मर्यादाशाल्नादिभिर्निवर्तयितुं शक्यो
 भवति च । तथैवेति ज्ञाप्यते । तेनास्माकं दासीमचनभावश्चकमिति ।)

का रुयंग त इत्यत्र । भगवत्साक्षात्कारे सति मोहासम्भवमाशङ्क्याहुः तेषां
 बलमिति । मर्यादामार्गीयभगवद्भर्मैर्गोपि पुष्टिमार्गीयास्ते बलिष्ठाः इति
 १०-२६-४०. भावः । आर्यचरितादित्यत्र । नन्वार्या हि श्रेष्ठाः, ते च भक्ता एवेति
 तच्चरितमेव सर्वत्यागपूर्वकं भगवद्भजनमिति कथमेवं कथनं युज्यत इत्याशङ्कानिरासार्थ-
 'पदार्थमाहुः प्रमाणबलविवेकिन इति । ननु विवाहितमचनं हि प्रमाणमार्गः, भगवान्
 'सर्वात्मक इति 'मोपीनां तत्पतीनां च' लोमे चक्ष्यमाणत्वाच्च तत्र हीयते, अधिकं परं सम्पद्यत
 इति नैवोपपत्तिरित्यत आहुः प्रमाणे हीत्यादि । तन्मार्गे हि पतित्वादयो धर्मादेहनिष्ठा

एव । अतस्तद्विन्नत्वेनोपस्थितस्तद्वचनविषयो न भवति । 'यावद्वचनं हि वाचनिक'मिति न्यायात् । एवं सत्ययं मार्गो वस्तुविचारं न सहते । न च विहितत्वेनैवोत्तमता, निषिद्धत्वेनैवाधमतेति वाच्यम् । 'शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुष्विति भगवद्वाक्यविरोधात् । न चैतद्विरोधापरिहारात्तत्र कर्तव्यमिति वाच्यम् । प्रमेयमार्गस्य स्वतन्त्रत्वेनैतस्मादलिप्तत्वेन चैतद्विरोधस्याप्रयोजकत्वात्, अन्यथा प्रमेयमार्गोच्छेदापत्तिः । एतदेवोक्तं प्रमाणे हीत्यारम्भ न दूषणमित्यन्तेन ग्रन्थेन । ननु प्रमाणमार्गीयाणां प्रमेयमार्गीयाणां च मिथो भेदात्प्रमाणवाक्यं न प्रमेयमार्गीयं विषयीकरोति, यागविधिर्यतिमिव, अतो न विरोध इति चेत् । स्यादेवं यदि प्रमेयमार्गेषु विधिः स्यात्, यत्थाश्रम इव । तथा सत्यधिकारिविशेषणमहि-
 न्नैवान्यस्याप्राप्तेरविरोधः स्यात् । प्रकृते च प्रबन्धनुग्रहैकलभ्यत्वेन विध्यभावाद्गर्णाश्रमविशेषाधिकारेण प्रवृत्तं वाक्यं न संकुचितुमर्हति । बाधकभावात् । अतस्ततोऽन्यथाकरणे विरोधो दुर्निवारः । प्रमेयमार्गप्रामाण्यं तु 'धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट' इत्यादिना 'याः श्रुत्वा तत्परो भवे'दित्यन्तेन शुकवाक्येनैव वक्ष्यत इति सर्वमनवद्यम् ।

व्यक्तं भवानित्यत्र । ननु यथातौ सत्यामपीयदवधि तत्र स्थितम्, तथा-
 १०-२६-४१. धुनापि स्वेयमित्याशङ्कानिरासायाधुनातिहरत्वोक्तीतात्पर्यमाहुः इदानीं यथातिरिति ।

इति विह्वलितमित्यत्र । अत्र पङ्क्तिः श्लोकैः रमणं स्वकार्यसहितं निरूप्यते ।
 १०-२६-४२. तत्र संख्यातात्पर्यमाहुः पङ्क्तौश्वर्येति । अत्रायं भावः । भागवते हि परमकाष्ठापन्नं वस्तु भगवच्छब्देनोच्यते । तस्य च पङ्क्तुणवत्त्वमर्थः । प्रकृते च रमणमुच्यते । तच्च विविधभावसाध्यम् । ते च निर्विकारे ब्रह्मणि न सम्भवन्तीति भाषया प्राकृतगुणसम्बन्धाद्वैतकृतमिति कश्चिद्बहिर्मुखः शङ्केत, तन्निरासो रमणनिरूपक-
 श्लोकसंख्यैव रमणस्वरूपनिरूपणेन क्रियत इति । एतदेवाहुः पङ्क्तौश्वर्येत्यादिना । पङ्क्तौ यो भगवत ऐश्वर्यभावः स्वामिभावः । रमणे यदा यस्य गुणसोपयोगस्तदा तत्प्रा-
 कृत्यकरणेन रेम इत्यर्थः । न तु मायाधधीनत्वेनेति भावः । अत एव स्वयं पदम् । अन्येन श्लोकेन तिरोधानोक्त्या विप्रलम्भोपि निरूपितो भवतीति पूर्णो रसोत्र निरूपितो भवतीत्याहुः स्वरूपेणापीति । विशेषतो लक्षणानि त्वग्रे वाच्यानीति भावः । वाक्या-
 र्थानाहुः सामान्येत्यादि । विशेषपरमणं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधमिति । द्वितीयेन बाह्यं तदुक्तमित्याहुः विशेष इति । तृतीयेनान्तरम् । अज्ञातस्मरकेलिज्ञातस्मरकेलिभेदेन द्विविधा विलासा इति द्वाभ्यां तदुक्तिः । ननु नायिकामानापनोदनं चाटुकारैरकृतैवैवं कथं कृतवानित्यत आहुस्तात्पर्यं नायं लौकिकेति । एतच्च श्लोकविधृतौ स्फुटीभविष्यतीति तथा । तदैव स्वरूपमेवेत्यारम्भ चचः स्फुटमित्यन्तग्रन्थस्यायं भावः । प्राकृतपुरुषस्येव श्रीप्रेक्षणादिभिस्तदा सञ्जातः कामश्चेत्स्यात्, तज्जनितश्चाद्वादिविकारः स्यात्, तदा प्राकृत-

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

सेव तन्नाशोपि स्यात् । न चैवम्, किन्तु 'रसो वै स' इत्यादिश्रुतिभिः स्वरूपमेव रसा-
त्मकमिति रसशास्त्रसिद्धा यावन्तो भेदास्तत्सर्वरूपं स्वरूपमेवेति तादृशमेव पुरुषोत्तमस्व-
रूपमिति नानुपपत्तिः काचिदिति । यथा दैत्यान्प्रति वीररूपेणैवाविर्भावः, तेषां तथैवाधि-
कारात्, तथात्रैवमाविर्भाव इति हृदयम् । हासस्य मोहकत्वेनाधुना तत्प्रयोजनाभावमा-
शङ्क्य तदाहुः तासां यथेत्यादि । हासे प्रकर्षोपमेव । सख्याङ्गीकार एव हाससम्भव
इति तथा । अन्यथोक्तरूपेण समं साम्याभावाद्भ्रसो न स्यात् । सख्यस्वभावादेव न
स्वस्माद्विन्नतया गणना । सा तु मर्यादायामङ्गीकारो भवति । तथा सत्येवंभूतानामपि
मर्यादायां पातने भक्तिमार्गमर्यादानाशः स्यात् । तदेतदुक्तं नाशनाथमिल्यन्तेन ।
उद्धारोत्रैतदुक्ततापात् । उक्त्युत्पादशेनेनैव तदुद्धारार्थं दया । तथा च हासेनैव
तापनाशः सूचितो भवति । अन्यथा रसाभासहेतुत्वेन तां न वदेत् । अथवा । मूले
सदयं रेम इति सम्बन्धः । इदं हि रमणमभूतपूर्वमादावुक्तं सामान्यरूपं च । अतोत्र न
पूर्णरसदानं, किन्त्वग्रे । तेन न भगवत्समानं सामर्थ्यमधुनास्तीत्यधिकक्रियाशक्त्याविर्भावने
नायिकानामुपमर्देन रसनाशः स्यादिति, तदभावाय द्योक्ता । यद्यप्येवं रसः पुष्टो न
भवति, तथापि रसाभासभावाभासैर्मुल्योरसः पोष्यत इतीदं रमणमग्रिमरसपोषायोपगु-
ज्यते । अत एवाभासे तापानोदनार्थं सामान्यलीलामाहेत्युक्तमाचार्यैः ।

(क्रिया सर्वापि सैवेत्यत्र । भगवतो भक्तानां चालौकिकत्वं लौकिककामाभावं
चाहुः क्रिया सर्वापीति । अयमर्थः । लोके रससम्बन्धिनी क्रिया लौकिककामविषयि-
ष्येव प्रसिद्धेति भगवच्चेष्टायाश्च तत्सजातीयत्वात्कामोपि लौकिक एव भविष्यतीति कस्य-
चिद्भ्रान्तसाशङ्कां वारयितुमाहुः परं काम इति । लौकिकः कामो न विद्यत इत्यर्थः । ननु
भगवान् पुरुषोत्तम इत्यस्तु नाम लौकिककामाभावः, एतासां लौकिकतद्ब्रत्वमस्त्विति चेत्-
चाहुः तासां कामस्येति । अयमर्थः । यदि भक्तानां लौकिकः कामः स्यात्तर्ह्यलौकिकेन
भगवत्कामेन पूर्णो न स्यात्, तयोः परस्परमेकजातीयत्वाभावात् । विजातीयेन विजाती-
यस्य पूर्णासम्भवात् । अतो भगवत्कामेनैव तासां कामस्य पूर्णैर्भगवत्सुखत्वं तासामपीति
ज्ञापनायोक्तं तास्तथेति । यथा भगवानप्राकृतो लौकिककामरहितस्तथैता अपील्यर्थः ।
अन्यथा भगवतः पूर्णरसोद्बोधो न स्यात्, न्यूनाधिकत्वेन भाववैजात्यात् । ननु कामो न
विद्यत इति कथनाद्भगवति तत्सम्बन्धात् मत्तेषु चोभयविषयकामाभाव एवास्त्विति चेत् ।
न । पञ्चमाध्यायोक्तकारिकाविरोधात् । तत्र लौकिकनिषेधपूर्वकमलौकिकस्य भगवति निरु-
पितत्वात् । तथा हि । 'अत्रैव लोके प्रकटमाधिदैविकमुत्तमम् । कामाख्यं सुखमुत्कृष्टं
कृष्णो मुक्ते न चापर' इति । अत्र कामसुखस्य आधिदैविकत्वोत्तमत्वविशिष्टस्य प्रभोर्भो-
क्तृत्वकथनालौकिकस्यैव तस्य निषेधो, न त्वलौकिकस्यापि, अतो भगवद्भोग्यास्त्वपि तथैव,

१. 'अत्र कारिकाव्याख्यानं दिव्यणीपुस्तकेषु दृश्यते, तत् पाण्डुलिखने नास्तीति श्रीगोकुलनाथानां
ततः प्रतिमाप्ति, हेतुरीत्यापि तथेति चे'ति श्रीपुरुषोत्तमाः ।

अन्यथा भगवतो भोक्तृत्वमेव न स्यात् । तस्मात् सुष्ठुक्तं तास्तथेति । विपक्षे बाधकमाहुः कामेनेति । प्राकृतेनेति शेषः । तादृशस्य संसारजननावश्यकत्वात् । प्राकृतेषु सर्वत्रैव तथा दर्शनात् । अत्रत्यभक्तेषु संसाराभावात्प्राकृततदभावो निःसन्दिग्ध इति ज्ञापनायोक्तं न संशय इति । प्राकृतत्वामावे हेत्वन्तरमाहुः अतो न कापीति । यतोस्य भावस्यालौकिकत्वम्, अत एव मर्यादामार्गीयमोक्षेच्छूनामपि प्रवृत्तिर्न बाधितेत्यर्थः । मोक्षमार्गे कामाभाववतामेवाधिकारात् । तथा च श्रुतिः 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति । तस्माद्यद्यस्य भावस्य प्राकृतत्वं स्यात्, तदा तत्कृतलीलाया अपि तथात्वात्तच्छ्रवणे लौकिककाव्यादिवत् कामोद्बोधात्तेषामेतलीलाश्रवणस्य विपरीतफलकत्वात् प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । चकाराद्भक्तिमार्गीयापि मर्यादा न भजेत्यर्थः । तस्मादस्य भावस्यालौकिकत्वात्तेषामेतलीलाश्रवणे फलमुखां प्रवृत्तिमाहुः अत एतच्छ्रुताविति । एतलीलाश्रवणेन लोकः सर्वोपि साधारणोपि लौकिककामरहितो भवेत् । नन्वेतादृक्श्रवणमात्रेण कथं लौकिकतदभाव इति चेत्तत्राहुः भगवच्चरितं सर्वमिति । वस्तुस्वभावादेवेत्यर्थः । यद्वस्तु यादृशं भवति तत्स्वनिष्ठमपि तादृशं करोति । एतलीलाया लौकिककामराहित्यादलौकिकतत्प्रतिपादकत्वादेतत्परोपि लौकिकतद्रहितः सन्नलौकिकनिर्हेतुकभगवद्भावयुक्तो भवतीत्यर्थः । श्रवणं तु लीलातात्पर्यावधारणपूर्वकम्, न तु यथा कथञ्चित् । अतः कामस्येति । यत इयं लीला लौकिककामरहिता अत एतच्छ्रवणेन लौकिककाव्यश्रवणवन्न लौकिकतदुद्बोधः । ततः कारणात् 'कामं हृद्गोमश्वपहिनोत्यचिरेण धीर' इति शुकवचनं स्फुटं स्फुटार्थमित्यर्थः । अतो न कापीति । मोक्षफला मर्यादा कामे सति न मोक्षः, तदभाव एव सः, इति लक्षणापि न भजेति सम्बन्धः । तथा च श्रुतिः मोक्षरूपब्रह्मानन्दप्राप्तौ 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति । तत्रोपपत्तिमाहुः अत एतच्छ्रुताविति । ननु कामलीलाश्रवणेन लौकिकभावोत्पत्तिर्लौकिकस्यावश्यं भवतीति विपरीतं प्रयोजनं स्यादित्यत आहुः भगवच्चरितमित्येकं श्लोकम् । वस्तुस्वभावादेवाद्भुतकर्मत्वाच्च प्रभोरेतच्छ्रवणे तदुद्बोधो नेत्यर्थः । यतो न भवत्यत एव शुक एतलीलाश्रवणादिफलं कामाभावमेव 'काममपहिनोती'ति प्रकटमेवाह । यद्यपि हृद्गोमपहिनोतीत्येवमेव वाच्यम्, तावतैव चारितार्थ्यात्, तथाप्युक्तलीलास्वरूपं ज्ञापयितुं स्फुटमाहेत्यर्थः ।

उदारहासद्विजकुन्देत्यत्र । कुन्दत्वं स्नेहस्येति । काममात्रपर्यवसायी स्नेह इति ज्ञापनार्थमित्यर्थः । कुन्दानां रसमात्रोपयोगित्वादिति भावः । अत्रायं भावः । स्वामिनीनां सदा निरुपधिसेह एव चेत्स्यात्तदा खण्डितादिभावा-
सम्भवेन पूर्णरसमोग उभयत्रापि न सम्भवतीति निरुपधित्वांशमाच्छाद्य कामोपाधिकत्वं सम्पादितवान्, नेतावता भक्तिमार्गे हीनता । आद्यप्रवृत्तेर्निरुपाधिकत्वाद्भगवता स्वानन्ददानार्थं स्वयमेतद्भावजननादिति । तर्हि कामनिवृत्तौ तन्निवृत्त्यापत्तिरित्याशङ्कानिरासो

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

दीप्तिनिरूपणेन कृतः । स्नेहरूपदन्तेषु दीप्तिरुत्तरोत्तरमेकरूपेण प्रकाशमानत्वमेव ।
 एतमेवार्थं परोक्षेणाहुः तथा सतीत्यादिनां । ननु भगवानेतत्प्रार्थनया रमते, न तु
 त्वं विनैव प्रार्थनाम् । तथा सति स्वामिनीष्वियदवधि यावान्भावः सम्पादितोस्ति तत्पुरुष-
 वेवोचितम्, न त्वधिक(संपादन)म्, प्रयोजनाभावात्, तावतैव श्रोतॄणां कामदोषनिवृत्ति-
 संभवादुदारहासादिकरणं कृत इत्याशयेन यद्यपीत्यादिनाशङ्क्यात्र भगवद्विरसाया एवो-
 पकान्तत्वात्स्वानुरूपसर्वसामग्रीसम्पादनमावश्यकम् । अत एव न पूर्णमनोरथ इवोदासीन्येनै-
 तत्सन्तोषार्थमेव रमते । तथा सति रमणस्वरूपाभावेनैतत्सन्तोषासम्भवप्रसंगः, किन्तु लौकिक-
 कनायकचद्विकारयुक्तः । एतज्ज्ञापनायैव मूले दृष्टान्तोयमुक्त इति तत्समाधानमाहुस्तथा-
 पीत्यादिना । कलङ्कवत्त्वोक्त्या प्रकृते विकारभाववत्त्वं सूच्यते । स यथा पूर्णोप्यपूर्णो
 भवति, पुनः क्रमेण पूर्णोपि, न तु सदा पूर्ण एव, तथात्रापीति ज्ञाप्यत इति भावः ।
 बन्धातिरिक्ताः सर्वा इति । स्वामिनीनामुदुह्यानीयत्वात्तेषामेवावरकत्वोत्पावरणस्य
 च बहिः परितः स्थितिनियमेनात्रापि बाह्या एव लीला उक्ता भवन्तीत्यर्थः ।

मालामित्यत्र । प्रकरणाद्रसपोषार्थत्वात्सर्वस्य चरणमपि तदर्थमेवेत्याशयेनाहुः

१०-२६-४४. एषा हि गतिरिति । इति षट्शोधायाः ।

ससर्वज्ञाध्यायार्थनिरूपणाय पूर्वाध्यायोक्तान्तर्धानतात्पर्यवर्णने । पुष्टो यथा-

१०-२७-०. न्तरित्यादि । अप्राप्यं भावः । संगमे ह्यग्निमाग्निरसार्थं नवो नवः प्रयत्नो

भाव्यते, न तु पूर्वानुभूतो रसः पोष्यते । सर्वेषां तेषां स्वतन्त्रत्वात् । संयोगे
 यथा यथा रसानुभवाधिक्यं, तथा तथा विप्रयोगे दुःखाधिक्यमित्यनुभवसिद्धम् । एवं
 भावे संस्कारमात्रशेषस्य पूर्वरससोपमर्दकाग्निसंगमरसाभावेनान्तरेवातिपुष्टो भवति तथा,
 यथा पूर्वानुभूतलीलास्वरूपात्मका देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणात्मानो भवन्ति । किमुत । अत
 एवासावहमित्यादिरूपं ज्ञानं तथैव क्रिया च भवतः । एतदनन्तरं जाते संगमे पूर्व-
 संगमादधिकरसत्वस्फूर्तिरप्यत एव । अन्यथा संगमत्वाविशेषेण तदनुपपत्तेरिति दिक् ।
 यद्यपि संगमोत्तरकालीनविप्रयोगमात्र एवैतादृशत्वं सम्भवतीति नान्तःप्रवेशपेक्षा, तथाप्ये-
 तद्विप्रयोगस्यातिविषमत्वेन क्षणमात्रेणैवान्यथाकरण एतद्रसदानं नोपपद्यत इति रसात्म-
 कत्वात्स्वरूपस्य स्वयमेव प्रविष्ट इत्याहुस्तदर्थं भगवानिति । चत्वारोऽत्रेति प्रियप्रा-
 सिताद्यनानुष्ठानरूपं तद्रसस्वभावप्राप्तं गुणगानं चतुर्थोर्थः । रसासक्तिरिति । रसास-
 क्त्वादित्रयमस्मिन्नध्याय उच्यते । एता हि रसासक्त्यैवान्वेषणपराः, अन्यथा गृहानेव
 गच्छेयुः । एवं सति यदैव बहिः संवेदनं तदैवान्वेषणमिति तदुक्त्या रसासक्तिरेवोक्ता
 भवतीति तथा । अग्रे स्पष्टम् । उक्तार्थत्रयनिरूपणे प्रकारविशेषमाहुः उद्देशात् इत्यादि ।
 आद्यैश्चिभिर्बाष्पाणामुद्देशः कृतः । अन्वेषणं रसासक्तेर्लक्षणमसाधारणो धर्मोनुमापक इति
 यावत् । लीलाया एतदन्तःस्थित्यनुमापक एतासु तदाविर्भावः । गर्वाभावज्ञापकं सपत्नी-

भाग्याभिनन्दनादिकम् । अन्वेषणफलं च पददर्शनम् । लीलवेशफलं प्रियाधीनत्वस्वान-
धीनत्वदर्शनेऽपि प्रिये दोषारोपाभावपूर्वको 'रेमे तथा चे'त्यादिनोक्तो भावः । गर्वाभावफल-
मितरविस्मृतिपूर्वकं तत्प्राप्त्यर्थैकः प्रयत्नः ।

१०-२७-१. करिष्य इवेत्यत्र । तथात्र काल इति । अवतारसम्पूरितकाल इत्यर्थः ।

गत्यानुरागेत्यत्र । अतःस्मितेन मन्दहासेनेति । अन्यथा प्रकृष्टोदारहासस्यैव
१०-२७-२. पूर्वमुक्तत्वादधुना स्मितं न वदेदिति भावः ।

गतिस्मितेत्यत्र । भगवति स्वधर्मानिति । स्वगतौ प्रियगतिभावना जातेति
१०-२७-३. तथा । भगवद्धर्मेऽपि । भगवत एतासां च मिथो वैलक्षण्यं गत्यादिषु
सहजम् । अधुना तु भगवद्गत्यादिवदेव गत्यादि, संस्थानविशेषोऽपि तथा, न
तु प्रागवत् । तथा च तद्भावापन्ना मूर्तिर्जातेत्यर्थः ।

गायन्त्य उच्चैरित्यत्र । प्रथमतो मिश्रभावादिति । सुसप्रबुद्धन्यायेन
१०-२७-४. वहिःसंवेदनासंवेदनाभ्यां संगमविरहविषयकसमूहालम्बनज्ञानं जनितमिति
तथेत्यर्थः । ननु प्रभोरानन्दरूपत्वेन तद्भावेऽपि सत्सु सदानन्द एवोचितो,
न तु वक्ष्यमाणावस्थेत्याशंकाभावाय तस्याः स्वरूपमाहुः शब्दो हि धूमवदिति ।
अत्रेदमाकृतम् । एतावत्कालपर्यन्तं भगवता स्वरूपानन्दो न प्रकटितः । तस्य स्वरूपा-
त्मकत्वेन तत्प्राकट्यं विना तदनुभवासम्भवात् । 'तथा परमहंसाना'मिति वाक्यात्
यादृशेन भक्तियोगेन तत्प्राप्तिस्तादृकतत्प्रकटनायाधुनैव पुरुषोत्तमावतारात् । प्रमुप्राक-
ट्यान्तर्यक्यापत्तिभिर्या श्रुत्याद्युक्तसाधनसाध्यत्वं स्वरूपानन्दस्यैतत्साधनभक्तियोगस्य च
न वक्तुं शक्यम् । अत एव कुन्तीभिः पूर्णसाधनवतामप्ययं दुर्लभ इति ज्ञापनायैवाधिका-
रिविशेषणान्युक्तानि । एवं सति स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन अत्रत्या भावाः सर्वे रसात्मका
एवेति मन्तव्यम् । अन्यथैतच्छ्रवणमात्रेणापि स्नेहोत्पत्तिर्न स्यात् । एवं सति तद्भावा-
नभिज्ञस्य तवेयमाशंका कंटकवेषदृष्टान्तेन कामिनीकुचकुम्भे नखवेषस्यापि दुःखहेतुत्व-
साधनमनुहरतीत्यलमुक्त्या । एवं सति तापकत्वेन विरहोऽग्रेव । स यथाद्रिन्धननिष्ठमग्निं
स्वयं तत्संयुक्तः प्रकटीकुर्वन्नाद्रित्वेन प्रतिवन्धात्तत्रासमर्थो धूममेव जनयति, तथायमप्य-
ग्निरापाततो वहिःसंवेदनेन न सर्वात्मना तिरोधानास्फूर्तिरिति तज्जनितत्वेन तादृश
एव जातः । वहिःसंवेदनाभावे तिरोधानास्फूर्तिरिति यावानंशस्तस्य तावान्सोत्राद्रित्वस्या-
नीयः । अन्यथैकदैव पूर्णतत्प्राकट्ये क्षणमात्रेण सर्वं भस्मसात्कुर्यादेव । तथा सत्यस्याग्ने-
र्धूमो गानरूपः शब्द एव । एवं सत्यर्थज्वलितदारुस्तुल्यता सिध्यति । तदेतदुक्तं व्याख्या-
भ्यन्तरयोगत इत्यनेन । यथा स पूर्वमेकरूप एव भवति, ततोऽनेकधा, तयोत्तरोत्तरं विचि-
त्रभावजननाद्गानमपि विचित्रं भवतीत्याहुः चिराजत इति । यथाऽगर्वादिधूमस्य निर्ग-
च्छतः शोभा, तथास्यापि शब्दस्य गानरूपत्वमिति ज्ञापनाय विराजत इत्युक्तम् । अतोऽ-

श्रीविद्वलनायविरचिता ।

वेति । यतो हेतोर्भगवान्नात्मकः, तदात्मका एव च भावाः, अतो हेतोरेखण्डाद्वैतभानादिदं
 स्वामिनीनां ज्ञानमुत्तममित्यर्थः । एतदेव स्फुटयन्ति धर्मिधर्माणामिति । एते भावाः
 स्वाभिभावस्य व्यभिचारिभावा इति धर्मिणः श्रीकृष्णस्य तद्धर्माणं विहारादीनां जीव-
 तद्धर्मपेक्षयोत्कृष्टत्वात् तथेत्यर्थः । उक्तज्ञाने जीवतद्धर्मयोरेव सत्त्वात्तदपेक्षयैतयोर्न्यूनत्वा-
 दिति भावः । अथवा । यथा प्रियवद्विहारादिस्तथैवेदं गानमपीत्याहुः यथा भगवत्
 इति । प्रीतिविषयाणामाकारणं भगवद्धर्मः सोत्रोक्तः । अत एव तदा स्वागमनवदधुना न
 भ्रमोरागमनम् । तस्य स्वधर्मत्वात् । भगवान् कौतुकार्यमत्रैव कुत्रचिल्लीनोस्ति रसपरवशश्च ।
 अतोऽस्मद्भावेनागमिष्यतीति ज्ञात्वा जगुरित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे वह्निःसंवेदनमेवास्ति, परं
 त्वदर्शनजालोक्तरीत्या तथा करणमिति ज्ञेयम् । सर्वथा वह्निःसंवेदने हि विचयनमिति ।
 तत्र हेतुमाहुः कृत्रिमत्वादिति । आत्मनि भगवद्भावस्य कृत्रिमत्वात्तिरोधानमावश्यकम् ।
 तद्वेतुर्विचित्रभाववतीनां मियो मिलनं तदाहुः । यतो हेतोर्मिलितास्ततो हेतोः स्वतोऽन्यतश्च
 विशेषविज्ञानात्तथेति योजना । यद्वा । भगवद्भावपन्नाऽपरां सर्वा मत्वाळेपादिकं
 करोतीति स्वतो मिलनम् । तदान्यासामस्यां भगवत्त्वबुद्ध्याभावात् तद्भावानुरूपक-
 रणेऽस्या विशेषविज्ञानममृत् । अन्यथापि भगवद्भावपनयाऽसां सखीत्वज्ञानेन मिलनम-
 न्यतो मिलनम् । तत्रापि पूर्ववत्तथा । नन्वग्रे पूतनासुपानकरणदशापन्नप्रभुभावापन्नैव
 पूतनायन्त्या एव स्तनमपिवदिति यथा, तथात्रापि कुतो न । तथा सति विशेषविज्ञानास-
 म्भव इत्यत आहुः कृत्रिमत्वादिति । अग्रे लीलाविर्भावस्य वक्तव्यत्वाद्यादृशी लीला
 तादृश्येवाविर्भवतीति सर्वमुपपद्यते । प्रकृते तु प्रियादर्शने सत्युत्कटभावेन प्रियमात्रस्फूर्त्या
 स्वस्मिन्नपि तत्त्वेन भानमिति कृत्रिमत्वमस्य । एवं सत्यनेनैव भावेन यदोक्तन्यायेनान्य-
 ज्ञानं तदा तिरोभावस्फूर्तिरित्यर्थः । वह्निःसंवेदने सत्यपि मादकद्रव्यस्वभावादुन्मत्तो विवे-
 कारहितो भवति, एवं विरहभावस्वभावजवैकल्यात्तथेत्याशयेन तत्रापि न सर्वात्मनेत्याद्युक्तम् ।

आकाशचदन्तरमित्यत्र । शुको हीत्यावाभासमारुप्यायमपीत्यन्तम् । अत्रायं
 भावः । 'तस्मान्मद्वक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो
 गवेदिहे'ति भगवद्वाक्यात् भक्तिमार्गे ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति मन्तव्यम् । युक्तं चैतत् । आत्म-
 त्वेन भगवज्ज्ञाने तद्विद्वक्षादिजनितात्यैसम्भवेन प्रमुप्रादुर्भावासम्भवात्सर्वस्वनाश एव
 यतः । एवं सति यत्र कालादिनियन्तृत्वज्ञानात्यकप्रतिबन्धके सत्यपि कंसादिभयज्ञानरूपः
 स्नेहकार्य एव देवक्यां जातः, तत्र प्रतिबन्धरहितानां स्नेहमात्रकार्यसम्भव इति किं
 वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायः सून्यते । किञ्च । तत्र देवकीधर्मरूपं ज्ञानं प्रतिब-
 न्धकत्वेनोक्तम्, अत्र तु विशेषणेन भगवद्धर्मस्त्योक्तः । एवं सति यत्रायमेव न प्रतिबन्धकः,
 तत्रान्यस्य का वार्तैत्यपि ज्ञापनायेदं विशेषणम् । तथा च हेतुसत्त्वेप्युक्तज्ञानाभावेन भक्त्यु-
 द्रेकः सून्यते । एतदेवोक्तं तासामज्ञानकथनार्थमित्यनेन । शुकोऽयं ज्ञानाभावे

त्वेतत्कथनेप्यशक्तिः स्यात्, जीवनं वा न स्यादिति शुकज्ञानोक्तितात्पर्यं वेदितव्यम् । अपरञ्च । सर्वेष्वित्यादिपदमनुक्त्वा नपुंसकलिङ्गभूतपददानेन प्रभौ च पुरुषत्वोक्त्या यथा षण्ढस्य पुरुषनैकत्वे रसोत्पत्तिर्न, किन्तु स्त्रीणामेव । तथा प्रभुसान्निध्येपि भूतानां रसानुत्पत्तिः, एतासां तदुत्पत्तिश्च युक्तेति ज्ञाप्यते । तेनैतासामेव प्रभुरसामिन्नत्वमित्युक्तं भवति । एतावान्परं विशेषो, वह्निःसम्बन्धे विलक्षणो भाव उत्पद्यते, अन्तरेव सम्बन्धे तु विलक्षण इति । कात्यायनीस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे कथितं स्त्रीत्वमत्र विवक्षितमतो न शंका कापि । अपरञ्च । भगवति दृष्ट एवासां वह्निरिदमन्तरिदमिति ज्ञानम्, अधुना तदभावेन तयोरप्यभावादप्यन्तरननुसन्धानमुचितम् । परन्तु प्राप्तिरपेक्षितेति यत्र कुत्रचित्प्रश्न इत्याशयेन बाह्याभ्यन्तरेत्यारम्य पृच्छन्तीत्यन्तेनोक्तम् । सर्वत्रैव विद्यमानमित्याद्यविशेषणतात्पर्यम् । 'पुरि हृदयाकाशे शेत' इति व्युत्पत्त्या आत्मनीत्यादिद्वितीयविशेषणस्य । यद्वा । प्रकरणाद्भक्तिमार्गाद्भगवता ये वह्निर्भाविता जीवास्ते वह्निर्भूतपदेनोच्यन्ते । तथा च तेष्वेवाकाशवन्निराकार इवाप्रत्यक्षतयैव सन्तं तत्राप्यन्तरमेव न तु कदाचिदपि वह्निःप्राकट्येन । वस्तुतस्तु भक्तिमार्गीयेषु पुरुषत्वेन साकारं वह्निःप्रकटं भर्तृरूपमतो वह्निर्विचयनमेवोचितम् । न हि स्त्रीणां स्वभर्तुरन्तरन्वेपणमन्तःस्थितिज्ञानं वा स्वास्थ्यहेतुः, पुरुषार्थाय वा भवतीति मूलार्थः ।

नन्दस्त्रुर्गता इत्यत्र । प्रभुपुत्र इति न ज्ञात इति । चोरत्वेन न ज्ञात इत्यर्थः । प्रभुपुत्रो यतो न चौर्यं करोतीति, भावः । प्रेमहासावलोकनैरित्यत्र । तमो रज इत्यादि । यस्य यादृशं मनस्तस्य तादृश्यैव रीत्या तद्वरतीति भावः ।

तुलस्यास्तदुभयमिति । पुष्पकृतः फलकृतश्च यो विधिविनियोगस्तदुभयं १०-२७-६. नास्तीत्यर्थः ।

फचिन्तुलसीत्यत्र । सा चेत्यादि । पूर्वं हि भक्तात्वेन निष्कामा निरन्तरं चरणाविन्दमेव सेवमाना स्थिता, लक्ष्म्यादीनामप्यत एवैषा पूजासाधनमन्यथा सपत्नीत्वं ज्ञात्वा तथा लक्ष्म्यादयो न कुर्युः । तथा सति नायिकात्वे यो रसः स नानुभूतो भवतीत्यस्मद्रीतिमज्ञात्वा तूष्णीं तिष्ठेतेति मत्वा तथाहुरित्यर्थः । अस्मदाद्यपेक्षयेति । अवस्याविशेषकृतैर्न्याविर्भावज्ञापनायैवमुक्तम् । अन्यथा सपत्नीत्वं ज्ञात्वापि नेमां पृच्छेयुरिति भावः ।

घाहं प्रियांस इत्यत्र । समतया गमनेनेत्यादि । यद्यपि चरणचिह्नादर्शनेपि १०-२७-१२. भगवद्वावस्वभावादेव तद्गीलास्फूर्तिः सम्भवति, अत एवालिपु तुलसिकासम्बन्धितोक्तिः, तदनुसारेणाग्रे गमनाभावश्च, तथाप्यधुना प्रियदर्शनवता ज्ञापितः प्रियः शीघ्रं प्राप्स्यत इति ज्ञात्वा प्रथमरा इति, तत्राप्युन्मत्तदृष्टान्तस्योक्तत्वादत्यनवहिता इति

श्रीविह्वलनायविरचिता ।

चिह्नदर्शनेपि तन्मार्गेण न गताः । किञ्च । यथा सहभूताया अपि स्वांमिन्याधरणचिह्नादर्श-
ने पूर्वपश्चाच्च दर्शनं तथेहाप्येकत्रैकदा पददर्शनं, नाग्रे । तीक्ष्णभावशान्त्यर्थमेव पदचिह्नानां
दर्शितत्वात्तस्य च तावतैव शान्तेः । अग्रे तु भगवदवेशकार्यत्वेन वक्ष्यत इत्याशयेनाचा-
यैरेवमुक्तम् । पदचाञ्चल्यज्ञापितालिनिवारणयत्नेनैव गृहीतपदत्वं ज्ञायते । तेनाञ्जसा तदपी-
हनेन च तत्सम्भवात् । मदस्य संगामावहेतुत्वमनुभूयते । तेषां च समदानामपि संगे
मर्यादामार्गायभक्तिरसजनित एव मदो भवितुमर्हतीति तुलसीसंबन्धकथनम् । अनवसरेपि
गमनान्मदान्धतोक्ता । एवं रसासक्तसेतरानुसन्धानासम्भवात् स्वमिलनं दुर्लभं जानन्ती
तत्क्षणामं चेदनुसन्धास्यत्यस्मिन्नपि समये तदास्मानपि कदाचिदनुसन्धासतीत्याशयेन प्रश्नं
चक्रे । अन्यथाऽलीनामन्धत्वनिरूपिकायास्तरुप्रणत्यमिनन्दनं प्रश्नोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः ।

लीला भगवत्तस्तास्ता इत्यस्याग्रे । भक्त्यातिमत्ता इत्यादि । एतासां प्रिये
१०-२७-१४. स्नेहसाम्येपि क्वचिद्भगवद्भावे क्वचित्पूतनादिभावे हेतुमाहुः भक्त्येत्यादि ।

नायिकाभेदेन हि भावभेदः । एकस्या अपि समयादिहेतुभेदेनापि तथा । एवं
सति भगवत्तल्लीलातत्सम्बन्धिनां मध्ये यस्या यदा यादृमप्यस्य स्थितिस्तस्यास्तदा तदात्म-
कत्वं विशुद्धभावत्वाज्जलादिसम्बन्धिस्फटिकसेवेति प्रघट्टकार्थः । तथा च भगवन्मात्रज्ञानम-
तिमत्तत्त्वम् । तत्सम्बन्धिनामपि ज्ञानमीपन्मत्तत्त्वम् । लीलासम्बन्धिनां येषां ये भावास्तदा-
त्मकतायां ते भावा अपि स्वत एव भवन्तीति ज्ञापनाय रोषत इत्यादिना तदुद्देशः कृतः ।
भावेषु दृष्टान्तेन वैजाल्यज्ञापनाय सत्त्वाद्युक्तिः । ननु तथापि भगवज्ज्ञानं विहाय पूतनादि-
ज्ञानं यत्र, तत्र ततो न्यूनभावता गम्यते, तत्र हेतुरपि वक्तुं न शक्य इत्युच्यते पक्षान्तर-
माहुः अतो न न्यूनभाव इति । हि यस्माद्धेतोः शकटादिभिराविष्टा अतो न न्यूनते-
त्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । अत्र तापलीलामगवतामन्योन्योपमर्दकभावेनाविर्भाव इति पूर्वमुक्तम् ।
अपदि तु लीलाया आविर्भाव एतासुच्यते । सा च भगवत्कृतितत्सम्बन्ध्यात्मिका विशिष्टा,
न त्वन्यतरमात्ररूपा । तथा च यदंशो यत्राविर्भूतस्त्रय स एवांश उच्यते, अन्यथा पूतना-
सुपयःपानसामयिकदशापत्रभगवत्स्वरूपभावापन्नैव पूतनायन्त्याः स्तनं कथं पियेत् । पूत-
नायन्ती च तस्यामेव पूतनावत् कथमाचरेत् । अतो न क्वपि कुतश्चिन्नूतनेति सारम् ।
अस्मिन्पक्षे एका लीला यत्राविर्भूता तत्र न द्वितीयेति सिध्यति । तथा सति चिरं विला-
सोयं न स्यादिति पक्षान्तरमाहुर्भगवद्भावापन्नायाः सकाशात् पूतनोद्वललादिभावापन्ना
उत्कृष्टा इति ज्ञापनाय सर्वत्रेति । अत्युत्कटविरहभावेनातिदीनतया कथञ्चिन्नयनसम्बन्धं
जानन्त्यो यत्र तत्सम्बन्धः पूर्वमनुभूतोस्ति तद्गदाचरन्ति । मयि चेन्न चरणं स्थापयति, तदा
पूतनोद्वललादिबुद्ध्यापि वा स्थापयत्विति भावेन अत्यार्थैव सर्वत्र भगवद्बुद्धिः । अतस्तस्य
प्रकर्षेण सिद्ध्यर्थं तथेत्यर्थः । पुनरिति पदादेकस्यां लीलायामनुकृत्यापामप्युत्तरीत्यास्तातो
पुनरुद्वललादिभावोपि भवतीति ज्ञायते । एवं सति भावप्राप्त्यर्थादत्रोत्कर्षः सिद्ध इति भावः ।

कस्याश्चित्पूतनायन्त्या इत्यत्र । अन्या अहं कृष्ण इत्युक्तवतीति ।

१०-२७-१५. यद्यप्यत्रोक्तिप्रयोजनं नास्ति, पूतनासुपयः पानदशाया मुक्तिप्राकट्याभावाच्च नैवं सम्भवति । तथापि यथा तदा पूतना मां गृह्णात्वन्वया तु कार्यं न भविष्यतीति भगवदिच्छा स्थिता, तथा कृष्णत्वेनेयं मां जानात्विति कृष्णायन्त्या अपि तदेच्छासीदिति ज्ञापनपरा तदुक्तिरिति ज्ञेयम् । तस्यास्त्वित्यादि । अत्र मुख्योपपत्तिर्भावनयैवाविर्भूतेत्यादिना पूर्वमेवाचार्यैरुक्तेति सर्वमवदातम् ।

तत्रैकोवाचेत्यत्र । विरहेण दावाग्निं दृष्टवतीत्यादि । अत्रेदमाकृतम् ।

१०-२७-२२. भगवता यदेयं लीला कृता, तदा पूर्वं गोपैर्दावाग्निर्दृष्टः, ततः प्रार्थितः प्रभुः, अत्र कथं तद्वैपरीत्यमुच्यत इति शंकाया निरस्यते । अतिविगाढभावत्वा एव भगवद्भावो भवति । तादृश्या एव च हृदये विरहाग्निः प्रकटो भवतीति सैव स्वामिनी तं दृष्टवती । तदेतदुक्तं विरहेणेत्यादिना । तदा पूर्वं ततः पालनमेव कृतमित्यधुनापि स्वामिन्या रक्षैव सम्पन्नेति भावः । अथवैतस्या एवैतल्लीलाभावनाभूदिति सैवोक्तवतीत्याहुर्भावनया वेति ।

याताया नन्दस्तुनेत्यत्र । प्रभोः सह भावोक्त्या गौणत्वेन सूचितमर्थमाहुः

१०-२७-२७. तयैव प्रायेणेति ।

भगवान्हरिरीश्वर इत्यत्र । वैलक्षण्यज्ञापनार्थमिति । तादृशं कर्म स्वकृतमिति

१०-२७-२८. स्वदोषज्ञाने मात्सर्यजं दुःखं न भवतीति तथेत्यर्थः । तुल्यफलत्वेनेति ।

यादृक्कर्म तादृगेव फलमिति तुल्यफलकं कर्म भवति । तथा च यथास्मास्वपि कर्मवैलक्षण्येप्यस्मान् भक्तिमार्गेऽङ्गीकृतवानिति सा च तुल्येति तुल्यं फलं कृतवान्, तथा चेत्तामप्यङ्गीकुर्यात्तदास्मत्तुल्यैव भवेत् । तस्यामाराधनबललक्षणं कर्माधिकमस्तीति तां तन्मार्गे कुतोऽङ्गीकृतवानित्यर्थः । गोविन्दपदतात्पर्यनिरूपणे साधारणेन्द्रोपीति । यद्यपि 'इति गोकुलपतिं गोविन्दमभिषिच्य चे'ति वाक्यात् साधारण्येन सर्वस्यैव गोकुलसेन्द्रः, न तु विशेषेणैकस्य कस्यचित् । अतस्तादृशस्यास्मदपेक्षया विशेषेणैकस्या भोगोदुचितः, तथापीश्वरत्वात्तथोपपद्यत इति भावः ।

घन्या अहो इत्यस्याभासे । स्वभागाभिनन्दनमपीति । चरणसम्बन्धाद्रे-

१०-२७-२९. ण्नां घन्यत्वोक्त्या स्वस्यापि तथात्वात्तथात्वमायातीति तथा ।

रेमे तया चात्मरत इत्यत्र । पुष्टत्वात्कामस्येत्यादि । यथा प्राकृतः कामी

१०-२७-३४. महानपि केवलं स्वार्थपरः सन्स्वयं यदि सुखी भवति तदा स्वकृतेपि

दुःखिनं नानुसंधत्ते तथा । यथात्मारामत्वलक्षणं स्वधर्ममप्यतिक्रान्तवांस्तया-

ऽस्मादुःखमप्यविचार्य स्वार्थमेवैतावत्सम्पाद्योद्भूतभावः स्वयं तादृश्यैव तथा च रेम इत्यर्थः

श्रीविद्वलनाथविरचिता ।

इत्याशयेनोक्तं पुष्टत्वादित्यादि । तथा च स्वधर्माविचारकस्य परधर्माविचारे किमा-
श्रयमिति भावः । एवं सत्यात्मरत इत्यस्य स्वार्थपरत्वमर्थः पर्यवस्यत्यतो न पौनरुक्त्यमिति
ज्ञेयम् । एवं सकामत्वेऽपि न निष्कामताक्षतिरिति ज्ञापनायात्मारामत्वोक्तिरित्याशयेनाहु-
निष्काम एवेत्यादि । प्रकारान्तरेणाप्यपौनरुक्त्यमित्याशयेनात्मरतत्वं प्रकारान्तरेणाहु-
रसाधारत्वायेति । अत्रेदमाकृतम् । रसात्मकत्वाद्भगवत्तत्त्वस्य च स्थायिभावात्मक-
त्वात्तमेतस्यां प्रकटीकृत्य रेमे । अन्यथैतद्रसानुभवासम्भवात् । न तु प्राकृतभावे सतीति ।
यद्वा । आत्मरत इत्यत्रात्मपदं स्वामिनीवाचकम् । तथा चात्मारामोऽपि तयात्म-
रतः कृतो रेमे । चकारादिशेषपरमणं विविधवन्वादिविशिष्टमुच्यते । तथा सति न स दश-
नादिकार्यसम्भवेनाग्रहात्त्वशंका स्यात्, तन्निरासायाहुरखण्डित इति । यया तस्यां रतो-
यात्माराम एव तथा दशनादिभिः खण्डितोप्यखण्डित एवेत्यर्थः । कामिनां दर्शयन्द्-
न्यमित्यत्र । कामिनस्त्वित्यारभ्य एवं रेम इत्यन्तम् । अत्रायमर्थः । पूर्वमात्मारामत्वो-
क्त्या तादृशोऽपि सन्यन्नायिकाधीनत्वमेवं भजते, तेन रसात्मको रसवाञ्छ भगवानेव, अन्ये
तु कामिनो रसाभासिनो मत्तपूर्णं वस्तुन्यासक्त्या बीमत्सरसपूर्णा आन्ताः सन्तस्तादृशी-
ष्वेव दैन्यमात्रं फलं लभन्त इति ज्ञाप्यते । किञ्च । आत्मारामोऽपि यद्रसपरवशस्तत्रैव रस-
भरवशेन मानादिकं भवति, अन्यासु तु रसाभावान्न स मानः, किन्तु दौष्ट्यप्रकटनमेवेति ।
एतेनात्मारामस्यापि प्रभेदयत्र रतित्वत्रैव रसो नान्वास्ति फलितम् ।

यां गोपीमित्यत्र । बहिःप्रियसम्बन्धेन्तरायहेतुत्वेन माने दोषत्वोक्तिर्विवृता-
विति ज्ञेयम् । समानरसत्वेऽप्येतासां तदा मानोभूतैकत्र । तत्राप्यधुना सो-
१०-२७-३५. भूत, तत्र हेतुमाहुः स्वगत्ययुक्तकरणादिति । नायिकानां हि प्रकृतिः
सदा नानिनीत्वम् । प्रकृते चेयदवधि नायकाधीनत्वमेवाङ्गीकृतमिति स्वस्यापि नायिकाप्रकृ-
तेर्या गती रीतिस्तस्यामयुक्तकरणाच्चायकाधीनत्वेन स्थितेर्नायिकाप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेनाधि-
कारिण इवाधिकारिणो ये, आदिपदात्प्रौढा भावास्ते पूर्वभावात्कोमलाच्चाशयामासुरित्यर्थः ।
स्वयं त्वयुक्तेति पाठे स्वयपदं स्वामिनीपरम् । शेष पूर्ववत् । ननु पूर्वमेवास्या अपि
स्वामिन्या मानः कृतो नाभूत्, रसप्राप्तेस्तुल्यत्वादिति चेत्, उच्यते । भगवान् हि भक्तेभ्यो
मजनानन्दं दातुं लीलां करोति, स्वस्य तद्रसानुभवार्थं च । तथा च बह्विधमपि प्रियासु
सतीष्वेकस्यां पृथङ्नयनेन विशेषरमणे यो रसस्त न सम्भूय रमणे । स च स्वरूपात्मक
एवेति तत्स्वरूपं प्रकटीकृतवानिति न काप्यनुपपत्तिः । पूर्व मानाभावे स्वामिनीभिरेव
हेतुरुक्तोऽनयाराधित इत्यादिना ।

ततो गत्वेत्यस्याभासे । दोषाभावेनैवेत्यादिना दसात्ववक्तुत्वात्पर्यमुच्यते ।
शक्तौ सत्यामपि प्राकृतकामिवत्कामाधीनत्वेन स्ववशत्वज्ञानेनाशक्तित्वयापने
१०-२७-३७. स्वस्कन्धेनापि नेष्यतीति ज्ञानं भ्रमः । यया भगवद्रमणे दोषभावासम्भवा-

द्भगवद्भावात्मकावेव सौभाग्यमदमानाविति 'तासां तत्सौभगमेद'मित्यत्र निरूपितम्, तथा प्रकृतेऽपि प्रियाधीनत्वभावेनात्र रसो दत्त इति स एव भावोत्राजनि, न तु दोषरूपः । स एव हित्वा गोपीरित्यनेनोक्तः । एवं सत्यत्र विप्रयोगात्मकरसाननुभवे पूर्णरसदानं न भविष्यतीति ज्ञात्वा प्रभुः संयोगरसदित्सासंकोचमकरोत् । अयमेव भावः क्रियाशक्तिसंकोचप्रकाशको न पारयेहं चलिनुमित्यनेनोक्तः । अन्यथाऽनृतवादित्वं स्यात् । न हि भगवन्तं प्रति तदीयानामेवं सम्भवति । स त्वतिपूर्णरसाविर्भावेन स्तम्भरूपः सात्त्विकभावो भवितुमर्हति । द्रष्टव्यं ह्यमर्यादित्वम् । तथा चोक्तरीत्या निरवधिरसदातुस्तत्संकोचेच्छा रसमर्यादिकी न भवतीति तद्भावोदयोत्र दृष्टापदेनोक्तः । रजस्तमोऽधिष्ठात्रोरपि तज्जं भावं दूरीकृत्य अमृतदातेत्यत्रापि पूर्णरसदानार्थमेव तद्भावजननं स्वतिरोधानं चेति ज्ञापनाय केशवपदोक्तिः । एवं सति पर्यवसानतो रसमर्यादिकीत्वमप्युक्तेच्छाया ज्ञायते । प्रियां त्विमं वृत्तान्तमजानन्ती पूर्ववदेव प्रियः करिष्यतीति ज्ञात्वा 'नय मा'मिति क्रियाशक्तिं प्रार्थितवती । परन्तु यत्र ते मन इत्यज्ञात्वाप्युक्तेर्भगवन्मन उक्तकार्येस्तीति पूर्ववत्क्रियोद्गमस्याशक्यत्वाद्भूयोः प्रभुरशक्यमेवोपदिष्टवान्प्रियायाः स्वस्कन्धारोहणम्, न तु स्वस्य । अग्रिमरसदित्सया प्रभुः स्वहार्दं न ज्ञापयतीति प्रिया प्रियस्कन्धमेव बुद्ध्वा तथैव कर्तुमुद्यत्तामूत् । तदा प्रभुस्तथाकरोत् ।

. एतत्सर्वं हृदि कृत्वाचार्यैरुक्तमेवा हि नृत्यमित्यादि । नटो हि नृत्यचेष्टया स्वा-
 १०-२७-३८. न्तःस्थं रसं द्रष्टारमनुभावयति । एतद्धर्मसाम्येनात्रापि नृत्यपदप्रयोगः कृतः ।
 एतदेव विवृतं स्वान्तरित्यादिना । पूर्वं प्रभुणा सर्वथा तदधीनत्वेन रसो दत्तः । सोऽन्तःप्रियाया अस्तीत्यधुना स्वयं तं रसं प्रियमनुभावयितुं वाकृती प्रकटयति । तच्चाशक्यम्, भक्तस्नेहेनैव तद्वशीभूतस्तथा रमते, न त्वन्यथापि । प्रकृते हि 'न पारयेह'-मित्यादिस्नेहरीतिविरुद्धम् । यद्रसमार्गाविरुद्धमिति तथा कर्तुमुचितं भवतीत्युच्यते । तन्न साधीयः । तथा सति रसस्वाभाव्येन प्रियान्तःस्थरसच्युतेः किं प्रियमनुभावयेत्, अग्रिमरसदानप्रतिबन्धश्च भवेत् । इदमेवोक्तं तद्भूमाचित्यादिना । एतदर्थस्तु । तत् उक्ताभिनयनम् । भूमौ स्वान्तर्लक्षणस्थानं त्याजयित्वा वहिःस्वप्रौढ्या तत्प्रकटने न सम्भवतीति शेषः । तत्र हेतुरूर्ध्वभावेत्यादि । स्वान्तर्गुप्तो हि रसामृतान्विषुत्तरोत्तरं भावतरङ्गाननुभावयति । इदमेवोर्ध्वभावत्वम् । स एव वहिः प्रकटितो रसत्वादेव वहिर्भवति । अतोयमेवोर्ध्वभावाभावः । च्युतः स्वरूपत एव नष्टो भवेदिति यावत् । अलौकिकरसाभिनयनम् । विरहेणास्यादिप्रकटनं तल्लौकिकरीत्या स्वाधिक्यज्ञापनं भूमौ पदस्थापनम् । त-

१ ततो भोगस्यानेत्यादिग्रन्थतात्पर्यमाहुः एवं सतीत्यादि । २ एषा हि नृत्यमित्यादिग्रन्थतात्पर्यमाहुः प्रियेत्यादि । ३ संयोगविप्रयोगभोरित्यर्थः ।

स्मिन्सति तत्र सम्भवतीत्यर्थः । अशक्ता चेदिति । 'यत्र ते मन' इति प्रौढ्या, न तु प्रार्थनरीत्या, सत्येन कथं वदेदित्यर्थः ।

(एवं सति गंग्यन्तरेणाप्येतद्व्याकृतिः सम्भवति । तथा हि । भगवता ह्यस्ये प्रियायै पूर्णः स्वरसो दत्त इति भगवन्निष्ठा भावाः सर्वे हृदि स्फुरद्ग्रा जाताः । तथा च सर्वत आधिक्यमपि स्वस्मिन् स्फुरितम् । तदुक्तं हित्वा गोपीरित्यादिना । एवं सति द्वितीयरसलीलाचिकीर्षा यदाभूत्सापि हृदि स्फुरिता । तामविषहां मन्यमानापि न कातरा जाता । किन्तु पूर्वसरगर्मणा दृढा सती प्रियमवधीत् । एतदेव दृष्टा-पदेनोक्तम् । दुष्टगुणव्याप्तयोरप्यमृतं ददाति । अहं त्वेतद्गुणैरेव पूर्णंति अवश्यं सुखमेव दास्यति, न दुःखमित्यभिप्रायज्ञापनाय केशवपदम् । ततो भोगस्थानादग्रे वनसम्बन्धिनमुत्कृष्टं देशं स्वयं स्वेच्छया गत्वा, न तु प्रियेण नीता । गत्वाऽववीदित्युक्त्या प्रियनैक्यं ज्ञाप्यते । तेन तदधीन एव प्रियस्तत्संगे गत इति ज्ञापितं भवति । अथवा । वनमित्युद्देशो नाममात्रम् । वस्तुतस्तु महारसनिधानम्, तेन रसोद्दीपकमित्युक्तं भवति । एतादृशे वने मद्वियोगेन मां विचिन्वन् यदि प्रियो भवति, तदा कीदृशो रसः स्यादित्याशयेनावधीत् । अत एव दृष्टात्वमुक्तम् । पूर्वरसातिमदात्तथा चेत्करिष्यतीति तदाहं चलितुं स्पन्दितुमपि न पारये, जीवनमेव न संपत्स्यत इति भावः । एवं चेत् किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाह नयेति । यत्र स्वान्तर्धाने ते मनस्तत्रान्तर्धाने मां नय, तिरोहितां मां कुरु, त्वं मा तथा भवेत्यर्थः । प्रियस्त्विदमल्यशक्यमित्याशयेनोत्तरयति स्कन्धेत्यादिना । यथा स्वस्कन्धारोहणमशक्यम्, तथा मत्तोऽन्तर्धानं भवत्याः । न हि पूर्णज्ञानशक्तेरविषयः कोपि भवितुं शक्नोति । यद्यपि विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन रसात्मकत्वेन च जानन्नेवाजानन्नपि भवितुं शक्नोतीत्येवमुत्तरं न सम्भवति, तथाप्यत्रातिप्रीतिविषयत्वेन तं धर्मं प्रकटयितुं न पारय इति भगव-दाशयज्ञापनाय प्रियापदमुक्तम् । उत्तरदानमप्यत एव । अन्यथा त्वेवमुक्तस्तूष्णीं तिष्ठेत्तिरो-धीयेतैव वा । प्रियात्वात्मगाशक्यं भवत्यास्तिरोधानम्, तत्सामर्थ्याभावाद्भवत्याः स्वतस्तिरो-धानं तथेति भावः । एवं सति प्रियया प्रार्थितं देयं यद्यपि, तथापि प्रियात्वेन स्वाशक्यमिति लक्षणो यो हेतुस्ततो हेतोः स्वयमेव तथाऽकरोदित्याह तत्तश्चेति । एवं करणे प्रमुनिष्ठं हेतुमाह कृष्ण इति । अस्यां दशायां हृदि प्रकटः सन्नेवानन्दात्मकतद्रसपोषको यत इत्यर्थः ।) इति सप्तविंशोऽध्यायः ।

अष्टाविंशाध्यायार्थोक्तौ । स्वभावादपराधत इति । तदवस्थाया एव स्वभावो यद्गुणगानमेव भवत्येव । अतस्तत्स्वभावादेव गानं चकुरिति सम्बन्धः ।

१०-२८-०.

पक्षान्तरमाहुरपराधत इति । यत्केन्यपि स्वस्मिन्नाधिक्यज्ञानलक्षणमप-राधं प्राप्यास्मान्यदि प्रार्थयिष्यति, तदा रसं दास्याम इति मानलक्षणा कृताऽवज्ञा यामि-

स्तादृश्यो यतोऽतः स्तोत्रं चक्रुरित्यर्थः । अवज्ञयाऽप्रसादे स्तोत्रेण प्रसादो भविष्यतीति तथेति भावः । यद्वा । स्वभावाद्रसस्वभावाद्योपराध इत्यग्रे पूर्ववत् । स्तोत्रमिति गानविशेषणम् । तथा च स्तोत्ररूपं गानं चक्रुरित्यर्थः । अग्रे गुणकथनं भाववैजाल्यज्ञापनार्थमिति ज्ञेयम् । गूढाभिसन्धिना पक्षान्तरमाहुः अथवेति । प्रार्थनाश्च ता आद्याश्च प्रार्थनाद्याः याः प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चमपष्ठसप्तमाष्टमश्लोकैः कृताः, अन्ते त्रयोदशचतुर्दशाभ्यां च सान्निध्यात् कुमारिकाभिः कृताः । अन्ये तु प्रौढाभिरुक्ताः श्लोकाः । चतुर्थ्यो गुणातीतभावापन्नाः कोमलभावा इति यावत् । अतस्तथा श्लोकसंख्येत्यर्थः । ननु 'तदागमनकाक्षया जगुरिति वचनाद्यथा मानेनापराधाद्गतः, तथा स्तोत्रेण सन्तुष्ट आगमिष्यतीति भावो लक्ष्यते, एवं सति दोषारोपादिरनुपपन्न इत्याशङ्क्य गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन्तः स्तुतिस्वरूपमाहुः तत्तदिति । स्तुतिर्हि यथाधिकारं भवति । एतासामेतादृश एवाधिकारो येन कुहककितवादिवचनानामपि स्तुतित्वम् । अन्यथाग्रे तथानुवदिष्यंस्तदागमनकाक्षया जगुरिति न वदेत् । न ह्येवं ब्रह्मादिभिरपि वक्तुं शक्यम् । तथा च स्वस्वभावोद्दिरणे तच्छ्रवणेन प्रभोः परमसन्तोष इति तासां भाव एव निरूप्यत इत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाहुः अन्यथेति । यद्यन्यस्तुतिवदत्रापि स्तुतित्वमेव स्यात्, न भावमात्रनिरूपणम्, तदोपालम्भादिप्रकारैरनेकरूपता स्तुतौ न सम्भवतीति सा नोच्येतेत्यर्थः ।

सुरतनाथेत्यत्र । (सुरतं संभोग इत्यादेरयमर्थः । रतं लौकिकं भोगशब्दवाच्यम् । तच्च सृष्टिमात्रस्य प्रवर्तते । तत्र न भगवदाज्ञापेक्षा । सृष्टिसमानयोगक्षेमत्वात्तस्य । एवं सति सुष्ठु अलौकिकं शोभनरूपं यत् रतं तत् सम्यग्भोगशब्दवाच्यम् । तदस्मात्स्वेव त्वदाज्ञयेच्छयेति यावत्, तयैव प्रवर्तते । यतो जगत् लौकिकम् । गच्छति, नश्यत्येव, न तु स्थिरम् । अतोत्यलौकिकं स्वरूपानन्दरूपं तत्र प्रकटीभवितुं नार्हति । एतादृशस्य तस्य भवानेव नायः । प्रवर्तको रक्षकश्च । एवं सति सरसश्चेत् त्वय्येव निरुद्धस्तिष्ठेत्, तदा त्वलौकिका अपि भक्ताः शून्यहृदया भवेयुरिति त्वदिच्छां ज्ञात्वा त्वां प्रार्थयित्वा तादृशीर्वियं प्रकटीकृताः, यतः प्रतिबन्धनिवृत्तिः । अत एवाग्रे 'विखनसार्थित' इति वक्ष्यते । कामो भगवदीयः । मनसः पूर्वरूपत्वात् वाच उत्तररूपत्वात् 'मनश्चक्र' इत्युक्त्वा 'जगौ कलं वामदृशां मनोहरम्' 'ता दृष्टान्तिक'मित्यादिकं च वाग्रूपमलौकिकभावप्रवर्तकं स्वप्रियास्वित्याशयेनाज्ञापदमुक्तम् । 'भैवं विमोर्हती'त्यादिवाचां भगवद्भावात्मकत्वात्तासामप्याज्ञारूपत्वमित्याशयः । तैरेव वचनैः प्रतिबन्धनिवृत्तिरपि ।) अतो ब्रह्मणेति । अत्रायं भावः । 'ब्रह्मादयो बहुतिथं यदपांगमोक्षकामा' इत्यत्र भगवद्भावकामाः सन्तः साक्षात्तमलभमानाः श्रियो-

प्राप्ता भावोद्धारिणो निरन्तरं प्रियसंगतत्वेन तद्भावात्मकत्वं प्राप्ता इति तत्सम्बन्धे
तदनुभावेन कदाचित्स भावोपि भवेदित्याशया तत्कामास्तपश्चरन्तीति निरूपितम् ।
प्रकृते च स्वयं प्रभुः प्रकट इति तन्मार्गप्रकटनार्थं द्वारभूता वयं तेन प्रकटिता इति । अत्र
सुरतशब्देन सुष्ठु भगवता समं रतं येनेति भगवद्भाव एवोच्यते, न तु सम्भोगः, तस्यापाम-
रमनुवर्तमानत्वेन त्वदाज्ञेत्यादिना नाथत्वविवरणं यत्तदनुपपत्तेः । एतन्मार्गप्राकट्येन
गुणो न कोपि भावः सिद्ध इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः कामेन चेति । भगवदीयभाव-
रूपेणेति ज्ञेयम् । स्वामिनीदर्शने हि भगवतो भाव उद्विक्तः सन् कामकार्यं करोत्यतस्तेनैव
स्वार्थं वयं प्रकटीकृता इत्यर्थः ।

सख उदेयिवानित्यत्र । पूर्वमपि सखा यथेच्छमित्यादि । 'सुपर्णाधेतौ
१०-२८-४. सयुजौ सखाया'विति श्रुतेरन्तरात्मा जीवस्य सखा भवति । प्रकृते च
स्वरमणेच्छामनतिक्रम्य तदनुरूपमेवास्मान्प्रेरयसीत्यर्थः । अत एवास्माकं
नायिकाभाव एव सार्वदिक इति भावः । एतादृशसागमनं नायिकायै स्वसमर्पणार्थमेव
भवतीति तदेव कर्तुमुचितमिति भाव इत्याशयेनाहुः आगतस्येत्यादि ।

दिनपरिक्षेप इत्यत्र विभ्रतपदतात्पर्यौ । ज्ञानं वा भवेदिति । भक्त्या-
१०-२८-१२. त्मकत्वात् मुखस्य खेहरसानुभव एव स्यादित्यर्थः ।

प्रणतकामदमित्यत्र । अथवा यद्भोक्त इत्यादि । लौकिककामखण्डनैश्वर्य-
१०-२८-१३. स्वकामदानालंकारणापह्नीकरणात्मकं पञ्चविधमुपकारं करोति तच्चरणपङ्कजं
तापनिवाणात्मकमेकमेवोपकारमस्मासु करोत्वित्यर्थः । पद्मजैरर्चितमिति ।
चरणपङ्कजैर्नैवेद्येत्यर्थः । लोके तेषां संयोगिद्रव्यत्वेपि भगवन्नखानां सच्चिदानन्दरूपत्वेन
स्वरूपात्मकत्वेन तथा वक्तुमशक्यं यद्यपि, तथापि स्वस्याधुना चरणसम्बन्धेत्यात्मा यदेव
तत्सम्बन्धि, तदेव पूर्णसाधनमित्याशयेन तथोक्तम् । अस्मिन्पक्षे उपपत्तिमाहुरन्यथेति ।
उक्तारुच्यैव पक्षान्तरमाहुस्तत्तुल्यं चेति । तैरतिशयोका । अतस्तैश्चरणपद्मं पूजितमिव
भवतीत्यर्थः । ध्वजादिचिह्नानि चोक्तरूपाणि ज्ञेयानि ।

रहसि संविदमित्यत्र । गुणत्रयसहितमिति । मधुरत्ववल्गुवाक्यत्वबुधम-
१०-२८-१७. नोज्ञत्वलक्षणं गुणत्रयं ज्ञेयम् । रहसि संविदो ज्ञानानि येन वाक्येन तत्तथा ।
वाक्यनिरूपणे सति यादृशं तदस्ति तादृशमेव प्राप्यत इति गुणत्रयसहित-
मित्युक्तम् । अथवा । कारणत्रयस्यैव विशेषणमिदम् । कारणोद्देशो वाक्यमित्यादिना कृतः ।
कामेत्यादिना गुणानां बन्धादिबोधकत्वेन वाक्यं कामोद्बोधकम् । हास्यमानन्दस्य ।
श्रीधामत्वेनोरसाधिकारिणो बोध्यन्ते ।
एतावन्निरूपणेन भगवत्प्राप्तौ भक्तकृतसाधनस्य यावती पराकाष्ठास्ति, तावत्सुक्ता
१६ डि०

१०-२८-१९. जाता, भगवता च भक्तानां स्नेहपरीक्षायां क्रियमाणायां यावती तस्याः पराकाष्ठा, साप्युक्ता जातेत्युपसंहरन्ति एवं साधनेति । अत्र यावत्ताव-
दित्यव्ययपदे । तथा चोत्तरीत्या साधनपरीक्षयोर्व्यवत्स्वरूपं तावद्रूपस्तापो निरू-
पित इत्यर्थः । इत्यष्टाविंशोऽध्यायः ।

एकोनत्रिंशाध्याये । तासामाविरभूदित्यस्याभासे । ब्रह्मा विष्णु-

१०-२९-२.

रित्यादि । अत्रेदमाकृतम् । आद्यब्रह्मकल्पे भगवानेव चतुर्मुखो ब्रह्माभूत्,
तपश्च पूर्वं कृतवान् । स वाच्यवाचकतया 'भगवान् ब्रह्मरूपधृक् नाम-
रूपक्रिया धत्त' इति वाक्याच्छब्दब्रह्मेति यं विदु'रिति वाक्याच्छब्दसृष्टिमर्थसृष्टिं च कृत्वा
तदेवानुप्रविश्य सर्वं कार्यं कृतवान्, स्वयं रजोरूपश्च । प्रकृते च पूर्वं रजोरूपमानरूपेणा-
विभूतः, ततस्तापरूपेण, ततो विविधगानप्रलापरूपेण, ततो विविधलीलारूपेण । विष्णुश्च
विक्षेपरहितः शुद्धसत्त्वात्मको यथा यस्य पालनं भवति तथा पाति । प्रकृते च सखी-
वचनश्रवणानन्तरं स्वापराधहेतुकं गमनं प्रियस्य ज्ञात्वा चित्तविक्षेपं त्यक्त्वा पुनः
स्वस्थानस्थिताः स्वजीवनार्थं स्वं स्वं भावं प्रकटीकृतवत्य इति तादृग्भावरूपेण प्रकटः ।
'यदरोदीत्तद्बुद्धस्य रुद्रत्व'मिति श्रुतेः स्पष्टं रुद्रत्वम् । 'देवाः स्वधनमग्नौ निधाय संग्रामाय
यदा गताः, तदग्निस्तद्ब्रह्मीत्वा पलायितः, तदा देवा बलात्स्वकीयं धनमगृह्णन्, स तदा
दुःखेनारोदी'दिति श्रुतावुपाख्यानम् । प्रकृते चादेयं रसं स्वं प्रभुः स्वामिनीभ्यो दत्तवान्
स्वभोगार्थम् । स्वामिन्यस्तु मानेन स्वस्मिन्नेव तं रसं निरुद्धवत्यः, तदा मानेऽपहृते-
ऽतिदैन्यमाविष्कृतवत्य इति रुरुदुरित्युच्यते । यथा स सर्वनिरासकस्तथायं भावोऽखिल-
शास्त्रोक्तसाधनघलनिरासकः । यतः साधनघलस्फूर्तवैतदनुदयो भगवदनाविर्भावश्च, एत-
द्बुदये तत्स्फूर्तिनाशः प्रभोराविर्भावश्च । 'कृषिर्भूवाचक' इति वाक्यात्कृष्णशब्दवाच्यता
यद्यपि सदैवास्ति, तथाप्येतद्भावोदयाव्यवहितोत्तरक्षणे यदि नाविर्भूयाद्, भक्तानां तदा देहा-
दिसत्त्वैव न स्यात्, दैन्येनैवात्युपमर्दकभावेन प्राचीनसत्त्वनाशात् । अतः स्वयमावि-
र्भूय स्वस्वरूपात्मकं सत्त्वमानन्दं च तत्र स्थापयतीत्याविर्भूतस्य कृष्णतेति । स्मयमा-
नमुत्साम्बुज इत्यत्र । स्मयमानाभ्यां वेत्यादि । न ह्येतादृशोऽन्योस्ति यस्य
एतादृशा भक्ता इति स्मयः । अत एवैताश्चेत् मां प्रार्थयिष्यन्ति, तदाऽन्यस्मा अपि मद्भक्ता-
येमं रसं दास्ये, अन्यथा तु मुक्तिमेवेति मानः । अत एवाम्बुजत्वमुक्तम् । तद्धि रविकिरणस-
म्बन्धादेव विकसितं सद्रसं प्रकटयति । अत्रैतत्प्रार्थनैव तत्स्थानीयेति भावः । 'भक्तानां
दोष इति । विचारे क्रियमाणे भगवद्रसपानानन्तरमेव तादृग्भावोत्पत्तेस्तस्यैव स धर्म इति
निधीयत इत्यर्थः । अथवा व्यापिवैकुण्ठेत्यादि । 'मया परोक्षं भजते'तिवाक्यात्
श्रीकृष्णस्त्वेतासामेव निकटे स्थितः । एवं सति 'तं विलोक्यागत'मिति यदागमनकथ-
नम्, तेन येन रूपेण तत्रास्थितिः पूर्वम्, तेन रूपेणागमनमित्यवश्यं वाच्यम्, तत्र स्थित-

यैव आगमनासम्भवात् । अतो येन रूपेणागमनं तद्रूपमुक्तं व्यापिवैकुण्ठेत्यादिना ।
 व्यापिवैकुण्ठे हि पुरुषोत्तम एव, नांशः, घञे तु 'श्रयत इन्द्रे'ति वाक्याल्लक्ष्म्याः
 कदाचिदपि नावसरः । इदानीमेतन्मानापनोदनं तदार्तिनाशनं चैकदैव करिष्यन् लक्ष्म्या
 रमणं येन रूपेण करोति, तेन रूपेण कृत्वा तत्स्वरूपस्य एतदभिन्नत्वात् तान् धर्मान्
 प्रकटीकृत्य प्रकट इत्याशयेनागमनमुक्तं भवतीति भावः । ननु कन्दर्पेणेति पृतनोक्तेरि-
 दृश्यापि तथात्वात्तादृशस्यागमनमुक्तं भवतीति भावः । दुःखिता तु सा न तं कर्तुं समर्था ।
 दमाकृतं ज्ञायते । पृतनया हि परपक्षनिरासः क्रियते । दुःखिता तु सा न तं कर्तुं समर्था ।
 किन्तु सुखिता । स्वामिनीमिपि सर्वात्मभावविरुद्धाः सर्वे भावा निरस्ताः । तथा च सर्वा-
 त्मभाववत्सु भक्तेषु दुःखसम्भवे मर्यादामार्गीया मक्ता अप्यस्मिन्मार्गे दुःखसम्भावनादि-
 तान्मोक्षादप्याधिक्यं न ज्ञास्यान्तीत्येतन्मार्गप्रवृत्तिर्न भविष्यतीति ज्ञात्वा कुतोऽतिरोधानं
 न कृतवानिति । तथा च कन्दर्पशब्दः सर्वात्मभावपरः । एतासां कामभावोपि सर्वात्म-
 भावात्मक एवेति ज्ञापनाय कन्दर्पपदप्रयोगः । स्वपृतना स्विच्चेति । भविष्यतीति
 शेषः । यद्वा । दैन्येनाविर्भूतो न तु हेत्वन्तरेणेतीममर्थं स्फुटं कर्तुमत्रापि लौकिकरीतिं
 जानतो भ्रान्तस्याशंकामनुवदन्ति ननु कन्दर्पेणेत्यादिना । साक्षादित्यनेनाद्यपक्षे
 समाधानमेवं ज्ञेयम् । अस्मिन्मार्गे मोक्षादाधिक्यज्ञानाभावः किं रसवार्ताभिज्ञस्यापाद्यते,
 उत तदनभिज्ञस्य । तत्रान्ये ओमिति श्रूमः । आद्ये तु विवरणोक्ताध्यात्मिकमन्मथरसस्यैव
 यत्र विप्रयोगे महारसत्वमुच्यते, तत्र तस्यापि तद्रूपस्य विप्रयोगे महारसत्वेन ज्ञाने का
 शंका नास्तीति । द्वितीयपक्षसमाधानं विवरणे स्फुटम् ।

काचित्कराम्बुजमित्यत्र । पूर्वमनेकविधा अपीति । अनाविर्भावे चित्त-
 विक्षेपादनेकविधत्वं पूर्वाध्याय उपपादितं वचनरीत्या । अधुना तु प्रभुर्भग-

१०-२९-४. शब्दार्थं प्रकटीकृत्य स्वयमाविर्भूत इति ता अप्याविर्भूतस्वरूपैकनिष्ठा इति
 तदात्मिका जाता इत्यर्थः । एवं सति स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन तद्धर्माणामपि तथात्वात्
 भृकुटिबन्धनादिभावा अप्युपपद्यन्त इति भावः । निर्गुणाश्च शिष्टा इति । चकारा-
 त्तमस्तज्जातीयभाव उच्यते ।

१०-२९-५. चन्दनरूपितमित्यत्र । एवं सामग्रीत्यादि । एतास्वनुग्रहविशेषो ज्ञापित
 इति भावः ।

एका भृकुटिभावध्येत्यत्र । तादृशभावस्येत्यादि । पूर्व मानमात्रं निरूपि-
 तम्, अधुना तु शतधापि मानापनोदनार्थं यत्ने कृते मानमहं न त्यक्षामीति
 १०-२९-६. गाढमानो निरूप्यते । तथा हि । कालविलम्बेन हि मानः शिथिलो भवति,
 व्यभिचारित्वेनाचिरस्थायित्वात् । तथा चायं मानस्तथा यथा न भवति । गाढता तादृश्यैवाय

सार्वदिकी भवति । तथा कृतिरेव कालनियमनम् । प्रियवचनादिभिर्मानमवश्यं त्यजतीति नायिकास्वभावः, स मा भवतु, मानस्वभाव एव मम तिष्ठत्विति प्रयत्नस्तन्त्रियमनं स्वभावनियमनं नाल्पेन भवतीति संरम्भ उक्तः । मानस्य प्रियसंगमविलम्बहेतुत्वेन दुःखदत्त्वात् किमित्येवंकरणमित्याशङ्क्यैतद्विचारानुदयं तत्र हेतुत्वेन वक्तुमेतद्धेतुमाह चिह्नलेति मूले । पूर्वानुभूतसंगमसुखस्मरणे तलोभात् कदाचिन्मानत्यागः स्यादिति तदभावाय दंशः । एवमत्याग्रहेपि हृदि प्रियस्थितेरावश्यकत्वान्मानस्यापि तत्रैव सत्त्वात् कदाचिदस्य तस्मिन् लयः स्याच्चेत्तदापि मानराहित्यं भवेदिति तदभावाय ज्ञाने कौटिल्यम् । निर्दोषभावे हि धर्मिणो मुक्तिः, तस्यातथात्वे तत्सम्बन्धाद्यत्र धर्मिणोपि न मुक्तिस्तत्र तस्य कथं सा भवेदिति भावः । प्रमाणनिराकरणार्थमिति । 'सर्वस्वज्ञानः' 'य आत्मानमन्तरो यमयती' त्यादिश्रुतिभ्य ईशितृत्वनियामकत्वादिधर्मवत् आज्ञोद्धनं तदग्रे स्तब्धत्वादिकं प्रभु-
श्रान्तःकरणं मानान्निवर्तयितुं यतते, अन्तःकरणं च न निवर्तत इति प्रमाणविरुद्धत्वान्न सम्भवति, तच्च प्रमाणबलनिराकरणे सम्भवतीति तद्धननमेव कृतं भवतीत्यर्थः । यतो लौकिकी भक्तिरिति । लोकरीत्यनुसारी स्नेह इत्यर्थः ।

१०-२९-७. अपराऽनिमिपदित्यत्र । एषा ह्रीत्यादि । गतदोषा विस्मृतपूर्वदुःखेत्यर्थः ।

तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेणेत्यत्र । पूर्वं लौकिकीत्यारभ्य दृष्टिभेदः स्यादित्य-
१०-२९-८. न्तम् । एका भृकुटिमित्यनेन लौकिकस्वरूपभाववती निरूपिता । तद्यथा तथोपपादितम् । भक्तिमार्गे हि स्नेहवशाद्दिर्मुखावबिन्ददर्शने तेनैव वि-
स्मृतसर्वा तदन्यत्रापेक्षते, सा त्वपरेत्यनेन निरूपिता । योगे हि ध्याने प्रत्येकमंगं पृथक् चिन्त्यते, धारणायां तैः समुदितमेकत्वेन स्वरूपं चिन्त्यते । परस्परसम्बन्धास्मरणपूर्वक-
मेकाद्व्यस्मरणस्यानुचितत्वेनापराधरूपत्वात् । प्रकृते तु स्वरूपस्य रसतत्त्वकत्वेन भावा-
त्मकत्वादेकैकस्यैवाङ्गस्य स्वामिनीभावविषयत्वे तत्र परस्परं भेदापत्तिः स्यात्, सा च अनेन भावेनापास्यते । इदमेवोक्तमन्यथा दृष्टिभेदः स्यादित्यनेन । दृष्टिकृतो भेदः स्वरूपे स्यादित्यर्थः । न च विषयत्वेन स्वरूपस्य भावाद्भेदो वाच्यः । एतन्नियमाभावात् । सर्वं ज्ञानं प्रमेयमित्यादौ व्यभिचारात् । ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकत्वेन स्वविषयकत्वस्यापि सर्व-
वादिसम्मतत्वेन प्रकृते च स्वयंप्रकाशचिद्रूपत्वात् स्वरूपस्य न 'काय्यनुपपत्तिः । एतेषां भावानां व्यभिचारिभावत्वे तु न स्वरूपभेदकत्वं स्यात् । स्थायिभावत्वेन तद्भेदकत्वमाव-
श्यकमिति तत्समाधानमावश्यकमिति भावः । स्वकीयो वा भाग इति । प्रभुरेताभ्यः प्रत्येकमाविर्भूय रसं ददातीति सर्वासां भागरूपो भवति । तथा च यदर्थमाविर्भूतं यद्रूपं तत् तस्या भागरूपमिति तथा । एतेन पितृधने पुत्राणामिव प्रभुस्वरूपे स्वामिनीनामेव स्वत्वमिति ज्ञापितं भवति ।

सर्वास्ताः केशचालोकेत्यत्र । क्षुद्रगुणक्षोभयुक्तानामिति । एतासां भग-
वतश्च गुणाः सर्वे महान्तः । परोक्षभजनसाञ्ज्ञानं क्षुद्रो गुण एतासामिति
१०-२९-९. हृदयम् । मुक्ता एव ता इत्यादि । तदाल्यतिरिक्तः श्राणेन्द्रियान्तःकरण-
जीवा भगवत्येव प्रविष्टास्तस्मिन्नेन च परमानन्दं प्राप्तवन्त इति पुनर्वहिरनुसन्धान-
मेतादृशीनामसम्भावितमित्यर्थः । एवमत्रापीति । एतास्तु न लौकिक्यो, नापि प्रसिद्ध-
मुक्तिमार्गीयाः, किन्तु बहिः प्रियसंगमागिलापवत्सः, भगवांश्च एतन्मनोरथं पूरयत्येवेति
तथैव संपत्स्यत इत्यर्थः ।

१०-२९-१०. ताभिर्विधूतेत्यत्र । प्राकृतीनामिति । प्राकृतीत्व इत्यर्थः ।

श्रुतयो यथेत्यत्र । श्रुतयो हीत्यारभ्य युक्तिं वेत्यन्तम् । अत्रायं भावः ।
१०-२९-१३. श्रुतिष्वस्त्यंशद्वयम् । भगवत्स्वरूपानुभूतिः, अन्येषां तत्सम्पत्तौ साधनत्वं च ।
तत्र स्वशक्त्यैव चेत्तदनुभवो जातो भवेत्तदा 'यतो वाचो निवर्तन्ते अ-
गम्य मनसा सहे'ति न वदेयुः । भगवदनुग्रहेणानुभवैकवेद्यत्वाभावे श्रुतीनां बाष्पपत्वादेवं
कथने वदद्वाधातश्च स्यात् । अतः श्रुतीनां पूर्वं तदप्राप्तिः, सततं तद्गुणवर्णनेन तदनु-
ग्रहात्पश्चादनुभवो भगवदानन्दस्येति तथोक्तिरिति मन्तव्यम् । एतदेवोक्तं श्रुतयो जाता
इत्यन्तेन ग्रन्थेन । अपरश्च । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यादिश्रुतिस्मृत्योऽन्येषां
भगवज्ज्ञानं श्रुत्यादिभिरेव भवतीति निश्चितम् । तच्च श्रुतीनां बाष्पपत्वा 'यतो वाचो
निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिभ्योऽसम्भावितम् । एवं सत्युभयविरोधपरिहाराय श्रुत्युक्तभग-
वद्धर्मश्रवणेन तत्कृत्या च भगवदनुग्रहे भक्तौ जातायां स्वयमेव तदानन्दानुभवयोग्यता
भवतीति वाच्यम् । तदेतदुक्तं सर्वं चेत्यारभ्य युक्तिं वेत्यन्तेन ग्रन्थेन । एवं सति प्र-
कृतेश्चद्वयोधनार्थमयं दृष्टान्तः । तेन सार्धाध्यायत्रयेण निरूपितस्नेहेन वशीकृतेन प्रभुणा
कृत्यैतासां मनोरथान्तप्राप्तिः । अन्येषामपि कृतपुण्यपुञ्जानामेतदुक्तिश्रवणक्रीर्तनादिना
एतद्भावानुसारेण भजनेन च भगवदानन्दानुभवो भविष्यतीत्युक्तं भवतीति । ननु सर्वथा
भगवदानन्दानुभवहेतुत्वेन हि गुणवर्णनं श्रुतीनां पूर्वमुक्तं तदप्येवं धापितं भवेत् । तथा
सत्येवं निरूपणमपि बाधितम्, अतो निषेधमुखेनैव बाधिवपयत्वं न विधिमुखेनेत्यस्याः
श्रुतेस्तात्पर्यमिति चेत्, तत्राहुः श्रुतिश्च तत्प्रतिपादिकेत्यादि । प्रतिपादनं हि तद्बोध-
कवाक्यकथनम्, बोधश्च न शक्तिग्रहं विना । लोके तदाचकसब्दाप्रसिद्ध्या सोपि न स-
म्भवति, अतस्तदर्थबोधो भगवद्विज्ञैवेत्यर्थः । अत एव भगवतोक्तं 'मतोस्मि लोके वेदे च
प्रथित' इति । मुक्त्युच्छेदामावाय तथेच्छा । यदप्युक्तं सर्वथा चागविषयत्वेत्यादि ।
तत्राप्युच्यते । जीवानां सर्वपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं हि भगवान् वेदमाविष्कारः । तत्र येन रूपेण
यः पुरुषार्थो यादृशाधिकारिणः सिध्यति, तद्रूपं तं पुरुषार्थं तमधिकारिणं च श्रुतिर्निरूपित-

वती मोक्षपर्यन्तम् । एवं करणे सन्तुष्टो भगवान् यद्रूपं प्रकटीकृत्य यमानन्दं दत्तवान्, तद्रूपं स आनन्दश्च पूर्वं न ज्ञातौ, अधुनापि मनोवाग्विषय इत्येतादृशमपि फलात्मकं वस्त्वस्तीति ज्ञापनाय चाहुः 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चने'ति । अत्र पूर्वार्धमानन्दस्य विशेषणम् । तथा चैतस्मात्पूर्वं 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवती'त्यादिना यद्भगवत्स्वरूपं निरूपितं, तत्सर्वात्मभावैकलभ्यम्, न त्वन्यथेति ज्ञापयितुं सर्वात्मभावस्य निर्वचनमशक्यमिति तद्व्यञ्जकं धर्ममाहोत्तरार्धेन । एतादृशमानन्दं यो विद्वान् ज्ञातवान् लब्धवान् वा स कुतश्चन लोकाद्वेदात् किं बहुना परीक्षार्थं साक्षाद्भगवदुक्तोल्लङ्घनान्मानादिदशायां तदतिक्रमादपि न विभेतीत्यर्थः । मोक्षसाधनस्य स्वकृतिसाध्यत्वेन तत्र श्रवणादीनि साधनान्युक्तानि । अत्र तु भगवदनुग्रहैकलभ्यत्वेन स्वकृत्यसाध्यत्वादनुवाद एव कृत इति । स्वैरुत्तरीयैरित्यस्याभासे । आधारधर्मसम्बन्धादित्यादि । स्वामिन्यो हि सर्वांशे स्वसम्बन्धमेव प्रियस्यापेक्षन्ते । तद्भावस्वामाभ्यात् । प्रभुश्च तदर्थमेवाधुना प्रकट इति न तदन्यस्य तत्सम्बन्धयोग्यतापि । अत एवाग्रे वक्ष्यति कल्पितासन् इतीति भावः ।

स ईश्वर इत्यत्र । येषां जलक्रीडायामित्यादि । जलक्रीडानन्तरं येषामार्द्रता १०-२९-१४. न तिष्ठतीत्यर्थः । योगेश्वरान्तर्हृदीत्यस्याभासे । अपवित्रत्वेत्यादि । लोके वेदे च पवित्रत्वेन यादृशं वस्तु नोपादेयं तादृशमप्येतत्सम्बन्धियोगेश्वरान्तर्हृदयादपि भगवत उपादेयं यत्र, तत्र लोकादिपूषादेयत्वेन प्रसिद्धं यादृशं तादृशस्य एतत्सम्बन्धिनो वस्तुनः का वार्तेति ज्ञापयितुमेवं कथनमिति ज्ञेयम् ।

सभाजयित्वेत्यस्याभासे । स्वान्तःकरणदोषेत्यादि । दोषस्यैव विवरणं स्वकृ- १०-३९-१५. तघ्नतामित्यादिनोच्यते । परोक्षं भजता प्रभुणा तादृशो रसो दत्त इति तदज्ञानं स्वकृतघ्नता । प्रभौ दोषामावात्तदारोप एव तत्र सम्भवति । स च गृह्यमाणस्य स्मर्यमाणस्य वा वस्तुनः सम्भवति । स्वामिनीनां तु प्रियातिरिक्तधर्मात्स्फूर्तिनियमेन स्वनिष्ठस्यैव एतस्यायमारोप इति भावः । यद्यप्ययमपि रसमध्यपात्येवेति न दोषत्वं वक्तुमुचितम्, तथापि भगवति दोषाभावस्य आक्षेपसिद्धत्वादारोपस्य च अमत्वनियमाच्छास्त्रीतिमवलम्ब्य तथोक्तम् । अग्रेपि दोषपदं यत्र तत्रेदमेव तात्पर्यं ज्ञेयम् । चित्रमद्भुचेत्यत्र । भ्रूर्यम् इत्यादि । यमयति नियमयतीति यमः, कालः । तथा च कालविलम्बेन स भावः कदाचिन्नश्येतेति तदभावाय तस्यैव भावस्य नियमनं सदा स्थितिं तादृशी भ्रूः करोतीति तथा । अथवा । फलस्यैव नियमनमत्राभिप्रेतम् । एतदेवाहुः यावत्प्रसादेति । तत्रैवानंगभाव एवाशेषस्वरूपानन्ददाता, नान्यत्रेत्यर्थः । ईषत्कुपिता इत्यत्र । माघनैर्निवर्तिन इत्यत्रापि दोषपदं पूर्ववज्ज्ञेयम् । काचित्कराम्बुजमित्यादिनोक्तस्वकृतक-

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

गणपुत्रधारणादीनि साधनानि । ननु स्वरूपेणानिवर्तितो दोषो वचनेन कथं निवर्तित्यते । तस्मात्तस्य दुर्बलत्वात्तदुपपादितमाद्येऽध्याय इति चेत् । अत्रायं भावः । 'सो वै स' इत्यादिश्रुतिभिर्भावात्मको हि भगवान् । स चाधुना दोषात्मको, रसस्वरूपस्यैव तथात्वात् । स्वामिनीभावाविर्भावमूलकारणं वेणुनादात्मकः शब्दः इति निर्दोषपूर्णगुणरूपभावाविर्भावोपि बाग्रूपशब्देन भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । किञ्च । यथा वीक्षणेन यो रसस्त न स्पर्शादिना । सम्भाषणेन च यः, स नेक्षणादिनेति तत्तद्रसस्वभावः । तथास्मात्स्वत्वा गतः कथमिति भावस्तादृग्वचनैरेवेति शिशिरस्य निजहृदयम् । आद्येऽध्यायेष्वेवमेव ज्ञेयम् । अतः सुयुक्तं साधनैर्निवर्तित इत्यादि । ननु भजनाभजननिर्णयस्य प्रमुविषयकस्योद्देश्ये सति साधारण्येन प्रश्ने को हेतुरिति चेत्, उच्यते । भगवद्विषयकप्रश्नस्यैवाद्वा क्रियमाणे वयमेतादृश्यो भक्तास्त्वमेतादृशीरस्मान्कथं यजसीति हि प्रश्नः स्यात् । स च नाधिको-त्तमानां स्त्रीरत्नानामग्रे भगवता स्तुत्यानां स्वामिनीनां मुखान्बुजाग्र निःसर्तुमर्हति, किन्तु ग्राम्याणां रसाभासयुक्तानामेव स्यात् । न हि विकचशारदसरोरुहात् तिष्ठिणीरसस्पन्दः सम्भवति । अतो व्याजेन प्रश्ने भावगोपनेन महात्रस इति मुख्यरसस्वाभाव्यादेव तद्योक्तिरिति बुध्यस्व । भगवांस्तु जीवेभ्यः स्वस्य वैलक्षण्यं वक्तुं तत्स्वरूपज्ञानं विना ततो वैलक्षण्यं ज्ञातं न भविष्यतीति तत्स्वरूपमुक्त्वा स्वस्वरूपमुक्तवान् । अन्यथा स्वामिनीतात्पर्यविषयः स्वयमेवेति तावन्निरूपयेत् ।

भजतोऽनुभजन्येक इत्यत्र । तेषां त्रयाणामित्यादि । भजनानुसारेण भजनकर्ता प्रथमः, अगजतो भजनकर्ता द्वितीयः, उभयाभजनकर्ता तृतीयः ।

१०-२९-१६. द्वितीयो यमभजन्तं भजते स एकः प्रतियोगी । तृतीयो यं भजन्तं न भजते स द्वितीयः प्रतियोगीति ज्ञेयम् ।

भजनस्य भजतो ये वा इत्यत्र । धर्मशेषश्चेत्यादि । धर्मार्थं यो भजते तस्य धर्म एव मुख्य इति भजनीयस्तच्छेषः । एवं सति भजनकर्तुः पातकादि-सम्भवे तद्दोषो निवर्तनीय एव, कृतघ्नतापरिहारायेत्यर्थः । ननु पुण्येनैव पापनिवृत्तिरित्यस्य तत्र नोपयोग इत्यत आहुः तदीय एवेति । धर्मशेषीय एव धर्मो भजनद्वारा भक्तेषु गच्छतीत्यर्थः । ननु विहितत्वात्तद्भजनस्यापूर्वं एव धर्मस्तेनोत्पद्यत इति चेत् । मैवम् । तादृक्फलसाधकत्वेन तद्भजनविधाने भजनीयनिष्ठतादृग्धर्मवत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । तेजस्कामोभिमैव तेजस्वन्तं स्वेन ग्रागधेयेनोपवावतीत्यादिश्रुतिग्यस्तथा निर्णयात् । अन्यथा तेजस्वन्तमिति न वदेत् । न चामूर्तत्वं बाधकमिति वाच्यम् । अलौकिकस्यार्थस्य लोकरीत्या निर्णेतुमशुक्तत्वात् । 'अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्त्वर्केण योजये'दिति श्रुतेश्चेति दिक् । निषेधस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वनियमेनात्र चापवादनिषेधोक्तैर्यत्र योजये'दिति परिगृहीतः, न न तत्सम्भावना न सोऽत्र विवक्षित

इत्याशयेनाहुः तत्र धर्मे यत्रेत्यादि । नित्यं कर्म कर्तव्यत्वेनैव यत्र क्रियते तत्र तदेव प्रधानम् । यत्र देवताराधनेनैव धर्मस्तत्र सा प्रधानम् । न चोक्तेषु धर्माभावादविवक्षित-
त्वमिति वाच्यम् । भगवता हि निर्णयः क्रियते । स च सन्दिग्धे कर्तुमुचितः । उक्तेषु
सन्देहाभावादत्राविवक्षितत्वात् ।

भजतोपि न वै केचिदित्यत्र । ये दयाधर्माधिकारिण इत्यादि । धर्मार्थं

१०-२९-१९. भजत्सु धर्मं सम्पादयितुमधिकारिणः समर्थास्तान् ये न भजन्ति ते त्वधमा

इत्यर्थः । अकृतज्ञत्वादितोषवत्त्वेन त एवाग्रे वाच्याः । लौकिकमेव निमित्तं
भजने येषां ते लौकिकनिमित्तास्तान् ये न भजन्ति ते उत्तमा इत्याहुः ये लौकिकनि-
मित्ता इति । त एव आत्मारामत्वादिधर्मवत्त्वेनाग्रे वाच्याः ।

न पारयेहमित्यस्याभासे । भक्तिमार्गविरोधमित्यादि । ननु 'नाहं तु सख्यं'

१०-२९-२२. इत्यादिना साधनमार्गायिभक्तविषयकमभजनमुक्तम्, प्रकृते च परोक्ष-

भजनमुक्तम्, अनुवृत्तिवृत्त्यर्थं परोक्षभजने च हेतुत्वेनैवं मदर्थेत्याद्युक्तम् ।
तथा चैतद्भजनानुरूपमेव स्वभजनमुचितम् । न तु कामपि मर्यादां स्थापयित्वा । तथा
सति भक्तिमार्गविरोधापत्तिः । एतादृशीनां दुःखदर्शनमपि स्वस्य तद्विरुद्धमिति प्राप्त
उच्यते । अत्र स्वामिनीभजनानुरूपं न भजनमिति हि तवाशंका । तत्तु प्रावाहिकधर्म-
रूपम् । एतदेव भगवताप्युक्तं महत्तयत्फलार्थिनो यादृशं भजनं तत्फलं दत्त्वा ततो
विमुच्य इत्याशयेन 'ये यथा मा'मित्यादि । अत्र यथा तथेति पदाभ्यां भजनप्रकार-
योरप्येकरूपत्वमुच्यते । प्रकृते च दास्यं प्रकारः । स च भक्तधर्म एव, न त्वीश्वरे सम्भवति ।
कदाचित्क्रियमाणमप्यनुकरणवद्भवति । न हि महाराजः कदाचित्संतोषेण स्वसेवकाङ्गमर्दनं
कुर्वन् दासो भवति । तथा प्रकृतेपि रसवशात् मानिनीपदपञ्चपरागानुरागं कुर्वन्नपि पति-
रेव, न त्वन्यथा भवतीति क्व प्रत्युपकृतिसम्भवो भजनानुरूपं भजनं वा । एवं सति प्रत्यु-
पकृत्यपेक्षया तदभावेन दोषारोपो न कार्यः, अशक्यत्वादित्युक्तं भवति । नन्वेवं सति सुतरां
परोक्षभजनमनुपपन्नम् । न ह्यप्रत्युपकार्यभजनासु दुःखहेतुकृतिः सम्भवतीति चेत् । अत्र
ग्रूमः । रसात्मकः प्रभुरित्यनिवादम् । स च संयोगविप्रयोगभेदेन द्विविधः । तत्रान्य-
तरामावे त्वसम्पूर्ण एव सः स्यात्, अतः सम्पूर्णं रसं दत्त्वा तदुत्तरकालीनदोषारोपात्मकव्य-
भिचारिभावोत्पत्तौ तच्छान्तिर्वचनैः कृता । तस्याग्रिमरसानुभवविरोधित्वादिति न कि-
मिदनुपपन्नम् । एतेनैतादृशीषु दुःखदर्शनं स्वस्य भक्तिमार्गविरुद्धमित्यपि निरस्तम् ।
एवं सतीश्वरत्वमेवाशक्तौ हेतुरित्याशयेन प्रभुराहेत्याहुः भक्तिमार्गविरोधं परि-
हर्तुमिति । नन्वेतेन स्वस्येश्वरत्वमेवोक्तं भवति, न त्वेतत्सुतिरिति चेत् । अत्रायं
भावः । यद्यपीश्वरत्वेनोक्तरीत्या प्रत्युपकारकरणं न सम्भवत्येव, तथापि तर्कितमुच्यते,
यदि कथमिन्मपि दास्यमापयेत्, तथापि निरन्तरं दास्यकरणेपि कदाप्यनृणो न

श्रीविद्वलनामविरचिता ।

भवामीति प्रगुणा निरवच्युत्कर्ष उक्त इति का वान्या स्तुतिरेतदग्रे । अन्यथा
 विधायुपापीति न वदेत् । 'स्वसाधुक्त्यं न पारये' इत्येतावतैव चारितार्थात् ।
 नन्विदमितरभक्तसाधारणमिव भाति । तथा हि । चतुर्वर्गाधिपु तदानस्य प्रत्युपकृ-
 तिरूपत्वेपि प्राप्तात्यन्तिकभक्तियोगेषु सेवातिरिक्तानपेक्षणात्तस्याश्च स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वा-
 क्ति वा प्रत्युपकृतित्वं भजेत । प्रकृतेपि दासातिरिक्तानपेक्षणात् प्रत्युपकृतिः सम्म-
 वतीति कोऽत्र विशेष इति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । न ह्यपेक्षितत्वेन प्रत्युपकृतित्वं
 सम्भवति । स्वत्वं कृत्वाऽधिकप्रेप्सोरधिकं कृत्वा स्वल्पप्रेप्सोश्चार्थं व्यभिचारात् । अतः
 स्वरूपतः पूर्वकृत्यनुरूपत्वं सृज्यम् । तत्रापेक्षानपेक्षे अप्रयोजिके । स्वामिनीभजनानुरूपं
 भजनमीश्वरेपि न सम्भवति, किं पुनर्जीवे । यच्चोक्तं प्रासात्यन्तिकेत्यादि, तत्राप्युच्यते । ते
 हि पूर्वं सकामत्वेन नित्यकर्तव्यत्वज्ञानेन वा प्रवृत्ता मध्ये भगवदनुग्रहेण सेवारसानुभवे
 जातेन्यापेक्षां त्यक्तवन्तः स्वार्थं, न तु तदर्थं तथा । एवं सत्युत्तरोत्तरं तादृक्सेवासम्पा-
 दनेन तदेकसाध्यसुखदानमेव प्रत्युपकृतिस्तेषु । अत्र तु 'त्वदुपासनाशः' 'एवं मदर्थोऽजि-
 तलोकमेव'त्यादिवाक्यैस्तत्प्राप्तेः पूर्वमेव त्यागः । प्रमौ सहजसेहोऽस्तः तस्युखे खोपयोगं
 भत्वा तदतिवचनकं दूरीकृत्य खं निवेदितवत्यः । अत एव 'यत्ते सुजाते'त्याद्युपपद्यते ।
 अत एव 'वैवं मदर्थोऽजिज्ञेते'त्यत्र स्वत्यागोऽप्युक्तः । स्वार्थमन्यत्यागो लौकिकानामलौकिकानां च
 पुंसां सम्भवति, न तु यथाकथञ्चिदपि स्वत्यागः । अत्र स्वपदेनात्मोच्यते । तथा च
 स्वात्मत्वेन स्नेहविषयत्वाभाव एवैतत्प्रागः । भगवदुपयुक्तत्वेनैव तस्य देहादेश्च स्नेह-
 विषयत्वात् । एवं सति भगवदर्थमात्मा प्रियो, न त्वात्मार्यं भगवानित्यागतम् ।
 खण्डितादिष्वपि स्वसम्पाद्यमुखानङ्गीकृतिरेव दुःखे माने च हेतुः । तथा च भगव-
 त्सुखसम्पादनं केन प्रत्युपकृतं भवेत् । न चैतत्प्राधानसम्पादनमेव प्रत्युपकृतिर-
 स्त्विति वाच्यम् । अत्र भावस्यैव साधनरूपत्वात् तस्य पूर्वकक्षापन्नत्वात्सदैकरूपत्वेन
 नित्यत्वेनासाध्यत्वाच्च । किञ्च । भावबलेनैव यद्भवति तत्र न भगवत्कृत्पेक्षा,
 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये'ति वाक्यात् । अन्यच्च । 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ती'त्युपक्रम्य सेवा-
 क्यारसासक्तियुक्तानां तेषां 'पश्यन्ति ते म' इत्यनेन स्वरूपरसानुभवमुक्त्वा एतादृशानपि
 'भक्तिरनिच्छतो मे गतिमण्वी प्रयुक्तं' इति कपिलदेवेनोक्तम् । इह तु रसमार्गीत्याङ्गीकार
 इति न कदाचिदपि तदिच्छाननुरूपा कृतिः सम्भवति । तस्य रसस्य तादृशत्वादेव । खद्यो-
 अपरञ्च । स धर्ममार्गोऽयं धर्मिमार्ग इत्यन्येभ्य इयान् विशेष इति कथं वदामः, खद्यो-
 तेभ्य इव तरणेः । अतः सुष्ठुक्तं न पारय इति । यद्यपि गेहशृङ्खलाछेदस्य भावस्वभाव-
 कार्यत्वात्तस्य च भगवदनुग्रहेकलम्बत्वाद्देहशृङ्खलाछेदोपि भगवतैव कारितो भवतीति
 नैतदुत्कर्ष आयाति, तथाप्येताम्य एवायं भावो दत्तो, नान्येभ्य इत्येतदुत्कर्षः । अतएवैत-
 त्प्रकृतिरूपत्वं भगवतोक्तम् । तर्हि 'न पारय' इत्यनुपपन्नम् । प्रत्युत एतादृ-

ग्भावदातरि प्रत्युपकृत्यसम्भवद्वैपरीत्यमापततीति चेत् । अत्रेदं प्रतिभाति । पूर्णाखिल-
शक्तिपूर्णस्यापि प्रभोरशक्तिर्यत्करणे तद्वस्त्वत्यन्ताभाव एवेति निश्चयः । न हि सर्वसाम-
र्थ्यवत्त्वेन द्वितीयमीश्वरं कर्तुं समर्थः । अतएव प्रभुणोक्तं 'न शक्यन्तेऽनुसंख्यातुमनन्त-
त्वान्मयापि ही'ति, तथा प्रकृतेषु केवलभावसं रसात्मकत्वेन भगवदात्मकत्वात्तदनुरूप-
वस्त्वभावादशक्तिरेव निष्प्रत्य्यूहेति मन्तव्यम्, अन्यथा ईश्वरत्वमेव न स्यात्, श्रुत्युक्तरू-
पाभावादिति बुध्यस्व । वैपरीत्यापत्तिरिति दूषणं यदुक्तम्, तत्रोच्यते । कर्मज्ञाने साधन-
मार्गीयभक्तिं च जीवार्थं कृतवान् भगवान्, फलमार्गीयभक्तिमार्गं तु स्वार्थमाविशकार ।
अन्यथा रसात्मकस्वरूपानन्दानुभवो न स्यात् । 'तस्मादेकाकी न रमत' इति श्रुतेः । तथा
च भावदानादेरपि स्वार्थत्वान्नोक्तदूषणम् । नन्वेवमपि 'न पारय' इति नोपपन्नमिति चेत् ।
न । अस्यानन्दस्य स्वरूपात्मकत्वेऽप्येताभ्य एव तदनुभवादनुभूतस्य च वस्तुन एवैतादृशत्वे-
नैवं कथनस्य तत्स्वरूपनिरूपकत्वात् । यथा 'विस्मापनं स्वस्य च सौभाग्यं' इत्यत्र वस्तु-
स्वरूपनिरूपणम्, तथात्रापीति सर्वमनवद्यम् । अत्र पूर्वार्धेनैवैतत्स्तुतिसंपत्तावप्युत्तरार्धकथ-
नस्य तात्पर्यमाहुः अतो मयीत्यादिना । अत्रोपकृतेरेव प्रत्युपकृतिरूपत्वोक्त्या तद्विन्न-
तदपेक्षायां सोपाधिभजनं कार्यं भवति, तथा च भजन एव तत्सम्भवात् । एतदेवोक्तं
नो चेदित्यनेन । तत्र भवतीष्वसम्भावितमशक्यत्वादित्याहुः न ह्यशक्यमित्यनेन ।
प्रत्युपकृत्यशक्तावयं भगवन्निष्ठोपि हेतुरिति ज्ञेयम् । इत्येकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

त्रिंशत्तमाध्यायार्थकथने । त्रिंशत्तमे हरिरित्यादि । इतिशब्दो हेतुवाची ।

१०-३०-०.

लीलां चक्रे इति । लोके प्रकटामिति शेषः । तथा सत्ययं वाक्यार्थः ।
यद्यप्यतिगोप्यत्वादियं लीला न वक्तुमुचिता, तथापि प्रभुलोकं प्रकटां
लीलां चक्र इति हेतोरीर्यत इति, अन्यथा रासलीलेर्यत इत्येव वदेयुः । सा च 'यथा
मदच्युद्धिरदः कोणुभि' इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्ता । एतदत्रेतिदेशेन कामशास्त्रोक्तरीत्यापि
सोक्तेत्याहुः कामकृतमपीति । इन्द्रो विषयभोगेभियुक्त इति तन्नामग्रहणम् । वस्तु-
तस्तु ब्रह्मादीनामपि दुर्लभैव । कामकृता सा हि लोकानुसारिणी भवति । एवं सति यत्र
सापीन्द्रादिदुर्लभा, तत्र पूर्वोक्तलीलायास्तथात्वे किं वाच्यमिति भावः । लीलोक्तिप्रस्तावे
फलश्रुतिसंगतेत्याशंक्य तत्तात्पर्यमाहुः अस्या इति । लोके कामकथा तदुद्बोधिका
द्येति तच्छंकया वैराग्यार्थी कदाचिन्न शृणुयात्, तथा भक्त्यर्थ्यपि, मातृणां रहस्यवार्ता
न श्रोतुमुचिता, तथा सति चित्तवैषम्येतिमहान्दोषः स्यादिति शंकया, न. शृणुयात् ।
एवं सति विषयैवावशिष्यते । तथा सति तु हीनाधिकारिविषयत्वेनोत्तमत्वं न स्यादित्ये-
तत्सर्वपरिहाराय फलश्रुतिरित्यर्थः । विषयिणः पूर्वं विषयत्वेन श्रवणेपि तत्स्वभावादेव
दोषनिवृत्तिपूर्वकं परमपुरुषार्थप्राप्तिरिति भावः । अन्ते प्रश्नोत्तरयोस्तात्पर्यमाहुः लौकि-
क्यपीति । सर्वथा प्रपन्ना दृष्ट्वाऽदेयमपि स्वरूपानन्दं दत्तवानिति तु वस्तुस्थितिः ।

श्रीविद्वत्तन्त्रविरचिता ।

भगवतो रसात्मकत्वेन तत्स्वरूपमध्यपातित्वमेतासामिति च । पूर्वमन्यत्र विवाहाभावे रस-
स्वरूपमेव न सम्भवति, यंतस्तद्रसस्वरूपमर्यादा तथा । एतादृशेयं विषयत्वेनोभयोः प्रवृ-
त्तिः, अतोनुचितमिदमिति बुद्धिः कस्यचिचेत्स्यात्, वस्तुतस्तु उपेक्ष्य एव सः, तथापि प्रभुः
सर्वोद्धारक इति तादृशस्याप्यलौकिकी बुद्धिर्यथा भवति, तथा वक्तव्यमिति प्रश्रुतात्ययम् ।
शुकस्तुप्यतु दुर्जन' इतिन्यायेन तन्मतमेवानुसृतोत्तरितवान् । अन्यथाग्रे 'गोपीनां तत्स-
तीना'मित्यनेन परदारालस्यैव दूषितत्वेन तदोपाप्रसक्त्या 'तेजीयसां न दोषाये'ति निषे-
धोनुपपन्नः स्यात्, 'नैतत्समाचरे'दित्यादिरपि । एवं सति 'कुत एव चन्द' इत्यन्तमुक्तरी-
त्योक्तम्, अग्रे तु वस्तुस्थितिमनुसृत्येति भावः । नृत्यबन्धादेरुपयोगमाहुः रसात्मक
इति । नृत्यबन्धाम्यानुदुद्धे रसे भोगः संपन्न एवेति स्वरूपेणैवानन्ददानाच्च । जलानि-
लयोः क्षोपयोग इत्याशङ्क्याहुः जलं वायुश्चेति । रमणं जलस्थलमेदेन द्विविधम् । तत्राद्ये
जलं सामग्री, द्वितीयेऽनिलः, तयोस्तथात्वे हेतुः स्वामिनीभगवतोः श्रमः । शीतत्वं जल-
निलनिष्ठो हेतुरत्र सामग्रीत्वमवने । तथा च जलं वायुश्च रमण उक्तहेतुभ्यां सामग्री जायत
इति योजना । जायत इति पदादपूर्वा सा भगवल्लीलार्थमेव तदैव जायत इति ज्ञाप्यते ।
शीतादिति भावप्रधानो निर्देशः । ननु भरतवात्स्यायनप्रणयनं हि जीवार्थम् । तथा च
'तदुक्तरीत्या प्रवृत्तस्य जीवस्यापि तथानन्दसम्भवादत्रावैशिष्ट्यापत्तिः । न च प्रभुस्वरूपमेव
विशेषः । तस्योद्बुद्धरसात्मकत्वेन तदुद्बोधकानामप्रयोजकत्वादिति चेत् । नैवम् । अत्र हि
रसात्मकं स्वरूपमेवोच्यते । तद्योद्बोधकविशिष्टमेवोद्बुद्धम्, न तु केवलम् । अन्यथा रसा-
त्मकत्वं न स्यात् । तत्स्वरूपस्यैव तथात्वात् । तच्च विशेषतो न भावयितुं शक्यमज्ञानादिति
तज्ज्ञानार्थं भरतवात्स्यायनान्भ्यां तत्स्वरूपं निरूपितम्, एवं भगवता नृत्यमकारि, एवं च
रमणमिति । जीवास्तु ब्रह्मपरां श्रुतिमिवैतदपि द्वयं जीवपरमिति ज्ञात्वा प्रवृत्ताः क्लियन्ति
परमिति बुध्यस्व । एतदेवाहुः कृष्णो भुङ्क्ते न चापर इत्यनेन । तत्र हेतुरुक्तम-
मिति । क्षराक्षरान्यामुत्तमं पुरुषोत्तमस्वरूपात्मकमित्यर्थः । न हि भगवत्स्वरूपमन्येन
भोक्तुं शक्यमिति भावः । एतल्लीलाया भूमौ प्राकट्यकरणे प्रयोजनमाहुः अत्रैवेति ।
आधिदैविकत्वे संपन्ने हि पुरुषोत्तमभजनं साक्षात्सम्पद्यते । तच्च वैकुण्ठे भवति । प्रभुस्तु
अस्मिन्नेव लोके आधिदैविकं रूपं जीवानां प्रकटं यथा भवति तथा भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
एतल्लीलाश्रवणेपि तथा भवतीति तथा । उत्कृष्टमिति । मोक्षसुखादपीति शेषः । प्रमाणेन
वचनैरित्यर्थः । प्रमेयेण स्वरूपेणेत्यर्थः ।
इत्थं भगवतो गोप्य इत्यत्र । विपरीतभावेनेत्यादि । नागरीवत्कुतर्कोप-
हतमतयो न भवन्तीति तथा । ननु ता वाच इत्यादि । अनुभवविरो-
धो-३०-२. चित्वाद्भवनानां भगवति चास्तत्त्वनिश्चयादिति भावः । मनसि विचि-
कित्सायामेवेति । मिथो विरुद्धत्वज्ञान एवेत्यर्थः । प्रवृत्ते भगवद्भवानुभावात्पूर्वसा-
न्निध्यानुभवोऽधुना सम्पन्न इति नानुभवविरोधोतो न सन्देह इति भावः ।

गोपीमण्डलमण्डित इत्यत्र । उत्तरोत्तरेति । उत्तरोत्तरक्षणसम्बन्धिभिरि-
१०-३०-३. त्यर्थः । पूर्वपूर्वेति । पूर्वपूर्वक्षणसम्बन्धीत्यर्थः ।

जगुर्गन्धर्वपतय इत्यत्र । अन्यथा भगवद्भस्तेत्यादि । अत्रायं भावः ।
१०-३०-९. यथा भगवल्लीलामात्रोपयोगिनो नटा इव विश्वावसुप्रभृतयः, तथा भगवद्ब्रह्म-
स्सदनादिमात्रोपयोगिक्रियाशक्तिमन्त इन्द्रादयो दिक्पालेभ्यो मित्राः सन्ति,
ते त्वेतद्भुजदण्डमात्रावलम्बाः । तयो रसरूपत्वेन रसात्मकक्रियाशक्तिप्रधानानामेव तत्र
स्थितेरुचितत्वात् । अतः सुष्ठुक्तं भगवद्भस्तेत्यादि ।

काचित्समं मुकुन्देनेत्यस्याभासः । उत्पन्नस्य नादस्येत्यादि । अत्रायं
१०-३०-१०. भावः । अयं नादो न लौकिकः, पूर्वसिद्धो वा, किन्त्वलौकिकोऽपूर्वः ।
स च भगवतोऽन्यभावनिवृत्तिपूर्वकं स्वमात्रविषयकभावोत्पत्त्यर्थं प्रत्येकं
कृतः । अयं च स्वामिनीनामप्युक्तभावानुरूपभगवद्विषयकभावविशेषोत्पत्तौ रसानुभावको
भवति । मूलकारणत्वात्स्वामिनीगानस्य तथात्वम् । इदमेवामृतमयत्वम् । सा च भगवन्ना-
देनेति तथा कृतः । जपरञ्च । स्वामिन्याः स्वरजात्युन्नयने प्राधान्योक्त्या प्रमोस्तत्सह-
भावोक्त्या ततः सकाशादस्य माधुर्यं लक्ष्यते । अन्यथा प्रमोस्तारनादेनास्याभिभवे रसा-
भास एतद्वैयर्थ्यं च स्यात् । साम्ये तूमयोः स्वातन्त्र्येण करणात्परस्पराननुगुणत्वेन च
मिथो रसानुपयोगित्वप्रसंगः । स्वयं नादस्वरूपमज्ञात्वा भगवन्नादं श्रुत्वा तत्स्वरूपना-
दकरणेपि तथा । अतो भगवद्विचारितानुपूर्वीं स्वयं ज्ञात्वा तथैवोच्चीतवतीति ज्ञेयम् । पूर्ण-
रसोदयो भगवति जात इत्यपि ज्ञापनाय तदधीनत्वमपि ज्ञापयितुमेवं कथनम्, नायिका-
प्राधान्यस्य एतद्रसस्वरूपत्वात् । एवं सति तारनादसाध्यजगत्पूरणं मधुरेण न भवति ।
अन्यधर्मनिवृत्तौ ह्येतेन पूरणं भवति । तदर्थमेतत्स्वरूपे रसाभिज्ञा निरूपिकाश्चैता एवेति ।
यथा 'तं त्वौपनिषदं पुरुष'मिति श्रुतेस्तदुक्तमेव ब्रह्मस्वरूपम्, तथैतन्निरूपितधर्मवदेव
पुरुषोत्तमस्वरूपम्, नान्यधर्मविशिष्टमित्येतद्गानस्योपनिषद्वाक्यरूपत्वादेतच्छ्रवणेन भगवति
प्राकृतधर्मराहित्यज्ञानं स्वस्मिंश्च तत्सम्बन्धित्वेनान्यधर्मराहित्यं तज्ज्ञानं च भवति ।
तदनन्तरं भगवदानन्दानुभवो भवति । एतत्प्रभुगानकार्यम् । एवं सत्येतेन जगत्पूरणं भव-
त्येवेति सर्वमवदातम् ।

काचिद्रासपरिश्रान्तेत्यत्र । भगवतः स्थिरत्वायेति । कदाचित्प्रभुर्गदा-
१०-३०-११. भवष्टम्य तिष्ठति चलति वा । यथेतत्तत्तत्परिणामस्वरूपं न भवति, तथा
तद्गृहीतस्कन्ध एव यथापूर्वं मण्डलं नृत्यं चानुवर्तयतीति ज्ञाप्यत इत्यर्थः ।
वृक्षाधिरूढालिङ्गनमिति । 'रमणचरणमेकेनोरुणाक्रम्य खिन्नश्चसितमपरपादेनाश्रयन्ती
तदूरम् । निजमथ भुजमेकं शृणुतोऽस्यार्पयन्ती'त्यादिना रसशास्त्रे निरूपितम् ।

श्रीविठ्ठलनाथविरचिता ।

हृष्टरोमा चुचुम्ब हेत्यत्र । सदानन्दत्वादिति । चुम्बनेन हि रस आस्वाद्यते ।
 १०-३०-१२. अधरादिवद्वाहौ न रसोतः कथं तथेत्याशङ्कानिरासायेदमुक्तम् । चन्दनाले-
 पतात्पर्यमाहुः विवेकधैर्येति । अंगरागस्यानुभावात्मकत्वेन प्रचुरभाव-
 विशेषजननात्तेन तयोर्नाश इत्यर्थः । वाहौ तथा कृतिर्न लोकसिद्धाजः सखीनां समक्षं
 कथमेवं करोमीति विवेकः । एकान्तसमयप्रतीक्षया स्थितिर्धैर्यकार्यम् ।

कस्याश्चिन्नाध्यविक्षिप्तमित्यत्र । अनेन तस्यै स्वचिद्येति । यथा सर्ववेदान्त-
 १०-३०-१३. वाक्यानां निष्पीडितोर्षो ब्रह्मविद्या, तथोपनिषदादिवागधिपतिना रसात्मकेन
 स्वान्तरेव भक्तविषयकस्नेहकलामिर्निष्पीड्य स्थापितं ताम्बूलचर्वितमिति
 तथेत्यर्थः । दानप्रयोजनमाहुस्तेन घमेवेति । विप्रयोगदशायामुपस्थितमरणनिवर्तक-
 वाक्यकथनेन सखीनां जीवयित्री भविष्यतीत्यर्थः । ब्रह्मविद्या हि ब्रह्मप्रापिका । अत्रापीयं
 स्वामिनी प्रियं प्रापयिष्यतीति भावः ।

नृत्यती गायतीत्यस्याभासः । अपरा पुनर्वैराग्यात्मकमित्यादि । अत्रायं
 १०-३०-१४. भावः । स्वस्यापि स्नेहातिभरेण विप्रयोगासहिष्णुत्वेऽन्यासां समाधानं न
 सम्भवतीति, तदापि यथान्यासां समाधाने शक्तिर्भवति, तथा पूर्वदत्तज्ञान-
 कार्यसिद्ध्यर्थं क्रियाशक्तिरूपमच्युतीयत्वेन तदापि कार्यक्षममच्छिद्रत्वेन फलाव्यभिचार्य-
 ब्रजत्वेन तदापि तापकार्यनिवर्तकं तथाऽकरोदिति तापनिवर्तकत्वं ज्ञानसहायत्वं च वैराग्ये
 प्रसिद्धम् । यद्यपि स भावोन्याप्रतिवध्यस्वभावस्तथापि प्रभुसम्बन्धित्वेन यथा स तथा
 तथा हस्ताब्जमपि तथेति । तदोभयोरनुवृत्त्योभयकार्यसम्भवेन विचित्रो महारसात्मको भाव
 उत्पद्यत इति भावः । ननु पूर्वोत्तरश्लोकोक्तनायिकयोर्मियो भेदेनेदं सर्वमनुपपन्नमिति चेत् ।
 मैवम् । अत्र ह्यैश्वर्यादिपद्मगुणरूपा एता एव । अत एतद्विशिष्टमेव स्वरूपं भगवच्छब्दवाच्य-
 मिति निरूप्यते । धर्मयोर्भेदश्चावश्यकः, तथापि धर्म्यभेदात्सर्वोपपत्तेः । तथाच भगवतो
 ज्ञानवैराग्ये विप्रयोगदशायां स्वामिनीनामेवार्थ उपयुज्येत इत्युक्तं भवति । एतेन तस्मिन्समये
 प्रभोरपि रसात्मकत्वेन स्वामिनीविरहजसावकार्यशान्तिरेताभ्यां भवतीति सूच्यते ।

गायन्त्यस्तं विजहिर इत्यत्र । इयं क्रिया शक्तिरूपेति । शक्तिरूपा भग-
 १०-३०-१५. वत्सामर्थ्यरूपेत्यर्थः । तस्मिन्सति स्वातन्त्र्यमुचितमिति भावः ।
 उपक्रमात्प्राप्तेपि नृले यत्पुनर्वाचोक्तिपूर्वकं नृत्यकथनं तत्कञ्चन विशेषमाश्रित्येति त-
 १०-३०-१६. माहुः अतः परं 'राधादामोदरचदिति । अथवा रसावेशजनिता
 मर्यादारहिता क्रिया विहार इति तदुक्त्योत्तरस्यादिना पूर्वस्यावसान-
 मिति न्यायवत् पूर्वनृत्यविरामो ज्ञाप्यते । तथा सति पुनर्नृत्योक्तिरुचिता । तच्चैतत्पूर्ववदेव

स्यात्तदा तत्पागो न स्यात् । रसार्थमेव तत्करणात्तदुदयं विना तत्पागासम्भवात् । एवं सत्यपूर्वरसार्थमेवापूर्वमेव नृत्यमथोच्यत इति ज्ञायते । तदेवाहुरतः परमित्यादिना । कर्णोत्पलालकेत्यत्र । स्वतो वेत्यादि । श्रमाभावज्ञापकधर्मश्रीकथनेन रसावेशादे-
वैतदपि नृत्यं जायत इति तस्मिन्भवति सति स्वत एव पूर्वविहारनिवृत्तिर्जातेति सूच्यत
इत्यर्थः । अथवा । क्रीडाया अनिवृत्तिः क्रीडानिवृत्तिः । श्रमाभावसूचनेन पूर्वक्रीडाया
निवृत्तिर्न स्वामिनीनामशक्येति सूच्यत इत्यर्थः । गोप्य इति । भगवत् एवेत्यादि ।
भगवत्साम्येन नृत्यकृतिर्न पूर्वशिक्षया गोपजातीयानां, तत्रापि कुलवधूनां, तदसम्भवात्,
किन्तु तथा रसाविर्भावो येन तथा नृत्यं स्वत एवाभूदिति ज्ञापनायेत्यर्थः ।

रेमे रमेश इत्यस्याभासे । ननु प्राकृती भिरित्यादि । अत्राप्राकृतीत्वं निरूपयितुं
१०.३०.१७. तद्विपरीतधर्मोक्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्तस्तु ब्रह्मानन्दरूपत्वेनाप्राकृती रमा ।
भगवांस्तु तदीशत्वेनाप्राकृतीरमणैकस्वभावः, तेनात्र रमणोक्त्यैवाप्राकृती-
त्वमप्युक्तमेव भवतीति भावः । किञ्च । स्वामिनीनामप्राकृतत्वे का नाम शंका, यत एत-
त्सम्बन्धद्वारैव रमापि प्रभुसम्बन्धं प्राप्तयती, नान्यथेत्याहुः रमापि भगवदाज्ञयेत्यादि ।
तदुक्तं 'श्रयत इन्द्रे'त्यादि । तथा च स्वामिनीषु प्रभोः स्नेहभरदर्शनेन स्वयं तत्र प्रविश्य
तद्वारा प्रभुसम्बन्धं प्राप्तुमिच्छन्त्यपि तन्महत्त्वस्फूर्त्या स्वयं न प्राविशत्, किन्तु तदार्ति
दृष्ट्वा तन्निवृत्त्यर्थं प्रभुणाज्ञापिता तथाकरोदिति ज्ञापनायोक्तं भगवदाज्ञयेति । अपरञ्च ।
यदि नागरीवदस्मदतिरिक्तायाः प्रभुसम्बन्धो मा भवत्विति चित्तकौटिल्यं स्यात्, तदा रमा
न तथा कर्तुं शक्नुयात्, एतास्तु सर्वथाङ्गीकृतव्रजसम्बन्धिन्य इत्यतिसौजन्यादिगुणवत्य
इति सुखाराध्या इति रमायास्तथाकरणमित्याशयेनाहुस्ता अप्यधिष्ठानयोग्या
इत्याहेति । नन्वेतद्रसप्राप्त्यर्थं ह्येतदाज्ञापनम् । सा चोभयोरपि दम्पतित्वभावस्य जाग-
रूकत्वेनात्रासंभाविता । एवं सति प्रियस्यापि पूर्वभावविलक्षणभावोत्पत्त्या रसाभासप्रसंगेन
पूर्वरसस्यापि भंजिकेयमाज्ञा, स्वौघःस्पर्शमप्यसहमाना शिष्यस्थमपि क्षीरं नीरे पातयन्ती
गौरिव । अतस्तत्सम्पादनमनुचितम् । किञ्च । ब्रह्मभावे हि ब्रह्मानन्दाविर्भावो, रमा चैतद्रूपा ।
स्वामिन्यस्तु ततोऽधिकभगवद्रसभाववत्योऽतस्तत्सम्बन्धोऽत्राशक्यवचन इत्याहुर्नन्वेत-
दप्यनुचितमित्यादिना । अत्रार्भकदृष्टान्तेन समाहितेरयमाशयः । यदुक्तं रमावेशे
रसाभासप्रसंगः पूर्वसविच्छेदश्चेति । तत्रोच्यते । यथा स्वप्रतिबिम्बं पश्यन् चालो
दर्पणादौ गृहादिप्रतिबिम्बे सत्यपि स्वप्रतिबिम्ब एव रमते, नतु तदन्यस्मिन् । अत एव
मूले स्वपदोपादानम् । तथा स्वामिनीषु रमासमागमेपि स्वस्य रसरूपत्वेन तदात्मकान्
भावान्यत्र दृष्ट्वास्तत्रैव तदनुरूपभावचेष्टावानेव रेमे, नतु रमास्फूर्तिरपि, येन भार्यात्व-
ज्ञानेन पूर्वसविच्छेदः स्यात् । तस्य रसस्य तादृक्स्वभावत्वादेव तथात्वं प्रभोः । अर्भकत्व-
स्वभावस्य तथात्वात्तस्येव । रमायास्तु भगवति भर्तृभाववत्त्वेन न मुख्यरसप्राप्तिः, अत एव

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

‘नामं त्रियोगं उ नितान्तरत्वे’ इति श्रीमदुद्धवचनम् । किन्तुक्तभावविशिष्टप्रियांगसंगिवर्जा-
 गनांगसंगित्वेनैव पूर्वमननुभूतजातीयः कथनानन्दविशेषः समजनि, येन सर्वविस्मृतिर-
 भूत् । एतेनैव रमाप्रवेशे स्वामिनीनां भाववैलक्षण्येन पूर्वसविच्छेद इति निरस्तम् । न
 हि प्रतिविम्बाश्रयस्तज्ज्ञानं लोके क्वचिद्गृह्यतम् । ज्ञानस्यात्मधर्मत्वेन तत्र तदसम्भवात् ।
 अपिच । स्वामिनीनां प्रमोश तज्ज्ञानेपि न काचित्क्षतिः । यतो रसाभासभावाभासैर्मुख्यो
 रसः पोष्यते । प्रकृते च तदवशतः क्षणमात्रं तथा भावोऽग्रिमक्षणजायमानरसविशपातुभा-
 वक इतीष्ट एव । अतः प्रस्तुतसौधोभारधाराभरेण शिष्यस्वभाषण्डान्यप्यतिशयेन पूर्यन्त्यद्भुता
 गौरवियमाज्ञेत्युचिततरा । यद्योक्तं ब्रह्मभावाभावात् तदानन्दरूपाया रमायाः सम्ब-
 न्योतुपपन्न इति तत्रोच्यते । न हि ब्रह्मभावात्मकसाधनेनाविर्भवब्रह्मानन्दो रमा । तस्य
 तद्विशिष्टेषु पुरुषेष्वप्याविर्भावात् । अस्याः पुरुषोत्तमैकनिष्ठत्वात्, किन्तु पुरुषो-
 त्तमस्य रसात्मकत्वेन स यावद्विधस्तावद्विधोऽयं निरूपणीयः । ‘अर्थो वा एष आत्मनो
 भावोऽप्येकस्तत्प्रकार इति तदात्मकानन्दप्रकाशिका । प्रहणः पुरुषोत्तमस्य या शक्तिः सा रमा
 यत्पत्नी’ इति श्रुतेः स्वयमपि तदर्धत्वेनानन्दरूपा । प्रहणः पुरुषोत्तमस्य या शक्तिः सा रमा
 ब्रह्मानन्दशब्देनोच्यते । तथा च एतादृश्याः सम्बन्धयोग्यतास्तीत्यत्र प्रवेश उपपद्यत इति ।
 स्वामिनीनां प्रमोश रमानुसन्धानपक्षमाश्रित्य ‘बालको ही’त्यारभ्य ‘स्वापयित्वे’त्यन्तो
 ग्रन्थ उक्तः । अनुसन्धानपक्षमाश्रित्य ब्रह्मेत्यादिः । अत्र ब्रह्मपदेनोद्दीपकादुभावकवा-
 कृतिभिराविर्भावितो व्यभिचारिभावपुष्टे मुख्यो रस उच्यते । अविकृतो नित्योऽयं रस
 इति ज्ञापनाय ब्रह्मपदोपादानम् । ब्रह्मानन्दपदेन पूर्वोक्तो मुख्यरसपोषको रमावेशज-
 नितो भावविशेष उच्यते । ननु स्वसामर्थ्यादिस्थापनेनैव चेद्रमणम्, तदा स्वत उत्तम-
 नायिकात्वाप्राप्त्या स्वामिनीषु भगवतश्च स्वसामर्थ्यादियोजनव्यासंगेनोत्तमरसानुभवप्र-
 संग इत्यरुच्या पक्षान्तरं वक्तुं तामुद्भावयन्ति नन्वेतदपीत्यादिना । सामर्थ्यादि योज-
 यित्वा रमणे क्लृप्तकर्मत्वप्रसंगेनानुचितमिदमित्यर्थः । पक्षान्तरे दृष्टान्तस्याभासमाहुः
 किमनेनेति चेद्विती । स्वामिनीनामेवार्थे अस्या लीलायाः क्रियमाणत्वाद्रमावेशेन
 रमणेन स्वामिनीनां किं फलं सम्पादितवानित्यर्थः । इयमाशंका दृष्टान्तेनापास्यते ।
 तथाहि । यदा यशोदारोहिण्यादिसमक्षं तत्संकोचतः स्वयमाश्लेषाद्यकरणेनात्यार्तानां ब्रज-
 सुन्दरीणामार्तिहरणार्थं बालभावव्याजेन तदुरस्सु विविधविहारम् करोति, तदैतासां रसरी-
 तैव रसपूर्णरार्तिहरणं च भवति, अन्यासां तु विचित्रबालचेष्टात्वभावेन बाललीलारसा-
 नुभव एव भवति, एवमिहापि स्वामिनीनां निजरसभावानुरूप एव रसानुभवो रमायास्त्वे-
 तत्प्रसंगेन निजभावानुरूप एव स इत्यर्थः । तथा च दृष्टान्तद्वयमत्र ज्ञेयम् । यथार्थको
 रमे तथेत्येकः, अग्रिमश्चापरः । साजिध्यात्स एव तथाविधो यथेति । अत्रावृत्तेनार्थकपदेन
 लौकिकः स उच्यते । द्वितीयो दृष्टान्तः पूर्वोक्तप्रकारक एवेत्याचार्यैरत्र नोक्तः । एवं सति
 रमाप्रवेशत एवात्र रमणयोन्यतेति कश्चिन्मन्येत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः चद्वेत्यादि ।

कामार्दिताः शशाङ्कश्चेत्यत्र । एकस्मिन् वाक्य उक्तयावद्धर्मविशिष्टेन येन

१०-३०-१९.

समं यस्योक्तस्यानुक्तस्योभयोर्वा समुच्चयस्तस्य तयोर्वा तावद्धर्मवत्त्वमावश्य-
कमिति चन्द्रेपि कामार्दितत्वं चकारेण बोध्यते । तत्रैतस्मिन्वाक्येऽनुक्तो-
ऽकलङ्कश्चन्द्रोप्यनेन समुचीयत इत्याहुः आनन्दमयोऽपीति । अग्रे लौकिकेन्दोर्नि-
रूपणम् । उक्तसमुचितमर्थमाहुः चकारादित्यारम्य तथा चन्द्रोऽपीत्यन्तेन । भग-
वति निवेशनार्थमित्यारम्य जात इत्यन्तेनालौकिकस्येन्दोः कथनम् । अन्यथा
तथा चन्द्रोपीत्यतिदेशेनैव कामार्दितत्वं प्राप्तमेवेति पुनर्नोक्तं स्यात् । अत्रैवं निरूपणे
नियामकमाहुः अनेनाद्य इत्यादिना । अत्रेदमाकृतम् । 'एवं परिवर्णेत्यादिना रसशा-
स्त्रोक्तरीत्या रमणोक्त्या सहस्रवणादिकमपि प्राप्तमेव भवति । तस्य तावद्रूपत्वात्, परन्त्वख-
ण्डरूपे भगवति स्वबुद्ध्या तन्नोपपादयितुं शक्यत इति गोप्यत्वाच्च प्रकटं न वक्तुं शक्य-
मित्यनेन प्रकारेण शुक्रदेवैर्ज्ञापितमित्याचार्यैस्तथाऽगादि । सोमस्य रेतोरूपत्वं श्रुतिसि-
द्धमिति नातुपपत्तिः काचिदंशनिवर्तन इति दिक् । ननु स्वरूपस्य रसात्मकत्वेनैव सर्वसु-
पपत्स्यत इति किमेतल्लवशेनेति चेत् । मैवम् । अस्य रेतोरूपत्वात्तस्य चाध्यात्मिकरूपत्वेन
स्वरूपान्तर्गतत्वात्तेन रूपेण प्रवेशस्यावश्यकत्वात् । न च तस्य तत्रैव स्थितेर्नैदं साधीय इति
वाच्यम् । प्रकारबोधनपरत्वादस्या लीलायाः । अन्यथा तमिस्रायामियं लीला न स्यादिति ।

आत्मारामोऽपि लीलयेत्यत्र । चन्द्रप्रवेशादिति । रेतःपोपस्य भावपोपक-

१०-३०-२०.

त्वादिति भावः । अस्यामपि दशायामिति । प्रमाणसिद्धत्वेनोभयो-
रत्र विरोधाभावादिति भावः । एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमस्माभिः । वस्तुतस्तु
लीला स्वरूपात्मिकेति तन्मध्यपातिन्योपि तथैवेत्यात्मरमणमेवात्रापीत्याशयेनाहुः तत्रापि
आत्मरमण एवेति । अत एवाग्रे वक्ष्यति 'गोपीनां तत्पतीनां चे'ति श्लोकम् । लीलापद-
ध्वनितमर्थमाहुः यथा महानपीत्यादिना । ईश्वरोऽपि सन्नायिकाप्राधान्येन स्वस्य गौण-
भावेन रेमे । तस्य रसस्य तथात्वादित्यर्थः ।

गोप्यः स्फुरदित्यत्र । गाने हीति । एवमत्र ज्ञेयम् । पूर्वश्लोकेन हि स्वाधी-

१०-३०-२२.

नभर्तृकात्वमुक्तम्, अस्मिन्नपि कुण्डलकुन्तलगण्डशोभा प्रियकरकमलसम्पा-
दितैव । अत एवास्या मानधारणे हेतुत्वम् । खनिष्ठत्वेन सहजत्वमस्य । एवं
सत्युत्साहविशेषो यो गानजनकः स रजोगुणशब्देनोच्यते । तथा च पूर्वं मानेन दुःखम-
भूदिति तादृशत्वाभावाय गुणगानमिति । अत्रैव मूलभूतगुणेति । भगवच्चातुर्यकार्यमि-
त्यर्थः । गानजः पुष्टो भावविशेषोऽलौकिकेष्टसाधकत्वेन पुण्यपदेनोच्यते ।

ताभिर्युत इत्यस्यागासे । तुल्याभिरिति । निर्दोषपूर्णगुणत्वेन भावैरानन्दा-

१०-३०-२३.

त्मकत्वेन च तुल्याभिरित्यर्थः । अत एव प्रतिपेकः सम्पत्स्यते । रमणं
जलस्थलभेदेन द्विविधम् । तच्च पूर्णरात्रिसाध्यम् । तत्रैकस्य पूर्तावितरस्यारम्भ
इति महाराजसमय इत्युक्तम् ।

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

चैमानिकैरित्यस्याभासः । ननु देवैरिति । अविचारमत्यर्थं बहुमिरेकदा कृतः
 १०-३०-२४. परिपेको लोके व्याकुलतासम्पादको दृष्ट इत्यत्रापि तथा सम्भावनयान्तरं-
 गभक्तैः स्वामिनीषु शनैः परिपेकः कार्यो नैवमिति विज्ञप्तिः कथं न कृते-
 स्यर्थः । अन्यस्य भक्तस्यापि तदा दर्शनं दुर्लभम्, परन्तु पूर्वं विमानशतसंकुलमित्युक्तमिति
 तत्स्थितानां दर्शनं सम्भाव्यते । तेषां तु प्रभुलीलोपयोगिमण्डपस्थितिलक्षणसम्बन्धेनैव
 जनितानन्देन भगवदिच्छया पुष्पवृष्टिस्तुतिरसाग्निनिवेश एव भवति, न तु दर्शनमपीति
 भावः । यद्यपि दर्शनेपि तैर्न किञ्चिद्वक्तुं शक्यम्, भगवदतिरिक्तस्यैतासु वक्तुमनधिकारात्,
 तथापि यदन्यत्र दुःखदं दृष्टं तदेताभिः कृतं प्रभोरितिसुखदमिति ज्ञापयितुमाचार्यैरामास-
 क्षयोक्तः । अत एवात्तगजेन्द्रलील इत्युक्तम् । अत एवोत्क्षिप्तजलप्रतीकार
 उत्तानपाणिभ्यां सम्भवत्यपि प्रभुर्न करोति, प्रत्युत तदभिमुखमेव बाहू प्रसारयतीत्याश-
 येनाहुः सर्वं देया इत्यादि । बाहोर्देयतारूपत्वेन तदवयवभूताङ्गुलीकृतलादीनामपि
 देवत्वमिति भावः । अन्यथा लोके इति । भगवता निवारणे कृते स्वामिनीलक्षणे लोके
 तथा न भवेदित्यर्थः ।

यथा मदच्युदित्येतत्तात्पर्योक्तौ । ततः अविचारेणेति । पूर्वस्यां लीलायां
 १०-३०-२५. देशकालनायिकाविचारपूर्वकं रमणं कृतम्, तदनन्तरं न तथेत्यर्थः ।

प्रश्नतात्पर्यं तु लौकिक्यपि यदा दृष्टिरित्यत्र निरूपितम् ।
 प्रतीपमाचरदित्यत्र । धर्मो नष्ट इत्यादि । अधर्मनाशधर्मस्थापनतत्करण-

१०-३०-२८. तदुक्तिद्व्रक्षणां पूर्वमुक्तानां प्रतीपा अर्था अनेनोक्ताः ।
 नैतत् समाचरेदित्यस्याभासः । ननु तेजीयसामपीत्यारभ्य न्यायादित्यन्तः ।

१०-३०-३१. यद्यप्येतत्समाहितिनैवेन श्लोकेन भवति, तथाप्युत्तरार्धेऽन्यस्य कर्तुर्नाशो-
 त्पेश्वराणामनाशज्ञापनेन च समाहितिर्भविष्यतीत्याशयेनेदमप्युक्तमिति
 ज्ञेयम् । अन्तरङ्गैरेवेत्यग्रे वक्ष्यन्ति च ।

इच्छयात्तवपुष इत्यत्र । वपुष्प्राक्दस्य वपुष्प्राकट्यपरत्वमित्याचार्याणामा-
 १०-३०-३५. शयः । (अत्रैवाग्रे यथान्नभेदेनेति । यावद्यस्यान्नेन देहः पोषितो भवति,
 तावत्तदीयत्वेन लोके व्यवहियते । पुनरन्यस्यान्नेन पोषितः स एव तावत्तदीयत्वेनापि
 व्यवहियते । एवमेकदेहस्यान्नभेदेन भेदव्यवहार इत्यर्थः ।)

योन्तश्चरतीत्यत्र । वस्तुतस्तु नायमित्यादि । देहकृततत्तन्निषेधोत्र क्रियते ।
 १०-३०-३६. प्रभुस्तु खत एव पुमान् । अत एव श्रुतावेकस्मिन्नेव वाक्ये पुरुषं पुरुष-
 विधमित्युक्तम् ।

भजते तादृशीः क्रीडा इत्यत्र । तत्तद्धर्मप्रवेशेति । श्रोतृणामिति शेषः ।

१०-३०-३७. यल्लीलाश्रवणमेव भगवद्भाषसाधकम्, तत्र तल्लीलामध्यपातिनां स्वरूपं किं वक्तव्यमिति भावः ।

ब्रह्मरात्र इत्यत्र । वासुदेवपदतात्पर्यमाहुः यतो भगवानित्यादि । दिवा

१०-३०-३८. विप्रयोगजातौ सत्यां दिनान्ते प्रियसंगमे य आनन्दो, न स सदा दर्शन इति सोऽत्र मोक्षपदेनोच्यते ।

श्रुतिसिद्धरसात्मत्वं प्रकटीकृत्य भूतले ।

क्रीडन्मल्लोचने शश्वच्छिशिरीकुस्ते प्रभुः ॥ १ ॥

इति त्रिंशोऽध्यायः ।

अथैकत्रिंशाध्यायं विवृण्वन्त उक्तलीलानन्तरमन्यभजनं कुतुकादपि ब्रजवा-

१०-३१-०. सिनामनुपपन्नमित्याशंक्य इदं प्रकरणं न सर्वथा पूर्वप्रकरणमध्यपातीति

ज्ञापनाय पूर्वप्रकरणार्थमनूद्यैतदुक्तितात्पर्यमाहुः नामलीलात इत्यारभ्य हरिणैव त्वित्यन्तेन । नामलीलातो यो रसस्तदर्थमन्यभजननिवृत्तिपूर्वकमिदं प्रकरणमुच्यत इत्यर्थः । यथा रूपलीला स्वतन्त्रा, तथा नामलीलापीति ज्ञापनाय भिन्नोपक्रमेणैतत्प्रकरणारम्भः कार्यः । तत्रान्यभजननिवृत्तिपूर्वकं भगवन्माहात्म्यज्ञानमंगं तदर्थं तथोच्यते । एयमुद्धृतभक्ता इति । इन्द्रभजननिवृत्तिपूर्वकमित्यर्थः । एतावान्परं विशेषो यद्रूपलीलारसानुभवे वैष्णवधर्माणामपि त्यागोऽगम्, नामलीलारसानुभवेऽन्यदेवताभजननिवृत्तिस्तथा, न तु विहितानां भगवद्धर्माणामपि । विधेरपि नामलीलामध्यपातित्वात् मर्यादापुष्टिभेदेन तस्या द्विविधत्वान्मर्यादामिश्रपुष्टिमार्गीयाः पूर्वाध्याये कथ्यन्ते । शुद्धपुष्टिमार्गीया द्वितीये । मर्यादामार्गस्य सदोपत्वज्ञापनाय शंखचूडप्रसंगः ।

रजनीं तां महाभागा इत्यत्र । अग्रिमानिष्टमिति । सर्वथा परिग्रहो

१०-३१-४. भाग्ये महत्त्वं तद्वत्त्वादेतेषामन्यभजने दुःखसम्भवः, उपेक्षायां तु सुखमेव भवेदिति भावः ।

स्वेन पाप्मनेत्यत्र । पूर्वं हीति । ब्रह्मवृत्त्यपहारस्य सर्पयोनिफलकत्वादिति भावः ।

प्रपन्नोऽस्मि महायोगिन्नित्यत्र । तव नैते पित्रादय इत्यादि । सर्प-

१०-३१-१६. त्वाद्धीनाधिकारित्वादेवं कथनमिति ज्ञेयम् ।

तदात्मवैभवमित्यत्र । यत्र क्रियाज्ञानादीनामिति । तेषां प्रयोजनाभाव

१०-३१-१९. इत्यर्थः । कदाचिदय गोविन्द इत्यत्र । इयं हि लीलेत्यादि । तत्काल एव कर्मविधानान्नमलीला कालप्रधाना । स चोपाधिरूपत्वेन स्वयं-

श्रीविद्वलनाथविरचिता ।

विष्णुन्यायनि फालयति, दैत्याश्च तादृशा इति तदनुगुणः कालो भवतीति कालप्रधाने
 मां दैत्यानां बाधकत्वमावश्यकम् । राजसे मार्गे तामसानां प्रभावसोचितत्वाच्च ।
 एवं सति तत्रिवारणे भगवन्माहात्म्येन जातेषु तत्र नामलीलात्वस्यैव प्रयोजकत्वात्तन्मा-
 हात्म्यं नामलीलापर्यवसाय्येव भवतीत्यग्रजाय मणिदानेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः । अतएव प्रकृते
 शिवरात्रिरात्रिनिशामुखसंमाननान्युक्तानि । तत्र बाधनिवारणसावश्यकत्वायाहुः लौकिका-
 लौकिकेति । लौकिकं शंखचूडवधश्चरणाविन्दस्पर्शमात्रेण ब्रह्मशापजाहित्वस्यापि नाशोऽपू-
 र्वरूपसम्पत्तिश्चालौकिकम् । ज्ञात एव । लौकिकैः प्रत्यक्षतया ज्ञात एवेत्यर्थः । विपरीते
 बाधकमाहुरन्यथेति । लौकिकालौकिकमाहात्म्याननुभवे फलश्रुतेर्यथाश्रुतार्थस्य प्रत्यक्षवा-
 धितत्वेन तयोत्प्रेक्षापरत्वं कल्प्येत । यथा यजमानस्य वह्निर्मुष्टिरूपत्वं प्रत्यक्षयाधितमिति
 यजमानः प्रस्तर इति वाक्यं यागोपयोगित्वेन, उमयोस्तत्वेनोत्प्रेक्ष्यते यजमान इति कल्पय-
 न्ति । वस्तुतस्तु लौकिकमानानुरोधेन वेदार्थबाधका ग्रान्ता एव । यतो लौकिकं मानमलौकि-
 कार्यसमर्पणे न समर्थम्, अतो यथाश्रुतार्थ एव प्रामाण्यं श्रुतेर्मन्वन्त्यमितिभावः । क्रियाश-
 क्तिप्रधान इति । इन्द्रत्वेन देवत्वात्तथेति भावः । अनेन मध्यमाधिकारिणामिति ।
 प्रमाणरूपबलदेवपराणामपि युगपदङ्गीकारेणेति भावः । अतएवैतादृशानामधिकारिणामन-
 न्यत्वमङ्गोपि नेत्याहुः अन्यथेति । आवेशभाव इत्यर्थः । तेनैव तेषामङ्गीकारात् तद्भङ्ग
 इति भावः । अद्भुतविश्रम इत्यस्य तात्पर्यान्तरमाहुः केवलार्थपराणामिति । अत्रा-
 यमर्थः । अद्भुतं हि लौकिकोपपत्तिरहितं मनस उल्लासकं भवति । प्रकृते वेदरूपरामस्य वि-
 क्रमः क्रियाशक्तिफलरूपो विचित्रः स्वर्गादिस्त्रिरूपकस्य वेदस्य श्रुतितात्पर्याविदुषां य-
 थाश्रुतार्थपराणामुपयोगः । वस्तुतस्तु स्वर्गशब्देन 'यन्न दुःखेन सम्मिश्र'मिति वाक्या-
 दारमसुखमेवोच्यत इति तत्तन्निबन्धे विस्तृतं पितृचरणैरिति तात्पर्यविद्वन्मजनराहिलेन
 प्रभुमेव भजेत् । तथा च केवलार्थपराणामित्यस्य यथाश्रुत्यर्थपराणामित्यर्थः । अत्र स्वरक्षा कामसुखं च
 त्यक्षे तु स्वप्रयोजनपराणाम्, न तु निरुपधिभगवत्पराणामित्यर्थः । अत्र स्वरक्षा कामसुखं च
 स्वप्रयोजनम् । एवं सत्यधिकारिभेदेन भजनभेदात्फलभेदोपीति तदुपपत्त्यर्थमुभयरूपेण
 क्रीडेति भावः । विपरीते बाधकमाहुः अन्यथेति । उभयरूपेणैतल्लीलाया अकरणे शंख-
 चूडवधः स्त्रीणां स्वप्रयोजनसमर्पणं चेति कार्यद्वयमेकेनैव रूपेण न सम्भवतीति तद्रक्षार्थं
 रूपान्तरं प्रकटनीयं स्यादित्यर्थः । नामलीलायां शब्दग्राधान्यं गत्वा पक्षान्तरमाहुः वेदे वे-
 ति । यदि साधनरूपेण यथाश्रुतार्थपराणामर्थनिरूपणं फलरूपेण च तात्पर्यविदुषामितर-
 निराकरणं न कुर्यात्तदा 'हिंसायां यदि रागः स्यादन्न एव न चोदने'ति वाक्यात्तावत्क-
 र्माणि कुर्यात् न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायत' इति
 वाक्याच्च यागादिविधीनां 'पञ्चपञ्चनखा मक्ष्या' इति वाक्यस्य तदितरभक्षणनिषेधपर-
 -यागातिरिक्तकर्मनिषेधपरत्वमेव सिध्यति, न. तु यागविधानपरत्वम् । अकरणे

प्रत्यवायश्रवणादवश्यकृतव्यताकत्वविधानपरत्वं चेत्येकस्यैव विधेः स्वार्थपरत्वं स्वार्थातिरिक्तनिषेधपरत्वं चेति द्विगुणा वृत्तिः सादित्यर्थः ।

विरजाम्बराधिलय । शुद्धा मायेत्यादि । वेदमार्गे हि द्विधा प्रवृत्तिः । कर्म-
१०-३१-२१. जडत्वेनैका, भगवदिच्छां ज्ञात्वा भगवत्परत्वेन चान्या । उभयत्रापि माया
सहकारिणी । तत्र रजस्तमोयुक्ताऽप्ये । एतद्रहिता द्वितीय इति तथेति भावः ।

उदितोऽप्युपतारकमित्यत्र । प्रमाणं चन्द्र इत्यादि । अत्रायं भावः । अत्र हि
१०-३१-२२. रामप्रबोर्लोलोच्यते । तौ च प्रमाणफलरूपौ । सामर्थ्यपि तद्रूपैवेत्युच्यते ।
तथा च रसप्रमाणकत्वादिन्दुस्तथा । 'सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि
यन्नक्षत्राणीति श्रुतेः सुकृतफलानुभवसामयिकतेजोरूपत्वादुद्भूतां तदुदयोक्त्या फलोदयो
ज्ञाप्यत इति । मत्ताल्लिजुष्टमित्यत्र । पट्टपदत्वादिति । गत्यर्थशब्दानां ज्ञानार्थ-
त्वाज्ज्ञानसाधनपट्टकत्वमत्र सूच्यते । तानि दर्शनरूपाण्येवेति सर्वज्ञत्वम् ।

मणिमादाय भास्वरमित्यत्र । मणिग्रहणेन मणिगता देवतेति ।
१०-३१-३२. गृहीतेति शेषः । तदधिष्ठानं विना भास्वरत्वाभावादप्यथा विशेषणं न
वदेदिति भावः । ताः कामयतीति पक्ष इति । बल इति शेषः । उपमो-
गायान्या अपि कामयत इति ज्ञापनाय बहुवचनम् । नन्वेवं चेदेवताया एव ग्रहणमु-
चितम्, न तु मणेरपीत्यत आहुः तत्रैवेति । मणिनियामकत्वलक्षणाधिकाररूपं देवतात्वं
हि भगवद्वत्तम् । तच्च तत्रैव स्थिताया भवति । तथा च तत्रैव मणावेव स्थित्वा
या देवतात्वं भजते तस्या अपील्यर्थः । यत्किञ्चित्करोतीति । यन्मार्गसम्बन्धि
यत् करोति तत् तन्मार्गाधिष्ठातरि तथेत्यर्थः । प्रकृते प्रमाणमार्गसंबन्धिफलात्म-
कमण्याहरणं कृतवानिति तथेति भावः । तर्हि सर्वमूलत्वाद्भवतस्तत्रैवास्या स्थापन-
मुचितम् । प्रभुकरस्पृष्टस्य मुक्त्यभावश्चानुपपन्न इत्याशंक्याहुः प्रमाणबलमेवेति ।

द्वार्त्रिंशाध्यायार्थोक्तौ । द्वार्त्रिंशोऽन्तरित्यादि । यद्यप्यानन्दः सर्वत्रैवा-
१०-३२-०. न्तेरेवानुभूयते, तथापि बाह्यरमणे शरीरेष्वेष्टयोरेव प्राधान्यात्स्वरूपस्य मूर्त-
त्वेन तदात्मकानन्दस्यापि तथात्वाच्छरीरेन्द्रियादिष्वपि स्वरूपतः स्थापि-
तस्य मनसाऽनुभवो भवति । प्रकृते त्वन्तःसंगेन प्रकटेनानन्देन शरीरेन्द्रियादिषु बाह्य-
रमणेनेव धर्मा भवन्तीत्यभिप्रेत्यान्तरित्युक्तम् । स्वानन्दं पूरयामास इतीर्यत इति
सम्बन्धः । ननु धर्मिस्वरूपविरहजदुःखनिवारणं धर्मरूपेण गुणगानेन कथं सम्भाव्यते ।
तत्रापि स्वरूपेणैवानन्दपूरणं चेत्यत आहुः येनैवेति । यथा स्वरूपं पूर्णानन्दात्मकम्, तथा
नामलीलापीति सर्वमुपपद्यत इत्यर्थः । यद्वा । येन स्वरूपलक्षणेन हेतुना पूर्वं तथा कृत-
वांस्तेनैवान्तःस्थितेनैवात्युद्रेकेण मुखकमलद्वारा निर्गतेनाधुनापि तथा कृतवानित्यर्थः ।
एतदेव विवृतमन्तःप्रविष्ट इत्यादिना । यद्वा । यथा यथा स्वविषयिकां भक्तानामार्तिं

श्रीविट्ठलनाथविरचिता ।

पश्यति भगवांस्तथातया गुदितो भवतीति वस्तुस्थित्या दिवा विरहवार्तिपूर्णानां सायं
 मिलने यो रसो भगवतः स न दिवा संगमे सतीति च येनैव स्नानन्देन स्वयं पूर्णानन्दो
 ज्ञातो भक्तैस्तादृशं तं पूरयामासेत्यर्थः । यद्यपि गुणगानं भावस्वभावादेव भवति,
 न तु प्रयोजनानुसन्धानेन, तथापि पूर्वभावस्थैर्यमप्यनेन भवतीत्याहुः अन्तःप्रविष्ट
 इत्यनेन । पूर्वं या नादद्वारा सुधा प्रविष्टा भावात्मकभगवदात्मिका 'रन्त्रान्वेणोरधरसुधया
 पूरयन्नि'त्यत्र निरूपिता सा पूर्वात्तत्प्रकारैर्वह्निःफलानुभवपर्यन्तैः क्रमेण पुष्टा सती स्ववि-
 पयरूपं स्वपोषकं वह्निःसम्बन्धमलममाना तदर्थं स्वयं गुणगानरूपेण प्रकटायलन्धविषया
 सती स्वप्राकट्यात्पूर्वमन्तःसाक्षात्त्रियप्राकट्यात्पुनस्तत्रैव स्वसान्यासां च श्रोत्रद्वारा प्रविष्टा
 तत्र स्वविषयं पोषकं प्राप्य सुस्थिरा जाता । तदेतदुक्तमन्तःप्रविष्ट इत्यादिना । युग्मश्लो-
 कैर्गाने हेतुमाहुः शब्दार्थयोरिति । पूर्वं नादमात्रमनुभूतमिति नादप्राधान्येन अक्षण्वता-
 मित्यादिना गीतम्, अधुना स्वरूपातुभवोपि साक्षाद्भूत इत्युभयोरपि महारसरूपत्वज्ञापनाय
 द्वाभ्यां कथनमुभयोरप्येकरूपत्वमिति ज्ञापनायैकवाक्यता चेत्यर्थः । संख्यातात्पर्यमाहुः
 सर्वेष्विविति । निरूप्यते यत इति शेषः । अत्र हि वर्षे वर्षे यावतीं लीलां प्रभुः करोति,
 तावती सर्वा लीला क्रमेण स्वामिनीभिर्गीता, न त्वेतावन्मात्रेति ज्ञापनाय पूर्णवर्षस्य
 द्वादशमासात्मकत्वात् माससमानसंख्याका युग्माः श्लोका उच्यन्ते इत्याहुः अतोऽत्रेति ।
 किञ्च । उपक्रमोपसंहाराभ्यां चैकं युग्मं भवति, तेनाधिमामेपि यत्करोति तदपि स्वामिनी-
 निर्गीयत इति ज्ञाप्यत इत्याशयेनाहुः आद्यन्त इति । समाहारोऽत्र । तत्र प्रतिपाद्यं
 रूपमाहुः प्रक्रम इति ।

गोप्यः कृष्ण इत्यत्र । केवलपदादिति । गोत्रजयोषितामिति वदपकपैज्ञापक-
 १०-३२-१. धर्मानुक्तिपूर्वकं शुद्धभावज्ञापकगोपीपदात् रासमण्डलमध्यस्था एवोच्यन्ते,
 न तु पूर्वाध्यायोक्ता इत्यर्थः ।

अन्ययुग्मद्वयतात्पर्योक्तौ जानाति भगवानेवेति । ततः पुंस्त्विति । त्रिवि-
 १०-३२-२. धेष्त्विति शेषः । लतानां तरुमध्यपातित्वेन पुंस्त्वेव गणना कृता ।
 वल्गितधुरित्यसामासे । मानुषभावादिति । मानुषभावमनतिक्रम्य लीलां
 करोतीति तथोक्तम् ।

मुकुन्दतात्पर्योक्तौ चेणुनादेनेति । परोक्षवादोत्र कृतो, विवक्षितार्थस्य गोप्यत्वात् ।
 १०-३२-३. शुद्धिर्भगवद्भावान्यभावराहित्यम्, मोक्षो भजनानन्दानुभवः ।
 हन्त चित्रमित्यत्र । सोमोत्पत्तौ निर्णय इति । तत्रामावासायां सोमस्य
 १०-३२-४. दिवा स्थितिस्थानमुक्तम् । 'त्रिमुहूर्तं वसेदकं त्रिमुहूर्तं जले वसेत्' । त्रिमुहूर्त-
 तं वसेदोषु त्रिमुहूर्तं वनस्पतां विति । एवं सति दिनस्य द्वादशमुहूर्तात्मक-

त्वात्प्रतिमुहूर्तं यां यां लीलां प्रभुः करोति, सा सा लीलाऽत्र गीयत इति संख्यया ज्ञापितं भवति । लीलासहितो भगवान् हृदि प्रकट इति यदा यां लीलां प्रियः करोति, तदैव सैव लीला स्वामिनीहृदयेषु स्फुरतीति नानुपपत्तिः काचित् । हारहास इत्यत्र । केवलमुक्ताहार-
तुल्यत्वे चित्रता नास्तीति यथा रत्नैरित्युक्तम् । अधरप्रभाभिररुणत्वं दन्तानां सहजम् ।
हासविभागस्थैर्यसूचितमर्थमाहुः अनेनेति । भगवत्स्नेहेन सर्वात्मना मायाद्यपगमः
प्रमाणबलम् । तत्स्थैर्यकृत्या तु तन्निराकरणं भवति । एवं सति स्नेहमायाकार्ययोः सहभाव-
करणेन भगवत्स्नेहवतोऽपि जगतो ब्रजीयजीवरूपस्य प्रपञ्चे विषयरूपे तथात्वं तथेत्यर्थः ।
इदमप्येकं चित्रम् । एतादृशस्य सूचितस्यार्थस्योक्तौ हन्तेति खेदोक्तिबीजम् । भगवति
रागवतामन्यत्रापि रागदर्शने भक्तानां खेदोत्पत्तेरावश्यकत्वात् । अन्यथा तु स्नेहेन
सर्वत्यागे तैः सह लोके लीला न स्यादिति तथा कृतिरिति भावः । लोके नैवं हासः
सम्भवतीत्यत्राप्यसम्भावना भा भवत्विति प्रमाणमुक्तं श्रुतार्थापत्तिरित्यादिना ।
अग्रिमपदेष्वेवमेव ज्ञेयम् । अचिरस्थायित्वधर्मसाम्येन विद्युत्पदेन धनं लक्ष्यते । यद्वा ।
हारवद्भगवदुरस्येव हासस्थित्या विभागस्थैर्यसूचिता या प्रपञ्चविषयिण्यासक्तिस्तामपि
स्वविषयिणीमेव करोति । एवं सति प्रपञ्चे प्रपञ्चविषयको यो मोहस्तस्य स्वविषयकत्वेन
जनकत्वं स्थिरीकृतं स्वस्मिन्निति टीकार्थः सम्पद्यते । स्वमात्रविषयकासक्तिजनकत्वं
लोकेत्यप्रसिद्धमिति चित्रतात्र । एवमेवाग्रेपि ज्ञेयम् । अस्मिन्पक्षे हन्तेति हर्षे । अत्र न
कस्यापि बलं प्रभवतीति ज्ञापनाय सम्बोधनम् । विशेषणयोर्मुख्यार्थोऽतिगोप्य इति
पितृचरणैर्न लिखितः । अत एव स्वामिनीभिरपि गूढार्थज्ञानार्थं सावधानतया श्रोतव्य-
मित्याशयेनेदं शृणुतेत्युक्तम् । अस्माभिरप्यत एव न लिख्यते । तदनुग्रहवतां स्वत एव
तत्स्फूर्तैः, अन्येषां तज्ज्ञानस्यानुचितत्वात् । भगवन्मात्रस्नेहवतोऽन्यधर्मनिवृत्तिः स्वाभा-
विकीति प्रमाणबलनिरासः ।

कहिंचित् सयल आलीलत्र । गोप्यतयायमर्थ इति । एतेन कहिंचिदेव
१०-३२-६. सयलः, कहिंचिदेव गोपैः सहित इत्यपि सम्बन्धो ज्ञाप्यते । तेन सदैकान्ते
भोक्तैवेति स इत्यनेनोच्यते । सुकुन्द इत्यत्र । दर्शनसुखमात्रं मोक्षः,
स्वरूपरसज्ञानं स्वरसस्थापनमिति ज्ञेयम् ।

वनचर इत्यत्र । सात्त्विकभावापन्न इति । वृन्दावनस्य रसोद्दीपकत्वेन
१०-३२-८. स्वम्भादिसात्त्विकभावहेतुत्वात्तद्युक्त इत्यर्थः । आदिपुरुषस्य तद्रहितत्वेन
श्रवणात्तस्माद्भेदेन वर्णनमुचितमिति भावः । वनलतास्तरव इत्यत्र ।
पञ्चधर्मयुक्ता इति । 'पश्यतैतान्महाभागा'नित्यादिनोक्ताश्चत्वारो भगवदीयत्वं चैक-
मिति तथा ।

१०-३२-११. एत्येत्यांगसे । ज्ञानरूपे चेति । आत्मन्येव ब्रह्मत्वेन ज्ञात इत्यर्थः ।
विदधत्प्रतपन्नमित्यस्याभासे । किन्तु राज्यमपीति । सुरभीकृतगोविन्दाभिपे-

१०-३२-१३. कवदस्यापि स्वाधिपतित्वेनैव वरणमिति तथोक्तम् ।
स्वरजातीरनयदित्यत्र । नूतनत्वेनेति । यद्यपि स्वरजातिप्रापकत्वमेव मूल

१०-३२-१४. उच्यते, निजशिक्षा इति विशेषणेनापूर्वत्वं च प्राप्यते, न तु नूतनो-
त्पत्तिः, तथाप्यन्यज्ञानमपेक्ष्येदमुक्तमिति ज्ञेयम्, अतो नादब्रह्म नित्यमिति

पूर्वग्रन्थाविरोधोपि ।

रवचश्चितचित्ता इत्यत्र । इदानीमेवोपयोग इत्यादिना प्रतीतिप्रकार-

१०-३२-१५. कथनम् । उपयोगो नायिकावदुपभोग इति यावत् । वेणुनादस्यैता-
दगन्तुभावो यदेतासामप्येवं भावस्तत्रान्यासां का वार्तेति भावः ।

१०-३२-२२. वत्सलो ब्रजगवामित्यत्र । गावो मुच्येरन्निति । एकैकैक्षणदिलीलारसस्य
नित्यधिमहारसत्वेनैकत्र निमग्ना नात्मानमपि जानीयुः, किमुतान्यदित्यर्थः ।

मदविघूर्णितेत्यत्र । रजोगुणो मुख्य इति उद्दीप्तो रसभाव इत्यर्थः । तस्मिन् स-
त्वेन तत्करणात् । मदविघूर्णितेत्यत्र मदोन्नेत्यारम्भोक्तमित्यन्तम् । पूर्वानुभूत-

१०-३२-२४. विविधनायिकाविविधविलाससमृतिधाराजनिता नन्दसन्दोहानुभवः पूर्णावबोध
इत्युच्यते । स चेत्तद्विस्मरक इति मदरूपः । सोधुना भवतीनामिव ममापि भवतीसम्ब-

यनयोरेव मदः प्रदर्श्यते । ज्ञानमपि भवतीमात्रविषयकम्, न त्वन्यविषयकमपीति ज्ञाप-
यितुं विघूर्णितत्वम् । तादृग्वहिःप्रसरद्रूपं न भवतीति तथा । प्रचुरप्रेमवतीनां तत्रापि दिवा
क्लिष्टानां प्रियदर्शने तत्रैवात्मप्रवेशः स्यादिति तदभावायेपदेव मानं ददाति यावता पृथक्-

स्थितिर्भवतीत्याशयेनाहुः स्वरूपस्थित्यर्थमित्यादि । यद्वा । इयदवधि पृथक्स्थित इति
ज्ञानेन माने सम्भवत्यपि ज्ञापितार्थज्ञानेनेपदेव मानो भवतीति तथा । अथवा । उक्तज्ञापनेने-

दपि मानं घटीत्यर्थः । यद्वा । प्रचुरस्मरभाव एव मदस्तेन तथेति पूर्ववत् । यद्यप्ये-
वाद्यस्य स्वप्रियाभ्यः पूर्णमेव सम्माननं कर्तव्यं भवति, तथापि मध्येमार्गमन्येपि
पश्यन्तीति तेषामनुचितत्वज्ञानं यावता न भवति, तावदेव कृतवानितीपन्मानदः । अत्र
हेतुः कीर्तिमत्त्वमेव, अन्यथा तु लोका अन्यथा वदेयुरित्याशयेनोक्तं वनमालीति ।
ईपत्वे हेतुमाहुः त्रिष्वपीति । त्रिष्वपि पक्षेऽप्यित्यर्थः । ते सम्माननमानमानखण्डनरूपाः ।
रूपेणाश्वस्तानां स्थितेक्षणादिना य आश्वासः स स्वल्प एव कार्यः सम्माननस्य ।
पृथक्स्वरूपस्थितिमात्रं मानस्य । पूर्णमानवतीनामशेषमानखण्डने सति प्रचुरप्रेमवत्त्वेन
लोकाद्यनुरोधाभाववत्त्वात्तदैव स्वानुरूपं सर्वं कुर्युः । अतस्तत्खण्डनं तावदेव यावता

तदा लोकविगीतं न भवति । चदरपाण्डुवदनमित्यत्र । ईषन्मानदत्वादिति । अग्रे पूर्णमानप्रद इति तस्माद्विशेष इत्यर्थः । मृदुगण्डमित्यत्र । मृदुत्वं भोगार्थमिति । रसविशेषानुभवार्थमित्यर्थः । तदुक्तं 'अनंकुरितकूर्चकः शृतसितोपलाब्धं पयस्ततोङ्कुरितकूर्चकः सलवणाम्बु तर्कं पयः । ततः पलितकूर्चकः कथितगुग्गुलूद्वेगकृद्भवन्ति हरिणीदृशां सततमेव भावास्त्रय' इति ।

यामिनीपतिरिवैष इत्यत्र । नन्वहर्षतिरपीति । चन्द्रदृष्टान्तेन दिवा १०-३२-२५. सुखदानं न प्राप्यते, तस्यातथात्वात् । भगवांस्तु दिवापि सुखं ददातीति कथमयं दृष्टान्तो युज्यत इत्यर्थः । अंगीकृत्योत्तरमाहुः सर्वालंकारेति । सर्वासामलंकारमृतो वृन्दमध्ये तिष्ठति यस्ता विहाय स्यातुमशक्तः परस्परगुणानुवादश्रवणतद्भावानुभवजनितानन्दसमुद्रलहरीभिरार्द्रार्द्रौ रसपोषायाप्रकट इव दिवा यः स एष इत्यनेन प्रदर्श्यते । इतोप्यानन्दपोष इति ज्ञायते । यथान्यासां लीलानां परिज्ञानं भावबलात्, तथा स्थितेरपि । परन्तु कादाचित्कमिदं ज्ञानम्, अन्यथा गानरस एव न स्यात् । तथा च दिवा निकट एवाप्रकटः सन्सुखयति प्रकारान्तरेण । दिनान्ते तु प्रकटः सन् दूरादेव चन्द्र इव तापनाशकः । यामिनीपतिपदाद्यथाग्रे यामिनीं पूर्णां साक्षाद्बुद्धे सः, तथा प्रियोप्यस्मान् भोक्ष्यतीति ज्ञाप्यते । मोचयन् ब्रजगवामित्यत्र । गवां चेति । सद्यःप्रसूतानामिति शेषः । यद्वा । यथा रात्रिजं विरहजं तापं दिवा स्वरूपनादादिभिर्गवां मोचयति, तथा ब्रजस्थिताः सर्वे तदेकनायत्वेन तदेकपोष्यत्वेन तदधीनप्राणादिधर्मत्वेन, यथा तद्देहप्राणादिरक्षार्थं दिवा ता वने नीयन्ते, तथा तदर्थं निशीति च गाव इवेति गोपदेन स्वामिन्य एवोच्यन्ते ॥

पितृपादान्जकृपया निरोधविवृतिर्मया । स्फुटीकृता यथाशक्ति भक्तानां तुष्टये हरेः ॥ १ ॥ अनेनैव प्रकारेण निरोधविवृतौ बुधैः । छेतव्यः संशय इति तं प्रदर्श्यापरम्यते ॥ २ ॥ न हि ब्रजवधूपदाम्बुजपरागरागं विना मनागपि विचारणे भवति शक्तिरस्यास्ततः । भया चिरविचारहृद्गततदीयतात्पर्यमाश्रितेन लिखितं सदा गिरिवेशपादाम्बुजम् ॥ ३ ॥ संशयपङ्ककलंकितहृदया गोविन्दविहृतिविवृतौ ये । ते श्रीविह्वलाणीपाथोभिर्निर्मलाः सन्तु ४

इति श्रीगोपीजनवल्लभचरणैकतानश्रीविह्वलेश्वरदीक्षितविरचितो दशमस्कन्ध-
प्रकरणद्वयविवृतिप्रकाशः समाप्तः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

भ्रमरगीताध्यायटिप्पणी ।

श्रीमद्विद्वलेश्वरप्रकटिता ।

श्रीकृष्णः शरणं मम ।

विविधापराधफूटक्षमाक्षमांस्तातचरणयुगलेनू ।
नत्वा तत्तात्पर्यं प्रकटीकुर्मो यथाशक्ति ॥ १ ॥

तत्पादरजसागल यादवभावः कृतो मम ।
तादृशेनैव तद्भावं वर्णयाम्यवशः क्वचित् ॥ २ ॥

ननु ब्रजसीमन्तिनीनां 'ता मन्मनस्का' इत्यादिवाक्यैः प्रभुणा स्तुतानां ज्ञानोपदेशो
१०-४४-००. निरोधविरोधी, तयोः सहानवस्थाननियमात् । एव सत्यसाध्यायस्यैतत्स्कन्धा-
प्रवेशश्च स्यात् । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदत्मानः । न ज्ञानं न च
वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह' इति भगवद्वाक्यादत्युच्चावस्थां प्रापितानां नीचावस्थाप्रापणमयुक्तं
चेत्याशङ्कानिरासमध्यायार्थोक्त्यैव कुर्वन्ति चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय इति । अस्मिन्नध्याये
निरोधमेवाहेति संयन्धः । उद्देश्यत्वेन ज्ञानोक्तिव्यवच्छेदायैवकारः । 'त वीक्ष्ये' लुपक्रमेण
'भक्त्युदेकं ब्रजौकसा'मित्युपसंहारेण च स्नेहस्योक्तिः सम्यक्त्वम् । पूर्वमहर्निशं पूर्णो
भगवद्भावो निरूपितः । अमुना तु यथा प्रियेण समं स्वसंबन्धव्यवच्छेदकोपस्थितावार्त्त-
तिशयोऽनिर्वचनीयो भवति लौकिकानामपि, तथा तादृजज्ञानोपदेशश्रवणेनातितसत्तैलपति-
तजलबिन्दुसदृशेनात्युत्कटभावो वर्ण्यत इति पूर्वस्माद्विशेषः । ननूपदेशस्य न भावजन-
कत्वम्, किन्तु स्थितसैव प्राकट्ये हेतुत्वम् । एव सत्येतदुक्तिर्व्यर्थेत्यत आहुः याते
कृष्ण इति । अन्ययेति शेषः । हृदि सर्वदा प्राकट्यावैकल्याभावो बाधित इत्यत उक्तं
लोकरीत्येति । देहलीदीपवल्लोकरीत्येत्युभयं सवध्यते । तथा सति लोकरीलैव
याते, वस्तुतस्तु ब्रज एव सदा प्रकट इत्यर्थः । लोकवन्नैकल्याभावः पूर्वमपीति स्फुट-
मित्युक्तम् । यद्येतत्क्षणं न स्यात्तदा बहिः प्राकट्याभावेऽपि कालक्षेपदर्शनात् सर्वेषां
भक्तानां तथा मतिः स्यात्, तदभावार्यमेतत्क्षणभावावश्यकमित्यर्थः । ननु ज्ञानोपदेश-
श्रवणेनापि सा मतिर्भवित्येवेत्यत आहुः सेवकेनेति । ता उक्तप्रकारैरनिरुद्धा एव ।
तत्र हेतवः सेवकेनेत्यादिनोच्यन्ते । यदि ज्ञानमार्गे प्रवेशयेत्, ज्ञानमार्गायिणैवोपदेशं

कारयेत् । सेवकेन कृत्वोपदेशं यत्कारितवांस्तेन भक्तिमार्ग एव प्रवेशोभित्तो, नेतरस्मिन्नित्यर्थः । किञ्च । एताः पूर्वं प्रयोजनवशान्न निरुद्धाः । तथासति प्रयोजने जाते निरोधो गच्छेत् । किन्तु शुद्धभावप्रसादितः प्रीतः प्रोवाच सस्मितम् । 'माऽसृयितुं नार्हय तत्प्रियं प्रियाः । न पारयेह'मित्यादिवाक्यैः भगवतो ब्रजसीमन्तिनीविषयिणी या प्रीतिस्तथैव ता निरुद्धाः, अतः कथमन्यथा कुर्यात् । अतो ज्ञानेन उपदेशजनितज्ञानेनापीत्यर्थः । तत्र प्रकारमाहुः आत्मत्वेनेति । नहि स्वात्मनः स्वेन समं वियोगः स्वविस्मृतिः स्वाहिताचरणं वा संभवत्यतस्तथाभूतासु किं समाधेयमस्तीति स्वस्मिन्नसाधारणनिरुपधिस्नेहं प्रियस्य ज्ञातव्य इति पूर्वस्मादतिविलक्षणः स्नेहभाव उत्पन्नः । अत एव मूले प्रियतमपदमुक्तमेवं प्रियतमादिष्टमिति । अथवा । सेवकेनेत्यादिना भगवतः कायवाङ्मनोभिरेतन्निरोध उच्यते । सेवकः कायरूपः, उपदेशो वाग्रूपः, प्रीतिर्मानसी । अत उपदेशजेनात्मत्वेन ज्ञानेनापि प्रियस्वरूपपरत्वमेवासात्, न तु ज्ञानिनामिव स्वास्थ्यम्, अन्यथा 'कृष्णावेशात्मविकृव'मिति न वदेत् । तथाचैतावत्पर्यन्तं स्वसत्ताज्ञानमपि स्थितम् । अतः परं तु तामपि न ज्ञास्यन्तीति पूर्वस्मादधिको निरोधः सेत्स्यतीत्यर्थः । अत एव सर्वथेतपदम् । एवं भक्तिमार्गविरोधं परिहृत्य ज्ञानोपदेशस्यावश्यकतामाहुः वस्तुन इति । 'विज्ञाय सदेशहर'मितिवाक्यात् स्वार्थमेवागत इति निश्चयेन मानोत्पत्तिरिति निश्चयस्यापि दोषत्वम् । भगवदीयत्वनिश्चयाभाव उपालंभासम्भवादिति भावः ।

चतुश्चत्वारिंशाध्यायविवरणे स्वामिनीभावेषु दोषशब्दप्रयोगस्यायमाशयः । लोके ह्यन्त्यावस्थाहेतुर्दोषो भवति, विरहभावस्य च तथात्वं प्रसिद्धमेव । यथातिप्रचुरे दोषे तीक्ष्णौषधदानं विपमाशीविषदंशश्च कार्यते भर्मस्थानेषु, तेन बहिःसंवेदनं तत्कालीनमरणनिवृत्तिश्च, ततो विविधरसैः शनैः शनैः सर्वात्मना दोषापगमे स्वाभाविकजीवनहेत्वन्नदानम्, तेन च सर्वात्मना स्वास्थ्यम्, तथात्राप्यत्यन्तप्राणवाधायां हि प्रिये दोषारोपः । स चाचिरादेवान्त्यावस्थाज्ञापको भवति, अतस्तं दृष्ट्वा तन्निवृत्त्यर्थमेवोक्तरूपसदृशोपदेशं दत्त्वा स्वयं प्रियमिषजा प्रेषित इत्युद्धवस्तादृशं तं दत्तवान् । तदा बाह्यानुसन्धानमभूत् । अत एव 'तत्संदेशागतस्मृती'रिति वचनम् । 'ततस्ताः कृष्णसंदेशैर्यपेतविरहज्वरा' इति ज्वरपदप्रयोगश्च । भगवतोऽत्रैव तात्पर्यमित्येतदेव फलत्वेनानुधत्ते, न तु ज्ञानमार्गीयं ज्ञानम्, अन्यथान्ते 'कृष्णावेशात्मविकृव'मिति न वदेत् । तर्हि ज्ञानोपदेशस्य कोपयोग इति चेत् । उच्यते । यथा योगिनो वपुर्योगसंस्कारसंस्कृतं सन्नाध्याद्युपहतं भवति, तथा भगवानात्मेति महापुरुषोपदेशेन ज्ञानाख्यसंस्कारे संपन्ने 'विरहेन्त्यावस्था भवितुं न शक्नोतीति तत्रैवोपयोग इति । अत्रागतस्मृतित्वे विरहज्वरराहित्ये च हेतुः संदेशे प्रियसंवन्धित्वज्ञानमेव, न तु शास्त्रार्थोपमिति ज्ञानम् । अन्यथोपदेशपदमेव वदेदुभयत्र, न तु संदेशपदम् । किञ्च । ज्ञानोपदेशलक्षणसंदेशो ह्युक्तरूप एव ।

श्रीमद्विद्वत्प्रकटिता ।

तत्रोपक्रमे 'श्रूयतां प्रियसंदेश' इति संदेश एकत्वमेवोक्तम् । 'कृष्णसंदेशे' रिति बहुत्वं पश्चादुच्यते । एवं च सति ज्ञानोपदेशस्य स्मृतावुपयोगो विविधान्तरङ्गवार्तानां तज्ज्वरा-पगम इति मन्तव्यम् । अत एव भगवतापि 'मत्संदेशे' रिति बहुत्वमुक्तं संदेशेषु । विप्रयोगे प्रियसंदेशस्यापि तदुल्लेखभावेन तदा स्वास्थ्यस्य रसशास्त्रसिद्धत्वादपि । अपरञ्च । स्मृतिर्हि पूर्वानुभूतस्य, पूर्वगनुभवश्च निर्दोषपूर्णगुणस्य भगवतः । मध्ये विरहस्याभाव्यादो-पातोपक्षणे व्यभिचारिभावे जाते यथा वैत्तिकादिज्वरभरेण दोषवशात् प्रलापे सत्यज्ञान-दिना प्रकृत्यनुसंधानेन प्रलापनिवृत्तिः, न तु ज्वरस्यापि, तयोपदेशसंदेशेन विरहभर-निवृत्त्या पूर्वोक्तव्यभिचारिभावनिवृत्तिः, न तु विरहस्यापीति । अत्र वयं त्वेवं मन्महे । पूर्वमुपक्रमे दुःखमेवोक्तम्, तत उपदेशः, तदनन्तरमपि 'हे नाथे' त्वन्तेन ग्रन्थेन क्लेशो निरूपितः । ततो विविधसंदेशैर्विरहतापनिवृत्तिर्भगवत्यात्मत्वेन ज्ञानं चोक्तम् । ततोन्ते 'दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णवेशात्मविकृत्व'मिति सर्वदानुवर्तमानः क्लेश उक्तः । एवं सत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां विरहभाव एव दृढो निरूपितो भवति । मध्ये यत् 'ज्ञात्वात्मानम-धोक्षज'मित्युक्तम्, 'तत्तु 'असावहं, कृष्णोहं' 'पश्यत मति'मितिवत्कादाचित्क एव भाव उक्त इत्युपसंहारादुरोधान्मन्तव्यम् ।

नन्वेवं सत्युद्भवप्रेषणं किंप्रयोजनकम्, उक्तभावस्य सार्वदिकत्वादिति चेत् । अत्रा-प्युच्यते । उद्भवे हि प्रमोः परगा कृपा, अतः पूर्णो भगवद्भावो यादृशोऽस्ति, तादृशोऽयं देयः । स च व्रजसुन्दरीष्वेव सिद्धः । पुंन्यक्तावसंभावितश्च । अतो मद्भाव एतादृश इत्युद्भवस्य प्रदर्शनमेकं प्रयोजनम् । ततस्तद्दर्शनेन सततं तद्भावनया प्रियसंदेशहारकत्वेन तासामत्यनु-ग्रेहेण चोद्भवेपि तज्जातीयभावोत्पत्त्यर्थमिति द्वितीयं प्रयोजनम् । विप्रयोगे प्रियसंदेशागमनेन यः कश्चन संतोषः स नान्यदा नान्यथा चेति तृतीयम् । 'मद्वियोगाधि'मितिवचनान्मध्ये भावो भविष्यतीति तुरीयम् । ज्ञानाद्भक्तिरधिका, यतस्तदुपदेशेषु भक्त्यैव तदुपमर्दो, न तु तेन भक्तेरिति निदर्शनार्थमपीति पञ्चमम् । अत एवैकादशे भगवद्भजनं 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्दिहे'ति । पित्रोः प्रीतिजननमुक्तमेव । भगवतः स्वामिनीनां चान्योन्यसंदेशैरन्योन्यं ये भावा जायन्ते, तेनन्ता एवेत्यनन्तान्येव प्रयोजनानीति दिक् ।

प्रकरणाधीनाहुः बीजमिति । वक्ष्यमाणस्तोत्रादौ बीजं स्नेहः । स पूर्वं निरूप्यते । स्तोत्रोपदेशयोरनन्तरं दोषस्य प्रिये दोषारोपस्य मानस्य च निवृत्तिः, तथा च पूर्वस्नेहोक्तिः । ततो ज्ञानस्य फलं प्रिये निर्दोषपूर्णगुणत्वज्ञानं स्वस्मिन्नल्पत्वज्ञानं च । तत उद्भववाक्यैः कृतार्थत्वम् ।

१०-४४-१. मानादोपद्रवमिति । उपालम्भो अमरव्याजोत्तया दोषोक्तिश्चेति द्वयम् ।

जानीमस्त्वामित्यादिवाक्यप्रतिपाद्यार्थोक्त्यनन्तरं कस्याश्चिदेव तामस-

१०-४४-४. तामस्या इति । अत्युत्कटभक्तिमार्गीयभाववत्त्वेन ज्ञानमार्गीयज्ञानोदय-

संभावनारहिताया इत्यर्थः । सत्त्वरजस्तमांसि प्राकृतेभ्यो मित्रानि भगव-
द्धर्मरूपाणि सन्तीति पूर्वमेव बहुधोक्तम् । समित्युपसर्गसूचितमर्थमाहुः तत्रापीति ।
भूषणादिसर्वसंपद्युक्त आगत इति । भर्तरि अपि कुशलं ज्ञायते तवापि तथेत्यर्थः । एवं
कथने गूढामिसन्धिमुद्घाटयन्ति । अन्यथेति । स्वयमापद्रस्तोन्यानुपेक्षेत चेत्, न दोषः
स्यात्, सर्वतः कुशली स्वयमन्यान् दुःखितांश्चेदुपेक्षेत, तदा सा दोषायैव स्यात्, प्रकृते
स्वोपेक्षाकरणात्तथात्वमिति भावः । दुःखिता अपि तदीयत्वमन्यमानाश्चेत्, तदा तदुपेक्षा
न दोषाय स्यात्, न तु तद्विपरीतानामपीत्याशयेन स्वस्य केवलतदीयत्वमाहुः भर्त्रेति-
पदेन । विवाहितो हि भर्ता भवति । अत्र तदभावेपि स्वस्य केवलतदीयत्वं वक्तुं
तथोक्तम् । किञ्च । न पतित्वमात्रम्, किन्तु भरणकर्तृत्वमपि, एतादृशश्चेदुपेक्षेत, तदा
तासां जीवनमेव न भवतीति भावः ।

। पुंभिः स्त्रीषु कृतेत्यत्र विवाहिताः पुमांसः स्त्रियश्च ज्ञेयाः । अत एव विरागे

१०-४४-६. श्रुत्युक्त्यागोक्तिः । स्नेहमेव कुर्वन्तीति । न त्वपराधेपि क्रोधानुवृत्ति-
मिति भावः । अथवा । कुर्वन्त्येवेति संबन्धो ज्ञेयः ।

तत्र सात्त्विकादिभावेऽपि । आद्यो दृष्टान्तो राजससात्त्विकः । ततो राज-

१०-४४-८. सराजसः । ततस्तामसतामसः । ततस्तामसरजसः । ततो निर्गुणः । ततः
सात्त्विकराजसः । ततस्तामससात्त्विकः । ततः सात्त्विकसात्त्विकः । ततः
सात्त्विकतामसः । ततो राजसतामस इति दश ।

मधुप कितवेत्यस्याभासे । प्रथमं तामसतामसीति । अप्रेदमाकूतम् ।

१०-४४-१२. विप्रयोगे प्रलपदैत्यादिवदोपारोपोपि व्यभिचारिभाव एव । तथा सति
रसात्मकत्वाविशेषप्यत्युग्रभावोत्पत्तौ भगवद्धर्मरूपो रसात्मकः प्रमाणादि-
सर्वबलनिरासकोत्युग्रस्तामसत्वेनोपचर्यमाणो यः स एव हेतुरिति वाच्यम् । भावानां मित्य
उपमर्द्योपमर्दकभावस्तु 'रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत । रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः
सत्त्वं रजस्तथे'ति प्रभुवाक्यात्सत्त्वादीनां यथा, तथैवेति तत्त्वमुपचारेणोच्यते । एवं सति
रसात्मकप्रभुधर्म एवाविर्भवतीत्यारोपो दोषस्यायमिति न वक्तुं शक्यम् । भगवदितरा-
स्मरणात्, स्मर्यमाणस्य तस्य स न वक्तुं शक्यः । इत एव नानुभूयमानस्य ।
प्रभुस्वरूपे तद्धर्मेषु वा दोषत्वाभावात् । ज्ञानवत् आत्मस्फूर्तिश्चावश्यकी । एवं
सति तदा तदभावादोषत्वेनैव प्रभुधर्मेषु ज्ञानादुच्यमानधर्मात्मकत्वमेव स्वामिन्यास्तदा
संपन्नमिति तामसतामसीत्युक्तम् । श्रीमदुद्धवानामपि स्वामिन्या एतादृशवस्थादर्शनेन
प्रभुरेतादृशीरेताः कथं न मिलतीति भावो दोषारोप इव जात इत्यपि ज्ञापनायैतत्स्वरूपत्व-

मेवोक्तम् । एतादृश्याः स्वामिन्या हृद्यागमनेनेतद्भावोदयात् । उपचारोयमित्यस्या पक्षा-
न्तरमाहुः तद्भावयुक्ता चेति ।

मधुप कितवेत्यत्र । मतान्तरभाषेयमित्यादि । अत्रायमाशयः । शुद्धपुष्टि-
मार्गीयभक्तानां ज्ञानमार्गबोधनं भक्तिमार्गविरुद्धतमम्, अतो न समाधिभाषायामस्य प्रवेशो
वक्तुं शक्यः । वर्ण्यते चात्युत्कटो रसात्मकः स्नेहभावः । स एव हि परमपुरुषार्थरूपः । त-
द्विपातकश्च सः । यद्यपि ज्ञानस्य स्वातन्त्र्येणात्रानुद्देश्यत्वम्, किन्तु प्रिये दोषारोपमात्र-
निवर्तकत्वेन, तथापि तदारोपस्यापि रसात्मकत्वाद्यभिचारिभावत्वेनास्मिरत्वाच्च न
सर्वथा ज्ञानस्योपयोगः । न ह्येतावत्पर्यन्तं साधिते, निरोधे काचिन्न्यूनतास्ति, येन
ज्ञानमुपयुज्येत । तस्मात् सुदृक्तं मतान्तरेत्यादि । कथमेतत्तुल्यं प्रिये दोषस्फूर्तौ खदुःखदत्वज्ञानं
तिर्वा पुरुषार्थ इति साधारण्यः । एवं सति विप्रलम्भे प्रिये दोषस्फूर्तौ खदुःखदत्वज्ञानं
हेतुः । तथा सति खदुःखदत्वेनोत्तमत्वं प्रियत्वं च सिध्यति, न तु स्वरूपतः । तथा सति
स्नेहस्य निरुपधित्वं भज्येतेति तत्समाधानायात्मत्वेन बोधनम् । तथा सति भगवत्ये-
तासामेतासु च भगवतः सहजः स्नेहः सूचितो भवति । दुःखदत्वासंभवश्च । यथा
स्वाधिष्ठितं देहं पीडयितुं जीवात्मा नोत्सहते, तथा स्वाधिष्ठितं जीवात्मानं जगत्वा-
नित्युक्तं भवति । अत एव श्रुतिराह 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव, आत्मा विवृणुते तन्
स्वा'मिति । तथा च विप्रयोगेन्तर्लभः, संयोगे यहिरिति तदा तदा तत्तद्वर्माः स्नेहवशादा-
विर्भवन्ति । तावपि स्नेहजनितवेव, अन्यथा सर्वेषां तौ स्याताम् । तथा च स्नेहस्यैव दोष-
स्फूर्तिहेतुत्वं पर्यवस्यतीति निर्दोषत्वं प्रिये मतिः । इदं तु मर्यादारीत्युच्यते, वस्तुतस्त-
त्पुत्कटस्नेहेनैव दोषः स्फुरति, सोपि भगवद्भाव एवेति न भ्रमरूपो, न वा दोषरूपः ।
रसात्मकभगवत्स्वरूपमेतादृशमेवेति नाधिकं विचारणीयमत्रास्ति । अन्यथा रसामाव-
(रसामासः ?) एव सिध्यतीति नः प्रतिमतिः । ज्ञानात् भक्तेराधिक्यमप्यनेन ज्ञाप्यते ।

समाधिभाषायामिति । तत्र हि माहात्म्यज्ञानस्नेहौ कचिन्न्यस्तौ कचित्समस्तौ
च निरूप्येते । प्रकृते तु 'काचिन्मधुकर'मित्यादिना प्रस्तुता कथा न तादृशीत्यस्याः
कथायाः समाधिभाषात्वं तद्विरुद्धार्थकत्वं च विरुद्धमिति कस्यचिद्भाति, विहितस्नेहा-
भावेन भक्तिमार्गविरोधश्च तथा, स बोध्यते विरोधोत्र नास्तीति । तत्र मतान्तरभाषात्वं
कामशालानुरोधित्वं चेति हेतुद्वयम् । अत्रेदं ज्ञेयम् । मर्यादामार्गीयमतात् पुष्टिमार्गीयं
तत् मतान्तरमित्युच्यते । समाधौ तु व्यासैर्द्विविधोपि भक्तिमार्गो दृष्टः । 'अनर्थोपशमं
साधनाद्भक्तियोग'मिति वाक्यात् । तदर्थस्तु, 'अनर्थोपशमं भक्तियोग'मिति पदेन
साधनरूप उच्यते, 'साधनाद्भक्तियोग'मिति पदेन फलरूपः । 'अज्ञानतो लोकस्य' आद्यः ।
'समाधौ दृष्ट्वा स्वयं विद्वान्'तिद्वितीयमपि तमुक्तवान् ब्रजसीमन्तिनीपु । अयं पुष्टिमार्गीय
इति मतान्तररूपः । एतादृशेषु ज्ञानोक्तिरपि तथा । कामशालानुरोधेनैव पूर्व-स्वरूपाः

नन्दं दत्तवानित्यधुनापि तथैवोच्यत इति न कोपि विरोधः । तथाचेयं समाधिभाषैव ।
तथाचात्र समाधिभाषायां सत्यां भक्तिमार्गे च सत्युक्तीत्या न विरोध इत्यर्थः ।

कालस्य दूतत्वमुपपादयन्ति कालद्वारा हीत्यादिना । तत्तत्काले तथा तथा
भगवत्पूजाध्यानस्तोत्रादेर्विहितत्वेन स स काल एव भगवत्प्रापकः, तदभावे तदक-
रणादिति भावः ।

प्रियसखेत्यत्र । प्रथमपर्यायादित्यादि । 'काचिन्मधुकरं दृष्ट्वे'त्यादिनोक्तः

१०-४४-२२. प्रथमः पर्यायः । तदैतद्दर्शनेन यादृशी बुद्धिर्जनिता तस्याः सकाशादन्यथां

प्रकारान्तरेण बुद्धिमधुना जनयतीत्यागमनमपि तथैव संभावयतीत्यर्थः ।
कालपक्षे अर्थसंगतिमाहुः हेमन्ते तासामित्यादिना । पूर्वं वसन्तर्तोरगमनमुक्तम् ।
तथा च 'पुनरागा' इति पदात्तस्यैवाधुनाप्यागमनं वक्तुमुचितम्, न तु हेमन्तस्येति
शंकां निरस्यन्ति तासां साधनोपक्रम इत्यादिना । अत्रेदमाकूतम् । पूर्वोक्तस्तु
नेष्टसाधकत्वेन प्रतीतः, अधुना प्रतीयमानस्त्वष्टसाधकत्वेन प्रतीयते, तादृशश्च हेमन्त
एव । व्रते कालस्याप्यङ्गत्वात्तेन तत्त्वमुच्यते । तथा च व्रततत्फलदानसमये पूर्वमागत
आसीः, अधुना किं पुनरागा इष्टं साधयितुमित्यर्थः पर्यवस्यति । किञ्च । चैत्रादिकस्य संव-
त्सरस्य नवमो मासो, हेमन्तस्य प्रथमो मासो मार्गशीर्षो भवति । उक्तिश्चेयं नवमीति स
एव तद्व्यापारविषयीक्रियते । गतस्य तस्यैवावृत्तिसंभावितेतिशंकाभावायाहुः पुनर्दण्डक-
लितवदिति । यथा गतोपि पुरुषः पुरुषान्तरेण दण्डेन प्रेरितः पुनरावर्तते, कुलालचक्र-
प्राग्देशो वा, तथा पुनरस्मदिष्टं सिपाधयिपुस्त्वां प्रेषितवानित्यर्थः । कालो हि
सर्वनियामकः, तस्यान्यशेषत्वेनागमनमसंभावितमित्यत आहुः सान्त्विक् इति । दोषा-
भावज्ञापनपूर्वकप्रियत्वादिज्ञानानुगुणत्वेन तथा । भक्त्यनुगुणत्वेन गुणातीतो, वेत्यर्थः ।
प्रेषितो हि प्रेषकवाक्यमंगीकृत्यागत्य तदुक्तं वचनं निवेदयति । प्रकृते कालस्तादृश इति
तस्मिंस्तद्धर्मानाहुस्तदीयेत्यादिना । कालपक्षे स्वस्य श्रुतिरूपत्वान्मन्त्रदेवतारूपत्वम् ।
तत्तत्काले कृतं पूजनादिकं मन्त्राधिष्ठातृदेवतावरेणैव फलितं भवतीति चरयेत्युक्त-
मित्यर्थः । विभज्यैवेति । शक्तीनां भगवद्धर्मत्वेन तत्स्वरूपाश्रितत्वेपि पृथक्कार्यकरणार्थं
तथेत्यर्थः ।

सान्त्वयन् प्रियसंदेशैरित्यत्र । तत्रापि प्रियसंदेशेनैव, न तु स्वतः

१०-४४-२२. इति । अत्रायमाशयः । एतादृशीनां सान्त्वनं प्रमुप्रादुर्भावं विना तद्वाक्या-
नामप्यशक्यम्, किं पुनर्मम, तच्चावश्यकम्, तत्र स्नेहस्यैवायं सहजो धर्मो
यत्तत्संबन्धिन्यपि तत्त्वेनैव मानम् । तेन शब्दार्थस्थानभिप्रेतत्वेपि प्रियसंबन्धित्वेन
शब्दज्ञानेनैव तच्छ्रवणेनापाततः सान्त्वनं भविष्यतीति ज्ञात्वा श्रीमदुद्धवैर्विवक्षित-
मुक्तमितिज्ञापनाय प्रियपदमुक्तमिति । अत एवोपक्रमोपसंहारयोरपि 'श्रयतां प्रियसंदेश'

इति, 'तत्संदेशागतस्मृती'रित्येवोक्तम्, न तूपदेशपदम् । वस्तुतस्तु संदेशोप्येतादृशीषु न वक्तुं शक्यः, तथापि प्रमोराज्ञा तथेति तत्पालनार्थमुक्तमित्याहुराज्ञा चेत्यादि । स्वरूपातिरिक्तस्य सान्त्वनहेतोः स्वस्याज्ञानेप्याज्ञानुभावेनैव सान्त्वनं भविष्यति, नो चेत्प्रभुः कथं वदेदिति हृदिकृत्वा वदन्तीति भावः । एतदवस्थादर्शने तादृगवाक्यश्रवणेपि यदेतेषां वाक्प्रसवः स तु 'मत्संदेशैर्विमोचये'त्याज्ञानुभावेन, न तु स्वसामर्थ्येनेति ज्ञेयम् । वस्तुतस्तु स्ववश्यंभाष्यसामर्थ्ये प्रेषणवैयर्थ्यं ज्ञात्वा स्वसामर्थ्यमेव वरमिव दत्तवान् 'मत्संदेशैर्विमोचये'ति वचनेनेति प्रतिजानीमः ।

अहो यूयमित्यादेराभासे । तासां स्वाभाविक इत्यादि । पद्मभिः स्तोत्रकरेण तात्पर्यमुच्यते । स्तोत्रादिस्तत्स्वभावश्च भगवद्गुणकृत एवेति । 'ता १०-४४ २३. मन्मनस्का' इति भगवद्वाक्याच्च तद्धर्मा भगवद्धर्मा एवेति निर्दोषगुणरूपा एवेति ज्ञापयितुमैश्वर्यादिगुणसंख्यासमानसंख्याकैः श्लोकैः स्ववनमित्यर्थः । भगवद्गुणैः अन्तःस्थितभगवत्स्वरूपा इति तद्धर्मा एव वागादिरूपेणाविर्भवन्तीति तथेत्यर्थः । साधारण्यार्थाविति । कतिपयानामेव न पूर्णार्थत्वम्, किन्तु सर्वासाम् । लोका अपि न तथा, किन्तु सर्वे इत्यर्थः । तेषामिति । लोकानामित्यर्थः ।

भवतीनां वियोग इत्यत्र । जीवब्रह्मणोस्तु भेदेऽज्ञानमेव हेतु- १०-४४ २९. रित्यादि । अत्रेदं प्रतिभाति । 'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुष' इत्यादिश्रुतिभ्यो 'यस्मात्क्षरमतीतोह'मित्यादिवाक्यैश्च प्रपञ्चातीतत्वं पुरुषोत्तमस्य निर्विवादम् । 'एतावानस्य महिमा' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिभ्यः प्रपञ्चस्य विभूतिरूपप्रबलात्मकत्वम्, पुरुषोत्तमस्य तदतीतत्वं चोपपद्यते । एवं पुरुषोत्तम-लीलापदार्थानां पुरुषोत्तमात्मकत्वमेव, न तु पूर्वमध्यपातित्वमिति मन्तव्यम्, अन्यथा 'ते ते धामान्युश्मसी'त्यावृष्टु 'विष्णोः परमं पद'मिति न वदेद्, 'विष्णोः कर्माणि पश्यत' 'तद्विष्णोः परमं पद'मित्यादि च । एवं सति सर्वस्यापि लीलापदार्थस्यात्मरूपेण सह भव-तीनां वियोगो न संभवति । न हि स्वेन साकं वियोगः संभवति । एतदेव मूले सर्वात्मनेति पदेनोक्तम् । सर्वात्मना सर्वयेत्यर्थः । तथाच तत्तद्देशकालज्ञानक्रियातत्करणादे-रातृणस्तम्बस्य नित्यत्वेन श्रीरासोत्सवस्वनृत्यप्रभुवाहुगृहीतकण्ठानि स्वस्वरूपाणि पूर्वमनु-भूतान्यधुनापि वर्तमानैस्तैः साकमेतदवस्थापन्नानामपि स्वानामभेदज्ञापने पूर्वोक्तानामनि-वृत्तयस्य कादाचित्कत्वेन तस्य च सर्वोपमर्दित्वेन न सर्वात्मना स्वास्थ्यसंभावना, तथाप्यस्य प्रियसंगमरूपत्वेन निरवध्यानन्दरूपत्वेन भवतितरां तथात्वम्, येन तत्सामयिकोत्कटदुःख-निवृत्त्या किञ्चित्कालं सस्मितस्वामिनीपुलाब्जदर्शनेन स्वागमनसार्थकत्वज्ञानेन स्वस्यापि दुःखनिवृत्तिः । एवं सति भवतीनां भे वियोगो, नम च भवतीनां वियोगः, सर्वात्मना सर्वात्म-

रूपेण वर्तमानस्य मम न संभवतीत्यर्थः संपद्यते । अयमेवार्थेऽग्रे व्यक्तीकृतो यथा भूतानी-
 त्यादिना । आश्रयकरणकर्मणामभेदश्चोक्तः । आत्मन्येवेत्यादिना । सृष्टिः स्वरूपस्थि-
 तिहेतुः, सोत्र प्रभुसंगम एव । हननं वियोगकरणम् । सर्वतिरोधायकत्वात् । तदपि रसार्थ-
 मेवेत्यनु पश्चात्पालये स्वरूपानन्ददानेन । अत एवान्ते पालनमुक्तम् । अत्र हेतून् क्रमेणाह
 आत्मेत्यादिना । आत्मानुभावेन सृजे, तदपि माया योगमायान्तरङ्गा लीलोपयोगिनी-
 तदनुभावेन माने सति हन्मि, तेन सर्वतिरोधाने भूतेन्द्रियगुणस्वरूपेण पुनराविर्भूयानु,
 पालये । ननु देहाद्यध्यासवानात्मा प्रतीयत इति कथं भगवदात्मकत्वमिति चेत्तत्राह आत्मा
 ज्ञानमय इति । ज्ञानप्रचुर इत्यर्थः । लीलासंवन्धिदेहानामपि तदात्मकत्वात्तत्राहमिति ज्ञानं
 वास्तवमेव, न त्वविद्याकृतम्, यतः शुद्धोऽविद्यासंवन्धरहितः । अत्र हेतुर्व्यतिरिक्तः प्रापञ्चि-
 केभ्यो जीवेभ्य इति शेषः । तत्र हेतुर्गुणाश्रय इति । पुरुषोत्तमगुणाश्रयत्वात्तथा । न हि प्रा-
 कृतेषु लीलां स्वयं करोतीति भावः । स्वापाद्यवस्थावत्त्वेनापि प्राकृतत्वं न शङ्कनीयम् । यतः
 सुषुप्त्यादयो लीलोपयोगिन्या मायया संपादिता या वृत्तयस्त्राभिः स संघद्यते । 'लोकवद्व
 लीलाकैवल्य' मितिन्यायेन लोकमध्ये क्रियमाणा लोकसमानाकारा चेन्न भवेत्, तदा ली-
 लारसो न भवेत् । अत एव व्यासैरपि लोकसमानाकारत्वम्, न तु लोकमध्यपातित्वमिति
 ज्ञापनाय लोकवदित्युक्तम् । ननु लीलाविपयिणी कस्यापि नैवं प्रतीतिर्दृश्यत इत्याशङ्क्य
 प्रतिबन्धकवशाच्चैवं प्रतीतिर्लोकस्य, तदपगमे सा भवतीत्याशयेनाह येनेति । सर्वतो मनसो
 निवृत्तौ केवलभगवत्परत्वे तथैव प्रतिपद्यते जानातीत्यर्थः । नन्वेवं सति शास्त्रानेकत्वं कथ-
 मित्याशङ्क्य साधनप्रकारभेदत एव तद्भेदः, न तु तत्र फलभेदोप्यस्तीत्याह एतदन्त इति ।
 नन्वेवं सति विशेषाभावात्संनिकर्ष एव कुतो न साध्यते, दुःखहेतुर्विप्रकर्षः किमर्थ इत्याशं-
 कायां तत्तात्पर्यमाह यथेत्यादिना । अत्रेदमाकृतम् । पूर्वमनुभाविता यो भजनानन्दः ॥ तु
 ब्रह्मानन्दतः शास्त्रीयभक्त्यानन्दतश्च कोटिगुणाधिकोऽनिर्वचनीयश्च भवति । तथा च संनिकर्षे
 त्वग्निमाग्निमनूतननूतनरसाकांक्षा तदनुकूलो यत्नश्च भवति, न तु पूर्वानुभूतलीलास्वरूपतल-
 स्पर्शः कदापि । विप्रकर्षे तु मनआदीनां बहिःस्वविषयालामेन्तर्विद्यमानमेव तं गृह्णन्ति, तदा
 यथा बहिः प्रकटात्प्रियाद्रसानुभवः पूर्वमासीत्तयान्तःप्रकटात्प्रियात् पूर्वस्मादपि विलक्षणो
 रसोनुभूतो भवति, यः संगमेपि दुरापः । अतो महारसदानार्थमेवैवंकरणम् । एतदेवोक्तं मदनु-
 ध्यानकाम्ययेतिपदेन, यथेत्यादिना च । संगमे गदुपयोगित्वेन देहादिस्फूर्तिरप्यस्ति,
 द्वितीये तु सापि नास्तीत्यपि रसाधिक्यम् । एतदेवोक्तं विमुक्ताशेषवृत्तीति विशेषणेन ।
 एतेन रसानुभवे नैरन्तर्यमुक्तं भवति । बहिरनुसन्धाने तु तदेव बहिः साक्षात्संबन्धात्मकं
 फल शीघ्रमेव साधयति । अतस्त्वयैव भविष्यतीत्याह अचिरादित्यादिना । एतासां त्वयुनैव
 बहिःसंगमोभिलषितः, तदभावादस्मदनभिप्रेतामप्यस्मदधिकारविरुद्धामपि ज्ञात्वेश्वरभावे-
 नाज्ञापितवान्, अनभिप्रेतमपि बलाद्ब्रह्मयितुमित्यनाकर्णनीयमिदं भवति यद्यपि, तथापि

श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रकटिता ।

प्रियतमसम्बन्धीत्याकर्णनमावश्यकमिति तथा । एताभिः प्रियसंबन्धित्वेनैव श्रुतत्वात्तथैव
फलिष्यति, न तूपदेशत्वेनेतिज्ञापनायाग्रे संदेशपदम् । एतेनैव 'ननु वयमिव भगवानपि
पूर्वमस्मदयोगासहिष्णुरनुभूतः, अधुना तं कथं सहत' इत्याशंका निरस्ता । भगवदुक्तिप्रा-
ज्ञात्वमेव प्रतीतम्, न तु प्रीतिवचनत्वम् । सा त्वीश्वरभावेनैव भवतीत्यैश्वर्यमेवाधुना स्वस्मिन्
जानाति, ईशितव्यतामेवास्मासु जानातीति युक्तमनागमनम् । नचैवं भक्तिमार्गविरोध इति
वाच्यम् । 'स्वागतं व' इत्यादिवचनवत्पूर्वतिरोधानवदस्यापि रसविशेषानुभावकत्वात् ।
एवमेव प्रभावपि ज्ञेयमिति दिक् । मतान्तरभाषेयमित्याचार्यवर्यैः पूर्वमेवोक्तमिति
नाधिकं शङ्कनीयं समाधेयं वास्त्यत्र । परन्तु 'यन्मायया दुर्जयया मुह्यन्ति ज्ञानकाशये'ति-
वाक्याज्ज्ञानस्य मोहरूपत्वाद्धर्मिमात्रपराणामन्येन मोहासंभवात् तस्य फलत्वेन मोहकत्वा-
संभवान्न भगवद्भावव्युत्तिः कदापि भविष्यतीति सर्वं सुस्थम् । अत एव 'ज्ञानिनामपि
वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यती'त्याचार्यवचनमस्मत्सर्वस्वपालकमस्तीत्यतिनिश्चिन्ता वयम् ।

ईश्वरस्य कृतौ वाचि पूर्वपक्षसमाहिती ।

ब्रह्मादीनामप्यशक्ये तथापि स्वस्य सर्वथा ॥ १ ॥

तदीयत्ववशाद्वाष्टर्थाद्यत्किञ्चित्कथयामि तत् ।

क्षमन्तां तातचरणास्तेनैवाशेषमुत्तमम् ॥ २ ॥

यो बीजावापमारम्य फलपाकावधिं स्वयम् ।

पोषितत्वं व्रजतरुं नाथो नापि जिह्वासति ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्विठ्ठलेश्वरविरचितभ्रमरगीताध्यायटिप्पणी ।

परिशिष्टम् ।

श्रीहरिः । नम इति । श्रीकृष्णस्य यत्पादाब्जे तयोस्तले तत्र यद्रक्षिते कुङ्कुमपङ्के
तयोः रुचे नमः । श्रीकृष्णपदेन भक्तसहितलीलारसाविष्टत्वं सूचितम् । तादृशस्य
चरणयोरञ्जत्वोक्त्या लीलायां परस्परसम्बन्धेन उभयोस्तापहारकत्वं सुखदत्त्वं च
ज्ञापितम् । किञ्च । अञ्जं विकसितं भवति । अत्रापि तत्तद्वन्धादिषु तत्तथैव भवति ।
अञ्जे अरुणत्वं भवति । तदत्र सहजमपि विशेषतः कुङ्कुमपङ्केन तादृशम् । पद्मिनीनां
तलमप्यारक्तं भवति । गृद्धारादिषु कुङ्कुमपङ्केन रञ्जितमपि क्रियते । अत एव रुचे
नम इत्युक्तम्, न तु पङ्काय, तदभावादिति । तत्कान्तेः सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापनाय
नमनमेवोक्तम् । तदेवाहुः यदरुणमिति । मदीयं हृदयाम्बुजं यतः सम्बन्धेन
शश्वदारक्तं जातम् । निरन्तरं तत्कान्तेः स्थित्या तदात्मकतया तादृशमेव जातमिति
भावः । यद्वा । अत्र प्रभुचरणसरोजतलसम्बन्धि कुङ्कुमपङ्कमुक्तम् । तन्नायिकानामेव
सम्भवति, न तु नायकस्येति कथमुपपद्यत इति चेत् । तत्रोच्यते । श्रीकृष्णपदेन
गूढभावात्मकत्वम् । तेन तद्भावात्मकस्य विरचितप्रियायैवोचितसकलशृङ्गारस्य प्रभो-
श्चरणतलमपि तेन रञ्जितं क्रियत इति तत्समृत्वा तथोक्तम् । प्रियायास्तु पूर्वं तादृशमेव-
त्युभयोश्चरणतलस्यारुणत्वमुक्तम् । अत एव पङ्कयोरिति द्विवचनं चोक्तम् । अन्यथा
पङ्कस्यैकरूपत्वात्कथमेवं वदेयुः । तयो रुचे नम इति । तत्तलशोभां दृष्ट्वा प्रणयभरे-
णात्मातुरतया रसेन नमनम् । अन्यथा चरणं विहाय रुचे नम इति कथमुक्तं स्यात् ।
किञ्च । यत्सम्बन्धेन मामकं हृदयाम्बुजं सततमरुणं जातम् । रसात्मकतत्सम्बन्धेन
हृदयमपि तल्लीलारसात्मकं जातम् । तादृशलीलासमये प्रियासहितप्रभुचरणतलं
स्वकरतलेन यदा ललितं क्रियते, तदा तच्छोभादर्शनेन परमरसावेशेन तदात्मकतया
तच्चरणतलं हृदये स्थाप्यते । तदा तदा तद्बुद्धयः पूर्वमप्यम्बुजत्वेन सरसं तथापि
तदानीन्तनप्रभुरभावेनान्तर्लीलारसभरेण पुष्टं विशेषतो जातमिति तथोक्तम् । अत एव
तादृशलीलाविवरणमभूत् । सर्वदा तल्लीलात्मकमेव तिष्ठतीति शश्वदित्युक्तम् । किञ्च ।
यथा रविसम्बन्धेन कमलं विकसितं भवति, तदा तदरुणकान्तिसम्बन्धेनैतद्बुद्धयाम्बुज-
मपि विकसितम् । पुनस्तस्य तद्रसात्मकतया तद्रूपत्वमेव जातमिति तथोक्तम् । किञ्च ।
यथा प्रियमिलने तदात्मकतया प्रियरूपत्वं भवति, तथा तलस्यारुणत्वे तत्सम्बन्धेन
हृदयस्याप्यरुणत्वं युक्तमित्यारक्तादिपदानि विहायारुणपदोपादानादवगम्यते ॥ १ ॥

नैमामि हृदये शोष इत्यस्य टिप्पण्यां । मूलेनुशयशब्दस्येत्यत्र ।

१ जानाश्रीप्रेषणानां स्यादिति प्रतिमाति ।

२ श्रीहरिप्रयाणादिति प्रतिमाति ।

मूले 'निरोधोऽस्यानुशयन'मिति वाक्येऽनुशयनशब्दो भावार्थक एव प्रतिभाति । यतो-
 ऽनुशयनं नाम भगवतो भावात्मकस्य सर्वात्मभाववति भक्तहृदये तथाविधाखिलली-
 लाविशिष्टस्य प्रभोर्निगूढभावरूपेण स्थायितया स्थितिः । तथाचात्र स्कन्धे क्रियमाणा-
 खिललीलायाः कथं निरोधशब्दवाच्यता । अन्यथा 'प्रपञ्चे क्रीडनं हरे'रित्याचार्यविवृति-
 विरोध इत्याशङ्क्य तस्योभयार्थकत्वनिरूपणायाहुः करणव्युत्पत्त्येति । पक्षे त्वित्यत्र
 नुरप्यर्थः । तथा मूले भावार्थकत्वपक्षेपि अनुशय्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या तथाविधस्व-
 रूपस्थितिसम्पादकलीलायामपि तद्रूपत्वमुच्यत इत्युभयार्थकोयमनुशयनशब्द इत्यर्थः ।
 अत एवाचार्यवर्यैरग्रे तथैव निरूप्यते । 'प्रपञ्चविस्मृतिः सर्वा तदासक्तिश्च वर्ण्यते'
 'प्रपञ्चे क्रीडनं हरे'रित्यादि । प्रपञ्चविस्मृतियुतासक्तिर्व्यसनमिति निरोध एव । भरतेन
 'या तु व्यसनसम्प्राप्तिर्निरोधः स तु कथ्यत' इति तथैव तल्लक्षणाभिधानात् । तथा
 च भगवतो निरोधो भक्तेषु तत्परतया लीला, भक्तानां प्रपञ्चविस्मृत्या भावरूपस्य
 प्रभोः स्थायित्वं हृदये निरोध इति बोधितम् । यद्यप्येवं तथास्थितिर्निरोध इति
 सिध्यति । अत एवोद्धवेपि व्रजसीमन्तिनीचरणेषुसम्बन्धिगुल्मलतादिषु स्वजनना-
 मिलापसञ्चितातुलभाग्यसन्ततावैषैव स्थितिरुक्ता । स्वामिनीसम्बन्धितया तद्वारकतद्विप-
 यकप्रसादवता प्रभुणा स्वामिनी, यतो विदुरसविधे तेना'प्यात्मनः परमां स्थिति'मित्यनेन
 सामान्यतः सा तथैवानूदिता । तथापि स्थितेर्धर्मान्तरवन्न स्वरूपतो भिन्नत्वं लेशतोपीति
 तादृगवस्थापन्नं स्वरूपमेव स्थितिशब्देनोच्यते । अत एव प्रभुमिराभासो निरोधरूपं
 भगवन्तं विवृण्वन्तीत्येवमेव निरूपित इति नानुपपत्तिः काचित् । 'रसो वै स'
 इति श्रुतेः 'स्थापिभावो रसः स्मृत' इत्यादिवाक्यैर्भगवतो रसरूपस्य स्थापिभावात्मकत्वं
 तच्छालप्रसिद्धमिति न तथाभासनिरूपणेऽपि रसस्वरूपविद्धिः संशयितव्यमिति दिक् ।
 अयमर्थो निजाचार्यचरणाम्बुजभावनात् । भासते भाग्यराशीनां सततं हृदि तिष्ठति ॥१॥

श्रीगोपीर्जनवल्लभाय नमः । टिप्पण्यां तेन लोके सत्यं व्रतं चेत्यारम्भ
 धर्मी चेति षोडशधेयन्ते ग्रन्थे सत्यं विव्रियते । लोके सत्यं वचनम् । व्रतमेकादश्या-
 धुपोपणादिरूपम्, लोके लौकिकं नियामकं सत्यं तप्ततैलादौ शपथरूपम् । वैदिकं
 द्वादशविधम् । भगवतो व्रतानि 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति' 'द्विःशर'
 मित्यादिना निरूपितानि । लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकं भगवतो भगवद्वचन-
 सत्यत्वम् । भूरादित्रयम्, कायादित्रयम् । इदमष्टविधं सत्यम् । लोके व्रतं शपथरूपं
 च सत्यमुक्तद्वादशविधं वैदिकं चेति द्विविधम्, लोके सत्यवचनम् । व्रतमेकादश्यादि
 तप्ततैलादौ शपथरूपं सत्यं चेदं, त्रयं लौकिकत्वेनैकविधमुक्तद्वादशविधं वैदिकत्वेनैक-

परिशिष्टम् ।

विधिमिदं द्विविधमपि परत्वेनैकम् । शपथस्य नियामकत्वेनान्येषामुत्कृष्टत्वेन च परत्वात् ।
 भगवतो व्रतं नियामकं भगवद्वचनं चेति द्विविधं, भगवद्धर्मत्वेनैकम् । मूरादयः फल-
 रूपाः । कायादयः साधनानि । भूरादीनां फलत्वेन कायादीनां साधनत्वेन वैक्यम् ।
 इदं चतुर्विधं सत्यं, प्रमाणरूपं सत्यं वेदो भगवद्धर्माः प्रमेयरूपं सत्यं सत्यस्य कारणरूपो
 भगवान् साधनरूपं सत्यं सत्ये स्थितः सत्यरक्षको भगवान् । फलरूपं सत्यं सत्यस्य लय-
 स्थानमाधिदैविकसत्यरूपो भगवान् । भगवति प्रतिष्ठितं वस्तु सत्यं चैतदुभयं फलितसत्यत्वेन
 पञ्चमं सत्यम् । इदं पञ्चविधं सत्यम् । सत्यत्वेन परत्वेन साधनत्वेन ऐहिकफलमूलत्वात्
 तलत्वेन रमणादिकरणत्वेनेति प्रकाशैः पञ्चविधं सत्यं वेदे निरूपितम् । तदष्टविध एव
 प्रविशति । पूर्वोक्तमष्टविधप्रमाणादिरूपं पञ्चविधं चेति त्रयोदशधा । इदं त्रयोदशधा ज्ञान-
 शक्तिद्वयं वेदो भगवद्धर्माश्च धर्मा चेति षोडशधा । वेदे भगवद्धर्माणां प्रमापकत्वात् प्रमा-
 णत्वोपाधिना क्रियाशक्तिरूपं पञ्चविधसत्यमध्ये प्रवेशेति द्रुतं भगवत्साक्षात्कारसाधकत्वेन
 तज्ज्ञानशक्तित्वेनापि निरूपणं न दोषाय, सर्वत्रोपाधिभेदेन भेदात् । इति सत्यविवरणम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ॥ निलाचनैरित्यस्य चिचरणे ब्राह्मणोपीत्यादेष्टिष्ये कारि-
 कामिरर्थनिरूपणे सूक्ष्मरूपेणेत्यादि । अत्र ब्राह्मणक्षत्रियभवनयोस्तात्पर्याणि यथाक्रमं
 निरूप्यन्ते, परोक्षवादप्रकाशनाय । तत्र यथा ब्राह्मणो नम्रतादिभिः कृत्रिमसूक्ष्मरूपेण
 खस्मिन् विश्वासमुत्पाद्य स्वकार्यप्रतिबन्धकनिवर्तकः । यतः सर्व एव शुद्धः साधुः प्रशा-
 न्तः, न चैतस्मार्तिकचान्यथा भविष्यतीति बुद्ध्या तादृशं तं विश्वस्य परिजननिक-
 टस्थमपि रहसि विहाय स्वस्वकार्यायाव्यग्रा गच्छन्ति, तथा भगवानपि कृत्रिमतयाङ्गस्थाप-
 नादिना खस्मिन् शुद्धत्वादिकं विबोध्य सर्वेषां विश्वासमुत्पाद्य खलीलाप्रतिबन्धकनिव-
 र्तक इत्यर्थः । तदेतदुक्तं सूक्ष्मरूपेणेत्यारभ्य तेनैवापगत इत्यन्तेन । तेनैवेति ।
 विश्वासोत्पादनेन, नतु सामर्थ्यादिनेत्यर्थः । क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः स्वेष्टरूपमिति ।
 यथा क्षत्रियः स्वकीयानामन्यतः स्वतो बाल्यातौ तन्निवर्तनाय खस्मिन् विद्यमानमेव
 तदनुकूलसामर्थ्यादिविशिष्टं युद्धोपयिक्तसकलसामग्रीसहितं तदिष्टं रूपं तत्प्रतिबन्धके
 निवृत्ते सुखे भाविनि प्रकटयति, तथा भगवानपि स्वतः परतो वा स्वजनातौ तदभावाय
 खस्मिन् विद्यमानमेव रसोपयोगिसकलसामर्थ्यवन्मन्मथायोधनानुकूलसकलसामग्रीविशिष्ट-
 निजजनेष्टं रूपं तत्प्रतिबन्धकापगमे प्रकटयतीत्यर्थः । नन्वेकरसस्य ब्रह्मण एवं करणे
 किं तात्पर्यमित्याशङ्क्याहुः भक्तार्तिहृतिरित्यादि । अत्र हि द्वयं कर्तव्यम्, भक्तानामा-
 र्तिहृतिपूर्वकमिष्टप्रापणं तदतिरिक्तनिरोध्यनिष्ठप्रसुविषयकदोषारोपाभावश्च । तत्र प्रति-
 बन्धकभावाय ब्राह्मणत्वप्राप्त्ये प्रतिबन्धकसद्भावेन भक्तानामार्तिहृति क्षत्रियत्वाना-
 विर्भावे तदिष्टप्राप्तिश्च न स्यात् । तस्माच्च स्वामिनीतरव्रजस्थेषु प्रसुविषयकदोषाभावश्चे-
 त्यर्थः । तेषामपि निरोध्यत्वेन प्रमोः सर्वार्थमगतस्य तेषु तथाकृतेरुचितत्वात् । प्रमो

स्वामिनीषु तल्लीलायां दोषारोपे तन्निरोधासिद्धेरिति भावः । पुनर्ब्राह्मणभवनतात्पर्यमाहुः कदाचिदिति । यथा ब्राह्मणो गुर्वाघधीन एव भवति, न स्वतन्त्रः, सर्वं कुर्वन्नपि तदनुज्ञयैव करोति, अनुज्ञापरतया निर्दोषश्च, तथा भगवानपि स्वभक्तपित्राघधीन एव, तदनुज्ञयैव च सर्वं करोति, भक्तानुज्ञापरतया भक्तिमार्गे निर्दोषश्चेत्यर्थः । एतादृशे आज्ञादातृत्वाय भक्तत्वमुक्तम् । अन्यथा अन्येषां भगवदिङ्कितातिरिक्तस्फुरणानियमात्तथा न स्यादिति भावः । पुनः क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः क्वचिदिति । यथा क्षत्रियो गूढमन्त्रो महासाहसः सर्वथा स्वकार्यसाधको निर्भयः सर्वरसभोक्ता, तथा भगवानपि गूढः समन्त्रो वनसेवनान्महासाहसः कथञ्चिद्वाजादिना सङ्केतितस्थले भक्तागत्या सर्वथा लीलारूप-स्वकार्यसाधक इत्यर्थः । निर्भयत्वबोधनायैवानिर्भयं रमत इत्युक्तम् । पुनर्ब्राह्मणभवन-तात्पर्यमाहुः कदाचिद्भक्तेति । यथा ब्राह्मणः परमाग्रहः सकलासहिष्णुप्रतापवानसा-मर्थ्येऽपि चातुर्येणैव स्वकार्यसाधकः, तथा भगवानपि कदाचिदेव भक्तानां स्वामिनीनां ये पित्रादयस्तत्कृते एतत्सङ्के न गन्तव्यमित्यादिरूपनिषेधेऽपि मया गृहीत्वैवैनां गन्त-व्यमित्यतिविहिताग्रहः सर्वधर्षणक्षमप्रतापवान् बालभावेनासामर्थ्येपि व्याजादिप्रक-ल्पनचातुर्येण स्वेष्टदेशनयनरूपकार्यसाधक इत्यर्थः । पुनः क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः कदाचिदित्यारभ्य सर्वत इत्यन्तेन । यथा क्षत्रियः कुतुकावेशी स्वधर्मज्ञापनपरः प्रति-पक्षागतिशङ्कया सेनासहितो दुर्गादिस्थितवस्तुग्रहणाय विविधोपायकारी सकलप्रतिबन्ध-निवर्तकश्च, तथा भगवानपि बालक्रीडाकुतुकावेशी कूर्दनादिना स्वसामर्थ्यज्ञापको लीला-कृतिपरिपन्थिसमागतिशङ्कया कपिसेनासहितः पुलिनस्थितभक्तप्राप्तये च विविधसेतुबन्ध-नाद्युपायकर्ता निजभक्तसुखप्राप्तिप्रतिबन्धनिवर्तक इत्यर्थः । पुनर्ब्राह्मणभवनतात्पर्यमाहुः अन्यश्चेदिति । यथाभिमानेन स्वप्रयोजनप्रतिबन्धार्थमन्यस्मिन्नागते ब्राह्मणो निजाम्र-हेणैव तन्निरासकः स्वविप्रत्वाग्रहेण तन्निरासको, न तु स्वसामर्थ्येन, ततश्च स्वकार्यसाधकः, तथात्र भगवानपि स्वसम्यग्भाभिमानेन भक्तनैकद्वयमन्यस्मिस्तद्वहिर्भूते समागते सति स्वबालभावाग्रहेणैव तन्निरासको, न तु स्वसामर्थ्येन, तेन तथाकृतौ तादृशरूपे, तथा सामर्थ्यदर्शनेनान्येषां ज्ञानात् सम्यक् लीलासिद्धेः । ततश्चानेकविधलीलारूपस्वकार्यसाधक इत्यर्थः । पुनः क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः स्थापयित्वैवेति । यथा क्षत्रियो दुर्गादिष्वन्य-प्रवेशप्रतिबन्धकमटादिस्थापकः स्वगतिमात्रसाधनविधाता, तथा भगवानपि पुलिनादि-ष्वन्यगतिमंभावितस्थलेषु रक्षकगोपादिस्थापकः स्वमात्रगतिसाधनसेतुबन्धविधातेत्यर्थः । अतः परं सर्वमेव रसमेकत्र स्थितमेवेत्यादितात्पर्यमाहुः भक्ता हीति । भक्ता हि भगवति प्रत्येकं स्पर्शादिप्रिविधभाववन्तः, तथा भगवानपि तेषु । तथा चैकत्रैकस्यामेव स्वामिन्यां सर्वानेवाखिलस्वामिनीजनमनःस्थितान् भावान् क्रमेणोत्पाद्य तत्तद्भावरसांस्तत्रैव भुङ्क्ते इत्यर्थः । एतेनैकत्र गुरव्यो रसो निरूपितः । भोगे प्रकारान्तरमाहुः कदाचित्प्रत्येक-

परिशिष्टम् ।

मिति । कदाचित्कपिवदुल्लस्य तत्र तत्र तस्यां तस्यां सामिन्यां स्थितः प्रत्येकमखिलान्
 भावरसान् भुङ्क्त इत्यर्थः । एकत्रेत्यस्य तात्पर्यान्तरमाहुः अथवेति । एकत्र पुलिने स्थितो
 वेणुवादनलीलया सर्वेषु भक्तेषु सङ्गतेषु अखिलानेव भावरसान् रासलीलास्थितानपि
 भुङ्क्त इत्यर्थः । एतेन मिश्ररूपेणाग्रे क्रियमाणाः सर्वा अपि लीला अत्र केवलरूपेण
 कृता इत्युक्तं भवति । अत एवोक्तमाचार्यैर्विवरणे नतु तस्य कापि मर्यादा प्रतिव-
 न्धिकेति । अत्राप्युक्तमत्युदारधीरिति । चालो ह्युदारबुद्धिर्भवति । अत एवात्र
 परीक्षासाधनाद्यसम्पादकत्वं द्वितीयतृतीयाध्यायीयलीलयेव । एतेन लोकेवेदातीत-
 पुरुषोत्तमस्वरूपं सर्वलीलाविशिष्टमेतदिति समर्थितम् । उपसंहारंति एतदेवेत्यादि,
 सुगोपितमिति । आचार्यैस्तथोक्तमित्यस्माभिरपि तथैवोच्यत इत्यर्थः । अतः परं विव-
 रणस्य मूलरूपलीलेत्यादेस्तात्पर्यमाहुः एतदग्र इति । तद्भाव इति । तात्पर्यवृत्तिनिरू-
 पितोर्थः प्रकर्षेणोच्यत इत्यर्थः । सम्यगिति । नात्र पूर्ववत्परोक्षवादीत्या निरूपणमि-
 त्यर्थः । तदनुग्रहत इति । स्वाचार्याशयस्यानुग्रहैकलभ्यत्वादित्यर्थः । स्फुटमिति ।
 अयं भावः । प्रकटन एव पूर्ववत् परोक्षरूप इत्यर्थः । रसात्मकेतरप्रबोधमार्गानामत्र
 निरूपणेन तत्साम्यस्यात्र प्रकटत्वादिति भावः । तमेवाहुः प्रमाणाख्यप्रकरण
 इति । तदुपक्रमे हि तथा प्राकट्येन तादृगुत्सवहेतुतया पूतनामुपवःपानादिचरित्रैः स्वामि-
 नीकृतारक्षया च शुद्धत्वं ब्रह्मत्वं च भगवति निरूपितम् । तदुपसंहारेपि यदि नोच्येत-
 तदोपक्रमोपसंहारविरोधात्तद्वयं न सिध्येत्, अतस्तत्परिचायकलीलाग्रयं प्रोक्तमित्यर्थः ।
 तदेवाहुः सर्वाज्ञातस्वरूपमिति । पूर्वं प्रपञ्चरूपेणाभिर्भावात्पूर्वं सर्वेषां सूक्ष्मरूपेण तद्,
 द्रष्टव्येपि तेषामज्ञातमित्यर्थः । 'न तं विदायेति' श्रुतेः । सृष्ट्युत्तरं तु तज्ज्ञानसम्भ-
 वोऽपि । सर्गस्य मोक्षं प्रति कारणत्वात् । 'दैवी सम्पद्धिमोक्षायेति' वाक्यादित्यर्थः ।
 अनेन ब्रह्मणो निलायनलीलोक्ता । सेतुबन्धसूचितमर्यादाधारतयाक्षिप्तं जगद्रूपलीलामाहुः
 रिरंसया तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रपञ्चरमणेच्छयाखिलजगद्रूपं जडजीवान्तर्गामिभेदभि-
 न्नतद्रूपमात्मानं कृत्वा तत्र प्रपञ्चरूपेतिदुस्तराः सर्वथातुल्यत्वा मर्यादाः खलीलासिद्धयैव
 बन्धमोक्षरूपक्रीडासिद्धौ कुरुत इत्यर्थः । नतु सेतुबन्धैः परपारस्थितप्राप्त्युपायभूतैर्न प्रप-
 ञ्चमात्रपर्यवसितमर्यादासूचनं भवतीत्यख्या पक्षान्तरमाहुः यद्वेति । प्रपञ्चतोतीतस्य स्व-
 स्वाप्तये प्राप्तये भक्तिमार्गान् सेतुबन्धरूपान् सर्वथानायासेन विवरणसाधनान् दृढान् कर्मा-
 दिवत् शैथिल्येन पातसम्भावनारहितानकतोदित्यर्थः । एवं जगद्रूपलीलां निरूप्य वेदरूप-
 लीलां निरूपयन्ति अत्रोपेति । अत्रोपाः सकला या वेदशास्त्रास्तासूक्तं निरूपितं यत्फलं
 स्वर्गापवर्गादिरूपं तद्भोगाय स्वसृष्टजीवानां तत्प्राप्तय आत्मनः पूर्वमेव विद्यमानां वेदरूपतां
 प्रकटीकृत्य नामलीलायापि रूपप्रपञ्चे क्रीडतीति सूच्यत इत्यर्थः । शुद्धब्रह्मापरिचायक-
 मत्राप्यतिदिशन्ति तथात्वाय भक्ता इति । भक्तिमार्गे भगवतो मूलचरि-

त्रप्राकट्यं भक्तार्थमेवेति ज्ञापनायाहुः भक्ता इति । यथा भक्ताः सर्वे गृहादिकं परित्यज्य प्रभुप्राप्त्यै रह एकान्ते सङ्केतितवृक्षमूलाद्याश्रयेण स्थिताः, तथा भगवानपि तदर्थं रहः स्थित-
श्चेत्तदा सर्वाज्ञातस्वरूपतया निलायनक्रीडावत्वेन परः पराकाष्ठापन्नो लोकवेदातीतः
पुरुषोत्तम इत्यर्थः । एतेन 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इत्यादिमर्यादाकर्तृत्वेन लीलासृष्टिजग-
द्रूपलीलाप्युक्ता । नन्वियं प्रतिज्ञा सर्वसाधारणी, नासाधारणब्रह्मवर्मा, यतः सर्वेऽप्येवमेव
स्वप्रपन्नेषु वदन्तीत्याशङ्क्याहुः यतो नान्यप्रतिज्ञेयमिति । एतादृक्प्रतिज्ञाकरणं भगवत्
एव सम्भवति, नान्यस्य, सर्वसामर्थ्याभावात् । परमफलप्रेप्सया प्रपत्तौ तदानाशक्तत्वात्,
यतो मूलचरितमेवेदमिति भावः । सा केत्याकाङ्क्षायामाहुः । आदिपदेन 'न मे भक्तः
प्रणश्यती' त्याद्या अनुसन्धेयाः । एतल्लीलाया मूलचरित्रत्वं प्रकारान्तरेणाहुः साक्षादिति ।
अस्यां भजनानुरूपभजनलीलायां साक्षात्स्वरूपदानम्, तच्च नान्यस्य सम्भवति । न हि
साक्षात्स्वरूपं दातुमन्यः शक्तो, रसात्मकत्वाभावात्, मोक्षपर्यन्तमेव दातुं तच्छक्तेः, तत्र
भगवतः प्राप्तिर्नत्वस्येति स्वरूपदानमप्येतल्लीलाया मूलचरित्रत्वे हेतुरित्यर्थः । वेदरूपली-
लामप्यत्रातिदेष्टुं लीलासृष्टिस्थितस्वरूपमाहुः लीलासम्बन्धीति । अत्र लीलासृष्टौ सर्वं
लीलासम्बन्धि । अत एव भगवदात्मकम्, लीलाविशिष्टस्यैव भगवत्त्वात् । अतस्तत्प्रवर्तक-
त्वमन्यस्य न सम्भवतीति स्वयमेव तत्प्रवर्तनाय तद्वारा सर्वफलभोगाय शब्दात्मकवेषु-
नादरूपेण प्रकटीभवतीत्यर्थः । एवं लीलात्रयमतिदिश्योपसंहरन्ति एतत्सर्वमिति ।
गोप्यत्वं चापीति । परोक्षवादरीत्या निरूपणेत्यर्थः ।

इति श्रीबलभाचार्यकृपामात्रसहायवान् । न्यरूपयन्निजस्वामिदासस्तत्कारिकाशयम् ॥ १ ॥
विदन्त्वेतेन विद्वांसः श्रुतिसारमखण्डितम् । लोकवेदाद्यतीतं यत् पुरुषोत्तमसंज्ञकम् ॥ २ ॥

शोधपत्रम् ।

—ॐ—

.....

श्रीमत्याटिप्पण्या मुद्रितपुस्तकयाचनारम्भकरणात् पूर्वमनेन शोधपत्रेण सव संशोध-
वाचनीयमिति धैर्येभ्यो भगवदीयेभ्यो विप्रसिः । मुद्रितपुस्तकस्यापाठाः केचित् कचित् मूलपुस्तकस्य-
'पाठेभ्यः संस्कृता अपि सन्तीति नः प्रतिभाति । ते च श्रीमत्प्रभुचरणैरेव पश्चात् संस्कृताः
ह्युरित्यनुमीयते, परन्तु यदुवारं लेखकप्रभात् मूलस्यापाठा विकृता अपि दृश्यन्ते, तत्र स पुरादन्त्या
इति । कचित् (पृष्ठ १४४) 'तत्रं पयः' 'सतत'मिति मूलपाठा एव 'तत्रोपमः' 'प्रियतमेपु'
ह्यनुक्रमेण शोधिताः । ते च विद्यमानास्मदृष्टश्रीटिप्पणीपुस्तकेषु दृश्यन्ते । तयापि मूलस्या एव
पाठास्तत्रास्मात्सिद्धताः । श्रीहस्ताक्षरलिखितनेतन्मूलपुस्तकमेव श्रीपुरुषोत्तमचरणै रासपञ्चाध्यायी-
प्रकाशे पाण्डुलिखितत्वेनोपन्यस्यते । अतो मुद्रितपुस्तकस्योचिततरपाठाः श्रीमत्प्रभुचरणैरेवाहता इति
सुष्ठु निश्चीयते । कचित् टिप्पण्यां शोधः श्रीमद्भोक्तुलनापचरणैरपि कृतो दृश्यते, कचित् पाठाश्च
शोधिता इत्यतः पाठावरणे विवेकः कर्तव्य इति ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
२	१७	दक्षविधलीकाभ्यो	दक्षलीकाभ्यो
३	११	सह देवमतं	देवमतं
४	१५	द्वादशस्कन्धे	द्वादशे स्कन्धे
४	१७	अज्ञादीनि	अज्ञादीन्
४	१९	रुक्मीत्याहुरत	रुक्मीत्यामिताहुरत
४	२१	पूर्वभाव इति मूलस्यः पाठः । आभिर्भावेति पाठस्तत्पनिष्ठः ।	
४	२१	दानोपरि मृत्पत्रमुक्तयोः इति टीका वर्तते,	
४	२०	रूपत्वमुक्तवान्	रूपत्वमुक्तम्
५	३	'वृत्तिभिः सह.....संभवादपि तथा' इति हस्ताक्षरपृष्ठेषु न वर्तते,	
५	१७	पश्चात् प्रत्यकारैः लिखितमिति प्रतिभाति ।	
६	९	कचित्	कचित्
६	१०	लीकानुपयोगिसंसारवतामिति मूलपुस्तके न वर्तते ।	
६	११	संस्मृतिरपि	संस्मृतिरपि
६	२१	अमुर	आमुर
६	२४	पररपरं	परस्य परम् ।
६	२६	आविशेनेत्याद्याभासः ।	आविशेनेत्याद्याभासः ।
६	२८	व्याजुर्वेन्ति । अतः परमिति	व्याजुर्वेन्ति अतः परमिति ।
१०	८	पुनर्मद्विषयं सत्यस्य भगवतः	पुनर्मद्विषयं सत्यस्य ।
१०	११	कालरूपस्य । यदि-	भगवतः कालरूपस्य यदि-
११	९	अज्ञानमिद्विशानं	अज्ञैव अज्ञानमिद्विशानं
११	११	स्वोक्तमज्ञाया	स्वोक्तमज्ञाया
११	२१	ज्ञापयन्तीति	ज्ञापयन्ति
१५	२८	स्तुतिभ्यामिति	स्तुतिभ्यामिति
१५	२९		
२१	२९		

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
१५	३०	स्तुत्याः	स्तुत्योः
१५	३०	वैदिकोऽलौकिक	वैदिको लौकिक
१६	१	पूर्णमास	पूर्णमास
१६	२	चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्भुक्तिः ।	चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्भुक्तिः
१६	८	'अतोऽसि लोके वेदे च भवितः पुरुषोत्तम' इति भगवद्वाचीति मूले नास्ति ।	
१६	११	आधिदैविकादिरूपत्रितयं	आधिदैविकादित्रितयं
१६	१६	प्रतिपत्ति	प्रपत्ति
१८	७	तद्दर्शनेनेपीति पाठः मूलस्यः ।	तद्दर्शनेनेइतिटिप्पणमष्टुद्धम् ।
१८	२०	अष्टाक्षरा गायत्री	अष्टाक्षरा गायत्री ।
१८	२६	जुष्टत्वं	जुष्टत्वं
१८	२८	जुष्टत्वे	जुष्टत्वे
१९	२०	तदुक्तय	तदुक्तिः ।
१९	२६	तिष्ठेदेव	तिष्ठेतेव
२०	३	तादृश	तादृग्
२०	३०	सम्भवति	स भवति
२०	३१	भक्तार्थ	भक्तार्थ
२१	२	शेषे इदं सूत्रमिति मूले टिप्पणम् ।	
२१	१०	शास्त्र	शास्त्रीय
२१	१३	ग्राह्यः । तथा,	ग्राह्यः तथा ।
२१	१५	तथा चैतादृश	तथा चैतादृशः
२१	१९	ज्ञायते	ज्ञाप्यते
२२	५	दर्शनक्षणे इति पाठः मूलस्यः । लक्षणे लक्षणो वेति टिप्पणं न वाचनीयम् ।	
२२	७	अनिमित्त	अनिमित्तत
२२	२६	एवं सति	एवं सति न
२३	१८	तु मौढ्यात्	तु लोके मौढ्यात्
२३	३६	लौकिकत्वं	लौकिकं
२४	७	लीलाकरणे लौकिकत्वेन	लीलाकरणेऽलौकिकत्वेन
२४	२५	हीनत्वापादकत्वं	हीनत्वापादकं
२५	९	जग्मा	जग्मा
२५	१९	एव चोत्सवं	एवोत्सवं
२६	८	अस्तु वा,	अस्तु वा तथा
२६	२३	यत्समपद्येति	यत्समपद्येति
२७	२०	निरीक्षमाण	निरीक्षमाण
२८	११	अभङ्गपदम् । मूले	अभङ्गपदं मूले ।
२८	१६	दोषापत्तिः	दोषत्वापत्तिः ।
२८	३१	ज्ञानस्य	ज्ञानस्य च

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
२९	१३	तदज्ञापनम् ।	तदज्ञापनम् ।
२९	१६	धर्मास्फूर्तिः	धर्मास्फूर्तिः,
२९	१७	निरस्ता ज्ञेया ।	निरस्ता ।
३१	१९	सहज	अद्वयं दिव्यं न वाचनीय
३२	३	मूले 'कंसखेतज्ज्ञानं' स्वानिष्टमित्युक्तयेति	
		नास्ति ।	तत्र, दिव्यणस्यः पाठः मूलः
३२	११	तत्र	इति ।
३२	१२	इति	
३२	१९	द्वितीयं दिव्यं मूले नास्ति ।	ज्ञाने हेतुत्वेन
३२	१९	ज्ञानहेतुत्वेन	
३५	६	'स्वमति' इत्युपरि दिव्यणपाठः मूले नास्ति ।	रक्षति
३५	१३	रक्षयति	भोगविषये ।
३५	१९	भोगविषये	अत्र दिव्यणस्यः पाठः मूलस्यः ।
३६	३०	सैद्याश	
३७	६	'तैत्तपात्' इत्यत्र दिव्यणमशुद्धत्वाद् वाचनीयम् ।	वाचनीयम् ।
४०	६	या इत्यत्र दिव्यं न वाचनीयम् ।	
४०	७	लीलायाः	लीलाया
४०	१२	पूर्वं इत्यत्र दिव्यणमशुद्धत्वाद् वाचनीयम् ।	तद्वेक्षाऽभावात् ।
४०	२०	तद्वेक्षाभावात्	यत्ने
४०	२२	यत्नेन	भगवद्विप्रयोगे
४१	४	भगवद्विप्रयोगे	तत्तद्रूपत्व-
४१	१५	तद्रूपत्व-	प्रकारत्वा-
४१	१८	प्रकारकत्वा-	उक्तिश्च
४१	२६	उक्तेश्च	चालौकिक
४१	२९	चालौकिक	तथाप्यलुचित
४२	२५	तथाप्यलुचित	अनङ्गीकारात् कूरे
"	३०	अनङ्गीकारात् । कूरे	पुत्रत्वव्यवहारः
"	१५	पुत्रत्वव्यवहारः	पुष्टिपुष्टिमार्गे
४३	२२	(पुष्टि) पुष्टिमार्गे	अतिक्रामणे
"	३	अतिक्रामणे	तत्तत्परां
४४	१७	सुतरां	पूर्ववदेवोपलभ्य
"	६	पूर्ववदेवोपलभ्य	भगवतीत्यत्र भवतीति दिव्यं न वाचनीयम् ।
४५	१९	भगवतीत्यत्र भवतीति दिव्यं न वाचनीयम्	भवति मूले ।
"	२३	सह भगवन्निपमावित्यत्र भावेति दिव्यं न वाचनीयम्	एव
"	८	भवति । मूले	माह्यगोपीत्या
४६	१५	एवं	स्थापयित्वा
"	४	ग्राह्यगोपीति	
४७	१३	स्थापयित्वा	

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
॥	२३	स्वयमेव	स्वयमेव
॥	१९	द्वयमित्यत्र मूले टिप्पणमेवम् 'प्रकरणस्य प्रमाणत्वं शुद्धमन्त्रत्वं च तल्लक्षणायोगात् प्रमाणाभावात्'	प्रमाणत्वं शुद्धमन्त्रत्वं च तल्लक्ष-
५३	९	तदनुवादकत्वशङ्का	तदनुवादत्वशङ्का
५६	२९	न तेपीति	न तु तेपीति
५७	२०	-द्वारैव तथा	-द्वारैव तत्र तथा
५८	१३	ज्ञायते	ज्ञाप्यते
५९	९	तेनात्र गृह्यन्तोपि	तेनात्राग्रह्यन्तोपि
५९	२९	दशवाक्यानामर्थमुक्त्वाप्यचित्त	दशवाक्यानामर्थमुक्त्वावाध
५९	॥	पत्रान्ते टिप्पणं न वाचनीयम् ।	
६०	११	एवाचक्षुः	एवाचक्षुः
॥	१२	तदन्ते च ज्ञापित-	तदन्ते च तदज्ञापित-
॥	२४	तदुच्यते	च तदुच्यते
६१	१३	चिरस्थित्यादिकं	चिरं स्थित्यादिकं
॥	२४	व्यतिरिक्तेषु भक्तेषु तादृश-	व्यतिरिक्तेषु तादृश-
॥	२६	अपि वेदा	अपि वेदा 'वेदा (वेदा इत्यधिकं)
॥	२७	सार्वदिक-	त्रिपृष्ठे सार्वदिक-
६२	४	धारावत् मूलपाठः,	धारारूपेण इति पाठः न वाचनीयः ।
॥	६	इति तत्र	इति तत्तद्
६३	७	सर्वात्मभावेन	सर्वात्मभावे
६३	२३	लोके वेदा-	लोकवेदा-
६३	३१	(त्वम्) चरणानां	चरणानां
६४	११	यथैव तासामपि	यथैतासामपि
६४	१६	प्रकटत्वाज्ञान-	प्रकटत्वात्तदज्ञान-
६४	२४-२५	रसस्यापि तत्त्वात्	रसस्यामितत्त्वात्
॥	२७	सम्बन्धार्थं	सम्बन्धार्थं
॥	२९	अगवसिकट	अगवसिकट
६५	१	सर्वतत्त्वं	सर्वं तत्त्वं
॥	११	वैतादृशं	वैतादृशं
॥	२१	गतमपि,	गतमपि
॥	२३	परमचेहो	परमः चेहो
॥	२७	स्त्रीयुंसेति	स्त्रीयुंसेति
६६	५	मन्त्राप्रयोजकं	मन्त्राप्रयोजनकं
६७	२	त्यनेकविधसंस्कारः	त्यनेकविधः संस्कार
॥	१८	॥ त्यागो	त्यागो
६८	१	कोशले	कोशले
॥	३-६	आदिवाराहे.....इत्याचार्यरुक्मम् ।	मूललेखटीका
॥	८	तदनुभवस्तु	तदनुभवश्च

शोधपत्रम् ।-

पृष्ठम्	पंक्तिः	शुद्धितपाठः ।
		भगवानेवेति
"	१८	भत
७०	११	स्वच्छन्दभोग
"	१२	पद्मान्तदिष्पणं मूले नास्ति.
"	"	तत्तिकट
७१	१८	भयाभावज्ञानाभावात्
"	२४	न तु साक्षाद्
७२	८	पूर्वोक्तस्थितिर्नो
"	१०	स्वानपीनत्वेन
"	२४	मार्गीयत्वमित्यर्थः
७३	१२	स्वकीयकामरूपाणि
"	१३	पद्मान्तदिष्पणं मूले नास्ति ।
"	"	कर्शनोक्त्या
७४	१४	शुत्पादकत्वेन
७५	३१	तदर्थोवाचतदर्थत्व
७७	१९	जन्मेत्यत्र
७८	१४	परः
७९	७	नाशयित्वा नीतवानि
७९	१८	ज्ञानमपेक्षितम्
"	२७	दोषः स्वभोगे ज्ञेयः
८०	२-३	इदं शोधपत्रं मूले नास्ति ।
८०	१	किञ्च, मां ज्ञापयत
८०	७	दास्यन्ती'ति पात्रा-
"	८	
"	११	अग्रे दोषत्व-
"	११	वो दास्यन्ति
"	१२	स्वमज्ञानयेदुः
"	"	तासामंशो
"	१४	दुदेशस्तस्मिन्निवृत्ति-
"	१८	आधिभौतिकं
"	२२	-याज्मात्मिकानां
"	"	गोपानां याज्ञाभङ्गः
"	२३	वृत्तिर्भविष्यति
"	२५	आधिभौतिकञ्च
"	"	यज्ञीयास्तस्य
"	२६	नानोनाधि-
"	२७	

मूलपाठः ।
भगवानेव चेति
तत्त
स्वच्छन्दं भोग

तत्तिकटस्य
भयाभावज्ञानात्
न तु तत्र साक्षाद्
पूर्वोक्ते स्थितिर्नो
स्वाचीनत्वेन
मार्गीयत्व इत्यर्थः
स्वीयकामरूपाणि

कर्पणोक्त्या
शुत्पादकत्वे
तदर्थोवाचतदर्थत्व
जन्मेत्यस्य विवरणे
परः ।
नाशयित्वा नीतवानि
ज्ञानमपेक्षितम्
दोषः अत्र स्वभोगयोः परा-
भावो ज्ञेयः । इति कुत्रचित् पाठः ।

किञ्च, पूर्व मां ज्ञापयत
दास्यन्ती'ति वक्तव्ये तथा-
नुक्त्वा 'वो दास्यन्ती'ति पात्रा-
अग्रे सदोषत्व-
'वो दास्यन्ति'
स्वयमज्ञानयेदुः
तासामप्यंशो
दुदेशस्तस्मिन्निवृत्ति-
आधिभौतिकं
याज्मात्मिकयज्ञात्मकानां
गोपानां च याज्ञाभङ्गः
वृत्तिर्भविष्यतीति
आधिदैविकञ्च
यज्ञार्थीयास्तस्य
न्यायेनाधि-

पृष्ठम्	पंक्तिः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
८१	१५	न तु स्वानु-	न स्वानु-
८२	४	एवं यथा	एवं सति यथा
"	२०	वाक्यमेव	वाक्यत्वमेव
८४	१२	गृह्यमाणेपि पीतिमा-	गृह्यमाणपीतिमा-
"	३१	सम्भवे	सम्भवे
८५	१	साधनान्तरा-	साधनान्तरा-
८७	१४	लोकनाथ-	लोकनाथ-
"	"	पत्रांतटिप्पणं न ग्रंथकर्तृणाम् ।	
८८	५	हेतुक	हेतुक
"	१२	पञ्चविंशे	पञ्चविंशे
८८	२१	दुपास्यानां न नमस्य	उपास्यानां नमस्य
८८	३२	एतदेवाहुः	एतदेवाहुः
८९	८	त्मकत्वेन	त्मकत्वेन
९०	१४	स्वरूप-	स्वरूप-
९०	२४	मूले श्रीकृष्ण इति नास्ति ।	
९१	२९	इयं फक्किका मूले एवं वर्तते-नन्वेवमाचार्यैः कुतो व्याकृतम्? यथाधुतार्थे- स्यापि सुब्रचत्वात् ।	
९१	३०	शुद्धत्वेन तापहारकत्वेन	तापहारकत्वेन शुद्धत्वेन च
९२	१	पूर्णानन्देन ततो गणितानन्दात्	पूर्णानन्देन गणितानन्दात्
९२	५	एवं सतीति मूले नास्ति ।	
९२	७	ब्रह्महृदप्रापणं तत्र मजनं तत् उद्धतिश्चेति	उच्यते च ब्रह्महृदप्रापणादिः ।
		क्रियान्तरसमुदायः ।	
९२	१८	स्वरूपानन्ददाने	स्वरूपानन्ददाने इति मूल- स्थपाठः टिप्पणे शुद्धः ।
९३	१	न्याये 'न तु तद्वानि'रिति नास्ति मूले ।	
९३	२८	सर्वस्वं	सर्वं स्वं
९४	१	वाचसा	वाचा सा
९४	१०	निकटगमनेति मुद्रितपाठ एव शुद्धः, टिप्पणस्थपाठस्त्वशुद्धः ।	
९४	१८	चरणान्मुजरहं	चरणान्मुजरहं
९४	२१	प्रकटन	प्रकट
९४	२९	मन्द	मान्द
९५	३	पूर्णस्वरूपानन्दो	पूर्णः स्वरूपानन्दो
९५	९	प्राधान्यमेव	प्राधान्यमेवमेव
९५	२६	साधकत्वेन	साधनत्वेन
९६	३	तद्वर्माणोदनं	तद्वर्माणोदं
९६	१९	न च मनस इति पाठो मूलस्यः शुद्धः, टिप्पणपाठस्त्वशुद्धः ।	
९७	२७	भगवद्धर्मप्रवेश	भगवद्धर्मप्रवेश
९८	१५	तदुक्तत्वात्	तदुक्तत्वात्

शोधपत्रम् ।

पृष्ठम्	पाठाः	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
"	२१	कार्यं तत्तदा	कार्यं तत्तत्तदा
९८	—	दिप्यणस्याः तासाम्, तदन्त इति पाठौ	न वाचनीयौ ।
९९	१८	स्वामिनीनां मनास्ये	स्वामिनीमनास्ये
"	३०	चृप्	चृप्
"	३१	प्रकृते तु सर्वात्म-	प्रकृते सर्वात्म-
"	३१	प्रयोजनकाले-	प्रयोजकाले-
१००	२१	दिप्यणस्यपाठः न वाचनीयः ।	
"	—	यासां	येषां
१०१	१९	यथाशास्त्रमित्यादिना	यथाशास्त्रद्वयमित्यादिना
१०१	२४	निर्णायकन्याय-	निर्णायकं न्याय-
१०२	४	स्वरूपेणैव	स्वरूपेण
"	१०	प्रत्येकैकचरण	प्रत्येकैकचरण
१०४	५	तथावाङ्मनमेव	तथावाङ्मनमेव
"	१६	मुक्त्या तत्र	मुक्त्यात्र
"	२३	ततो	यतो
"	२६	भगवतः	भगवतः ।
१०५	६	महीकृत्य	मत्पद्मीकृत्य
"	१३	तिष्ठनेन	सेचनेन
१०६	१३	किं किं	किं
"	१३	तदाहं	दाहं
१०७	८	स्फुटीभतिष्यतीति	स्फुटीभतिष्यति ।
१०८	२९	तथा । तदैव	तथा तदैव
"	३०	तथा च क्षुतिः.....इत्यस्येति मूलेनालि ।	
११०	१९-२०	नरवधिकसम्पादनं	नरवधिकं सम्पादनं
१११	४	तेषामेषा-	तेषामेषा-
"	११	तत्प्राप्त्यैकः प्रयत्नः	तत्प्राप्त्यैकं प्रयत्नः
११२	३	तिरोधानास्फूर्तिरिति	तिरोधानास्फूर्तिरिति
११२	२५	परं स्वदूदर्शनजात्योक्त	परं स्वदर्शनजात्योक्त
११३	८-९	मित्यत्र	मित्यत्र
११३	२२	पूतनामुपपन्न-	पूतनामुपपन्न
११६	२	दशाया मुक्ति	दशाया मुक्ति
११६	२	तं दृष्टवती	दृष्टवती
११६	११	दिप्यणस्य आराधनलक्षणमिति मूलपाठः ।	
११६	२०	गोविन्देत्यारभ्य भावेति कश्चिन्नाति ।	
११६	२१	प्रतिबन्धश्च	प्रतिबन्धकश्च
११८	२३	अतोय-	अय-
११८	२६	स्फुरद्गुणः	स्फुरिता
११९	४		

पृष्ठम्	पंक्ति-	मुद्रितपाठः ।	मूलपाठः ।
११९	१०	गत्वाऽन्यवीत्-	गत्वेति नास्ति ।
११९	१४	अत एव दसात्वम्	अतो दसात्वम् ।
१२२	९	सर्वं कार्यम्	कार्यमिति नास्ति ।
१२२	१०	आविर्भूतः	आविर्भूतः
१२३	६	कन्दर्पेणेति	कन्दर्पेणेति ।
१२३	२८	त्यक्ष्यामि	त्यक्ष्ये
१२३	३०	गाढतादशैवेति टिप्पणस्यपाठः मूलपाठः ।	
१२८	१७	विमुच्य	विमुच्यते
१३१	९	दानाच्च ।	दानाच्च
१३२	१६	तत्स्वरूप-	तत्स्वरूप
१४४	४	तत्र पयः इति मूलपाठः ।	तत्रोपम इति शोधितः पाठः
१४४	५	सततमेवेति मूलपाठः ।	प्रियतमेति शोधितपाठः
